

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 10, № 1

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2014

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağırov**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hüləgu** (Türkiyə), filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalin** (Türkiyə), filologiya elmləri doktoru, **F.Y.Xəlilov**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2014, № 1, 306 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanın muxtariyyət statusu və müasir dövr.....	9
Fəxrəddin Səfərli. Heydər Əliyevin Naxçıvan dövr fəaliyyəti (22 iyul 1990-2 sentyabr 1991-ci illər).....	25
Musa Quliyev. Görkəmli sərkərdə Ehsan xan Kəngərli – Naxçıvanski hərbi rəssam, akademik V.D.Maşkovun çekdiyi rəsm əsərində.....	34
İlhami Əliyev. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsində ermənilərin rolu və bunun Naxçıvana təsiri.....	40
Yaşar Rəhimov. Nikolay Sokolskinin “Naxçıvan SSR-in öyrənilməsinə dair materiallar” əsəri Naxçıvan bölgəsi tarixinin mənbəyi kimi.....	46
İbrahim Kazımbəyli. Tarixi Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi və miqrasiyalar (XIX-XX əsrin əvvəlləri).....	53
Nizami Süleymanov. Səfəvi dövlətində büdcə-maliyyə siyasətinin formalaşması...60	
Elnur Kəlbizadə. İohann Şiltberqerin “Səyahət kitabı” Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasına dair mənbə kimi.....	70
Gülşən Hüseynova. Hüseyn Xan Naxçıvanskiyə rus-yapon müharibəsində iştirakına dair.....	77
Sevinc Abbasova. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin əsas istiqamətləri.....	83
Təranə Behbudova. 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsinin Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi şəraitinə təsirinə dair.....	94
Dilarə Nağıyeva-Muxtarova. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatının tarixindən.....	100

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Eramızdan əvvəl VI-I minilliklərdə Naxçıvanın əhalisi və etnik-mədəni proseslər.....	106
Kamil İbrahimov, Abbas Seyidov, Cəmilə Həsənova. Mədəni irs və arxeoloji abidələrin öyrənilməsində yenilik: “Gis sistemi”nin İçərişəhər qorugunda tətbiqi.....	117
Zeynəb Quliyeva. Arpaçay vadisinin erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən daş məmulatı.....	125
Ruhiyyə Rzayeva. Sirabçay və Qahabçay hövzəsinin boyalı keramika məmulatı.....	132
Toğrul Xəlilov. İlikliqaya nekropolunda aparılan arxeoloji tədqiqatlar.....	141

AZƏRBAYCAN DİLİ

Adil Bağirov. Osmanlı arxiv sənədlərində əksini tapan Naxçıvan oykonimlərinin tarixi-filoloji təhlili.....	147
Firudin Rzayev. Naxçıvanda Lulubəy boyları və onların dili (Naxçıvan oykonimləri əsasında).....	156
Ülviyyə Məmmədova. Dildə diferensiasiya prosesini şərtləndirən bəzi amillər..	164

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Əbülfəz Quliyev. Məhəmməd Ağa Şahtaxtının tərcüməçilik fəaliyyəti.....	170
Fərman Xəlilov. Mirzə Əli Möcüzün yazdığı son məktublarından biri haqqında.....	178
Ramiz Qasimov, Zülfiyyə İsmayıl. Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında milli istiqlal motivləri.....	183
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadənin rus ədəbiyyatına müraciəti və münasibəti.....	191
Əli Həşimov. Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanında Naxçıvan həqiqətlərinin bədii təqdimi.....	197
Nərgiz İsmayılova. Hüseyn Cavidin “İblis” və Joze Saramaqonun “İsanın incili” əsərlərində “İblis” surətləri.....	205
Səbuhi İbrahimov. Naxçıvan əlyazmalarında sufizmin fəlsəfi mahiyyəti (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri).....	212
Fəxrəddin Eylazov. Naxçıvanlı müəlliflərin AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar fondunda saxlanılan əlyazmaları haqqında.....	223
Rafiq Babayev. Mətn: struktur və mahiyyət (Naxçıvan materialları əsasında)....	229
Elxan Yurdoğlu-Məmmədov. Azərbaycan folklorşünaslıq elmi və Eynəli bəy Sultanovun folklorşünaslıq görüşləri.....	237

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Musiqi mədəniyyətimizin cəfakəşi: Kərbəlayi Baxşəli.....	245
Ələkbər Qasimov. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının tərəqqisində yerli müəlliflərin rolu (1964-1990-cı illər).....	251
Vidadi Muradov. Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq tarixindən səhifələr (Göyçə, Qırxbulaq, Əştərək, Aparan, Dərəçiçək, Talın, Zəngəzur mahallarında to-xunan xalça nümunələri əsasında).....	262
İnara Məhərrəmovə. Məmməd Quliyevin “Aldanmış ulduzlar” opera-sında janr sintezi və ifadə vasitələri axtarışları.....	269

İQTİSADİYYAT

Teymur Abbasov. Aqrar bazarın inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin döv-lət tənzimlənməsi və idarə edilməsi.....	282
Asəf Qəribov. Azərbaycanın Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığının inkişaf perspektivləri.....	289

Cavadxan Qasimov. Məşğulluq və işsizlik bütün dövrlərdə aktualdır.....	398
---	------------

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Статус автономии Нахчывана и современность.....	9
Фахраддин Сафарли. Нахчыванский период деятельности Гейдара Алиева (22 июля 1990-2 сентября 1991 гг.).....	25
Муса Кулиев. Великий полководец Эхсан хан Кенгерлинский-Нахчыванский на картине военного художника, академика В.Д.Машкова.....	34
Ильхам Алиев. Роль армян в оккупации Азербайджанских земель Россией в начале XVIII века и ее последующее влияние на Нахчыван.....	40
Яшар Рагимов. Книга Н.Сокольского «Материалы по изучению Нахичеванской ССР» как источник истории Нахчывана.....	46
Ибрагим Казымбейли. Переселение и миграция армян на исторические Азербайджанские земли (XIX и начало XX века).....	53
Низами Сулейманов. Формирование бюджетно-финансовой политики в Сефевидском государстве.....	60
Эльнур Кельбизаде. «Книга путешествий» Иоганна Шильтбергера как источник по истории и географии Нахчыванского региона Азербайджана.....	70
Гюльшан Гусейнова. Об участии генерала Гусейн хана Нахичеванского в русско-японской войне.....	77
Севиндж Аббасова. Гейдар Алиев и основные направления государственной женской политики в Азербайджанской Республике.....	83
Тарана Бехбудова. О влиянии российско-османской войны 1877-1878 гг. на общественно-политическую ситуацию в северном Азербайджане.....	94
Дилара Нагиева-Мухтарова. Из истории меценатства в Северном Азербайджане в конце XIX-начале XX веков.....	100

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Население и этнокультурные процессы в Нахчыване в VI-I тысячелетиях до нашей эры.....	106
Камил Ибрагимов, Аббас Сеидов. Инновации в изучении культурного наследия и археологических памятников: реализация «системы ГИС» в заповеднике Ичеришехер.....	117
Зейнаб Кулиева. Каменные предметы, найденные в раннебронзовых памятниках Арпачайской долины.....	125
Рухийя Рзаева. Расписная керамика долин Сирабчай и Кахабчай.....	132
Тогрул Халилов. Археологические исследования в некрополе Иликлигая.....	141

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Адилъ Багиров. Историко-филологический анализ ойконимов Нахчывана, нашедших отражение в архивных документах Османской империи....	147
--	------------

Фирудин Рзаев. Древние племена лулубеи в Нахчыване и их языки (на основе нахчыванских ойконимов).....	156
Ульвия Мамедова. Некоторые факторы, способствующие процессу дифференциации языка.....	164

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Абульфаз Гулиев. Переводческая деятельность Мухаммеда-аги Шахтахтинского.....	170
Фарман Халилов. Об одном из последних писем Мирзы Али Моджуза.....	178
Рамиз Касымов, Зульфия Исмаил. Мотивы национальной независимости в творчестве народного поэта Мамеда Араза.....	183
Айгюнь Оруджова. Отношение и обращение Джалила Мамедкулизаде к русской литературе.....	191
Али Гашимов. Художественное изображение нахчыванских реалий в романе Гюлли Мамедовой «Келбалы-хан».....	197
Наргиз Исмаилова. Образ демона в произведениях «Иблис» Гусейна Джавида и «Евангелие от Иисуса» Жозе Сарамаго.....	205
Сабухи Ибрагимов. Философская сущность суфизма в нахчыванских рукописях (конец XIX-начало XX веков).....	212
Фахреддин Эйлазов. О рукописях нахчыванских авторов, хранящихся в рукописном фонде Нахчыванского отделения Национальной Академии Наук Азербайджана.....	223
Рафик Бабаев. Текст: структура, содержание (на основе материалов Нахчывана).....	229
Эльхан Мамедов. Наука фольклористика в Азербайджане и взгляды Эйнали бея Султанова на фольклор.....	237

ИСКУССТВО

Али Кахраманов. Радетель нашей музыкальной культуры: Кербалаи Бахшали.....	245
Алекбер Гасымов. Роль местных авторов в развитии Нахчыванского Государственного Музыкально-Драматического Театра (1964-1990 гг.).....	251
Видади Мурадов. Из истории ковроткачества Западного Азербайджана (на основе ковровых образцов, сотканных в областях Гейча, Гырхбулаг, Аштарак, Апаран, Деречичек, Талын, Зангезур).....	262
Инара Магеррамова. Поиски жанровых синтезов и средств выразительности в опере «Обманутые звезды» Мамед Кулиева.....	269

ЭКОНОМИКА

Теймур Аббасов. Государственное регулирование и управление предпринимательской деятельности в развитии аграрного рынка.....	282
Асаф Гарибов. Перспективы развития международного партнерства Азербайджана.....	389

Джавадхан Гасымов. Занятость населения и безработица актуальны во все периоды.....	398
---	-----

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyeu. Autonomy status of Nakhchivan and modern period.....	9
Fakhraddin Safarli. Nakhchivan period of Heydar Aliyev's activity (July 22, 1990-September 2, 1991).....	25
Musa Guliyev. Great commander Ehsan khan Kangarly-Nakhchivanski in the picture of the military painter, academician V.D.Mashkov.....	34
Ilhami Aliyev. Role of Armenians in occupation of the Azerbaijan lands by Russia at the beginning of the XVIII century and its subsequent influence on Nakhchivan.....	40
Yashar Rahimov. N.Sokolsky's book "Materials on studying of Nakhchivan SSR" as the source of history of Nakhchivan.....	46
Ibrahim Kazimbayli. Resettlement and migration of Armenians to the historical areas of Azerbaijan (the XIX and beginning of the XX centuries).....	53
Nizami Suleymanov. Forming of budgetary and financial policy in the Sefevide state....	60
Elnur Kelbizadeh. "The Travel Book" of Johann Shiltberger as the source on history and geography of the Nakhchivan region of Azerbaijan.....	70
Gulshan Huseynova. About participation of General Hussein khan Nakhchivanski in Russian Japanese war.....	77
Sevinc Abbasova. Heydar Aliyev and main directions of state woman policy in the republic of Azerbaijan.....	83
Tarana Behbudova. About influence of the Russian-ottoman war of 1877-1878 on the socio-political situation of Northern Azerbaijan.....	94
Dilara Naghiyeva-Mukhtarova. From the history of patronage of art in Northern Azerbaijan in the end of XIX-beginning of XX centuries.....	100

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Population and ethno-cultural processes in Nakhchivan in the VI-I millennia BC.....	106
Kamil Ibrahimov, Abbas Seyidov. Innovations in the study of cultural heritage and archaeological sites: the implementation of "GIS system" in the reserve Icherisheher.....	117
Zeyneb Guliyeva. Stone tools found in the monuments of Early Bronze Age of Arpachay valley.....	125
Ruhiyye Rzayeva. Painted pottery of Sirabchay and Kahabchay valleys.....	132
Togrul Khalilov. Archaeological research at Ilikliqaya necropolis.....	141

AZERBAIJAN LANGUAGE

Adil Baghirov. Historical-philological investigation of the oikonyms of Nakhchivan reflected in the archive documents of ottomans.....	147
---	-----

Firudin Rzayev. Ancient tribes of lullubey in Nakhchivan and their languages (on the basis of Nakhchivan oikonyms).....	156
Ulviya Mammadova. Some factors promoting process of differentiation of language.....	164

FOLKLORE AND LITERATURE

Abulfaz Guliyev. Translation activities of Mohammed-aga Shahtakhtly.....	170
Farman Khalilov. About one of the last letters of Mirza Ali Mo'jus.....	178
Ramiz Gasimov, Zulfiya Ismayil. Motives of national independence in works of people's poet Mammad Araz.....	183
Aygun Orujova. Appeal and attitude of Jalil Mammadguluzadeh to the Russian literature.....	191
Ali Hashimov. Art representation of Nakhchivan realities in Gulli Mammadova's roman of "Kalbaly khan".....	197
Nargiz Ismayilova. Image of the demon in works of "Iblis" of Huseyn Javid and "The Gospel from Jesus" of José Saramago.....	205
Sabuhi Ibragimov. Philosophical essence of Sufism in Nakhchivan manuscripts (the end of XIX-the beginning of XX centuries).....	212
Fakhraddin Eylazov. About the manuscripts of Nakhchivan authors stored in manuscript fund of Nakhchivan branch of National Academy of Sciences of Azerbaijan.....	223
Rafik Babayev. Text: structure, essence (on the basis of Nakhchivan materials).....	229
Elkhan Mammadov. Study of folklore in Azerbaijan and Eynali Bey Sultanov's opinions about the topic.....	237

ART

Ali Gahramanov. Zealot of our musical culture: Karbalayi Bakhshali.....	245
Alakbar Gasimov. The role of the local authors in development of Nakhchivan State Musical Dramatic Theatre (1964-1990).....	251
Vidadi Muradov. From the carpet weaving history of Western Azerbaijan (on the basis of carpet examples woven in Goyche, Girkhbulag, Ashtarak, Aparan, Darachichak, Talin, Zangazur).....	262
Inara Maharramova. Search of genre synthesis and expression means in Mammad Quliyev's opera of "Deceived stars".....	269

ECONOMICS

Teymur Abbasov. State regulation and management of business activity in development of the agrarian market.....	282
Asaf Qaribov. Development prospects of international partnership of Azerbaijan.....	289
Javadkhan Gasimov. Employment and unemployment is urgent in all times.....	298

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏT STATUSU VƏ MÜASİR DÖVR

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində və bolşevik hakimiyyətinin ilk dövründə Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət təhlil edilmişdir. Burada erməni daşnaklarının Naxçıvana yiyələnmək üçün göstərdikləri əsassız cəhdlər, naxçıvanlıların onlara qarşı inadlı mübarizəsi göstərilmiş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qorunub saxlanılması, Moskva müqaviləsi və referendumun nəticəsində Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsi, Qars müqaviləsi ilə möhkəmləndirilməsi və nəhayət, Naxçıvan MSSR-in təşkili və inkişaf yolu faktiki materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Çıxarılan nəticə ondan ibarətdir ki, əgər 1917-1921-ci illərdə naxçıvanlıların qəhrəmanlığı və məqsədyönlü fəaliyyətləri olmasa idi, Naxçıvanı qoruyub saxlamaq mümkün olmazdı.

Məqalədə müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının rol və əhəmiyyəti, muxtariyyət statusunun ona verdiyi imkanlara da diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, referendum, muxtariyyət statusu, muxtar diyar, muxtar respublika.

Bu il Naxçıvanın muxtar respublika kimi təşkilinin 90 ili tamam olur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının Azərbaycanın, habelə bölgənin tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və onun xalqımızın həyatında əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alan ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev bununla əlaqədar 2014-cü il yanvarın 14-də Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: “Azərbaycanın qədim bölgəsi Naxçıvan tarixən çətin sınaqlarla dolu mürəkkəb və eyni zamanda şərəfli bir yol qət etmişdir. Çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri olan bu diyar həmişə xalqımızın zəngin mədəni irsini layiqincə yaşatmış, yetirdiyi çox sayda görkəmli elm xadimləri, sənətkarları, tarixi şəxsiyyətləri ilə ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz rol oynamışdır.

Naxçıvan əhalisinin milli istiqlal ideyalarına bağlılıq nümayiş etdirərək dövlət müstəqilliyimizin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna xidmətləri vardır. Bu gün yüksək potensiala malik muxtar respublika bütün dövlət proqramlarını, infrastruktur layihələrini böyük uğurla həyata keçirməsi sayəsində ölkədə dinamik inkişaf xəttinə uyğun, fasiləsiz aparılan irimiqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin fəal iştirakçısıdır” (24).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dövrlərdə Naxçıvan nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın digər dövlətləri üçün də çox böyük coğrafi-siyasi və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. Uzun müddət Naxçıvan diyarına göz dikən, bu ərazini “böyük Ermənistan”a qatmaq üçün cəhdlər göstərən erməni daşnaklarının arzuları gözlərində qalmış və bu xülyalarını reallaşdırma bilməmişlər. Çətin və mürəkkəb mərhələlərdən keçən Naxçıvan Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, ona muxtariyyət statusu verilmişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması bu bölgədə 1918-1921-ci illərdə cərəyan edən proseslərin, onlara təsir edən daxili və xarici amillərin, əhalinin inadlı mübarizəsinin, regionun geosiyasi vəziyyətinin və iki mühüm beynəlxalq müqavilənin sayəsində olmuşdur.

Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması həqiqətən də çox çətin və mürəkkəb mübarizənin, bilavasitə isə ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin diplomatik səylərinin nəticəsində əldə edilmişdir. Naxçıvanın muxtar respublika statusu əldə etməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti olmaqla, bu diyarın sonrakı taleyində çox mühüm rol oynamışdır. Bu cəhəti nəzərə alan görkəmli dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi” (12, s. 249).

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi proseslər, xüsusən Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri, Rusiya imperiyasının dağılması, siyasi həyata yeni müstəqil dövlətlərin gəlməsi Naxçıvan diyarının da taleyində dərin iz buraxdı. Bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan XX əsrin ikinci və üçüncü onilliyində Cənubi Qafqazda baş verən tarixi dəyişikliklərin əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi.

XX əsrin 20-ci illəri, xüsusilə 1917-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuşdur. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də ikihakimiyyətlik meydana gəlmiş, bir sıra kapitalist dövlətləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu diyara yiyələnmək üçün cəhdlər etmişlər.

Milli burjuazianın və demokratik ziyalıların təşəbbüsü ilə Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdı. Bu şura yalnız Naxçıvanda deyil, eləcə də

Mehridən Uluxanlıya qədər ərazidə yaşayan azərbaycanlıları ermənilərin silahlı quldur basqınlarından qoruyurdu. Erməni daşnakları bu bölgəni “böyük Ermənistan”a qatmaq üçün fasiləsiz basqınlar edirdilər. Diyarın əhalisi bütün bunlara mərdliklə sinə gərir, özlərinin yeganə xilas yolunu ana Vətənlə – Azərbaycanla birləşməkdə görürdülər. Naxçıvan diyarının əhalisi hələ o vaxt öz qəti fikrini belə ifadə etmişdi: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” (7, 1999, 5 fevral).

Naxçıvan məsələsi mühüm beynəlxalq və məhəlli mənafehlərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəsişdiyi kəskin düyün nöqtələrindən biri olmuşdur. Ermənilərin təqsiri üzündən Naxçıvan diyarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr faciəli bir vəziyyətə çatmışdı. Ona görə də Naxçıvan məsələsi beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması və Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratmışdı. Naxçıvan bölgəsinin qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin torpaq iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu.

Lakin bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çox mürəkkəb və çətin vəziyyətə düşən Naxçıvan diyarını Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu elan etməyə imkan tapa bilmədi. Əksinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bəzi yanlış mülahizələrə əsasən İrəvanı Ermənistanla güzəştə getdi. AXC-nin baş naziri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri H.Hacinskiyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, “... biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşıdıq” (18, s. 29). Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi.

Lakin bundan istifadə edən Ermənistan Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutur, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistanla birləşdiriləcəyi barədə məlumatlar yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

İstiqlaliyyətini yenidən elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vəziyyəti çox ağır idi, şimalda bolşeviklərin, cənub-qərbdə ermənilərin təcavüzündən qorunmaq lazım idi. Bunun üçün Azərbaycan liderləri hərbi yardım məqsədi ilə Türkiyəyə müraciət etdi. Türkiyə isə Nuru paşanın başçılığı ilə ən yaxşı diviziyanı Gəncəyə, Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə başqa bir türk ordusunu Naxçıvana göndərdi. 1918-ci il iyulun 9-da ermənilərlə döyüşə başlayan türk qoşunu düşməni əzişdirərək ayın 12-də Naxçıvana daxil oldu. İyulun 17-də Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bələdiyyə idarəsi ilə əvəz edildi.

Naxçıvanda Türkiyənin nəzarəti gücləndi. Türkiyənin Naxçıvana gəlmiş XI Qafqaz ordusu əhalini ermənilərin qırğından xilas etdi.

Lakin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyə oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Türkiyə Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb olsa da? Türkiyə Naxçıvanı darda qoymadı. Türk qoşunu ölkəni tərk etmək ərafəsində, 1918-ci ilin noyabrın 3-də (bəzi mülahizələrə görə 18-də – İ.H.) sabiq Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvlərindən ibarət Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Onun hüddurları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Ordubad mahalını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vədi-basar, Qəmərli, Mehri və s. əraziləri əhatə edirdi. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan bu respublikanın ərazisi təxminən 8,6 min kv. km, əhalisi 1 milyon nəfərə yaxın idi.

Araz-Türk Respublikası ilə bərabər Kazım Qarabəkir paşa bu respublikanın silahlı qüvvələrinin yaradılmasına da köməklik göstərdi. Türk ordusunun 300 nəfərdən artıq əsgəri və 5 zabiti Naxçıvan diyarının təhlükəsizliyi üçün saxlanıldı. Polkovnik Xəlil bəy bu hökumətdə Türkiyəni təmsil edirdi.

Araz-Türk Respublikası təqribən beş ay yaşadı. Lakin az müddətdə bu hökumət "...bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsində... və ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığında" mühüm rol oynadı.

1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan ingilislər tərəfindən işğal edildi. Burada ingilis general-qubernatorluğu elan edildi. Araz-Türk Respublikası rəhbərliyi ingilislər tərəfindən sıxışdırılır və get-gedə hakimiyyətdən kənarlaşdırılırdı. Lakin hələlik Naxçıvanı faktiki olaraq Cəfərqulu xan idarə edirdi, Kəlbəli xan isə respublikanın silahlı qüvvələrinin komandanı idi.

1919-cu il mayın 3-də Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti "idarəçiliyinə" verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı. Naxçıvan əhalisi bölgənin ermənilərin müvəqqəti (general Tomson belə deyirdi – İ.H.) "idarəçiliyinə" keçirilməsinə qarşı kəskin etirazlar etdi. Lakin əhalinin etirazları elə bir əməli nəticə vermədi və ermənilər mayın 20-dək bölgənin "idarəçiliyinə" başladılar. Naxçıvanda daşnak Q.Varşamyanın başçılığı ilə general-qubernatorluq yaradıldı. Bu mənfur qurum yalnız Naxçıvanın özünə və Culfa-İrəvan dəmiryolu xəttinə nəzarət edirdi. Qalan ərazilərdə – Şərurda çar zabiti Həməzəyev, Naxçıvanın şimal ərazilərində Bəhram xan Naxçıvanlı, Ordubadda isə Səmədbəyov və b. öz hakimiyyətlərini qurmuşdular.

Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bölgə əhalisini ermənilər əleyhinə ümumxalq mübarizəsinə qaldıra bildi və üç günlük qanlı döyüşdə Kəlbəli xanın rəhbərliyi ilə yerli əhali ermənilərə sarsıdıcı zərbə vurdu və avqustun 30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən təmizləndi.

Ermənilər Naxçıvandan qovulduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Səmədbəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinin general – qubernatoru təyin etdi. Səməd bəy dərhal idarəetmə strukturları yaratmağa başladı. Xəlil bəyi bölgə qoşunlarına baş komandan, Kəlbəli xanı isə ona müavin təyin etdi.

Naxçıvanın strateji mövqeyi Amerika Birləşmiş Ştatlarının da diqqətini cəlb edirdi. Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasəti yürütmək, Şimali və Cənubi Azərbaycanı, Ermənistanı təsir altında saxlamaq məqsədilə polkovnik V.Haskel Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq istəyirdi. O, əvvəlcə Ermənistanı ali komissar təyin edildi. V.Haskel eyni zamanda “Yaxın Şərqi Amerika yardım komitəsinin” sədri idi. Vilyam Haskel 20 maddədən ibarət layihə hazırlamış və bununla onun məqsədi Naxçıvanı və Şərur-Dərələyəzi Azərbaycandan qoparmaq idi. 1919-cu ilin oktyabrın 24-də V.Haskelin müavini polkovnik C.Rey Naxçıvana gəlmiş, rəsmi olaraq general-qubernatorluğun yaradılmasını elan etmişdi. Polkovnik E.Delli isə Naxçıvanın general-qubernatoru elan edilmişdi. E.Dellinin də hakimiyyəti əsasən Naxçıvan şəhərinə aid idi. Qəzalarda hakimiyyət keçmiş Müsəlman Milli Şurasının və AXC hökuməti nümayəndələrinin əlində idi.

V.Haskelin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəzlə bağlı təklifi (*bu ərazilərin bitərəf zona olması – İ.H.*) yerli əhalinin güclü müqavimətinə və etirazına səbəb olmuşdu. V.Haskel və E.Delli anladılar ki, Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəzi Azərbaycandan ayırmaq mümkün olmayacaqdır. Ona görə də çox keçmədi ki, Amerika general-qubernatorluğu Naxçıvanda öz fəaliyyətini dayandırdı.

1920-ci ilin əvvəllərində daşnak qoşunları yenə də Naxçıvana hücum etdilər. Naxçıvanın belə ağır vəziyyətində Naxçıvan Milli Şurası silahlı qüvvələrinin başçısı Kəlbəli xan özünü Naxçıvanın hakimi elan etdi və daşnaklara qarşı mübarizəni gücləndirmək üçün türklərlə ittifaqa girdi. Kazım Qarabəkir paşanın köməkliyi ilə Naxçıvanın müdafiəsi üçün tədbirlər hazırlandı. 1920-ci ilin martında Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvandakı türk qüvvələrini gücləndirmək üçün Əli Teymur bəyin başçılığı altında 50 nəfərdən ibarət türk bölüyü göndərildi. Belə şəraitdə martın 21-də daşnak qoşunları Naxçıvan üzərinə irimiqyaslı hücumə keçdilər. Görülən tədbirlər nəticəsində daşnaklara əks zərbələr endirildi və düşmən geri oturduldu.

1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra Naxçıvan bölgəsində ermənilər daha da fəallaşdılar. Daşnak silahlı qüvvələri Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Lakin qısa müddətdə Naxçıvan ərazisi daşnak işğalçılarından təmizləndi. Beləliklə, Naxçıvan diyarında da Sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırıldı və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin tərkibinə Mirzəli bəy Bektəşov, Abbas Qədimov, Fərəməz Mahmudbəyov, Qafar Babayev və b. daxil oldular.

1920-ci il avqustun 10-da Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri Mirzəli bəy Bektaşov Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan ölkəsi özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir. Həmişə Azərbaycana meyl edən Naxçıvan ölkəsi köhnə hökumət zamanı tamamilə unudulmuş və başsız qoyulmuşdur... İndi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Naxçıvan ölkəsi əhalisi üçün üfəqdə doğan yeni bir şəfəqdə” (5, v. 3).

Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan İnkilab Komitəsi Naxçıvanda siyasi vəziyyəti daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə Bahadır Vəlibəyovu buraya fəvqəladə komissar göndərdi. Lakin o, bu vəzifədə özünü doğrultmadı. Yerli qüvvələrin gördüyü tədbirlər nəticəsində 1920-ci ilin avqust ayında Şərur ərazisində daşnaklara sarsıdıcı zərbə endirildi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanın daşnak hökuməti devrildi. Dekabr ayının 2-də Şərur ərazisi daşnak tör-töküntülərindən təmizləndi.

Beləliklə, bölgə əhalisi 1918-1920-ci illərdə misilsiz çətinliklərə, təqiblərə, müsibətlərə sinə gərərək milli ləyaqəti uca tutdular, diz çökmədilər, erməni silahlı quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər. Bu məsələdən bəhs edən Ermənistanın birinci baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü ildə etiraf edirdi ki, “Müsəlman Naxçıvanı və Şərurunda, ... müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi həтта silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik” (36, s. 33).

Amma istər sovetləşməyə qədər, istərsə də sovetləşmədən sonra ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə sahib olmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. Bu sahədə bolşevik Rusiyası ermənilərin ən yaxın müttəfiqləri olmuş, “Böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində onlara hər cür yardım etmişdir. Nəticədə ermənilərin “...torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra daha da güclənmiş, bu dəfə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirməli olmuşdur” (3, v. 18). Bununla da Naxçıvan diyarı Azərbaycanın əsas ərazisindən aralı düşmüş, nəticədə, onun muxtariyyəti məsələsi gündəliyə gəlmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” (11, s. 75).

1920-ci il noyabrın 30-da Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə bağlı AK(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirilmişdi. Həmin iclasın qərarında deyilirdi: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyil, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir, Qarabağın dağlıq hissəsinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir. Bu qərarın elanı N.Nərimanova tapşırıılır” (29, v. 6).

Həmin günün səhəri, dekabrın 1-də Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması münasibətilə keçirilən Bakı Sovetinin təntənəli iclasından bir gün əvvəl qəbul edilmiş qərar N.Nərimanov tərəfindən elan olunur. Həmin qərarın ideya müəllifləri V.İ.Lenin və İ.V.Stalin, həyata keçirəni, icraçısı isə N.Nərimanova təzyiq göstərən S.Orconokidze idi. Bunu eşidən Naxçıvan bölgəsinin əhalisi bu bəyanata qarşı kəskin etirazlarını bildirdilər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi respublika İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı B.Şaxtəxtinski Naxçıvana göndərdi. B.Şaxtəxtinski Naxçıvanda keçirdiyi mitinqlərdə əhali Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil Sovet respublikası yaradılmasına tərəfdar çıxışlarını bildirdilər.

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. Ona görə də “1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda bölgə əhalisinin 90 faizindən çoxu Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi” (30, v. 1).

1921-ci ilin əvvəllərində bu sahədə müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdi. Bunun üçün isə ilk əvvəl Türkiyəyə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət alacağı barədə təminat verməli və buna Moskvanın razılığı əldə olunmalı idi.

Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu məsələsində əvvəlkindən fərqli olaraq, N.Nərimanovun prinsipial mövqeyi, onun adından B.Şaxtəxtinski Moskva apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətini dəyişməsinə və nəticə etibarlı ilə Naxçıvana Azərbaycan tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etmişdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Türkiyə və Rusiyada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox məsul vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn, çox böyük nüfuz sahibi olan, həm V.İ.Leninin, həm də M.K.Ətərkün hüsn-rəğbətini qazanan Behbud Şaxtəxtinski Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidmətləri olmuşdur və bu gün də minnətdarlıqla qeyd edilməlidir.

Naxçıvan diyarının tarixi taleyini, yəni onun Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi qalmaq imkanlarını Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri reallaşdırdı. Moskvada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtəxtinski 1921-ci il martın 1-də V.İ.Leninə göndərdiyi məktub əsasında Siyasi Bürodə Naxçıvan SSR yaradılması və onun Azərbaycanın himayəsi altında qalması barədə qərar qəbul edilmişdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da imzalanmış Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Həmin müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən razılığa gəldi ki, Naxçıvan bölgəsi Azərbaycan Respublikasının himayəsi altında və

həmin vilayətin Azərbaycan tərəfindən heç bir üçüncü dövlətə güzəşt edilməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir (1, v. 143; 34, s. 33, 37-38).

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilədə göstərildi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin üçüncü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir (6, v. 59).

Bu müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanımış və ona beynəlxalq hüquqi təminat vermişlər. Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir.

Naxçıvan ərazisində Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaradılmış inqilab və yoxsul komitələri sovetlərə seçkilərin keçirilməsinə qədər – 1921-ci ilin axırına qədər fəaliyyət göstərmişdir. 1921-ci ilin sentyabrında isə Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti təşkil edilmişdir. 1922-ci il yanvarın 25-də Naxçıvan SSR-in birinci Sovetlər qurultayı ölkə İnqilab Komitəsinə ləğv edib Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə yaradır.

1922-ci il mayın 22-də AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Azərbaycan MİK tərəfindən təqdim olunmuş Naxçıvan ölkəsi haqqında Əsasnaməyə və Naxçıvan SSR Konstitusiyaya layihələrinə baxdı. Əsasnamədə Naxçıvan ölkəsi haqqında deyilirdi: “Naxçıvan ölkəsi ... Azərbaycan SSR-in protektoratlığı altında respublika elan edilir, Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılır” (2, v. 16).

AK(b)P MK-nın təşəbbüsü ilə Naxçıvanın muxtariyyəti haqqında məsələ 1922-ci ilin noyabrında RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında müzakirə olundu.

Birinci Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı (12 dekabr 1922-ci il) Naxçıvan məsələsi üzrə qəbul etdiyi xüsusi qərarında Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu təsdiq etdi.

Maraqlıdır ki, məsələnin bu cür müzakirə olunub qərarlar qəbul edildiyi bir zamanda, 1923-cü ilin yanvarında RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Rəyasət Heyəti AK(b)P MK-ya təklif edir ki, “Naxçıvan Muxtar vilayətə, Naxçıvan İcraiyyə Komitəsinə isə Naxçıvan ölkəsinin İcraiyyə Komitəsinə çevirsin” (35, s. 129).

AK(b)P MK katibliyi həmin qərarı müzakirə edərək (21 yanvar 1923-cü il) Naxçıvan MİK və XKS-ni ləğv etdi və Naxçıvan Ölkəsinin İcraiyyə Komitəsinə yaratdı. Naxçıvan Ölkə Partiya Komitəsi Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Ölkə Komitəsi adlandırıldı.

Növbəti gün AK(b)P MK Rəyasət Heyəti qərara aldı ki, bu məsələ Naxçıvan Ölkə Partiya konfransında və Naxçıvan Ölkəsi sovetlər qurultayında müzakirə edilsin.

Artıq Sovet totalitar rejiminin işə saldıği təbliğat maşını göstərməyə çalışırdı ki, guya bütün Naxçıvan ölkəsinin zəhmətkeşləri Naxçıvan Muxtar Respublikası əvəzində, Muxtar ölkənin yaradılmasını ürəkdən bəyənir, bunun üçün partiya və Sovet hökumətinə dərin minnətdarlıqlarını bildirirlər.

1923-cü ilin fevral ayının 27-də üçüncü Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı Naxçıvan SSR-in muxtariyyət hüquqları əsasında Azərbaycan SSR-yə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi: “Fəhlə və kəndlilərimizin mənafeyinin qorunması rəhnini, mədəni, iqtisadi inkişafımızı və tərəqqimizi biz ancaq Azərbaycanla sıx birlikdə görürük” (35, s. 130).

1923-cü ilin iyununda Azərbaycan MİK-in üçüncü sessiyası Naxçıvan ölkəsini Azərbaycan SSR-in muxtar hissəsi kimi onun tərkibinə daxil etmək haqqında Naxçıvan Sovetlər qurultayının xahişini təsdiq etdi.

Həmin ilin dekabrında RK(b)P MK Rəyasət Heyəti Naxçıvan Ölkəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi məsələsini müzakirə etdi və Azərbaycan MİK-ə təklif etdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması məsələsini hazırlayıb Zaqafqaziya MİK qarşısında qoysun. 1923-cü il dekabrın 31-də Azərbaycan MİK Naxçıvan Muxtar Diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi haqqında qərar qəbul edərək onun təsdiq olunmasını Zaqafqaziya MİK-dən xahiş etdi.

Zaqafqaziya MİK bu qərarı müzakirə edərək (8 yanvar 1924-cü il) Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan SSR tərkibində “Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası” adlandırılmasını təsdiq etdi. Naxçıvan MSSR MİK-in 1924-cü il yanvarın 18-də olmuş birinci plenumu bu qərarı təsdiq etdi.

Azərbaycan SSR MİK-in 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsdiq edildi. Bu, Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi.

Naxçıvan 1921-ci ildən Azərbaycanın muxtar qurumu kimi idarə olunurdusa da, 30-cu illərin ortalarına qədər o, bütün rəsmi sənədlərdə “Naxçıvan SSR” adlandırılmış, “Muxtar” sözü adında öz əksini tapmamışdır.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan diyarının muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi mövqeyi-geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Çünki üç tərəfdən Ermənistanla həmsərhəd olması Naxçıvanı Azərbaycanın digər torpaqlarından ayırırdı. Həmçinin o, cənubda və cənub-qərbdə İran və Türkiyə ilə həmsərhəd idi və ərazi baxımından Azərbaycandan aralı düşmək Naxçıvanın inzibati idarəçiliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi.

Ona görə də Naxçıvan diyarına muxtar respublika statusunun verilməsi milli mənsubiyyətinə görə yox, əhalinin inadlı mübarizəsinə, daxili və xarici amillərə, coğrafi mövqeyinə, geosiyasi vəziyyətinə, beynəlxalq müqavilələrə əsasən mümkün olmuşdur.

Muxtar qurumlar yaranma əsaslarına görə milli-ərazi və inzibati-ərazi növlərinə ayrılır. Naxçıvan Muxtar Respublikası dövlətin əsas ərazisindən tam təcrid olunmuş “anklav” ərazi kimi geosiyasi əsasla görə yaranmışdır. Belə coğrafi-siyasi əlamət tarixi zərurət kimi Naxçıvana muxtar hüquqların verilməsini şərtləndirmiş və qismən özünüidarə hüququnun tanınmasına yol açmışdır.

Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur: “1921-ci il martın 16-dan başlayaraq əvvəlcə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan sonra Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır” (13, s. 52).

Ümumiyyətlə, Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması mürəkkəb və çox çətin şəraitdə əldə olunmuş mühüm tarixi nailiyyətdir. Naxçıvanın muxtar respublika statusu bu bölgənin sonrakı tarixi taleyində onun ərazisinin qorunub saxlanılması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox böyük rol oynamışdır.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, ona “Muxtar Respublika” şəklində daxil olurdu. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycanın Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirildi. Qeyd etməliyik ki, bu Əsasnamə muxtar respublikanın ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla da Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevrilmişdi. Bu isə 1926-cı il aprel 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan MSSR-in I Konstitusiyasında hüquqi cəhətdən təsbit olundu. Naxçıvan MSSR-in sonrakı Konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ilk müstəqil Konstitusiyasını qəbul etməsi, burada Naxçıvanın muxtar dövlət adlandırılması, Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ən nəhayət, Naxçıvan MR-in 75 illiyi haqqında ölkə Prezidentinin Fərmanı (1999, 4 fevral) cəmiyyətdəki bəzi müxalif qüvvələr tərəfindən düzgün qarşılanmamışdır.

Bəzi siyasi partiyaların nümayəndələri belə bir fikir irəli sürürdülər ki, Azərbaycan unitar dövlətdir və onun tərkibində Konstitusiyaya malik ikinci bir qurum ola bilməz. Guya bu hal Azərbaycanı federativ dövlətə çevirir.

Qeyd etməliyik ki, dövlətlər quruluş formasına görə daha çox unitar və federasiya tiplidir. Azərbaycan da unitar tipli dövlətdir. “Unitar” sözünün hərfi mənası “vahid, tək” deməkdir. Dünya təcrübəsində unitar dövlətlərin tərkibində muxtar qurumların yaradılması qeyri-adi hal deyildir. Bu cür muxtariyyətlər milli, yaxud inzibati-ərazi prinsiplərinə əsasən yaradılır. Hazırda İspaniya, İtaliya, Finlandiya, Portuqaliya və başqa bu kimi unitar dövlətlərin tərkibində müxtəlif səviyyəli muxtar qurumlar mövcuddur.

Müasir beynəlxalq hüquqda muxtariyyətin əsasən üç forması – mədəni, iqtisadi və siyasi formaları göstərilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi xarakterli siyasi muxtariyyətə aiddir. İqtisadi muxtariyyət müəyyən inzibati-ərazi sərhədləri çərçivəsində iqtisadi məsələlərdə avtonom qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olur. Naxçıvan MR bundan əlavə dövləti əlamətlərə də malikdir ki, bu da onun siyasi muxtariyyətinə şərait yaradır. Onun xüsusi adı, Konstitusiyası və qanunları, ali hakimiyyət orqanları və atributları mövcuddur. Muxtariyyətin siyasi xarakteri onun dövləti atributlara malik olmasını nəzərdə tutsa da, muxtar qurum beynəlxalq münasibətlərdə heç bir hüquqların daşıyıcısı ola bilməz. Ona görə də Naxçıvana muxtariyyət inzibati-ərazi çərçivəsində geosiyasi əsasla verildiyindən suverenliyə malik olmadığı və formal dövləti atributlarla kifayətləndiyinə görə unitar dövlət üçün heç bir təhlükə törədə bilməz.

Ümumiyyətlə, unitar dövlətlərə xas olan əlamətlər bunlardır: Konstitusiya, vahid qanunvericilik, vahid ali dövlət hakimiyyət orqanları, vahid vətəndaşlıq, vahid hüquq sistemi, dövlət ərazisinin inzibati-ərazi vahidlərinə bölünməsi və onların hakimiyyət orqanlarının statusunun ümumdövlət hüquq normaları ilə müəyyən edilməsi, vahid büdcə və s.

Naxçıvan MR Konstitusiyasındakı bütün maddələr Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsas müddəalarından irəli gəlir və unitar dövlətin tələblərinə uyğundur. Həm də Naxçıvanın ərazi baxımından Azərbaycandan ayrı düşdüyünü və ermənilərin Naxçıvanı ələ keçirə bilməməsi üçün ona muxtariyyət statusunun verildiyi məlumdur. Müxtəlif vaxtlarda Naxçıvanın muxtariyyətinin ləğv olunmasını istəyən qüvvələr heç olmazsa Qərbi Azərbaycan torpaqları – Göyçə, Zəngəzur, İrəvan, Ağbaba mahallarının, Dağlıq Qarabağın taleyini düşünməli və dövlətimizin strateji siyasi istiqamətinin əhəmiyyətini anlamalıdır. Muxtariyyətin ləğvi beynəlxalq Qars müqaviləsinin ləğvi deməkdir və bu, erməni daşnaklarının maraqlarına tam uyğundur. Onda bu, Naxçıvanın siyasi vəziyyətini pisləşdirər və diyarın gələcəyini təhlükə altına alar. Müasir dövrümüzdə Naxçıvana ermənilərin ərazi iddialarının əvvəlki kimi qalması muxtar respublikaya verilən statusun vacibliyinə bu gün daha çox ehtiyac olduğunu göstərir.

“Naxçıvana bütün sahələrdə əlahiddə müstəqil hüquqların verilməsi” barədə də fikirlər söylənilirdi. Əslində isə 1926-cı ildə qəbul edilmiş Muxtar Respublikanın ilk Konstitusiyası Naxçıvan diyarına bəzi sahələrdə daha geniş səlahiyyət vermişdi, nəinki 1998-ci il Konstitusiyası. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1926-cı il Konstitusiyasına görə Təbriz, Maku, Xoy şəhərlərində Naxçıvanın konsulluqları, Zaqafqaziya respublikalarının paytaxtlarında nümayəndəlikləri, Qarsdakı Rusiya konsulluğu yanında müvəkkilliyi olmuş, 1938-ci ilə kimi muxtar respublikada Türkiyənin hərbi nümayəndəliyi, İranın konsulluğu fəaliyyət göstərmişdir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusuna malik olması onun gələcək təhlükəsizliyi üçün mühüm təminatdır. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinə edilən hər hansı bir təcavüz və ya torpaq iddiası, hüquqi statusuna yönəlmiş qəsd təkcə Azərbaycanın deyil, müqavilə iştirakçısı olan bütün region dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların mənafeyini pozduğu üçün indiki müharibə vəziyyətində belə üstünlük əvəzedilməz siyasi-hüquqi imtiyazdır. Naxçıvanın muxtar respublika statusu bu bölgənin sonrakı tarixi taleyində çox mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu cəhəti nəzərə alan görkəmli dövlət və siyasi xadim, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq” (11, s. 89).

Sovetlər dövründə Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının tərkibində özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin bunlarla yanaşı, Naxçıvan diyarının da qismətinə sovet bolşevik terrorundan, zorakı kollektivləşmədən, 30-cu illərin siyasi repressiyalarından “pay” düşdü.

İkinci dünya müharibəsinin qanlı-qadalı cəbhələri Naxçıvanın igid oğul və qızlarının da mərdliyini, vətənpərvərliyini, dəyanətini bir daha sınağa çəkdi. Keçmiş İttifaqın digər xalqları kimi, Naxçıvan torpağının 30 mindən çox yetirməsi də sinələrini sipər edərək düşməyə qarşı mərdliklə döyüldü. Qəhrəman naxçıvanlılardan 15 mindən çoxu öz həyatını qurban verdi. Naxçıvan əhalisi həm özünü, həm cəbhəni çörəklə təmin etdi, həm də aclıq çəkən bölgələrə yardım əli uzatdı.

Müharibədən sonra, xüsusilə də 60-70-ci illərdə Naxçıvan diyarı quruldu, tikildi, inkişaf etdi. Naxçıvan MSSR qabaqcıl sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və mədəniyyətə malik çiçəklənən diyara çevrildi. 1980-ci ilin sonuna yaxın məhsul istehsalı 1924-cü ilə nisbətən 180 dəfədən çox artdı. Naxçıvan şəhərində 45 min nəfər əhali üçün yeni yaşayış massivləri salındı.

Lakin 80-ci illərin sonlarında respublikada siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Sovet imperiyasının süquta getdiyi bir vaxtda İttifaq rəhbərliyinin ikiüzlü siyasəti, erməniləri müdafiə etmələri milli münaqişələrə rəvac verdi. Bundan istifadə edən erməni daşnakları bir tərəfdən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistan qatmaq üçün açıq-aşkar mübarizə aparır, başqa bir tərəfdən isə azərbaycanlıları öz ata-baba yurdu olan, indiki Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycandan zorla, silah gücünə, vəhşi vasitələrlə qovurdular. Bu qovulan azərbaycanlıların bir hissəsi Naxçıvana gəlirdi.

1990-cı il yanvarın 19-da – qanlı Bakı faciəsindən bir neçə saat əvvəl ermənilərin muxtar respublikanın Sədərək qəsəbəsinə təcavüzü başlandı. SSRİ rəhbərliyinin riyakar mövqe tutması səbəbindən xalqın tələbi ilə Naxçıvan

MSSR Ali Soveti o zaman üçün misli-bərabəri olmayan bir qərar qəbul etdi – Naxçıvan MSSR SSRİ tərkibindən çıxdı.

Dünyaşöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması, 1990-1993-cü illərdə burada yaşayıb fəaliyyət göstərməsi bu bölgəni erməni təcavüzündən xilas etdi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanın təcavüzündən müdafiə edilməsində, son dərəcə çətin vəziyyətdə bölgənin idarə olunmasında Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü fəaliyyəti, müstəsna əhəmiyyət kəsb edən qərarların qəbul edilməsi tariximizin ən parlaq səhifələrindəndir. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin birinci sessiyası məhz onun təşəbbüsü ilə Naxçıvan MSSR adından “Sovet”, “Sosialist” sözlərini çıxardı və diyarın bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılması qərara alındı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1918-ci ildə qəbul etdiyi dövlət bayrağı Naxçıvan MR-in də Dövlət Bayrağı kimi qəbul olundu. 1990-cı il 20 Yanvar – Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verildi, 31 Dekabr günü Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi qəbul edildi və sair.

1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında xalqın təkidli istək və arzusu ilə Heydər Əliyev Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri vəzifəsini öhdəsinə götürdü. Bir vaxtlar SSRİ kimi nəhəng bir dövlətin liderlərindən olan bir insanın Naxçıvan kimi kiçik bir diyara başçılıq etməsi vəzifə istəyi deyildi. Bu, özünün qeyd etdiyi kimi ömrünün qalan hissəsini də xalqına xidmətə həsr edən bir vətənpərvərin ağır günlər keçirən vətəninə, xalqına təmənnəsiz xidməti idi. Heydər Əliyevin möhkəm iradəsi, qətiyyəti, dövlətçilik təcrübəsi sayəsində Naxçıvan ərazisi düşməndən qorunub saxlandı, sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin edildi. Artıq 1993-cü ilin yayına doğru Naxçıvan möhkəm dövlətçiliyin, siyasi sabitliyin hakim olduğu bir bölgə idi. 1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyev Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə başladı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan islahatlar 1993-cü ildən sonra uğurla davam etdirildi.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi, Azərbaycan və Naxçıvan parlamentlərinə ilk demokratik seçkilər keçirildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1995-ci il dekabrın 16-da keçirilən ilk sessiyasında Vasif Talıbov Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi.

Naxçıvan MR-nin yeni Konstitusiyası hazırlandı və Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildi (1998, 29 dekabr).

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə bölgənin üzləşdiyi problemlər müəyyənləşdirildi və onların həllinə başlandı. Naxçıvan MR-in xarici əlaqələri xeyli artdı. Keçid məntəqələri istifadəyə verildi, sərhədyanı ticarət canlandırıldı. İqtisadiyyatın dirçəldilməsinə, əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verildi, yeni iş yerləri yaradıldı, sərhədlərin etibarlı təhlükəsizliyi təmin edildi. Naxçıvan MR-də iri-

miqyaslı tikinti-quruculuq, abadlıq və bərpa işləri genişləndi, tarixə, mədəniyyətə, təhsilə və elmə qayğının yeni mərhələsi başlandı, səhiyyənin inkişafına diqqət artırıldı.

Aparılan siyasət regionun Azərbaycanın tərkibində ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, milli dövlətçilik strukturunun möhkəmləndirilməsinə və Naxçıvan diyarının Şərqi qapısı kimi daha da inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar açır. Artıq indi Naxçıvan MR yüksək inkişaf tempinə görə əvvəlki bütün illərdəkindən fərqlənir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatı ilə həmahəng şəkildə özünün tarixi inkişaf yolunu uğurla davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına tarixi səfərləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 80 və 85 illik yubileylərində dərinməzmunlu çıxışlar, muxtar respublikada son illərdə görülmə işlər, həyata keçirilən quruculuq tədbirləri böyük öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun uğurla həyata keçirilməsini bir daha göstərir. Ardıcıl, düşünülmüş, uzaqgörən siyasətin nəticəsində bu gün Naxçıvan öz dirçəliş dövrünü yaşayır və muxtariyyət statusu qazanmasını və Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyini fərəhlə qeyd edir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, “Milli istiqlaliyyət yolunda Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən rəğbətlə qarşılanır, respublikada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə öz müsbət və həlledici təsirini göstərmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün milli dövlət quruculuğu prosesinin fəal iştirakçısı olub, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artırılması və intellektual potensialının gücləndirilməsinə dəyərli töhfələr verir” (2009, 7 fevral).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 28, siy. 1, iş 58.
2. ARDA:F f. 28, siy. 1, iş 69.
3. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 190.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA): F. 28, siy. 74, iş 641.
5. ARPIİSSA: F. 609, siy. 1, iş 6.
6. ARPIİSSA: F. 609, siy. 1, iş 94.
7. “Azərbaycan” qəzeti.
8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI c. (aprel 1920-iyun 1941), Bakı: Elm, 2008, 568 s.
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Yeni redaksiyada. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
10. Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi (12 oktyabr 2011-ci ildə keçirilmiş konfransın materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 88 s.
11. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 14-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
12. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 22-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2007, 528 s.
13. Əsgərov Z. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiya statusu. Bakı:

- Bakı Universiteti, 1999, 156 s.
14. General Veysəl Univar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Türkiyə türkcəsindən çevirən və ön sözün müəllifi Ə.Quliyev. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2006, 104 s.
 15. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi / Tərtib edəni və Ön sözün müəllifi İ.Hacıyev. Bakı: Elm, 1999, 36 s.
 16. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikaları tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
 17. Hacıyev İ. Naxçıvanın muxtariyyət statusu // “Dirçəliş-XXI əsr”; Bakı, 2009, № 135-136, s. 232-245.
 18. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 1993, 362 s.
 19. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
 20. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.
 21. Mədatov Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in yaranması. Bakı: Azərnəşr, 1958, 164 s.
 22. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
 23. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 fevral 1999-cu il tarixli Fərmanı. Azərbaycan, 1999, 5 fevral.
 24. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı. Azərbaycan, 2014, 15 yanvar.
 25. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik (8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2007, 406 s.
 26. Naxçıvan Muxtar Respublikası-75. “Bakı Universiteti “Xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, № 3, 250 s.
 27. Naxçıvan Muxtar Respublikası / Akademik Cəmil Quliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Naxçıvan ensiklopediyası, 2001, 220 s.
 28. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 48 s.
 29. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy. 5, sax. vah. 15, iş 14.
 30. NMRDA: F. 314, siy. 5, sax. vah. 17, iş 18.
 31. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
 32. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi,

- 1995, 144 s.
33. Zeynalova T. Azərbaycanca milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı: Elm, 2004, 176 s.
34. Soysal İ. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I cilt (1920-1945). 2-ci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basın evi, 1989, 704 s.
35. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку: Элм, 1997, 164 с.
36. Кацазнуни Об. Дашнаксутун больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92 с.

Исмаил Гаджиев

СТАТУС АВТОНОМИИ НАХЧЫВАНА И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье проанализирована общественно-политическая ситуация в Нахчыване во времена Азербайджанской Народной Республики. Автором показаны необоснованные стремления армянских дашнаков завладеть Нахчываном и борьба нахчыванцев против них, на основе фактических материалов разъяснено укрепление Нахчывана в составе Азербайджана, обеспечение Нахчывану статуса автономии Московским договором, укрепление его Карсским договором и, наконец, создание Нахчыванской АССР и путь ее развития. Вывод таков, что не будь героизма и целеустремленной деятельности нахчыванцев в 1917-1920 гг., спасение Нахчывана было бы невозможным.

В статье уделяется внимание и значению Нахчыванской Автономной Республики в современном мире, о возможностях, предоставленных статусом автономии.

Ключевые слова: автономия, Московский договор, Карсский договор, референдум, статус, автономный край, автономная республика.

Ismayil Hajiyev

AUTONOMY STATUS OF NAKHCHIVAN AND MODERN PERIOD

Socio-political situation in Nakhchivan in time of Azerbaijan Democratic Republic and in the initial phases of Bolshevik reign is analyzed in the paper. The Armenian dashnaks' baseless attempts to grab Nakhchivan and the struggle of Nakhchivan people against them are shown, the retention of Nakhchivan within Azerbaijan, giving the Autonomy Status to Nakhchivan with the treaty of Moscow and referendum, its reinforcement with the treaty of Gars and finally the establishment and development of Nakhchivan ASSR are explained

on the de-facto materials. The conclusive result is that, if there were not the valour and purposeful activity of Nakhchivan people in 1917-1921, Nakhchivan wouldn't be possible to preserve.

The role and importance of the Nakhchivan Autonomous Republic in modern period and the possibilities given by the autonomy status are also noted in the paper.

Key words: *Moscow treaty, Gars treaty, referendum, autonomy, status, autonomous country, autonomous republic.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

HEYDƏR ƏLİYEVİN NAXÇIVAN DÖVR FƏALİYYƏTİ (22 İYUL 1990 – 2 Sentyabr 1991-ci)

Məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana qayıtdıqdan sonra Naxçıvanda sırası vətəndaş və deputat kimi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, müstəqillik, deputat, bayraq, referendum.*

1987-ci ilin oktyabrında SSRİ rəhbərliyindən istefa vermiş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev bir müddət Moskvada yaşadığından sonra 1990-cı ilin 20 iyulunda doğma Azərbaycana qayıtdı. 20 yanvar 1990-cı ildə Bakıda törədilən dəhşətli faciənin səhəri günü Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək 6 minədək adamın iştirak etdiyi yığıncaqda çıxış etməsi, Bakıda baş verən hadisələr haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırması, bu hadisələri Azərbaycan xalqına qarşı təcavüz adlandırması, bu ağır günlərdə xalqı ilə bir yerdə olmasını bildirməsi və s. Azərbaycan xalqında dahi rəhbərə olan sevgini daha da artırdığından, həmin vaxt Azərbaycana rəhbərlik edənlər isə bunu açıq-aşkar hiss etdiklərindən hər vasitə ilə Heydər Əliyevin Azərbaycana gəlməsinə mane olmağa çalışırdılar. Hətta Azərbaycan Prezidenti Ayaz Mütəllibovun Heydər Əliyevə onun qayıdışı ilə “Azərbaycanda böyük qarışıqlıqlar baş verə bilər” xəbərdarlığı (10, s. 46), ona qarşı terror aktları və repressiya planla-

rının hazırlanması, dahi şəxsiyyətin Bakıya qayıdacağını bilən tək adamlardan biri olan Azərnəşrin direktoru Əjdər Xanbabayevin 30 may 1990-cı ildə faciəli surətdə qətlə yetirilməsi və s. bu kimi işlər Heydər Əliyevi qorxuda, qərarını dəyişdirə bilmədi, o, Bakıya gəldi. Ancaq Bakıda yaşamasına imkan verilmədiyini üçün 22 iyul 1990-cı ildə doğulub boya-başa çatdığı doğma Naxçıvana qayıtdı.

Naxçıvan əhalisi ulu öndəri böyük sevgi və məhəbbətlə qarşıladı. Naxçıvan şəhərinin baş meydanına toplaşan yüz min nəfərdən çox adamın görüşünə gələn, bütün ömrünü Azərbaycan xalqına xidmətdə keçirən, öz rahatlığını, dincliyini gecə-gündüz xalqının xoşbəxtliyinə sərf edən Heydər Əliyevlə onu dünyalar qədər sevən xalqı vahid bir tam kimi birləşib qovuşdu (5, s. 84). Dahi şəxsiyyət bu hadisə haqqında sonralar belə demişdi: “Moskvada məni təqib edirdilər... Hətta yanvar hadisələrindən sonra hərəkətlərimə görə mənə qarşı repressiya planları hazırlanmışdı və onları həyata keçirmək istəyirdilər. Bakıya gələndə xalq tərəfindən mənim gəlişim böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul olundu, lakin hakimiyyətdə olan ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Bakıda yaşamağıma imkan verilmədisə də, mən Naxçıvana gələndə Naxçıvan ayağa qalxdı, Naxçıvan məni qucaqladı, bağrına basdı. Görünür, mənim Naxçıvana gəlməyim taleyin işi imiş” (7, s. 43).

Azadlıq meydanında qısa çıxışında Azərbaycanı müstəqil görmək arzusunı dilə gətirən, Naxçıvana gəldikdən sonra ayrı-ayrı vətəndaşlarla söhbətlər edən, müxtəlif yaşayış məskənlərinə gedərək əhali ilə görüşlər keçirən, onlar qarşısında çıxışlar edən, ölkədə yaranmış vəziyyəti təhlil edən, verilən sualları cavablandıran ulu öndər həm də onları müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırırdı, Azərbaycanın müstəqil olması haqqında düşüncələrini onlara çatdırırdı. Məsələn, o, Naxçıvana qayıtdıqdan təxminən on gün sonra Naxçıvan gəncləri ilə görüşündə bir sıra məsələlərlə, xüsusi ilə Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı fikirlərini söyləməklə yanaşı, belə bir fikri xüsusi vurğulamışdı: “Hələlik Naxçıvandayam. Əgər bütün naxçıvanlılar mənim burada yaşamağımı arzu edərsə, buna etiraz etmirəm. Mənim başlıca arzum Azərbaycanı siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqil, demokratik respublika kimi görməkdir” (9, 2 avqust 1990-cı il).

Yaxud da Azərbaycan SSR Ali Sovetinə xalq deputatlığına namizədliyi irəli sürülmüş, 340 sayılı Nəhrəm kənd seçki dairəsində seçicilərlə görüşündə demişdi: “Mənim əsas məqsədim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və Azərbaycan hakimiyyətini respublikanın bütün ərazisində bərqərar etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır” (9, 26 sentyabr 1990-cı il).

Dahi şəxsiyyətin Naxçıvana – doğma vətənə qayıdışı elə bir vaxta təsadüf etmişdi ki, həmin vaxt ölkə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçkilər ərəfəsində idi. Həmin vaxt Naxçıvan əhalisi, demək olar ki, bütün dairələrdən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə Heydər Əliyevin namizədliyini irəli sürmüşdü. Ancaq möv-

cud qanunvericiliyə görə bir nəfərin bir dairədən namizədliyinin göstərilməsi mümkün olduğuna görə Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinə 340 sayılı Nəhrəm seçki dairəsindən, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə isə Naxçıvan şəhər 2 sayılı seçki dairəsindən namizədliyinin irəli sürülməsinə razılıq verdi. 30 sentyabr 1990-cı ildə baş tutan seçkilərdə Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat seçildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin deputat kimi fəaliyyətə başlamasının ilk günündən – 17 noyabr 1990-cı ildən etibarən Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Gündəliyinə 40 məsələ daxil edilən və Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 17 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyasında qəbul olunan qərarlar buna parlaq misaldır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilən bu tarixi sessiyada Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının – SSRİ-nin qılıncının dalının da qabağının da kəsdiyi bir vaxtda Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adından “Sovet Sosialist” sözləri götürülərək Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmış, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Dövlət hakimiyyəti orqanının – Ali Sovetin adı dəyişdirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi adlandırılmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli Dövlət bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edilmiş, bu bayrağın, bütövlükdə Azərbaycan SSR-in Dövlət rəmzi kimi qəbul edilməsi məsələsi qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş edilmişdi.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu qərarlar qəbul olanarkən hələ Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etməmişdi. 18 oktyabr 1991-ci ilə 11 ay qalırdı. SSRİ kimi nəhəng və güclü dövlət hələ tarix səhnəsindən çıxmamışdı. SSRİ-nin süqutuna hələ bir ildən artıq vaxt qalırdı. Ona görə də 17 noyabr 1990-cı ildə bu tarixi sessiyaya sədrlik edən ulu öndər Heydər Əliyev üzərinə çox təhlükəli və məsuliyyətli vəzifə götürmüş, deputatları bu qərarların qəbul olunmasının vacibliyinə inandıra bilmiş və həmin qərarlar qəbul edilmişdi. Bu da tələyin ulu öndər Heydər Əliyevə bir qisməti imiş ki, müstəqil olmayan, SSRİ kimi dövlətin tərkibinə daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında SSRİ-də ilk dəfə müstəqil dövlətin atributları dövlət atributları kimi qəbul olunmuş və bu haqda qərarların axırında onun imzası qoyulmuşdur.

Naxçıvanda bu cür gözlənilməz addımların atılmasını bilavasitə Heydər Əliyevin təşəbbüsünün nəticəsi kimi qiymətləndirən akademik İ.Hacıyev yazır ki, “Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən, hələ də SSRİ-nin boyunduruğunda qalmaq istəyindən əl çəkməyən ölkə rəhbərliyi Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında qəbul edilmiş tarixi qərarları “dövlətçiliyə qəsd” adlandırdı və Naxçıvanın blokada vəziyyətinə düşməsi daha kəskin xarakter aldı” (3, s. 36).

Artıq deputat kimi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin 21 noyabr 1990-cı ildə keçirilən sessiyasında 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verilməsinə nail oldu. Sessiyanın qəbul etdiyi və faciənin günahkarlarının – ittifaq və Azərbaycan rəhbərlərinin adı çəkildiyi qərarla 20 Yanvar

hadisəsi Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən proseslərə qəsd kimi qiymətləndirilmiş, dinc əhaliyə, günahsız adamlara qarşı müasir silahlarla, hərbi texnika ilə zorakılıq edilməsi, qətlə yetirilməsi Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi ittiham edilmiş, bir ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq Bakı faciələrinə Azərbaycan SSR ali hakimiyyət orqanları tərəfindən siyasi qiymət verilməməsinə etiraz olunmuş, Azərbaycan SSR Ali Sovetindən tələb edilmişdi ki, ən qısa müddətdə həmin məsələni parlamentin müzakirəsinə çıxarsın. Həmçinin sessiyada 20 Yanvarın hər il Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Milli matəm günü” kimi qeyd olunması qərara alınmışdı (5, s. 149-150).

Ali Məclisin 29 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyasında ulu öndər 17 noyabr 1990-cı il tarixli sessiyasının qərarlarının tətbiq olunması, qərarlara uyğun olaraq muxtar respublika ərazisində fəaliyyət göstərən dövlət idarələrinin blanklarının, möhürlərinin dəyişdirilməsi, yeni bayraqların, deputatlar üçün yeni nişanların hazırlanması haqqında təkliflər vermişdi (5, s. 160).

Belə bir vaxtda SSRİ-nin süquta getdiyini görən bəzi qüvvələr bu dövlət qurumunu qoruyub-saxlamaq üçün bir sıra vasitələrə əl atır, uğursuz cəhdlər edirdilər. Belə cəhdlərdən biri də bir sıra müttəfiq respublikanın, o cümlədən Azərbaycan rəhbərliyinin iştirakı ilə hazırlanmış yeni ittifaq müqaviləsinin layihəsinin hazırlanması və yeni ittifaqın yaradılmasına cəhd oldu. Ulu öndər bu layihəyə qəti etirazını bildirərək Naxçıvan MR Ali Məclisinin 14 yanvar 1991-ci ildə keçirilən sessiyasında demişdi: “Əgər bizim respublikamız həqiqətən milli dirçəliş yoluna çıxıbsa və bu yolla getmək istəyirsə, onda hansı ittifaq birliyindən söhbət gedə bilər? Burada təyin etmək lazımdır ki, bizim respublika hansı yolla gedəcəkdir?... Bir tərəfdən layihədə belə elan olunur ki, guya ittifaq suveren respublikalar ittifaqıdır, ikinci tərəfdən respublikaların suverenliyi tamamilə məhduddur və yaxud yoxdur. Hansı suverenlikdən danışmaq olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük bir hissəsi ittifaq tabeliyində olacaqdır, ümumittifaqın sərəncamındadır, ona mənsubdur?... O ki qaldı siyasi suverenliyə, respublikaların bu sahədə siyasi suverenliyi göstərilir, hamısı ümumi sözlərdir, ümumi bəyanatlardır, bir sözlə, adam aldatmaqdır” (5, s. 165-166).

Sovet rəhbərlərinin SSRİ-ni qoruyub-saxlamaq üçün əl atdığı vasitələrdən biri də SSRİ-nin saxlanması əhalinin münasibət bildirməsi üçün 17 mart 1991-ci ilə referendum – ümumxalq səs verməsi təyin olunması oldu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 7 mart 1991-ci ildə keçirilən və bu məsələnin müzakirə olunduğu sessiyasında Heydər Əliyev çıxış etmiş və Azərbaycan əhalisinin bu referendumda iştirak etməsinin əleyhinə çıxmışdı. Dahi şəxsiyyət qeyd etmişdi ki, “Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan tam əleyhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir” (8, 15 mart 1991-ci il). Buna baxmayaraq Ali Sovetin deputatlarının kommunistlərdən ibarət olan əksəriyyəti referendumda Azərbaycan əhalisinin iştirakı

haqqında müsbət qərar qəbul etsələr də, Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin 14 mart 1991-ci ildə keçirilən sessiyasında Naxçıvan əhalisinin referendumda iştirak etməməsi haqqında qərar qəbul olunmasına nail oldu. Naxçıvan-da referendum boykot olunsa da, həmçinin Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin ümumxalq səsverməsinə münasibəti mənfi olsa da, səsvermənin nəticələri saxtalaşdırıldı və belə bir fikir formalaşdırıldı ki, guya Azərbaycan əhalisinin səsvermədə iştirak edənlərinin 93.3 faizi SSRİ-nin saxlanması lehə səs vermişdir (1, 28 yanvar 1994-cü il; 2, s. 305).

Heydər Əliyev 19 iyul 1991-ci ildə Sovet İKP üzvü kimi qeydiyyatda dayandığı SSRİ Nazirlər Sovetinin partiya təşkilatına Sovet İKP sıralarından istefa verməsi ilə əlaqədar bəyanatla müraciət etdi. Sovet İKP-ni 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş hərbi təcavüzə siyasi rəhbərlikdə və bu cinayətin üstünü açmamaqda, günahkarları üzə çıxarmamaqda, mərkəzin ikiüzlü siyasəti, erməni separatçılarına havadarlığı sayəsində Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətdə, vilayətin əslində tamamilə Azərbaycan dövlətinin idarəçiliyindən çıxarılmasında, demokratikləşmə, siyasi azadlıqlar və plüralizm bəyan edilən bir dövrdə Azərbaycanda demokratik hərəkət və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsini əngəlləməkdə təqsirləndirərək qeyd edirdi ki, “Yeniləşən partiya və respublikaların yeniləşən ittifaqı haqqında saysız-hesabsız bəyanatlar yenə xalqı aldatmaqdır. Xalqa açıq və doğrusunu demək lazımdır ki, bizim ölkədə kommunizm eksperimenti, sosializm yolu özünü doğrultmadı, zorakılıqla yaranan və saxlanılan respublikaların ittifaqı süquta uğramaqdadır” (6, s. 166). İmzalanmasına cəhd edilən ittifaq müqaviləsinə də toxunularaq müraciətdə deyilirdi: “Mən mərkəz tərəfindən sırıman yeni İttifaq müqaviləsinin əleyhinə çıxmışam. Hər hansı bir suveren dövlətin tərkibində bir neçə suveren dövlət və eləcə də bundan irəli gələn azadlıqlar, səlahiyyətlər və funksiyalar ola bilməz. Bütün müttəfiq respublikalara əsl siyasi, iqtisadi azadlıqlara, milli dövlət dirçəlişi üçün müstəqilliyə imkan vermək lazımdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Azərbaycanın xalq deputatı kimi öz çıxışlarımda bu məsələni dəfələrlə qaldırdım. Təklif etdim ki, Azərbaycan KP təkhakimiyyətlikdən imtina etsin, bütün siyasi qüvvələrin azad və bərabərhüquqlu fəaliyyətini təmin etsin, demokratik cəmiyyətin yaranmasına, azadlıq və plüralizmə şərait yaradılsın (6, s. 165).

SSRİ-nin qorunub-saxlanması üçün atılan növbəti addımlardan biri SSRİ-nin vitse-prezidenti Yanayevin başçılığı ilə 1991-ci il avqustun 19-da dövlət çevrilişinə edilən cəhd oldu. Onlar həmin vaxt Krimdə istirahət edən SSRİ Prezidenti M.Qorbaçovun hakimiyyətdən kənarlaşdırıldığını elan edərək Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi təşkil etdilər. SSRİ-nin saxlanması maraqlı olan bir sıra müttəfiq respublika rəhbərləri, o cümlədən bu hadisədən sevincək olmuş Azərbaycan KP MK-nın I katibi A.Mütəllibov avqustun 21-də bəyanat verərək respublikanın qarşısında duran mürəkkəb məsələlərin həllində ümidini bu komitəyə bağladığını bildirdi. Həmin vaxt Heydər Əliyev Moskvada baş

verən bu hadisəni və Ayaz Mütəllibov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərli-yinin DFVK ilə bağlı mövqeyini pisləmiş, hətta Azərbaycan SSR Ali Sovetinə növbədənənar sessiya çağırılmasını və onların bu mövqeyinin müzakirə olunaraq obyektiv qiymət verilməsini tələb edən məktub göndərmişdi (5, s. 179-180).

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 26 avqust 1991-ci ildə keçirilən sessiyasında muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında böyük əhəmiyyətə malik qərar qəbul olundu. “Naxçıvan MR-da Kommunist Partiyasının və Komsomol təşkilatlarının fəaliyyətlərinin dayandırılması, onların yerli strukturlarının ləğv və əmlakının milliləşdirilməsi” haqqında qəbul edilən qərarla muxtar respublikada Azərbaycan KP-nin bütün təşkilatlarının fəaliyyəti dayandırıldı və Vilayət Partiya Komitəsinin bütün strukturları ləğv edildi (4, 28 avqust 1991-ci il). Bu zaman dövlət çevrilişinə etiraz olaraq keçirilən minlərlə insanın iştirak etdiyi mitinqlərdə respublikada prezident seçkilərinin dayandırılması, Kommunist Partiyasının hakimiyyətinin ləğv edilməsi, muxtar respublikada Milli Müdafiə Komitəsinin yaradılması, Bakıda fəvqəladə vəziyyət rejiminin ləğv olunması, Leninin abidələrinin sökülməsi və s. məsələlər tələb edilirdi (6, s. 169-170).

Xalq deputatı Heydər Əliyev Ali Sovetin 29 avqust 1991-ci il tarixli sessiyasında çıxış edərək Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyətin davam etməsini, Azərbaycan rəhbərlərinin, xüsusilə A.Mütəllibovun DFVK-na münasibətini pisləmiş, KP-nin hakimiyyətdən getməsini tələb etmiş və demişdi: “Avqust ayının 21-də Azərbaycan televiziyası ilə Ayaz Mütəllibovun xalqa müraciəti oxunubdur. Müraciət həm Azərbaycan, həm də rus dilində oxunub. Müraciətdə Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsinin fəaliyyəti bəyənilib və Fəvqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının bir neçə məsələsinin həll olunmasına ümid bəslənilib... Azərbaycan Kommunist Partiyası dərhal hakimiyyətdən getməlidir... Azərbaycan Kommunist Partiyasının bütün strukturları ləğv olunmalıdır, əmlakı milliləşdirilməlidir. Azərbaycan Kommunist Partiyasının, onun mətbu orqanlarının işi dayandırılmalı, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin hərbi xunta ilə əməkdaşlıq edib-etməməsi məsələsi aydınlaşdırılmalıdır. Bunun üçün Parlament Komissiya yaratmalıdır” (5, s. 182-183).

Burada bir cəhətə diqqət yönəltmək istərdik. Tabeliyində informasiya toplayan və ona çatdıran çoxlu dövlət təşkilatlarının, xüsusi idarələrin olmasına baxmayaraq Azərbaycana rəhbərlik edən A.Mütəllibov baş verən hadisələrdən düzgün nəticə çıxara və vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilməmiş, tələm-tələsik, sevinclə DFVK-ni müdafiə etdiyini bildirmişdi. Bununla da özünün siyasətdə naşı, səriştəsiz bir adam olduğunu göstərmişdi. Əksinə, görkəmli şəxsiyyət, siyasətdə söz sahibi olan Heydər Əliyev mərkəzdən uzaqda – Naxçıvanda yaşamasına və Azərbaycan rəhbərləri tərəfindən informasiya blokadasında saxlanılmasına baxmayaraq 19 avqust 1991-ci ildə Moskvada baş verən hadisələr barədə məlumat alan andan etibarən baş verən hadisələrə obyektiv qiymət vermiş, onu dövlət çevrilişi, Dövlət Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsinin xunta adlandırmış-

dı. DFVK-nə münasibət məsələsi onsuz da müqayisə olunması mümkün olmayan bu iki şəxsiyyətin – Heydər Əliyevin və Ayaz Mütəllibovun siyasətdə hansı səviyyədə dayandıqlarını çox parlaq şəkildə əks etdirir.

Həmçinin həmin sessiyada ulu öndər çıxışına davam edərək Azərbaycan xalqının ən ağır məsələsinə – Yanvar faciəsinə indiyədək respublika səviyyəsində siyasi qiymət verilməməsi, günahkarların cəzalandırılmaması məsələsinə toxunmuş, hətta qorxmadan və çəkinmədən 20 yanvar faciəsinin günahkarlarının adını çəkmişdir: “Kim bu hərbi təcavüzün günahkarıdır? Bu gün deyilir ki, Yazov, Kryuçkov. Bəli, belədir. Ancaq biz bura Bakatini, Girenkonu, Qorbaçovu, Primakovu da əlavə etməliyik... Bəs Azərbaycan rəhbərlərindən kimlər günahkardırlar? Bəli, bu şəxslər də məlumdur. Vəzirov, Qafarova, Mütəllibov və Azərbaycan KP MK-nin başqa büro üzvləri” (5, s. 184). Ulu öndər bu sözləri qorxmadan və çəkinmədən, Vəzirov istisna olmaqla, həmin vaxt iclas salonunda əyləşən Azərbaycan rəhbərlərinin üzünə söyləmişdi.

Ali Sovetin 30 avqust 1991-ci il tarixli, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanatın – “Azərbaycanın Müstəqillik Bəyyannaməsi”nin qəbul olunduğu sessiyasında çıxış edən Heydər Əliyev qeyd etdi ki, martın 7-dən 10-na qədər keçirilən Ali Sovetin sessiyasında bir çox deputatlar, o cümlədən mən də Azərbaycanın müstəqilliyini təklif edərkən bizim əleyhimizə cürbəcür hücumlar başlandı və Ayaz Mütəllibovun o qədər də dərin mənalı olmayan əsassız çıxışından sonra hamı səs-küylə səs verdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyi ola bilməz və biz referendumla getməliyik, yeni ittifaq müqaviləsini imzalamalıyıq. ...Tələm-tələsik referendum keçirildi. Azərbaycanın ittifaq müqaviləsinə getməsi haqqında qərar qəbul olundu. Belə olan halda, indi xalqın iradəsi olmadan bu cür qərarın, ya bəyanatın qəbul olunması qanunu pozmaq deməkdir... Bu bəyanatı indi qəbul edib xalqa müraciət etmək lazımdır. Qısa müddətdə, 3-4 gün ərzində referendum keçirmək lazımdır və referendumun nəticəsinə görə sessiya yığılıb bu qərarı qəbul etməlidir (5, s. 185).

Beləliklə, 17 martda keçirilən və saxtalaşdırılan referendumun qərarının ləğv edilməsini tələb edən ulu öndər, həmçinin sözünə davam edərək bildirdi ki, bu bəyanatın mətninə mütləq əlavə olunmalıdır ki, 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan işğal olunub... Azərbaycan Demokratik Respublikası zorakılıqla ləğv olunub. Əgər biz bunu qeyd etməsək, yenə də xalqın qarşısında ikiüzlü olarıq (5, s. 185-186).

Ulu öndər Heydər Əliyevin əvvəl sırası vətəndaş, sonralar isə deputat kimi fəaliyyəti, Ali Məclisin sessiyalarındakı çıxışları, onun təklifləri sayəsində düzgün qərarlar qəbul edilməsi və s. nəticədə xalqın ona olan rəğbətini daha da artırır, bu isə Azərbaycan rəhbərliyində qısqanclıq yaradırdı. Ümummillə liderin bu qəbildən olan çıxışları, xüsusilə əhalini müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırması mövcud hakimiyyət orqanlarını narahat edirdi. Çünki bu çağırışlar sıradan bir vətəndaşın deyil, uzun illər Azərbaycana rəhbərlik edən, SSRİ kimi nəhəng dövlətin rəhbərliyində təmsil olunan, dünya siyasətinə və planetdə ge-

dən siyasi proseslərə dərinlən bələd olan Heydər Əliyev kimi görkəmli şəxsiyyətin dilindən səslənirdi. Bu isə Azərbaycan rəhbərlərinin narahatlığını daha da artırırdı. Ona görə də bu böyük şəxsiyyəti ləkələmək, gözdən salmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar, hətta onu separatçılıqda təqsirləndirirdilər. Bu məsələ sonralar daha ciddi xarakter almış, hətta yüksək səviyyəli dövlət sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidenti A.Mütəllibovun yanında 3 sentyabr 1991-ci ildə keçirilən müşavirənin Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı şər və böhtanlarla dolu protokolunda oxuyuruq: “Muxtar Respublika Ali Məclisinin bu günlərdə ən adi hüquq qaydalarına riayət edilmədən keçirilən sessiyasında, demək olar ki, dövlət çevrilişi edilmiş, hətta muxtar respublikanın Azərbaycanın tərkibindən çıxması barədə qərar qəbul etməklə hədələmişlər. İş o yerə gəlmişdir ki, ayrı-ayrı silahlı quldur dəstələri dinc əhalini terror edir, xalq deputatlarını zor gücünə, hədə-qorxu yolu ilə sessiyaya gəlməyə, qeyri-qanuni qərar çıxarmağa məcbur edir, hətta ordunu da xalqa qarşı qaldırmağa cəhd göstərirlər” (5, s. 232). Faktlar, sənədlər, xüsusilə Ali Məclisin sessiyalarının stenoqramları isə bütün bunları təkzib edir. Məsələn, Ali Məclisin 24 noyabr 1990-cı ildə keçirilən sessiyasında Naxçıvan MR Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin müzakirəsi zamanı deputat Heydər Əliyevin çıxışında dövlət dili ilə əlaqədar oxuyuruq: “...indi gətirib biz tələmə-tələsik bu Konstitusiyaya dəyişiklikdə yazaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə belə gəlir ki, tələsiklik olar... dil bizim bütöv, ümumi dildir, bütün Azərbaycana aiddir. Biz burada gərək separat hərəkət etməyə” (5, s. 158-159). Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu, Azərbaycan dilinin bütün xalqa aid olduğunu deputatların diqqətinə çatdırmış, separatçılığa yol verilməməsinə ön plana çəkmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevə bu cür qarayaxmalar, şər və böhtan kampaniyası onun 3 sentyabr 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsindən sonra daha da genişləndi. Ulu öndərin Naxçıvan ərazisini erməni işğalından, əhalini aclıqdan, səfələtdən, soyuqdan donmaqdan, ümumiyyətlə, məhv olmaqdan xilas etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirləri qonşu ölkələrin rəhbərləri ilə apardığı danışıqları və s. də separatçılıq kimi qələmə verir, bunun üçün “Naxçıvanı kor bağırısaq kimi kəsib-atmaq”, hətta muxtariyyət statusunu ləğv etmək istəyirdilər. Ancaq ulu öndərin əleyhdarları bu sahədə heç bir şeyə nail ola bilmədilər və zaman Heydər Əliyevin son dərəcə dəqiq və düzgün siyasət yeritdiyini Azərbaycana rəhbərlik edənlərin isə ona qarşı qərəzli mövqeyini və səhv etdiklərini sübut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VII c., Bakı: Elm, 2003, 676 s.

3. Hacıyev İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 296 s.
4. "Həyat" qəzeti.
5. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
6. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı: Səhər, 1995, 848 s.
7. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvan nəşr, 2005, 208 s.
8. "Səs" qəz., 1992, 16 oktyabr.
9. "Şərq qapısı" qəzeti.
10. Ülki İ. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1994.

Фахраддин Сафарли

НАХЧЫВАНСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (22 ИЮЛЯ 1990 – 2 СЕНТЯБРЯ 1991 ГГ.)

В статье рассказывается о борьбе общенационального лидера Гейдара Алиева как рядового гражданина и как депутата за независимость Азербайджана после возвращения из Москвы в Нахчыван.

Ключевые слова: *Нахчыван, независимость, депутат, флаг, референдум.*

Fakhraddin Safarli

NAKHCHIVAN PERIOD OF HEYDAR ALIYEV'S ACTIVITY (JULY 22, 1990 – SEPTEMBER 2, 1991)

It is told in the paper about struggle of the national leader Heydar Aliyev as ordinary citizen and as deputy for independence of Azerbaijan after his return from Moscow to Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan, independence, deputy, flag, referendum.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir).

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

**GÖRKƏMLİ SƏRKƏRDƏ İ EHSAN XAN KƏNGƏRLİ –
NAXÇIVANSKİ HƏRBİ RƏSSAM, AKADEMİK V.D.MAŞKOVUN
ÇƏKDİYİ RƏSM ƏSƏRİNDƏ**

Məqalədə XIX əsrin batalist rəssamı V.D.Maşkovun “Abbasabad qalasının 7 iyul 1827-ci ildə təhvil verilməsi”ndən bəhs edilir. Bu rəsm əsərinin Azərbaycan, həmçinin Naxçıvanın tarixindəki yeri və əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Abbasabad qalası, I Kalbalı xan, V.D.Maşkov, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, rəsm əsəri.*

Rus batalist rəssamı (döyüş mənzərələrini təsvir edən rəssam) V.Maşkov (1792-1839) iki dəfə Naxçıvana gəlmişdir: birinci dəfə 11-12 may 1817-ci il tarixdə İrana gedən Rusiya elçiliyinin rəhbəri A.P.Yermolovun diplomatik heyətində, ikinci dəfə isə 1827-ci il iyun ayının 27-də. O, 1816-1818-ci illərdə İrandakı Rusiya səfirliyində, 1827-1829-cu illərdə isə qraf İ.Paskeviçin döyüşən ordusunda hərbi xidmətdə olmuşdur (1, s. 69). V.Maşkov Naxçıvanda olduğu bu illərdə (ikinci dəfə Naxçıvanda müharibə başa çatanaqədək qalmışdır) naturadan eskizlər etmiş, sonra bunların əsasında akvarel ilə tarixi illüstrasiyalar çəkmişdir.

Qeyd edək ki, V.Maşkov birinci dəfə də Naxçıvana gələrkən rəsmlər çəkmişdir. A.Yermolov istefaya gedəndən sonra Oryolda və Moskvada yaşa-

mişdir. V.Maşkovun həmin illərdə aparılan müharibələrdə çəkdiyi rəsm əsərlərinin çoxunu A.Yermolov özü ilə aparıb kolleksiya yaratmışdır. O, 1861-ci ildə Moskvada vəfat etmiş, anadan olduğu Oryol vilayətində dəfn olunmuşdur. Biz bunları nəzərə alaraq, rəssamın rəsm əsərlərini Tiflis-Oryol-Moskva-Sankt-Peterburq istiqamətlərində axtarıq. Özündən sonra da həmin zəngin rəsm kolleksiyası qalmışdır. Deyilənlərə görə, o, I Kalbalı xanın da rəsmini çəkmişdir.

Batalist rəssamın çəkdiyi şəkillərin xeyli hissəsi təkcə rəsm əsərləri deyil, həm də tarixdir, əyani arxiv sənədidir.

V.Maşkov Rusiya çarı I Nikolayın sevimli sərkərdəsi, feldmarşal İ.Paskeviçi müşayiət etdiyindən çəkdiyi rəsmlər onun hərbi yürüşlərinə aiddir (2, s. 117).

Çar I Nikolay əvvəllər İ.Paskeviçin yanında hərbi xidmətdə olduğundan ona böyük etimadı vardı. O, qrafa “ata-komandır”, – deyə müraciət edirdi. I Nikolay İ.Paskeviçə inandığına görə Qafqazın çətin günlərində onu buradakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı (1827-1831-ci illərdə) vəzifəsinə təyin etmişdi (3, s. 39-40). Rusiya imperiyasının tarixində çox gənc ikən bütün hərbi müqəvətləri alan İ.Paskeviç milliyyətə Ukraynanın Poltava kazaklarındanır. Qədim bir nəslə mənsub olan Paskeviçin Naxçıvanda olarkən fəaliyyətinə dair maraqlı tarixi sənədlərin bir hissəsini Tiflisdəki Gürcüstan Milli Arxivinin fondlarında tapa bildik (4).

Sankt-Peterburqdakı Rusiya Dövlət Tarix Arxivində onun zəngin şəxsi arxivi saxlanılır. İ.Paskeviçin arxivində 3000-dən artıq qovluq vardır (5). Onları araşdırmadan, öyrənmədən Cənubi Qafqazın “işğalı” haqqında ətraflı danışmaq çətindir. Çünki Azərbaycanın bir çox xanlıqlarını işğal edən feldmarşal ömrünün sonuna kimi Naxçıvanın Kəngərli süvarilərinin igidliklərini unuda bilməmiş, bu haqda həmişə rəğbətlə, ehtiramla danışmışdır. Onun apardığı ikinci rus-İran (1826-1828) və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı Naxçıvan ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Burada bir incə mətləb var. İ.Paskeviç naxçıvanlıların hünərinə, mərdliyinə, açıq süfrə sahibi olmalarına, sədaqətlərinə heyran qaldığını gizlətməmişdir. Hətta o, Naxçıvan ağsaqqallarına məktub da göndərmiş. Orijinal mətn vardır (6).

Doğrudur, II rus-İran müharibəsini A.P.Yermolov ərsəyə gətirmişdir. Paskeviç müharibə başlayandan üç ay sonra Qafqaza ezam edilmiş və İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarının üzərinə hərbi yürüşə başlamışdır. Doğrudanmı, İrandan və Türkiyədən erməniləri Qarabağa və Naxçıvana, eləcə də İrəvana köçürmə layihəsinin müəllifi odur? Bu tarixi bəla olan köçürülmə layihəsinin əsl müəllifləri kimlərdir? Paskeviç niyə katolikos Nersesə qarşı amansız idi? Buna görə çar I Nikolay qrafı cəzalandırmaq istəyirdi. Amma İ.Paskeviç ortalığa əsaslı dəlillər qoyaraq torpaqlarını işğal etdiyi azərbaycanlıları müdafiə edirdi (7).

Araşdırmalar göstərir ki, feldmarşal İ.Paskeviç və çar I Nikolay Qafqazın elitasına I Ehsan xan Kəngərlinin şəxsinə hörmətlə yanaşmışdır (8, s. 87).

Ehsan xanın və qraf İ.Paskeviçin dostluğuna dair maraqlı sənədlər olsa da, bir sıra tədqiqatçılar hələ də Türkmənçay müqaviləsinin əsas günahını Ehsan xanda görürlər. I Kalbalı xan və onun oğlu Ehsan xan üçün Naxçıvanın müstəqilliyi müqəddəsdən müqəddəs idi. Onlar Naxçıvan uğrunda misilsiz cəsarət nümayiş etdirmişdilər. I Kalbalı xan Qacarlar dövlətinə heç kimin gətirə bilmədiyi döyüş qələbələrini gətirmişdir. Söykəndiyimiz bir tarixi mənbə bu haqda geniş məlumat verir (9, s. 1-8).

Abbas Mirzə (1789-1833) Fətəli şahın oğlu idi və 1799-cu ildə, yəni I Kalbalı xanın sağlığında Araz çayından cənubdakı Azərbaycan xanlıqlarına vali təyin edilmişdi. Cəsur sərkərdə idi. Amma Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının onlardan həmişə asılı olmasına var gücü ilə çalışırdı. O, 1804-1813, 1826-1828-ci illər rus-İran, 1821-1823-cü illər İran-Osmanlı müharibələrində orduda komandanlıq etmişdi (10, s. 360). 1823-cü ildə I Kalbalı xan Məkkədən gələrkən Təbrizdə zəhərli şərbət içirdilərək öldürülür (8). Naxçıvanın xan Kəngərlilərinin hüquqları əllərindən alınmışdı və sair səbəblər I Ehsan xanı Fətəli şahın hakimiyyətindən çox narazı salmışdı. Ona görə də 38 yaşlı I Ehsan xan ona müstəqil vədlər verən qraf İ.Paskeviçlə gizli danışıqlar aparırmış (11, s. 74-75).

Bir məsələyə açıq münasibət bildirmək istərdik. Türkmənçay mövzuna aid çoxlu əsərlər yazılsa da, bunlar müharibə vaxtı və sonralar rus hərbi tədqiqatçıların yazdıqları qədər faktlarla zəngin deyil. Çünki tarix real faktlara söykənir. Ancaq axtarışlar əsl həqiqəti ortaya çıxara bilər. Ona görə də biz təkrar-təkrar V.Maşkovun 1826-1828-ci illərə aid çəkdiyi döyüş illüstrasiyalarına baxırdıq, əlavə olaraq həmin illərdə yazılan gündəlikləri, kitabları oxuyurduq. Çox təəssüf ki, V.Maşkovun rəsm əsərləri üzərində ciddi araşdırmalar aparılmayıb. Məqamındaca deyək ki, V.Maşkovun unikal tarixi sənədləri əvəzləyən rəsm əsərlərinin xeyli hissəsinin toplandığı albom Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin nadir kitablar fondunda qorunur (2). O albomdakı rəsmlərdən biri diqqətimizi çox çəkdi. Ağ-qara rəngli rəsm əsəri "Persiya qalası Abbasabadın 7 iyul 1827-ci ildə təhvil verilməsi" adlanır. Abbasabad qalası Azərbaycan qalasıdır. O, Naxçıvan xanlığında, şəhərin 8 verstliyində yerləşirdi. Əlbəttə, rəssam səhvən belə adlandırmışdır. Həmin illərdə belə səhvlərə tez-tez yol verilmişdir.

Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər, həmçinin Naxçıvanın 25 kilometrliyində (Xok kəndində) gedən ciddi döyüşlər haqqında o dövrün xronikalarında ətraflı məlumat vardır (12, s. 25-26).

Həmin vaxtlar I Ehsan xan Abbasabad qalasında Naxçıvan Kəngərli batalyonunun komandiri idi (13, s. 502). Əvvəllər Abbasabad qalasının komendantı olsa da, sonralar Abbas Mirzə onu bu vəzifədən uzaqlaşdırmışdı. Naxçıvanın sonuncu xanı Kərim xan şahzadə Abbas Mirzənin Xok kəndində məğlubiyyətini görən kimi Naxçıvan şəhərinin əhalisinin əksəriyyətini məcburən Arazın o tayına köçürmüşdü. Ona görə də Rusiya qoşunlarının Naxçıvana sərbəst daxil olmasını yazırlar. Bəs Xok kəndində kazaklarla əlbəyaxa döyüşənlər naxçıvanlılar deyildimi? Əlbəttə, onlar idi. Nə qədər şəhidlər vermişdi Naxçıvan. Bun-

lardan qalada dustaq vəziyyətində qalan I Ehsan xanın xəbəri vardı. O, Kəngərlilərin qeyrət qalası olan Naxçıvan xanlığını məhv olmaqdan qorumaq, Kəngərli elini gözləyən “köçürülmə sürgünlərindən” xilas etməyin yollarını arayırdı və məcburən güclü tərəflə danışıqlar aparırdı. Amma bəzilərinin yazdığı kimi, o, qala qapısı açmayıb, açar təhvil verməyib, kimsəyə baş əyməyib. Nə yaxşı ki, rəssam V.Maşkov həmin anı eskiz edib və kətana köçürüb. İndi həmin tarixi rəsm əsərində təsvir olunanlar haqqında axtarışlar nəticəsində öyrəndiklərimizi qeyd edə bilərik.

Bu rəsm əsərində kimlərin təsvir olunduğunu təyin etməkdə Platon Zubovun yazdığı əsərlər əməllicə “açar” rolunu oynadı. Həmin əsərlər bunlardır:

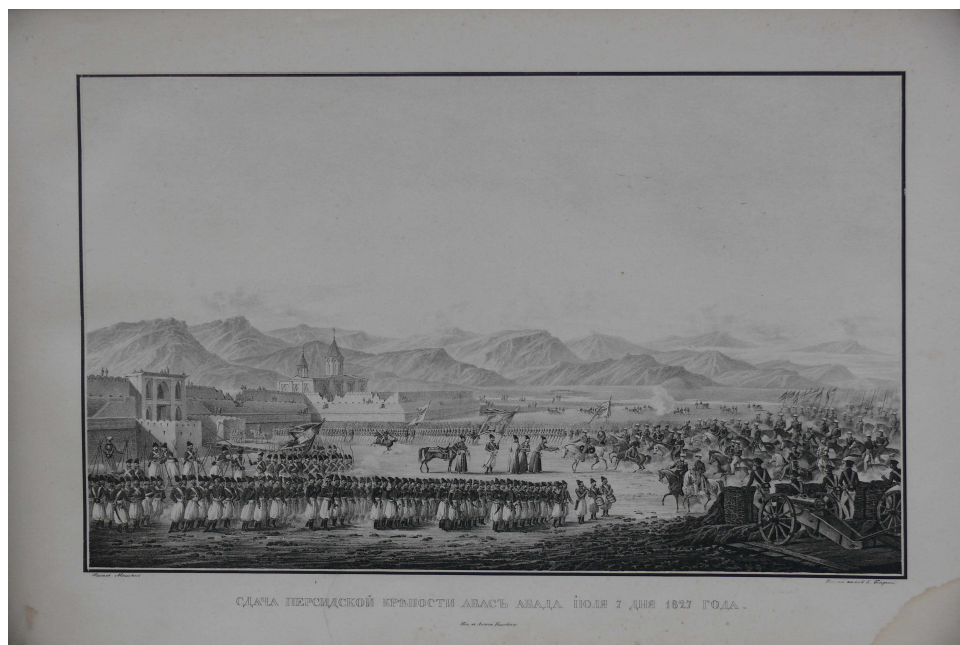
1. “Kartina posledney voynı s Persiyey 1826-1828”, SPB. 1834 q. (Persiya ilə 1826-1828-ci illərdə aparılan axırıncı müharibənin mənzərəsi) (14);

2. “Podvigi russkix vounov v stranax Kavkazskix s 1800-1834 q”, (II tom, SPB. 1836), (1800-1834-cü illərdə Qafqaz ölkələrində rus döyüşçülərinin hünərləri) (16).

P.Zubov ikinci kitabda yazır: “Şahın kürəkəni Məhəmmədəmin xan qabaqda qalanın açarlarını təqdim etməyə aparırdı. Ondan sonra onun starşinaları (kəndxudaları) və vilayətin hörmətli şəxsləri gəlirdilər” (16, s. 135). Bu cildə Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdən danışılır.

P.Zubovun bu tarixi qeydləri V.Maşkovun çəkdiyi rəsm əsərindəki şəxslərin kimliyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Ağ atın üstündə qraf İ.Paskeviç dayanmışdır. Məhəmmədəmin xan ona təzim edərək Abbasabad qalasının açarını təqdim edir. Yanında iki starşinası var. Ondan sonra onun bayraqdarı döyüş bayrağını təhvil vermək üçün gətirir. Bir az aralıda I Ehsan xan atının yüyənindən tutaraq dayanmışdır. Onun süvari döyüşçü qamətini rəssam dəqiqliklə təsvir etmişdir. Atın belində bəzəkli xalça görünür. Ondan xeyli arxada Naxçıvan Kəngərlilərinin batalyonu döyüş bayraqları ilə dayanmışdır. Məhəmmədəmin xanın döyüşçüləri çoxdurlar. Nizamlı dayanıblar. Birinci cərgədə musiqiçilərin Rusiya ordusunu marşla qarşıladıkları yaxşı görünür. Rəssam çox dəqiqliklə həmin anı təsvir etmişdir. Burada həm Naxçıvan batalyonu, həm də Məhəmmədəmin xanın sərbazları eyni milli geyimdə və papaqdadırlar. Çünki hamısı azərbaycanlılardır.

Batalist rəssamın məşhur tarixi rəsm əsəri Naxçıvanın tarixində bir mübahisəli məsələnin həll edilməsində və I Ehsan xanın şəklinin bizim zəmanəyə də gəlib çatmasında maraqlı illüstrasiya olmaqla əvəzsiz mənbədir.

Abbasabad qalasının təhvil verilməsi. 7 iyul 1827-ci il.

ƏDƏBİYYAT

1. a) Муравьев Н.Н. Записки // Русский Архив. Кн. 3., выпуск II, Москва, 1889, b) Gürcüstan Milli Arxivi: F. 11, оп. 1, д. 125.
2. Гезалов П. Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности. Баку, 2010, 208 с.
3. Şükürov K.K. Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı: 2006, 188 s.
4. Gürcüstan Milli Arxivi: F. 11, оп.1, д. 50.
5. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi: F. 1018.
6. Gürcüstan Milli Arxivi: F. 2, оп. 1, д. 2399.
7. АКАК (Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией). Т. VII, Тифлис, 1878, 994 с., документ 436, 438.
8. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва, 2006, 432 с.
9. СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Тифлис, 1901.
10. Теумурлу Н.Н. (Вəнəниyарski). Naxçıvan xanları haqqında xatirələr. Moskva, 1990 (əlyazma), 8 s. (Mənim şəxsi arxivimdədir).
11. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, 199 с.
12. Научный Центр Манускриптов Грузии. Личный Архив Смирнова. Гузанлы Д. Русско-персидская война 1827-1828 гг. (машинопись), 39 с.
13. АКАК. Т. VII., Тифлис, 1878.
14. Зубов П.П. Картина последней войны России с Персией 1826-1828. СПб., 1834, 135 с.

15. Зубов П.П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских в 1800-1834 годах. Т. III, Спб., 1887, 269 с.

Муса Кулиев

**ВЕЛИКИЙ ПОЛКОВОДЕЦ ЭХСАН ХАН КЕНГЕРЛИНСКИЙ-
НАХЧЫВАНСКИЙ НА КАРТИНЕ ВОЕННОГО ХУДОЖНИКА,
АКАДЕМИКА В.Д.МАШКОВА**

В статье рассказывается об исторической картине «Сдача крепости Аббас Абада 7 июля 1827 года», написанной художником В.Д.Машковым возле Нахчывана. Исследователь, впервые подвергая научному исследованию это историческое произведение, на основе документов доказал, что оно является важным источником в решении спорных вопросов истории Нахчывана.

Ключевые слова: *крепость Аббас Абад, В.Д.Машков, Калбалы хан, Национальный Исторический Музей Азербайджана, картина.*

Musa Guliyev

**GREAT COMMANDER EHSAN KHAN KANGARLY-
NAKHCHIVANSKI IN THE PICTURE OF THE MILITARY
PAINTER, ACADEMICIAN V.D.MASHKOV**

It is told in the paper about a historical picture "Surrender of Abbas Abad fortress on July 7, 1827" painted by painter Mashkov near Nakhchivan. The author has engaged in scientific research this historical painting for the first time and proved on the basis of documents that it is an important source in the solution of controversial questions of Nakhchivan history.

Key words: *Abbas-Abad Fortress, V.D.Mashkov, Kalbaly khan I, State Historical Museum of Azerbaijan, painting.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

**XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYANIN AZƏRBAYCAN
TORPAQLARINI İŞĞAL ETMƏSİNDƏ ERMƏNİLƏRİN ROLU
VƏ BUNUN NAXÇIVANA TƏSİRİ**

Məqalədə Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarına qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətində ermənilərin fəal rolundan və bunun Naxçıvana sonrakı təsirindən bəhs edilir. Həmçinin ermənilər tərəfindən Çar hökumətinə təqdim edilən işğalçılıq planında Naxçıvan bölgəsinə geniş yer verilməsi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan torpaqları, Naxçıvan bölgəsi, Çar hökuməti, işğalçılıq planı, siyasət.*

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək istəyi heç də birdən-birə yaranmamışdı. Bu, o zaman hakimiyyətdə olmuş Rusiya çarı I Pyotrun (1682-1725) böyük siyasətinin bir hissəsi idi. Yəni

o, öz vəsiyyətində Hindistanı əldə etmək üçün Qafqazın işğalını vacib saymaqla (6, s. 30) bu addımın əhəmiyyətini və çoxdan nəzərdə tutulduğunu göstərmişdir. I Pyotrun Qafqazı işğal etmək planını həyata keçirməsini daha çox istəyən və bu istiqamətdə durmadan çalışan tərəflərdən biri də ermənilər idi. Bu haqda indiyədək bir çox tədqiqatçılar apardıqları araşdırmalar nəticəsində erməni fitnəkarlığının iç üzünü açıb dünyaya bəyan etmişlər. Bizim məqsədimiz isə haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə ermənilərin riya və xülyalarla dolu məkrli siyasətlərini həyata keçirmək istəyərkən Rusiyanın dəstəyindən istifadə etdikləri üçün Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda ruspərəst təbliğatı yayması və onun təsirləri ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməkdir.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövləti xeyli zəiflədiyindən onun torpaqları qonşu dövlətlər tərəfindən bir neçə yerə bölündü. Belə ki, bu dövlətin ərazisinin əksər hissəsi Osmanlı, Xəzəryanı torpaqları isə Rusiya tərəfindən ələ keçirildi. Tarixdən məlumdur ki, Osmanlı-Səfəvi müharibələri dəfələrlə baş vermişdir. Həmçinin Səfəvi torpaqları hətta iki dəfə osmanlılar tərəfindən tutularaq müəyyən müddətdə (1588-1603; 1724-1736-cı illər) idarə edilmişdir. Amma Səfəvi Rusiya müharibəsi, yaxud hər hansı tərəfin bir-birinə qarşı işğalçılıq meyilləri XVIII əsrin əvvəllərində az olmuşdur. Əksinə, bu dövlətlərin ticarət əlaqələri baxımından yaxın münasibətləri olmuşdur. XVIII əsrin 20-ci illərində I Pyotrun bu addımı atmasının bir neçə səbəbi var idi ki, bunlar – Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, çarın Qafqaza olan xüsusi marağı və ən əsası ermənilərin bu işdə vasitəçi və qızıışdırıcı rolu idi.

XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlıların Naxçıvan da daxil olmaqla digər Azərbaycan torpaqlarını işğalı ərəfəsində yerli əhəlinin Rusiyanın işğalı məsələsinə necə münasibət göstərməsi Sovet tarixşünaslığında birtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Yəni nəşr olunan əsərlərin əksəriyyətində “əhali ancaq Rusiyanın himayəsini qəbul etmək istəyirdi” fikri ortaya qoyulmuşdur (6, s. 15-16). Əslində isə bu, heç də belə deyildi. Müstəqillik illərində tarixi sənədlərin dərinədən və obyektiv şəkildə araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanın və qonşu ölkələrin Xəzəryanı bölgələrinin əhalisinin müəyyən hissəsi Rusiyaya öz mənafehləri baxımından meylli olmalarına baxmayaraq, ümumilikdə bu məsələ belə olmamışdır. Çünki bu işdə də əsas maraqlı erməni millətçiləri olmuşdur. Tarixi faktlara nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu məsələyə onlar hələ bəhs edilən dövrdən əvvəl başlamışlar. Məsələn, rus elçisi knyaz B.B.Tüfyaqin 1595-1598-ci illərdə Səfəvi sarayında olan zaman şahın göstərişi ilə azad edilən rus əsirlər elçiyə demişdilər ki, onların olduqları Dərbənd və Şamaxı şəhərlərinin əhalisi – ermənilər və müsəlmanlar Rusiya imperiyasının himayəsini istəyirlər (9, s. 449; 4, s. 11). Mənbənin məlumatından aydın olur ki, hələ XVI əsrin sonunda bu yerlərdə az sayda məskunlaşan ermənilər bu fikirdə olmuşlar. Çünki müəllif özü də həmin mənbədə Dərbənd və Şamaxı şəhərlərinin adlarını çəkərkən onların türk şəhərləri olduğunu göstərmişdir. Deməli, bu şəhərlərin əhalisinin türklərdən ibarət olmasına baxmayaraq, müəllif birinci ermənilərin adlarını çək-

məklə elə bu himayəçilik istəyinin onların tərəfindən olduğunu bildirmişdir. 1707-1709-cu illərdə Rusiya dövlətinin səfiri kimi Səfəvi sarayında olmuş erməni millətçisi İsrail Orini müşayiət edən Vardaped Minasın verdiyi məlumat bu fikri aydın şəkildə sübut edir. O qeyd edir ki, İ.Ori Rusiyaya qayıdarkən yolda elçi heyəti ilə birlikdə Niyazabada gəldi. Burada o, Quba xanı ilə çox dostcasına görüşdü və onu Rusiya üçün sədaqətə və meylə daha çox yaxınlaşdırdı. Eyni zamanda İ.Ori orada – Niyazabadda bir çayın üzərində körpü saldırdı və ona rus gerbi vurdurdu. Quba xanı bunu qadağan etmədi (4, s. 13). Təkcə bu yol qeydləri ermənilərin Azərbaycanda ruspərəst təbliğatını necə və hansı formada həyata keçirdiyini aydın şəkildə göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzəryanı vilayətlər istisna olmaqla qalan Azərbaycan bölgələrində Rusiyanın hakimiyyətinin üstün tutulması halları olmamışdır. Məsələn, Naxçıvanın osmanlılar tərəfindən işğalı zamanı rusların hakimiyyətinin üstün tutulması halları nəzərə çarpmır. Amma Sovet dövrü tarixi ədəbiyyatlarının bəzində bu dövrdə nəinki Naxçıvan əhalisinin rus işğalını istəməsi, hətta olmayan bir şey, guya bu mübarizədə fitnəkar ermənilərlə əlbir olduğu da qabardılmışdır (3, s. 80; 8, s. 141). Bu fikirlər heç bir tarixi mənbəyə söykənməmiş və Sovet ideologiyasının təsiri ilə formalaşmışdır. Məsələnin əsl mahiyyəti haqqında yalnız İ.P.Petruşevski bəhs etmişdir. O göstərir ki, İstanbul sülhündən sonra Cənubi Qafqazın xristian rayonları (əsərdə gürcülər yaşadığı ərazilər də nəzərdə tutulmuşdur) bütünlüklə Osmanlı hakimiyyəti altına düşdü. Davud bəyin rəhbərliyi ilə üsyankar ermənilər uzun müddət türk qoşunlarına qarşı Qafqazın, o cümlədən də Zəngəzur və Naxçıvan vilayətinin (burada ancaq Əylisin adı çəkilmişdir) çətin keçilən dağ dərələrində mübarizə aparmışlar (11, s. 333). Buradan isə aydın olur ki, bu işi də bölgədə sonradan məskunlaşan az sayda ermənilər törətmişdilər. Bu haqda qısaca da olsa, bəzi məqamları vurğulamaq lazımdır.

XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində fəsilələrlə davam edən dağıdıcı Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, xüsusilə də, Naxçıvanda yerli əhalinin sayı qırıq, əsir götürülmə, sürgün, məcburən öz doğma yurdlarını tərk etmə və s. hallar üzündən xeyli azalmışdı. Ən acınacaqlı hal isə bu idi ki, Osmanlı-Səfəvi müharibələrində əsasən dini məzhəb – sünni-şiə ayrışdırılışına yer verildiyindən bu fəlakətlərdən daha çox türk-müsəlman əhali əziyyət çəkirdi. Məsələn, 1578-ci il yanvarın 1-də Osmanlı ordusunda sərdar təyin edilən Mustafa Lələ Paşaya Səfəvilərlə döyüşdə necə davranacağını bildirən, qızılbaşlarla döyüş haqqında 5 maddədən ibarət şeyxülislam tərəfindən verilən fətvanın (dini əmrin) I və II maddələrində göstərilirdi ki, şəriətə görə qızılbaşların qətli halal olduğundan onları öldürən qazi, onların əllərində ölənlər isə şəhid olurlar. Həmçinin göstərilirdi ki, qızılbaşların öldürülməsi ona görə halaldır ki, onlar İslam padşahına asi olmuşlar və kafirdirlər (1, s. 281). Yaxud 1603-cü ildə Naxçıvan şəhərini osmanlılardan geri alan Qaramanlı Zülfüqar xanın şəhərin sünni məhəlləsində yaşayan insanları kütləvi şəkildə

qırması (2, s. 263) faktı və bu kimi bir çox hallar hər iki tərəf arasında dini məzhəb mübarizəsinin getdiyini göstərir. Müsəlman əhalinin gördüyü ziyanlardan fərqli olaraq, qeyri-müsəlmanlara toxunulmaması onların Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına geniş imkanlar açdı. Sultan III Muradın Səvəfilər üzərinə hücumdan əvvəl, 28 aprel 1578-ci ildə imzaladığı Fərmanda Mustafa Lələ Paşaya “erməni tayfasının mallarına və canlarına zərər verilməməsi...” əmrini verməsi (1, s. 282) qeyri-müsəlmanlara, xüsusilə də ermənilərə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaq üçün yaradılan əlverişli şəraitdən xəbər verirdi. Digər tərəfdən sultanın bu cür addım atması göstərirdi ki, ermənilər fitnəkar əməlləri ilə onun inam və etibarını qazana bilməmişdilər. Əlbəttə, özgə torpaqlarında hər zaman gözü olan ermənilər bu fürsəti əldən verməmişlər. Onlar eyni zamanda Səfəvi dövlətinin hakim dairələri yanında da qazandıqları məkrli nüfuzlarından istifadə edərək öz məqsədlərinə çatırdılar. Məsələn, 1650-ci ilə aid sənəddə Üçkilsədəki erməni icmasının başçısı Flippos II Şah Abbasa müraciətində yazmışdı ki, hazırda onların məskunlaşdığı vilayətdə yaşayanların əksəriyyəti müxtəlif vilayətlərdən əlahəzrət hökmdarın tükənməz sevgisi və qayğısı nəticəsində köçürülmüşdür. Üçkilsədəki ibadətkarlar gecə-gündüz öz dualarında burada yaşamaları üçün tamamilə əlahəzrət hökmdarın mərhəmətinə borclu olduqlarını göstərirlər (10, s. 368-369). Bu fikirlər və onların gələcək fəsadları haqqında dərinlən düşündükdə məlum olur ki, ermənilər hər zaman yerləşdikləri torpaqlarda əvvəl saxta məzlumluq nümayiş etdirmiş, sonra həmin yerlərin aborigen əhalisi olduqlarını iddia edərək yerli türk-müsəlman əhaliyə divan tutmuş, onları zorla öz torpaqlarından çıxarmış və nəticədə boşaldılmış ərazilərdə həyasızcasına məskunlaşmışlar. Bəhs etdiyimiz dövrdə iki böyük türk-müsəlman imperiyasının bir-birinə qarşı ziddiyyətli mövqeyindən məharətlə istifadə edərək onlar heç bir çətinlik çəkmədən Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə də regionda strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən Naxçıvanda – boş qalmış yaşayış yerlərində məskunlaşmağa başladılar. Təbii ki, bu həm də Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın onlara göstərdiyi qayğıkeşliyin nəticəsi idi. Ermənilərin bölgədə sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olması onlara qarşı nəinki aşağı təbəqələr, həmçinin hakimiyyət dairələri arasında da marağı artırırdı. Əslində isə yerli əhalinin onların fitnəkar planlarından xəbəri yox idi. XVII əsrin ikinci yarısında, yəni Səfəvilər dövlətinin nisbətən sakit, lakin tənəzzül illərini yaşadığı dövrdə bu gəlmələr öz yerləşmə planlarını icra etməyə davam etdilər. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edərək onlar əsl niyyətlərini – “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasını həyata keçirmək üçün dini faktordan yararlanaraq özlərinə Avropa ölkələri arasında havadarlar axtarmağa başlamış, bir çox dövlətlərin rədd cavabını aldıqdan sonra, nəhayət, I Pyotrun simasında Rusiyanın dəstəyini qazana bilməmişlər. Bu missiyanı həyata keçirən erməni millətçisi İsrail Ori Avropa ölkələrindən dəstək almaq üçün müraciət etdiyi zaman təqdim etdiyi işğal planında müttəfiq qoşunlarının işğal marşrutunu belə göstərmişdir: Naxçıvan,

İrəvan, Təbriz və İran Ermənistanı (7, s. 745). Qərb ölkələrindən “kömək” əldə edə bilmədikdən sonra o, var qüvvəsi ilə çalışdı ki, I Pyotru Qafqazı işğal etməyə razı sala bilsin. Rus dövlətinin başçısı Xəzəryanı bölgələri, xüsusilə də Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi ilə üst-üstə düşən bu təklifə nəhayət ki, 1703-cü ilin payızında razılıq verdi. Razılaşma belə oldu ki, I Pyotr İsveçlilərlə müharibəni qurtardıqdan sonra ermənilərə kömək edəcək (6, s. 10). İsrail Orinin Qafqazı, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarını əldə etmək üçün Pyotra təqdim etdiyi 18 bənddən ibarət xüsusi hərbi planda digər Azərbaycan bölgələri kimi Naxçıvana da geniş yer verilmişdi. Bu işğalçılıq layihəsinin III bəndində göstərilirdi ki, Şamaxıya daxil olan 10 min nəfərlik çar qoşunu 4 alaya bölünərək 1-ci alay Gəncəyə, 2-ci Loriyə, 3-cü Qafana, 4-cü isə xanın 200 nəfərlə yaşadığı və erməni yüzbaşılarının da olduğu Naxçıvan üzərinə getməlidir. Bu planın 6-cı bəndi isə tamamilə Naxçıvanın işğalına aiddir: “Naxçıvan tutulduqdan sonra orada olan erməni yüzbaşılarını erməni hərbciləri ilə birləşməli, burada dövlət gerbi və bayrağını qəbul edib şəhərlərini azad etmək üçün böyük güc və nifrətlə düşmən üzərinə gedəcəkdir” (12, s. 87; 5, s. 107). Həmin sənədin 7-ci bəndində Naxçıvan tutulduqdan sonra buradan İrəvan üzərinə hücumla keçilməsi göstərilmişdir. Gördüyümüz kimi, ermənilərin bütün bu planlarında Naxçıvan bölgəsinə xüsusi yer verilirdi. Hətta buranın işğalının İrəvandan əvvəl olmasını istəyirdilər. Bunun səbəbi isə bölgənin əhəmiyyətli strateji mövqedə yerləşməsi idi. Qeyd edək ki, Rusiyanı öz planlarını həyata keçirməyə razı saldıqdan sonra erməni icması Qafqazda ruspərəst təbliğatlarını genişləndirməyə başladı. Elə bunun nəticəsidir ki, Xəzəryanı bölgələrdə və bəzi erməni fitvasına uyan Azərbaycan bölgələrində Rusiyaya müəyyən qədər meyl yarandı.

Ermənilərin bu cür məqsədyönlü şəkildə yeritdiyi siyasətin Çar Rusiyasının Qafqazı işğal etmək planları ilə üst-üstə düşməsi nəticəsində XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Xəzəryanı və bəzi başqa bölgələri Rusiya tərəfindən müvəqqəti olsa da, işğal edildi. Bu zaman Naxçıvan bölgəsində yerli əhali Rusiya himayəçiliyini istəməmiş və rus qoşunlarının da bölgəni işğalı baş tutmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kırzioğlu F. Osmanlıların Qafqaz ellərini fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 550 s.
2. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetləri (1578-1612). İstanbul: İstanbul Fətiş Cemiyeti, 1993, 340 s.
3. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısında. Bakı: API- nin nəşri, 1981, 102 s.
4. Mustafayev T.T. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986, 88 s.
5. Nəcəfli G.C. Ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsini ələ keçirmək

- üçün tərtib etdiyi layihələr (XVIII əsr) / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, 105-112 s.
6. Sadiq İ. Ermənilərin Birinci Pyotrla görüşü. Bakı: Azərnəşr, 1993, 32 s.
 7. Uras E. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, 798 s.
 8. Мамедов С.А. Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII-первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1977, 263 с.
 9. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией (составитель Н.И.Веселовски). Т. I, Санкт-Петербург, 1890, 553 с.
 10. Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II (1601-1650 гг.) / Составитель А.Д.Папазян. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1959, 593 с.
 11. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
 12. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1898, 512 с.

Ильхами Алиев

РОЛЬ АРМЯН В ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ РОССИЕЙ В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА И ЕЕ ПОСЛЕДУЮЩЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАХЧЫВАН

В статье говорится о роли армян в оккупации Россией азербайджанских земель и ее последующем влиянии на Нахчыван, обосновывается мысль, что в захватническом плане, представленном армянами царскому правительству, уделено большое место Нахчыванскому региону.

Ключевые слова: *Азербайджанские земли, Нахчыванский регион, царское правительство, захватнический план, политика.*

Ilhami Aliyev

ROLE OF ARMENIANS IN OCCUPATION OF THE AZERBAIJAN LANDS BY RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY AND ITS SUBSEQUENT INFLUENCE ON NAKHCHIVAN

It is told in the paper about the role of Armenians in occupation of the Azerbaijan lands by Russia and its subsequent influence on Nakhchivan, the

opinion is substantiated that in the aggressive plan presented by Armenians to the imperial government, the big place is given to the Nakhchivan region.

Key words: Azerbaijani lands, Nakhchivan region, imperial government, aggressive plan, policy.

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yaarrahimov@yahoo.com.tr

NİKOLAY SOKOLSKİNİN “NAXÇIVAN SSR-İN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR MATERIALLAR” ƏSƏRİ NAXÇIVAN BÖLGƏSİ TARİXİNİN MƏNBƏYİ KİMİ

Məqalədə rus müəllifi N.Sokolskinin Naxçıvanın XX əsr tarixinə, onun sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair fikir və mülahizələri araşdırılır. Əsər dövrə uyğun ədəbiyyatla (məsələn: R.N.İvanovun “Basqın” əsəri və b.) müqayisə edilmişdir. Rus müəlliflərinin böyük bir qrupu təmsil etdikləri dövlətin müstəmləkəçilik siyasətinə rəvac verməklə yanaşı olaraq, tarixi hadisə və proseslərin əsl mahiyyətini açmağa o qədər də çalışmırdılar. Burada bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, rus müəllifləri yerli xalqın dilini bilmir və istər-istəməz bölgəyə köçürülən erməni və ermənipərəst adamlardan məlumat və materiallar toplayırdılar. Bu da yuxarıda deyildiyi kimi, qeyri-obyektiv, təhriflərə yol verilmiş və tarixi həqiqətləri əks etdirməyən elmi əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı.

Açar sözlər: sosial-iqtisadi, mənbə, bölgə, duz, müəllif.

İşğal olunmuş ərazilərdə özünün idarə sistemini daha etibarlı şəkildə qurmağa çalışan müstəmləkəçi Rusiya Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin öyrənilməsinə xüsusi önəm verirdi. Rus məmurlarının, ziyalılarının və araşdırıcılarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib etdikləri sənədlər, arayışlar, toplular, məktublar, təsvir və təqvimlər hazırda Naxçıvan tarixi üçün əhəmiyyətli mənbələrdir. Həmin mənbələrdə və digər müxtəlif nəşrlərdə Naxçıvanın XX əsr tarixinə dair çoxlu məlumatlar vardır. Naxçıvanda olmuş rus məmurlarından biri də bölgə ilə tanışlıq məqsədilə Naxçıvana gəlmiş, “Naxçıvan SSR-in öyrənilməsinə dair materiallar” (1933) kitabının müəllifi N.Sokolskidir. O, Naxçıvanda və onun bölgələrində olmuş, xeyli müxtəlif və maraqlı tarixi materiallar əldə etmişdir.

81 il öncə – 1933-cü ildə Tiflisdə Gürcüstan Nəşriyyat Trestinin 1-ci mətbəəsində nəşr edilmiş bu kitab dörd bölmədən, əlavələrdən, 183 səhifədən ibarətdir. Kitabı Naxçıvan bölgəsinin tarixi üçün qiymətli mənbə adlandırmaq olar. Rus müəllifi N.Sokolskinin “Naxçıvan SSR-nin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı kitabında XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi inkişafı, ilk növbədə kənd təsərrüfatının və sənayenin ayrı-ayrı bölmələri haqqında zəngin məlumatlar verilir. Bu kitabda Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatının ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq onun su mənbələri, pambıqçılıq və tütünçülük, ipəkçilik, üzümçülük, arıçılıq və heyvandarlığın vəziyyəti hərtərəfli təhlil edilir. Dövrə uyğun mənbələrlə (1, 2, 3, 4, 5) müqayisədə həmin rus mənbəsində bölgədə taxılçılığın, bostançılığın, ipəkçiliyin müddəaları göstərilmiş və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri haqqında zəngin məlumatlar verilmişdir.

Məlum olduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişafın əsas və başlıca göstəriciləri sənaye sahəsinin ümumi inkişaf tempi ilə əlaqədardır. N.Sokolskinin “Naxçıvan SSR-nin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı kitabında bəhs edilən dövrdə Naxçıvan sənayesinin ayrı-ayrı bölmələrinin inkişaf qanunauyğunluqları, özünəməxsus xüsusiyyətləri və b. məsələlər də öz əksini tapmışdır. Duz sənayesi, tikinti materialları sənayesi, ipəkayırma və pambıqtəmizləmə sənayesi, konserv və şarabçılıq, yerli sənaye, geoloji axtarışlar və kəşfiyyat haqqında verilən məlumatlar diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, bu rus mənbəsi Naxçıvan regionunun sosial-iqtisadi həyat tərzində baş vermiş kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini izləmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

N.Sokolskinin “Naxçıvan SSR-nin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı kitabı faktların dolğunluğu və məlumatların zənginliyi ilə xüsusilə seçilir. Müəllifin 1933-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi bu kitabı sırf XX əsrin I yarısına aid Naxçıvan iqtisadiyyatına dair məsələləri özündə əks etdirir. Burada olan fakt və materiallar xüsusi maraq doğurur. Həmin materialların araşdırılıb tədqiq edilməsi elmi baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu rus mənbəsi bölgə iqtisadiyyatının yaradılmasını, inkişafını, formalaşmasını və sistemləşdirilməsini öyrənmək baxımından da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xalq təsərrüfatı-

nin əsas sahələri olan rabitə, nəqliyyat, kommunal təsərrüfat, xalq maarifi və səhiyyə, o cümlədən yerli və dövlət büdcəsi haqqında verilən məlumatlar daha qiymətlidir. Naxçıvan bölgəsinin regionlarında fəaliyyət göstərən sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması, istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və yenidən qurulmasını tarixi faktlar əsasında göstərən müəllif müəyyənləşdirmişdir ki, ərazidə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malik olan ekoloji şərait, məhsuldar qüvvələr, kənd təsərrüfatı məhsulları, iqtisadi və müalicə əhəmiyyətli mineral sular və b. amillər vardır. Əgər buraya Ordubadın yüz min tonlarla meyvə və tərəvəz verən bağ və bostanlarını, onların əsasında konserv işinin inkişaf edə biləcəyini, həmçinin əvvəlki dövrlərdə ipəkçiliyin, üzümçülüyn, şərabçılığın inkişaf etdiyini əlavə etsək, Naxçıvan diyarında bütün kənd təsərrüfatı sahələrinin gur çiçəklənmək imkanı aydın görünür (4, s. 207).

Mənbənin təhlilindən məlum olur ki, XX yüzilliyin əvvəllərində bölgənin sənayesi bir neçə kiçik müəssisədən, o cümlədən az miqdarda məhsul verən və ibtidai üsulla işləyən duz mədənindən, kərpic bişirən kürədən, yarımkuşar üsulla işləyən ipək, gön və pambıqtəmizləyən xırda müəssisələrdən ibarət olmuş, bölgənin regionlarında sənaye müəssisələrinin artım sürəti yeni yaradılmış müəssisələrin hesabına olmuşdur. Əsərin dövrə uyğun ədəbiyyatlarla qarşılıqlı tədqiqi bir tərəfdən yeni fakt və məlumatların əldə edilməsinə səbəb olur, digər tərəfdən müəyyən fərqlərin olmasını göstərir. Belə ki, suvarma sistemini Naxçıvan diyarının iqtisadi inkişafının əsası hesab edən qafqazşünas R.N.İvanov Fərhad arxı, Qanlı göl, Salvartı və Köksü su hövzələrinin adlarını çəkirsə (4, s. 213), N.Sokolski bölgədəki çaylardan Arpaçay və Naxçıvançayın mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu bildirir (6, s. 26).

N.Sokolskinin “Naxçıvan SSR-nin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı kitabında diyarımızda hasil edilən duzun keyfiyyəti, ixracı, qiyməti, miqdarı (6, s. 85-96) haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Bəhs edilən dövrdə bu mədənlər bölgədə olmuş əcnəbi sənayeçilərin, səyyahların, o cümlədən N.Sokolskinin diqqətini cəlb etmiş, yataqların yerləşdiyi ərazi, duzun çıxarılma texnologiyası onu maraqlandırmışdır. Fikrimizcə, Naxçıvanda duz çıxarılması çox qədim dövrdən – hələ daş dövründən mövcud olmuşdur. N.Sokolskinin “Naxçıvan SSR-nin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı kitabının təhlilindən aydın olur ki, mədənlərdə iş şəraiti çox ağır olmuş, duz istehsalının əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Qeyd edək ki, bölgədə fəaliyyət göstərən bu sənaye müəssisələri artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təkcə yerli deyil, Cənubi Qafqaz əhəmiyyətli müəssisələrə çevrilirdi. Naxçıvan duz mədənləri bir çox rus mənbələrində “duz sənayesi” də adlandırılır. Əsasən primitiv texnika əsaslanan duz yataqlarında su çatışmazlığı çox ciddi problem olmuşdur. Müəyyən təhrif və çatışmazlıqlara baxmayaraq göstərilən əsər bu dövr Naxçıvan tarixi üçün əvəzsiz, mötəbər, qiymətli və sanballı mənbədir.

Qədim zamanlardan başlayaraq bölgənin həyatında ciddi rol oynayan Naxçıvan duzuna XX əsrin I yarısında da böyük ehtiyac olmuşdur. Həmin əsrin ortalarında sənaye sahəsində, məişətdə və təsərrüfatdakı böyük tələbata görə duz istehsalı xeyli artırılmışdı. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan duzu Cənubi Qafqazın bütün regionlarına aparılırdı. Qeyd edək ki, diyarımızdakı daş duz yataqlarından çıxarılan duz soda istehsalı ilə yanaşı, müxtəlif sənaye sahələri üçün əvəzolunmaz xammal idi.

Tarixən Azərbaycan ərazisində duz hasilatının əsas xammal mənbəyi Naxçıvandakı duz mədənləri və Abşerondakı duz yataqları olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində olan duz yataqlarının çox çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb inkişaf yolu keçdiyini göstərən N.Sokolski yazırdı ki, bunlardan ikisi: I – Naxçıvan şəhərindən 13-14 km şimal-qərbdə yerləşən V.İ.Lenin adına duz yataqları, II – Süst kəndindən 24 km şimalda yerləşən 26 kommunar adına duz yataqları daha çox istismar edilirdi (6, s. 84). Əsərin dövrün mənbələri ilə qarşılıqlı müqayisəsi maraqlı faktları ortaya çıxarır. R.İvanov yazırdı ki, Lenin adına mədəndə 75, “26-lar” adına mədəndə 37 fəhlə-cəmi 112 fəhlə çalışırdı (4, s. 177). N.Sokolskinin məlumatından görünür ki, Naxçıvan duz mədənlərində çalışan fəhlələrin sayı 80-150 arasında idi (6, s. 96). Duz yataqlarında olan duz ehtiyatları da maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Bu yataqlarda olan duz ehtiyatları haqqında dövrün mənbələrində müxtəlif rəqəmlər verilir. XX əsrin əvvəllərinə aid olan rus mənbəsində Lenin adına olan Naxçıvan duz mədənlərində 55 milyon ton, Süst duz mədənlərində isə 45 milyon ton daş duz ehtiyatları olduğu göstərilir (6, s. 85).

Bu dövrdə bütün Qafqaz ölkələri kimi Azərbaycan da Krımdan və Türkmənistandan (Kullin duzu) gətirilən duzla təchiz edilmişdi. Məlumata görə, yaradılmış Xüsusi Qafqaz Ordusu Naxçıvan duz mədənlərinin yenidən qurulması və istismarı sahəsində başlıca rol oynamışdır. Rus mənbəsinin təhlilindən belə məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan duz yataqları müxtəlif trest, komitə, təşkilat və cəmiyyətlərin tərkibinə qatılmışdır. N.Sokolski yazırdı ki, bölgədəki duz istismarı duz sənayesi cəmiyyətlərinin (məsələn: “Solprom”), daha sonra xalq sənaye-ticarət komitəsinin əlində cəmlənmişdi. Xüsusi Qafqaz Ordusunun xəttlə müxtəlif vaxtlarda ayrıca “duz ekspedisiyaları” təşkil edilmişdi (6, s. 86).

Mənbənin təhlilindən məlum olur ki, bölgədəki duz mədənləri uzun müddət erməni, yəhudi və b. əcnəbi sahibkarların ixtiyarında olmuşdur. Rus mühəndisi V.Q.Yudoviç adlı şəxsin xeyli müddət Naxçıvan duz mədənlərinin direktoru vəzifəsində çalışmasını tarixi mənbə də təsdiqləyir. Bu siyahını uzatmaq da olar. Erməni ekstremistlərinin hələ ötən əsrin 10-20-ci illərində bölgənin duz mədənlərində yaratdığı münafişələr və törətdiyi təxribatlar bütövlükdə muxtar respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinə ciddi ziyan vurmuşdur. O zamankı rəhbərliyin bütün bunlara göz yumması nəticəsində bölgədəki duz mədənləri çox acınacaqlı və yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Müasir dövrdə mühüm

uğurlar və nailiyyətlər əldə edilən Naxçıvan duz sənayesi çox çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdir.

Naxçıvan duzunun keyfiyyəti məsələsi uzun müddət mübahisəli olmuşdur. Mütəxəssislər bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların bir qismi Naxçıvan mədənlərində istehsal olunan duzun keyfiyyətinə görə Ukrayna və Türkmənistan duzundan aşağı səviyyədə olduğunu, bəziləri isə əksinə, Naxçıvan duzunun Cənubi Qafqaza gətirilən duzlardan keyfiyyətcə üstün olduğunu iddia edirlər. Dövrə uyğun mənbələrin birində yazılırdı ki, Naxçıvan diyarında artıq yüz ildən çoxdur ki, duz çıxarılır, geoloji kəşfiyyat və qazıntı nümunələrinin tamamilə yoxluğu səbəbindən biz duz yataqlarının dəqiq ölçülərini bilmirik, ancaq əlamətlər onların çox böyük olduğunu və həm çox dərinədə deyil, az qala yerin səthində yerləşdiyini göstərir. Bu da bütün Zaqafqaziya üçün çox zəruri olan bir məhsulun asan və ucuz hasil edilməsinə imkan verir (4, s. 208). Bölgəmizdə çıxarılan duz əsasən mal-qaranın yemlənməsində, sənaye və texnikanın müxtəlif sahələrində, habelə təsərrüfat məqsədilə – dəri və sabun istehsalında da istifadə edilirdi.

N.Sokolski XVI yarımbaşlıqda bölgənin ipəkçilik sənayesi ilə əlaqədar məlumatında bu sahənin sırf kустar üsullara əsaslandığını və Ordubadda yeni ipəksarıma zavodunun tikiləcəyini (6, s. 110) bildirir. R.İvanov isə 1923-cü ildə muxtar respublikada cəmi 1 ipək açan zavod, 1924-cü ildə isə 2 baramaaçan zavodun fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir (4, s. 225). Bundan əlavə, “Basqın” əsərinin müəllifi R.İvanov 1923-1924-cü illərdə bölgədə toplanan barama və alınan ipək məhsulunun miqdarı, onun maya dəyəri haqqında müəyyən rəqəmlər göstərsə (4, s. 225), N.Sokolski Ordubad bölgəsində ipəkçiliyin vəziyyətindən geniş bəhs edir (6, s. 54-55, 110-111).

Rus müəlliflərinin böyük bir qrupu, o cümlədən N.Sokolski təmsil etdikləri dövlətin müstəmləkəçilik siyasətinə rəvac verməklə yanaşı olaraq, tarixi hadisə və proseslərin əsil mahiyyətini açmağa o qədər də çalışmırdılar. Burada bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, rus müəllifləri yerli xalqın dilini bilmir və istər-istəməz bölgəyə köçürülən erməni və ermənipərəst adamlardan məlumat və materiallar toplayırdılar. Bu da yuxarıda deyildiyi kimi, qeyri-obyektiv, təhriflərə yol verilmiş və tarixi həqiqətləri əks etdirməyən elmi əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Özlərinin şəxsi ictimai-siyasi baxışlarından çıxış edən rus müəlliflərinin əksəriyyətinin əsərləri imperiya siyasətinə haqq qazandırmaq nöqteyi-nəzərindən yazılır və bölgə həyatının bütün sahələrinə aid məlumatlar toplanılırdı. Fikrimizcə, Naxçıvan tarixini özündə əks etdirən rus mənbələrinin, demək olar ki, hamısında göstərilən fakt və rəqəmləri olduğu kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Yəni bu əsərləri tədqiq edərkən onlar tənqid süzgəcindən keçirilməli, diqqətlə və hərtərəfli araşdırılmalıdır. Bu mənbələrdə demoqrafik məsələlər, bölgənin əhalisi və ərazisi barəsində verilən yanlış məlumatlar özünü qabarıq şəkildə göstərir. Deyilənlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, erməni-

pərəstliyi, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları istisna etməklə, rus mənbələrinin böyük əksəriyyəti Naxçıvan tarixi üçün çox əvəzsiz və qiymətli mənbələrdir.

Naxçıvanın XX əsrin əvvəlləri tarixinin adıçəkilən rus mənbəsi əsasında tədqiqindən aydın olur ki, bölgənin bu dövr tarixi çox səthi və qeyri-obyektiv öyrənilirdi. Bundan əlavə, bu dövr rus qafqazşünasları Rusiyanın bölgədəki müstəmləkəçilik siyasətini dəstəkləyir, hətta ona haqq qazandırmağa çalışırdılar. Göstərilən fakt və məlumatlar içərisində elmi əhəmiyyət kəsb edən faktlarla yanaşı, reallıqdan uzaq olan əsassız fikirlərə və yanlışlıqlara da təsadüf edirik. Bu mənbə yerli xalqın dilini bilməyən rus müəllifi N.Sokolskinin erməni və ermənipərəst adamlardan aldığı məlumat və materiallar əsasında yazıldığı üçün tarixi hadisə və faktların əksəriyyəti şişirdilmiş, hətta təhrif də edilmişdi. Xüsusən də demoqrafiya, əhalinin sayı və etnik tərkibi ilə bağlı olan məsələlərdə yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə rus mənbələri dəqiq və hərtərəfli araşdırılmaqla onlara tənqidi yanaşılmalıdır. Lakin müəyyən təhrif və yanlışlıqları, ermənipərəstliyi istisna etməklə N.Sokolskinin bu kitabı Naxçıvan tarixi üçün əvəzsiz, sanballı və qiymətli mənbədir.

Bu mənbədə verilən bütün fakt və rəqəmlərlə razılaşmaq sadəlövhlik olardı. Çünki bəhs edilən dövrdə Naxçıvana gələn rus ziyalıları, səyyahları, diplomatları, sənayeçiləri və b. bölgənin tarixinə aid olan bu və ya başqa məsələlərin təhlilində Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətini pərdələyir, çox zaman faktları saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirdilər. Bu müəlliflərin əksəriyyətinin yazdığı əsərlərdə xeyli təhrif və yanlışlıqlara da yol verilir, ermənipərəstlik meyilləri özünü açıq-aydın göstərirdi. Bu dövr rus mənbələrinin çoxunda erməni və ermənipərəst adamlardan əldə edilən material və məlumatlardan istifadə edilir. Bütün bunlar nəticə etibarilə təhrifedici və qeyri-elmi əsərlərin yaranmasına səbəb olurdu. Digər bir tərəfdən bu dövrdə bölgəyə gələn əcnəbi, o cümlədən rus araşdırıcıları və tədqiqatçılarının yerli xalqın dilini bilməməsi də yazılan əsərlərdə faktların saxtalaşdırılmasına təkan verirdi. Yuxarıda deyilənlər nəzərə alınmaqla rus mənbələri tənqid süzgəcindən keçirilməklə, onlar dəqiq və hərtərəfli araşdırılmalıdır. Göstərilənlər nəzərə alınmaqla müəyyən təhrif və çatışmazlıqları, ermənipərəstliyi istisna etməklə bu dövr rus mənbələri Naxçıvan tarixi üçün çox qiymətli və əvəzsiz mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov M. XX əsrin I yarısında Naxçıvan iqtisadiyyatı (1900-1940-cı illər) // Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi öçerklər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s. 126-127.
2. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr-XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
3. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 100 s.

4. İvanov R.N. Basqın. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 463 s.
5. Zeynalova T.M. Azərbaycanca milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı: Elm, 2004, 176 s.
6. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Изд. 2, Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 184 с.

Яшар Рагимов

КНИГА Н.СОКОЛЬСКОГО «МАТЕРИАЛЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ НАХИЧЕВАНСКОЙ ССР» КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА

Многие проблемы Нахчыванской истории нашли свое отражение в произведениях русских авторов. Одним из письменных источников об истории Нахчывана XX века является книга Н.Сокольского “Материалы по изучению Нахичеванской ССР”. В книге были раскрыты вопросы связанные с нашей историей, а отдельные части и разделы книги были исследованы. Обращается внимание на существование в источнике ложных исторических фактов, не имеющих научных оснований. Несмотря на определенные ошибки и недостатки, книга Н.Сокольского “Материалы по изучению Нахичеванской ССР” считается очень весомым и уважаемым источником Нахчыванской истории XX века.

Ключевые слова: социально-экономический, источник, регион, соль, автор.

Yashar Rahimov

N.SOKOLSKY'S BOOK «MATERIALS ON STUDYING OF NAKHCHIVAN SSR» AS THE SOURCE OF HISTORY OF NAKHCHIVAN

Many problems of Nakhchivan history have found reflection in works of Russian authors. One of written sources about Nakhchivan's history of the XX century is N.Sokolsky's book “Materials on studying of Nakhchivan SSR”. In the book questions connected with our history have been explained, and separate parts and sections of the book have been investigated. It is paid attention to existence in this source of the false historic facts which do not have any scientific bases. Despite certain mistakes and shortcomings, N.Sokolsky's book “Materials on studying of Nakhchivan SSR” is considered as a very powerful and valuable source of Nakhchivan history of the XX century.

Key words: social and economic, source, region, salt, author.

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ

Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: ibrahimkazimbeyli@gmail.com

TARİXİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNƏ ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ MİQRASIYALAR (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Ermənilərin bir etnos olaraq tarixi Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülməsi işinə XVIII əsrdən başlanmışdır. Miqrasiyanın əsas başlanğıcı kimi I Pyotrun “xidmətlər”ini göstərmək lazımdır. Köçürmə və miqrasiyaların Azərbaycan üçün ağır nəticələrindən biri: azərbaycanlıların öz doğma ata-baba yurdlarından köçürülməsi və bu yerlərdə xristian əhəlinin yerləşdirilməsi oldu. Bununla da ermənilər və digər xristian əhəli Çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar. Azərbaycan ərazilərinə kənar-dan digər millətlərin miqrasiyasının başlanması ilə torpaqlarımızın gizli formada işğalı, parçalanması və bölüşdürülməsi prosesinin əsası qoyulur.

Açar sözlər: *köçürmə, miqrasiya, ərazi, yerləşmə, etnos, tarixi.*

Azərbaycanda əhalinin milli tərkibinin dəyişməsinə, onun demoqrafik göstəricilərinin gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən miqrasiya prosesləri XVIII əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq sonrakı tarixi dövrlərdə də davam etmişdir.

İlk növbədə hər bir xalqın mövcud tarixi ərazilərdə məskunlaşmasının tarixi-siyasi, iqtisadi-coğrafi vəziyyəti dərindən öyrənilməlidir.

Məskunlaşma əhalinin müəyyən sistem şəklində ərazi daxilindəki yaşayış məntəqələrində yerləşməsidir. Əhali məskunlaşdığı ərazilərdə özünün yaşaması və işləməsi üçün lazımı sosial-iqtisadi və mədəni həyat şəraiti yaradır.

Ayrı-ayrı ərazilərdə əhalinin artım sürəti, sıxlığı ilə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi arasında hələlik tam mütənasiblik mövcud deyildir. Miqrasiya məhsuldar qüvvələrin inkişafında, yerləşməsində, əmək ehtiyatlarının yenedən bölüşdürülməsində, ayrı-ayrı ərazilərdə iş qüvvəsi ilə ona tələbat arasında lazımı tarazlığı təmin etməkdə böyük rol oynayır (1, s. 59). Bəhs etdiyimiz tarixi dövr üçün xarici miqrasiya məqsədli şəkildə yerli əhali azərbaycanlıların əleyhinə yönəldilmişdir.

Ermənilərin pərakəndə şəkildə yaşadıkları bir sıra ərazilər, onların mənşəyi məsələsi haqqında olan mülahizələr dolaşq və ziddiyyətlidir. Özlərini hay adlandıran bu etnosun tarixini yazmağa çalışan hay tarixçiləri bu məsələləri bəzən özləri qəsdən dolaşığa salıblar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Fəratın qərb hissəsindən kiçik toplum şəklində Cənubi Kilikiya ərazisinə axın edən haylar zaman keçdikcə “ermən” adını mənimsəmişlər. “Ə” və “E” səsinin ermən-ərmən formasında eyni mənə ifadə edən tayfa və yer toponimik ad Azərbaycan ərazilərində coğrafi ad, yaxud da etnik vahid olaraq türk tayfa adıdır.

Azərbaycanın qədim dövr tarixinin dolaşq və qərəzli yazılmasında xüsusi “xidmətlər”i olan İ.Dyakonov yazır ki, haylar özlərini heç vaxt “ermən” adlandırmayıb (1, s. 226).

Deməli, özlərini sonralar “erməni” adlandıran və mənşəyi dolaşq (bilinməyən – İ.K.) olan bu toplum sonralar məskunlaşıb yaşadıkları ərazini özünün küləşdirmək üçün öz mənşələrini saxtalaşdırırlar. Heç bir tarixi fakt, elmi əsas olmadan iddia etməyə çalışırlar ki, ermənilərin mənşəyi Cənubi Qafqaz və Türkiyə ərazisinin Şərq sərhədləridir. Qədim Urartu dövləti isə “erməni” dövlətidir. Bu əsassız iddia isə tarixə real faktlarla yanaşan heç bir tarixi tədqiqatda təsdiq olunmur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazilərinə kütləvi, məqsədli şəkildə köçürülməsinə qədər, onların çox az sayda bu ərazilərə gəlişi, məskunlaşması ərazinin Böyük İpək yolu üzərində yerləşməsi idi. Yəni müxtəlif xalqların tərkibində ticarət və başqa məqsədlər üçün gəlib məskunlaşa bilərdilər.

Ermənilərin bir etnos olaraq tarixi Azərbaycan ərazilərinə kütləvi köçürülməsi işi hələ XVIII əsrdən başlayaraq xüsusilə güclənmişdir. Rus çarı Pyotru müxtəlif hədiyyələrlə ələ alan erməni keşişləri və tacirləri öz məqsədlərinə çatmaq üçün rus qoşunlarını Qafqaza yeritməyə və zəngin sərvətləri olan bu tor-

paqları zəbt etməyə çağırırdılar. Cənubi Qafqazda da Azərbaycan çox əlverişli siyasi-coğrafi, iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. Bu ərazi şimaldan-cənuba, şərqdən-qərbə gedən yollar üzərində yerləşir, ticarət yolları üzərində mərkəzi mövqe tutur. Qafqazda özünün hərbi-strateji, siyasi-iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycan həmişə yaxın qonşular olan Rusiya, İran və Türkiyənin maraq dairəsində və iqtisadi-hərbi mənafehlərin toqquşma meydanı olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, XVII əsrdən etibarən ruslar və erməni tacirləri arasında yaranmış qarşılıqlı iqtisadi ticarət əlaqələri artıq XVIII-XIX əsrin əvvəllərindən etibarən başqa məqsədlərə (işğal; köçürmə – İ.K.) xidmət etməyə başlamışdır.

Ermənilərin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, miqrasiyasının əsas başlanğıcı kimi (əslində məqsədli köçürmə) I Pyotrun “xidmətlər”ini göstərmək lazımdır. I Pyotr köçürmə zamanı çox ehtiyatlı olmağı tövsiyə edirdi. Onun fikrincə, ruslar, habelə xristianlar daha əlverişli yerlərdə yaşamaladırlar (3, s. 7).

İmperatorun bu əmri olduğu kimi Azərbaycanda yerinə yetirilirdi. İş o yerə çatmışdı ki, azərbaycanlılar ata-baba yurdundan köçürülür və həmin yerdə ruslar yerləşdirilirdi.

Azərbaycan xalqının iki yerə parçalanması, bu günədək hələ də davam edən faciələrimizin əsası, məhz o vaxt İ.F.Paskeviçin bilavasitə yaxından iştirakı ilə qoyulmuşdur. O, öz ermənipərəst mövqeyi ilə iki dəfə Azərbaycan xalqına böyük zərbə vurmuşdur. Əvvəlcə bədnam Gülistan (1813, 24 oktyabr), sonra isə Türkmənçay (1828, 10 fevral) müqavilələrinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

Paskeviçə qədər olan canişinlər də, xüsusən bu şəxs Azərbaycana öz şəxsi mülkü kimi baxırdı. O, xalqa qarşı öz amansız mövqeyi ilə daha çox seçilirdi. Ermənilər onu öz əllərində oyuncağa çevirmişdilər. Həmişə olduğu kimi, özlərini zavallı, yazıq, məzlum, ruspərəst, “sədaqətli” göstərməyə çalışırdılar. Məhz ermənilər İ.F.Paskeviçin xüsusi “xidmətlər”i sayəsində öz çirkin niyyətlərini gerçəkləşdirə bilirdilər. Qafqaz canişini Azərbaycanda yaşayan ermənilərin azlığından ciddi narahat idi. Ermənilərin tarixi torpaqlarımıza köçürülməsinin böyük təşəbbüskarı olmuşdur.

Azərbaycanın hər yerində ermənilərin köçürülməsi təşkil olunmuşdu. Tarixən Azərbaycan ərazisi olan İrəvana ermənilərin miqrasiyasına və köçürülməsinə Çar Rusiyası daha çox diqqət yetirirdi. Milliyyətçə erməni olan polkovnik Qriqori Davudoviç Lazarev çalışırdı ki, İrəvanda ermənilərin sayı daha çox olsun. İmperiya və onun nöqərləri olan İ.F.Paskeviç də, Q.D.Lazarev də İrəvana ermənilərin gələcək mərkəzi kimi baxırdı (3, s. 34). İrəvanda əhalinin 95 faizi azərbaycanlı olduğundan bu çox təşviş doğururdu.

İ.F.Paskeviçin Qafqaz canişini olduğu dövrdə (1827-1831) Azərbaycan özünün ən ağır dövrünü yaşamışdır. Əhalinin bütün imtiyazları əlindən alınmış,

vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırılmış, yerli əhali – azərbaycanlılar açıq şəkildə sıxışdırılmış, torpaqlarımızda ermənilər məskunlaşdırılmışdır.

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı erməni amilindən bir alət kimi istifadə etdi. Ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi “xidmət” müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazini “bəxşiş” verdi. Bununla ermənilər Çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar (4, s. 35).

“Erməni vilayəti” İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan bölgəsinə 15 mahal (Qırxbulaq, Zəngibasar, Yərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talin, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə), Naxçıvan əyalətinə 5 mahal (Naxçıvan, Əlincəçay, Məvazixatun, Xok, Dərələyəz), Ordubad dairəsinə isə 5 mahal (Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv, Çənnəb) daxil idi.

“Erməni vilayəti”nə 6949 erməni ailəsindən ibarət 35560 nəfər köçürülmüşdü. (12, s. 635) Bunun 23568 nəfəri İrəvan əyalətində, 10652 nəfəri Naxçıvan əyalətində, 1340 nəfəri isə Ordubad dairəsində yerləşdirildi. İrəvan əyalətində yaşayan 2984 ailədən cəmi 847 ailə (28%) qaldı. Onların əksəriyyəti İran və Türkiyə ərazilərinə miqrasiya etdilər.

Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində tarixi ərazilərimiz olan İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Çar Rusiyası demoqrafik vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişdirməklə özləri üçün ermənilərdən ibarət iqtisadi və siyasi dayaq yaradırdı.

Məhz bundan sonra (yəni ermənilərin köçürülməsi) qonşu ölkələrə yerli əhalinin əvvəllər gedən miqrasiyası daha da güclənir. Azərbaycan ərazilərinə kənardan digər millətlərin miqrasiyasının başlanması ilə torpaqlarımızın gizli formada işğalı, parçalanması və bölüşdürülməsi prosesinin əsası qoyulur.

XIX əsrin I yarısından başlayaraq ərazilərimizə müxtəlif səbəblərlə bağlı Rusiya, İran, Türkiyə və digər ölkələrdən ruslar, almanlar, ermənilər, kürdlər, ukraynalılar, beloruslar, tatarlar və s. miqrasiyası başlanmışdır.

M.Vəlili yazır ki, Rusiya-Türkiyə (1828-1829) və İran müharibələri (1826-1828) nəticəsində 135 min (bu rəqəm yalnız 2 ili əhatə edir. İ.K.) Türkiyə və İran ermənisi Azərbaycana köçüb gəldi və çar hökumətinin təzyiqləri ilə yerli türk əhalisi buraları tərk edib Türkiyə və İrana mühacirət etdi (10, s. 71).

Qafqaz etno-konfessional tərkibinə görə rəngarəng idi. Bunların da əsasını müsəlmanlar (azərbaycanlılar – İ.K.) təşkil edirdi. Azərbaycanlılar 675000, gürcülər 490000, ermənilər 200000 nəfərdən ibarət idi (5, s. 48). Ermənilərin bu şəkildə artımı süni surətdə olan artım tempi idi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ermənilərin süni artım dinamikası İrəvan quberniyasında daha geniş miqyasda getmişdir. Artıq 1830-cu ildə İrəvan əyalətində (o dövrlük xanlıqda) Naxçıvan və Ordubad əyalətləri də daxil olmaqla ümumi erməni əhalisinin sayı 81610

nəfərə, ayrıca İrəvan əyalətində ermənilərin sayı 64450 nəfərə yüksəlmişdir (2, s. 28).

XIX əsrin 30-50-ci illərində Çar Rusiyasının və ermənilərin xüsusi birgə planı əsasında Qarabağda və İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarında ermənilərin sayı artmaqda davam etmişdir. Fikrimizi bir az da dəqiqləşdirək. 1832-ci ildə Qarabağda ermənilərin əhali arasında xüsusi çəkisi 8,4 % olmuş, qısa müddətdə bu göstərici 34,8 %-ə yüksəlmişdir (2, s. 28).

1823-1843-cü illərdə burada ermənilərin sayı 2 dəfə artmışdır. Bütün bunlar yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsində ermənilərin köçürülməsi (müqavilədə konkret deyilməsə də, ümumi razılıq belə olmuşdu) həyata keçirildi (9, s. 25).

Qriboyedov yazırdı ki, müqavilə onlara bunun üçün tam hüquq verirdi. Ermənilərin Şimali Azərbaycana, xüsusən Qarabağ, İrəvan və Naxçıvana köçürülməsi geniş vüsət aldı (6, s. 340).

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda öz işğalçılıq siyasətini başa çatdırdıqdan sonra qarşıda duran ciddi məsələlərdən biri də əhalinin ümumi siyahıya alınmasını həyata keçirmək idi.

XIX əsrin sonlarına aid statistik məcmuələrə istinad edərkən Azərbaycanda ermənilər və digər millətlərin sayı və əhali arasında xüsusi çəkisinin dəyişməsinə müəyyənləşdirmək diqqət çəkir. 1877-78-ci illərdə olan rus-türk müharibəsindən sonra İrəvan quberniyasına 35 min ailə və ya 165 min nəfər erməni, 1894-cü ildə daha 100 min nəfər erməni köçürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində onların sayı Cənubi Qafqazda 1,3 mln. nəfərə çatmışdır (2, s. 29).

V.A.Lerner XIX əsrin son rübündə köçmənin Azərbaycan əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinə təsirinə dair məqaləsində göstərir ki, Azərbaycan ərazisinə olan köçmə əhalinin ictimai-iqtisadi strukturunun formalaşmasına və ərazidə kapitalist münasibətlərinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir (7, s. 49).

Ancaq qeyd edək ki, müəllif öz məqaləsində – araşdırmasında köçmənin daha çox mənfi tərəflərindən nədənsə heç bəhs etmir. Çarizmin Qafqazda həyata keçirdiyi islahatlar yalnız yerlərdə müstəmləkə hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədini güdürdü.

Tarixi Azərbaycan ərazilərinə məqsədli köçürmədən və miqrasiyadan sonra 1886-cı ildə ərazilərimizdə 690004 nəfər erməni olmuşdur. Onlar ümumi əhalinin 31,6 %-ni təşkil etmişdir. Bəhs olunan dövrdə ermənilərin əsas hissəsi İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirilmişdir.

General-admiral Şeremetyev göstərirdi ki, 1896-cı ildə Qafqaza köçürülən ermənilərin sayı 900000 nəfərə çatmışdır. 1908-ci ildə bu rəqəm artıq 1.300000 nəfərə yüksəlmişdir. Bu çoxalma 400000 nəfər olmuşdur. Əgər biz həqiqi təbii artımı çıxsaq (yəni doğulanları – İ.K.), 13 il müddətinə yuxarıdan gələn əmrə əsasən 300000 erməni köçürüldüyünü görmüş olarıq (5, s. 60).

Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülüb yerləşdirilmiş özgə xalqların say tərkibini Şeremetyev bu cür göstərmişdir: ermənilər 1.000000 nəfər (XIX-XX

yüzdənin əvvəlləri üçün İ.K.), polyaklar 17264, çexlər 2041, talışlar 4561, moldavanlar 2724, qreklər 82043, yevreylər 30890, estonlar 5241, aysorlar 5028 nəfərdən ibarət idi (5, s. 60). Zaqafqaziya ərazisinə köçürülüb yerləşdirilmiş əhalinin ümumi sayı 1.147972 nəfər idi (5, s. 60).

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza miqrasiyası güclənmişdir. 1897-1916-cı illərdə burada ermənilərin sayı 423826 nəfər və ya 53,8 % (ümumi əhali 19,9 %) artmışdır. Bu dövrdə onların sayı İrəvan quberniyasında 51,9 %, Yelizavetpol quberniyasında 62,1 %, Bakı quberniyasında 2 dəfəyə qədər çoxalmışdır. İrəvan quberniyasında onların ümumi əhalinin 59,8 %-ni təşkil etməsi və azərbaycanlıların sayından iki dəfə çox olması ilə əlaqədar bura faktiki olaraq erməni əyalətinə çevrilmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, qısa müddətdən sonra İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan Respublikası yaradılmışdır. Bu himayəçiliyə əvvəlcə Çar Rusiyası, sonra isə Sovet Rusiyası başçılıq edirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində əhalinin etnik tərkibi bəzən düzgün göstərilmir, hətta ermənilər bir çox xarici dövlətlərin nümayəndələrinə məqsədli şəkildə yanlış məlumatlar verirdilər. Bunun üçün də araşdırılan dövrün statistik göstəricilərində də bir-birindən fərqli olan rəqəmlərə rast gəlirik.

Fikrimizi bu cür əsaslandırma bilərik ki, yuxarıda sadaladığımız bəzi tarixi faktlardan bu aydın olur ki, Azərbaycanın əleyhinə nə varsa, ermənilərin xeyrinə olub. Bədnam Türkmənçay müqaviləsindən də ən çox udan ermənilər oldu. Hətta demək olar ki, ermənilər bir xalq kimi, Türkmənçayın övladlarıdır. Türkmənçayadək ermənilər vətənsiz olub, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmişdilər.

Ermənilər köçürüldükləri Şimali Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşmiş, Azərbaycan hesabına millət kimi konsolidasiya olmuş, bu imkanları Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı yeni iddialara çevirmişlər. İnanırıq ki, bütün tarixi ədalətsizliklərə baş əyməyən Azərbaycan xalqı zaman-zaman bölüşdürülmüş, parçalanmış ərazilərini qısa tarixi zaman kəsiyində geri ala biləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Москва: Наука, 1968, 580 с.
2. Eminov Z. Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 2005, 560 s.
3. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı: Gənclik, 1993, 144 s.
4. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
5. Kazımov İ. Naxçıvan: Əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 175 s.
6. Грибоедов А.С. Записки о переселении армян из Персии в наши облас-

- ти / Соч., в 2 томах. Т. II, Москва: Правда, 1971, 341 с.
7. Лернер В.А. Влияние переселения на количественный состав населения Азербайджана в последней треть XIX в. // Известия АН Азерб. ССР. Сер. История, философия и право, 1981, № 4, 17 с.
 8. Muradov Ş.M., Abbasov F.H. Müasir mərhələdə demoqrafiya siyasəti. Bakı: Elm, 1986, 104 s.
 9. Şükürov K. Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
 10. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография императорской Академии наук, 1852, 1231 с.
 11. Vəlili M. Azərbaycan (coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: Azər nəşr, 1993, 208 s.
 12. V.Qurko-Kryajın. Erməni məsələsi (Böyük Sovet Ensiklopediyasının 1926-cı il nəşrindən məqalə). Bakı: Kommunist, 1990, 31 s.

Ибрагим Казымбейли

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ И МИГРАЦИЯ АРМЯН НА ИСТОРИЧЕСКИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ (XIX И НАЧАЛО XX ВЕКА)

Переселение армян как этноса на Азербайджанские земли началось с XVIII века. Началом миграции можно считать так называемые “заслуги” Петра Первого. Тяжелым следствием переселения и миграции армян для азербайджанцев стало вытеснение азербайджанцев с родных, отцовских земель и заселение этих земель христианами.

Таким образом, армяне и другие христианские переселенцы с помощью и под покровительством Царской России создали себе территориальную базу на Южном Кавказе.

С началом миграции чужих наций на Азербайджанские земли был положен началу захвата, раскола и распределению азербайджанских земель.

Ключевые слова: *переселение, миграция, территория, этнос, исторический, поселиться.*

Ibrahim Kazimbayli

RESETTLEMENT AND MIGRATION OF ARMENIANS TO THE HISTORICAL AREAS OF AZERBAIJAN (THE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

Resettlement of Armenians as an ethnos to the historical territories of Azerbaijan began in the XVIII century. So called “merits” of Peter the first can be considered as the main starting period of these migrations. One of the difficult results of resettlement and migration for Azerbaijan became the removal of Azerbaijanis from their homelands by force and settlement of Christians here.

As a result of this the Armenians and other Christian population could establish their base in the Southern Caucasus by the support and help of the Tsar Russia. The beginning of the secret migration of other nationalities to the lands of Azerbaijan caused to hidden occupation of our lands, its separation and its division as well.

Key words: *resettlement, migration, territory, replacement, ethnos, historical.*

(Akademik İ.M.Hacıyav tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

NİZAMİ SÜLEYMANOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

E-mail: nizamisuleymanov@mail.ru

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ BÜDCƏ-MALİYYƏ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Məqalə Səfəvi dövlətində büdcə-maliyyə siyasətinin formalaşmasının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. I Şah İsmayılın, I Şah Təhmasibin, I Şah Abbasın dövründə dövlətin büdcə-maliyyə siyasətinin formalaşmasında həyata keçirdikləri tədbirlər mövcud mənbələr və səyyah gündəlikləri əsasında işlənilmişdir. Məqalədə dövlət xəzinəsinə vergilərin 1555-ci ilə qədər Uzun Həsənin “Qanunnamə”si əsasında toplanması, hicri 963 (1555/56)-cü ildən I Şah Təhmasib tərəfindən təsdiq olunmuş Dəstur-ül əməl (Qanunnamə) əsasında yığılması və qanunun uzun müddət icra olunması təhlil edilmişdir. Məqalədə mövcud mənbələr əsasında səltənətin ümumi illik qəliri və qaynaqları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *büdcə, maliyyə, I Şah İsmayıl, I Şah Təhmasib, I Şah Abbas, “Qanunnamə”, vergi, bəylərbəyi, əyalət, mahal.*

Səfəvilərin iqtisadi strukturunda mühüm yer tutan dövlət büdcəsi, mədaxil-məxaric məsələləri, habelə bu məsələlərlə sıx bağlı olan dövlət maliyyə siyasəti indiyədək tarixşünaslığımızda çox az öyrənilmişdir. Səfəvi dövrünün tədqiqatçılarından olan V.Minorski, İ.P.Retruşevski, O.Əfəndiyev, Ə.Rəhmaninin çox dəyərli araşdırmalarında [1] Səfəvi dövlətinin büdcəsinə və maliyyə məsələlərinə diqqət yetirilsə də, problem tarixşünaslığımızda indiyədək hərtərəfli şəkildə araşdırılmamışdır.

Ağqoyunluların hakimiyyətinin sonlarında Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın dərinləşdiyi bir şəraitdə hakimiyyətə gələn Səfəvilər üçün qısa müddətdə dövlətin maliyyə strukturlarını yaratmaq və formalaşdırmaq, maliyyə idarələrinin statusunu müəyyənləşdirmək o qədər də asan məsələ deyildi. Təsədüfi deyil ki, I Şah İsmayılın hakimiyyətinin (1501-1524) ilk illərində ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinin gəlirləri və həmin vilayətlərdən dövlət xəzinəsinə daxil olan maliyyə vəsaitləri haqqında mənbələrdə dəqiq məlumatlar yoxdur. Ayrı-ayrı maliyyə strukturlarının yaradılaraq təkmilləşdirildiyi, həmin oqranların statuslarının müəyyənləşdirildiyi bir şəraitdə Səfəvi şahları vilayətlərin gəlirlərinin dövlət xəzinəsinə daxil edilməsi sahəsində ilk tədbirləri həyata keçirməyə başlamışdılar. Xacə Zeynalabdın Əli Əbdi bəy 1512-ci il hadisələrindən bəhs edərkən yazırdı ki, Mazandaran hakimləri Seyid Əbdülkərim və Ağə Məhəmməd I Şah İsmayılın dərgahına gələrək oranın müəyyən olunmuş 30 min tümən vergisini ödədilər [2, s. 44]. Əbdi bəy Mazandaran vilayətindən toplanmış 30 min tümən məbləğində verginin dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsində qeydə alınması haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Səfəvi dövrünə aid çox qiymətli qaynaqlardan birinin müəllifi olan Budaq Qəzvininin məlumatına görə, I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə, haradasa 1529-cu ildən bir qədər əvvəl “məruzə dəftəri” adlanan bir sənəd tərtib olunmuşdu və həmin dəftərdə məmərlik-məhrusənin (Şah tərəfindən qorunan ölkənin – N.S.) mal və xəracının qeydiyyatına alınmasına başlanmışdı [3, v. 315].

XVI yüzilliyin 30-cu illərində gənc şah I Təhmasibin təcrübəsizliyindən istifadə edən qızılbaş əmirləri dövlətdə yüksək vəzifələri və gəlir sahələrini ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Əbdi bəyin yazdığına görə, ölkədəki bu gərginlikdən istifadə etməyə çalışan mərkəzi maliyyə idarəsinin məmurlarından Xacə Cəmaləddin Məhəmməd Təbrizi və Mir Seyid Şəhristani fırladağa əl ataraq dövlət əmlakını mənimsəməyə başlamışdılar. Hətta ölkənin mustoufisi Şəmsəddin saxta dəftərlər və qaydalar düzəltmişdi. Lakin tezliklə bu işin üstü açılmış, cinayətkarlar həbs edilmiş və saxta dəftərləri isə məhv edilmişdi.

Səfəvilər dövründə dövlət xəzinəsinə vergilər yenə də Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) “Qanunnaməsi” əsasında toplanırdı. Bu “Qanunnamə” hicri 963-cü (1555/1556) ilə qədər qüvvədə olmuşdu. Şah Təhmasib hakimiyyətinin 1555-ci ilə qədər olan dövründə müxtəlif şəxsləri mustoufi (maliyyə nazirliyində hesabdar) və mustoufi-əl-məmalik (“baş vergi toplayan”, “ölkənin baş maliyyə rəisi”) titulu ilə mərkəzi maliyyə idarəsinə rəhbərlər təyin et-

mişdi. Onlardan yeddi nəfəri, o cümlədən Mir Məsid Çərbadqani, Xacə Hüseyn Saruni, Xacə Qiyasəddin Əli, Xacə Qasım Nətənzi, Xacə Məlik İsfahani, Mir Qiyasəddin Mahmud və Mirzə Şükrulla İsfahani mustoufi-əl-məmalik titulu ilə bu vəzifədə işləmişlər. Bunların arasında Nətənz əyalətinin əyanlarından olan Xacə Qasım Nətənzi səyaq (hesab, hesabdarlıq, mühasibat) elmini mükəmməl bilirdi. Ondən sonra oğlu Mir Qiyasəddin Mahmud həmin vəzifəyə keçmiş və 1573-cü ilə qədər bu vəzifədə qalmışdı. 1573-cü ildə o, vəzifəsindən kənar edilmiş, yerinə Mirzə Şükrulla mustofi-əl-məmalik təyin olunmuş, I Təhmasib vəfat edəndə qədər dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsinə başçılıq etmişdir [4, s. 162-163].

Ancaq ölkənin baş maliyyə idarəsinə başçılıq etmiş həmin şəxslərdən heç biri vergi və mükəlləfiyyətlərə, dövlətin mədaxil və məxaricinə dair yeni qanun layihəsi hazırlamamışdır. Yalnız sədr vəzifəsində çalışan Mir Zeynəddin Seyidəli hicri 963-cü (1555/56) ildə ölkənin idarə edilməsi, ordu, hər bir bölgədən və ulusdan alınacaq məcəhət və vücuhat, tiyulun miqdarı, ehdas (hadisə) haqqı və müttəhimlərdən alınacaq cərimələrin miqdarı, məvaciblər barədə Dəstur-ül-əməl ("Qanunnamə") tərtib etmişdi. Həmin "Qanunnamə" I Şah Təhmasib tərəfindən fərmanla təsdiq edilərək möhürlənmiş və icrası haqqında göstəriş verilmişdi [5, v. 212].

Fəzli İsfahani yazırdı ki, sədr Mir Zeynəddin hicri 963-cü (1555/1556) ildə ölkənin idarə olunması, rəiyyətin vəziyyəti, qoşunun təşkili, padşahlıq dəstgahı, rəiyyət və ordu ilə davranış, hər bir bölgədən, ulusdan alınacaq məcəhət və vücuhat, hətta ehdas və günahkarlardan alınacaq cərimələr haqqında Dəstur-ül-əməl yazıb humayun dəftərxanasına vermişdi. Şah Təhmasibin övladları nəsilbənəsil həmin dəsturüləmələ riayət etmişlər və indiki hicri 1026 (1627/28)-ci il gəlib çatıb və Kəlbə astaneyi-Əli Şah Abbas Bahadır dövründə onun qanun və dəsturüləməli yenə icra olunur [5, v. 212].

Şah Təhmasib qəbul olunan qanunnamənin icrası və ona ciddi nəzarət edilməsi üçün Mirzə Şükrulla İsfahanini baş vəzir, yəni ölkənin maliyyə idarəsinə başçı təyin etmiş, Mirzə Şükrullanın bu işə ciddi yanaşması, vəzifəsindən qazanc məqsədi ilə istifadə etməməsi üçün aşağıda qeyd olunan fərmanı vermişdi. Hicri 963-cü (1555/56) il tarixli həmin fərmanında deyilir: "Ən yüksək, hörmətli vəzifə məmaliki-məhrusənin istifadə divanı (maliyyə idarəsi) olub, şahlığın ən mühüm və yüksək məsələləri onun öhdəsindədir. Humayın dəftərxanasının bütün məsələlərinin həllində möhkəm çalışıb ali divanın hər bir katibinin tutduqları rütbə və vəzifəsinə, xidmət növünə görə məvacib və rüsumat təyin edib... məmaliki-məhrusənin dəsturüləməlində keçmişdə qeyd olunduğu əsasla mustoufilər üçün nəzərdə tutulmuş məvacib, rüsum, rəsmülhesab və döşlük onlara verilsin. Övladlarını əmirlər, xanlar, sədrilər, vəzirlər, mustoufilər, qələm əhli və sair nayiblər onu (Mirzə Şükrulla İsfahanini) həmin vəzifədə şəriksiz bilib rüsum, mənfəət və döşlüklərin ona aid olduğunu bilsinlər və ona çatdırsınlar" [5, v. 214].

Sədr Mir Zeynəddin dəstürüləməli dövrün sosial-iqtisadi durumuna uyğun olaraq Uzun Həsənin “Qanunnaməsi” əsasında hazırlamışdı. Qazi Əhməd Qumi yazırdı ki, “Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk dövründə divan üçün toplanılan vergiləri peyğəmbərin şəriəti, həmçinin Həsən padşahın qanunu əsasında alırdılar. Və o padşahın qanunnaməsini örnək kimi qəbul edirdilər” [6, v. 242]. Hicri 972 (1564/65)-ci ildə sədr Mir Zeynəddin dəstürüləməli qəbul edildikdən sonra şəri əsası olmayan vergilər, o cümlədən bazar, qaramal, otlaq sahələri üzrə vergilər ölkənin əsas bölgələrində ləğv edilmişdi. Həmin vergilər arasında yollarda ticarət karvanından hər il alınan 1000 түмән olan tamğa vergisi də ləğv olunmuşdu. Ölkədə tamğaçıları tamamilə aradan götürüldü. Və həmin ildə ödəniləcək vergilərdən əsər-əlamət qalmadı. Ölkənin əsas bölgələrindən, xüsusilə əhalisi şiə olan bölgələrindən mali-möhtərifə (sənətkarlardan alınan vergi), məvaşi (mal-qara), mərai (otlaq) üçün alınan vergilər də ləğv edilmiş və bu vergilər dəftərlərdən silinmişdi.

Əbdi bəy Şirazi yazırdı ki, I Şah Təhmasibin hökmü ilə şərəbxana, məcunxana, qumarxana, fahişəxanalardan xəzinəyə daxil olan 50 min түмән məbləğində gəlir bütün ölkənin maliyyə-mədaxil dəftərlərindən çıxarılıb silindi. Həmin gəlir qaynaqları ləğv olunmaqla onların dilə gətirilməsi, qələmə alınması da qadağan edilmişdi [7, s. 71, 159].

Şah Təhmasib rəiyyətdən alınan qeyri-qanuni vergiləri də yasaq etmişdi. Rəiyyətdən, o cümlədən kəndli və əkinçilərdən alınan vergilərin miqdarı da azaldılmış və vilayət hakimlərinin özbaşına olaraq normadan artıq vergi alması yasaq edilmişdi. Ölkənin hər yerinə şahın fərmanı göndərilmişdi. İsgəndər bəy Münşiyə görə, rəiyyətdən qeyri-qanuni bir dinar tələb edən şəxsdən 50 түмән cərimə alınır. Vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı barədə şah Təhmasib dövründə hazırlanmış qanun onun ölümündən sonra da uzun müddət – 1604-cü ilə qədər qüvvədə qalmışdı [4, s. 23].

Xurşah İbn Qubad əl-Hüseyni yazırdı ki, Qəndəhar istisna olmaqla, ölkənin qalan bölgələrində tamğa vergisi hicri 960-cı (1552/1553) ildə ləğv olunmuşdu. Qəndəharda isə tamğa ölkənin yeganə gəliri olduğuna görə hələlik bu illik saxlanılmışdı [8, v. 78]. Ancaq Xurşah tamğa vergisinin 1552-ci ildə ləğv olunduğunu qeyd etməklə səhvə yol vermişdi.

I Şah Təhmasib dövründə qeyri-qanuni vergilərin alınmasının yasaq edilməsi haqqında Qazi Əhməd Qumi yazırdı ki, rəiyyətdən alınan vergilər o qədər məhdudlaşdırılmışdı ki, vilayətlərdə olan dövlət məmurlarının rəiyyətdən özbaşına bir dinar belə almağa cürəti çatmırdı. Ölkənin bütün mahallarında əsrəfin (Şah Təhmasibin) hökmü elə yayılmışdı ki, dövlət məmurları hökmə xilaf çıxaraq rəiyyətdən bir dinar alsalar, onlar 50 түмән cərimə olunurdular. Qazi Əhməd Qumi qeyd edir ki, hətta Şah Təhmasib özü şəxsən həftənin üç cününi divanda oturub aciz və yoxsulların şikayətlərinə baxır, ölkənin mülki və mali məsələlərinin necə yerinə yetirilməsinə nəzarət edirdi. Qazi Əhməd Qumiyə görə, Şah Təhmasib məzlumlara xüsusi diqqət yetirərək 20 il müddətinə qorunan

məmləkətlərdə rəiyyətdən bəzi vergiləri almayıb, onların vəziyyətini yaxşılaşdıraraq ölkəni abadlaşdırıb dövlətin maliyyə durumunu da nizama salmışdı. Onun dövründə ölkənin hər yerində tacirlər və yolçular yollarda qorxusuz hərəkət edə bilirdilər. Keçmiş padşahlar dövrünə nisbətən yoxsullarla yanaşı əyanların, məmurların da maddi vəziyyəti soyurqal və tiyulların hesabına xeyli yaxşılaşmışdı. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, Şah Təhmasib düzgün maliyyə siyasəti ilə dövlət xəzinəsinə minlərlə tüməndən çox nağd pul, cəvahirat, qızıl və gümüş yığa bilmişdi. Onun saray evlərində o qədər malı var idi ki, onları yükləmək üçün 7000 dəvə çatmazdı. Bütün bölgələrin xəzinəsi və karxanaları tam dolmuşdu. Elə buna görə də müxtəlif tayfalardan ibarət 200.000 nəfər qızılbaş məvacib verilirdi.

Hətəm bəy Ordubadi hicri 999 (1591)-cu ildə altı ay ölkənin mustoufi-əl-məmaliki (baş maliyyə idarəsi rəisi) vəzifəsində işləyərkən məmaliki-məhrusənin (qorunan məmləkətlər – Səfəvilərin hökmranlıq etdiyi imperiya ərazisi) mədaxil və məxarici üçün yeni layihə (təxsis-i-cəm və xərc-məmaliki-məhrusə) hazırlamış və həmin layihədə imperiyanın büdcəsinin mədaxil və məxarici yənidən müəyyənləşdirilmişdi. Hətəm bəy Ordubadi hicri 1000-cı (1591/92) ildə altı ay mustoufi-əl-məmalik vəzifəsində işlədikdən sonra baş vəzir vəzifəsinə keçmiş və onun yerinə Ağa Şahəli Dövlətabadi İsfahani təyin olunmuşdu. Ona qədər heç bir mustoufi-əl-məmalikin qızıl qələmi və qızıl mürəkkəbqabısı olmamışdı. Ağa Şahəli Dövlətabadiyə isə qızıl qələm və qızıl mürəkkəbqabı verilmişdi. Çünki səyaq (hesab) sahəsində ustad olub bacarıqlı mühasib idi. O altı il mustoufi-əl-məmalik vəzifəsində işləmiş, hicri 1006-cı (1597/98) ildə öz əcəli ilə ölmüş və şah həmin vəzifəyə onun qardaşı Ağa Mirzə Əlini təyin etmişdi. Qardaşının qızıl qələm və qızıl mürəkkəbqabısı da ona verilmişdi. Hətəm bəy Ordubadinin məmaliki-məhrusənin cəm və xərci üçün hazırladığı layihə də Ağa Mirzə Əlinin mustoufi-əl-məmalik vəzifəsində işlədiyi vaxtda, yəni 1597-1598-ci illərdə başa çatdırılmışdı. O, beş il həmin vəzifədə işlədiyi müddətdə bu layihənin hazırlanmasında iştirak etmişdi. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Hətəm bəyin ölkənin mədaxili və məxarici barədə hazırladığı layihə bu gün də humanın dəftərxanasının örnəyi və qanunudur [9, s. 1092].

I Şah Abbasın məmurlarından olan vəkil Mürşüdqulu xan Şah Təhmasib qanununda və Hətəm bəyin yeni layihəsində əsaslı dəyişiklik etməyə cəhd göstərmişdi. Belə ki, Şah Təhmasib dövründə və ondan sonra da vergi toplanarkən vergi verən şəxsdən əlavə olaraq bir dinar da alınır. Lakin çavuşlu tayfasından olan Mürşüdqulu xan Ustacılı əlavə alınan hər bir dinar vergini 0,25% artırmış, bir qədər sonra isə 4-5 dinara çatdırmışdı. Mürşüdqulu xan həmin əlavənin tufəngçilərin xərcinə “qızıl köməyi” adı ilə alınması barədə göstəriş də vermişdi. Hətta soyurqal sahiblərinin vergilərini də artırmış və bunun adını isə qorçular üçün “at pulu” qoymuşdu. Hər bir vilayətə “qoşunun məvacibi”, yəni qoşun xərclərinə köməklik üçün rəiyyətdən əlavə vergi alınması barədə göstərişlər göndərilmiş, nəticədə rəiyyətin maddi vəziyyəti xeyli ağırlaşmış, ölkə-

nin abad yerləri yenidən xarabazara çevrilmişdi. Hakimlər qoşunun xərcinə kömək bəhanəsi ilə rəiyyətdən yeni vergi almağa başlamışdılar. Nəticədə əhalinin maddi vəziyyəti ağırlaşır və vergidən yayınma halları baş verirdi. Şah Təhmasibin qanununun əksinə olaraq tiyullardan tiyuldar üçün alınan nağd pulu – darğalığı da birə-beş artırmış, günahkarlardan alınan cərimələri 50-60 түмәнə qaldırmışdılar.

Mürşüdqulu xanın həyata keçirdiyi yeni tədbirlər dövlətin maliyyə siyasətinə uyğun olmayıb kütləvi narazılıqlara və müstəqim (birbaşa) vergilərin ödənilməsinə qarşı da etirazlara səbəb olmuşdu. Rəiyyətin maddi vəziyyəti pisləşməklə yanaşı, xəzinəyə də ciddi zərər dəyirdi. Buna görə də şah Abbas Mürşüdqulu xanın əmrini hicri 1077-ci (1598/99) il tarixli fərmanı ilə ləğv etmişdi. Şah Abbas yeni fərman və hökmlərlə I Şah Təhmasibin dövründə qəbul olunmuş “Qanunnamə”ni tam bərpa etmişdi. Ancaq ölkədəki narazılıqlar və kütləvi ixtişaşlar həmin “Qanunnamə”yə uyğun yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə mane olurdu. Bunu nəzərə alan şah ayrı-ayrı bölgələrdə bir sıra vergilərin azaldılması və ləğv edilməsi üzrə tədbirlər görməyə başlamışdı. Danışılan dövrdə maldar əhalinin xəzinəyə hər il İraq pulu ilə ödədiyi təkcə çobanbəyi vergisindən dövlət 20.000 түмән gəlir əldə edirdi. Ancaq bu vergi elat əhalisinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. Şah Abbas ölkə miqyasında yarımköçəri elat əhalisinin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Xorasanlıların Qızılbaşlara sədaqətlə xidmət etdiklərini nəzərə alan Şah Abbas fərman verərək onları çobanbəyi vergisindən azad etmişdi. Fərmanda deyilirdi ki, bundan sonra onlardan çobanbəyi vergisi adı ilə bir dinar da almasınlar. Şah həmçinin İsfahan əhalisinin 20.000 түмән məbləğində vergi borcunu ləğv edərək oranın ərbab və rəiyyətinə bağışlamışdı [9, s. 587].

Röhr Börn yazırdı ki, I Şah Abbasın həyata keçirdiyi maliyyə siyasəti bütün ölkədə vahid qanun və ümumi qaydalar əsasında vergilərin vaxtında və düzgün toplanılması işinə xidmət edirdi [10, s. 90].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbasın maliyyə siyasəti I Şah Şəfi və II Şah Abbas tərəfindən də davam etdirilirdi. Fransız alimi Şardenin yazdığına görə, vilayət hakimləri xidməti vəzifəyə başlamazdan əvvəl mərkəzdən “Dəstur-ül-əməl” əldə edirdilər. Həmin sənəddə ölkənin mülki, hərbi vergilər və s. haqqında verilən məlumatlar əyalət hakimlərinin iş proqramı olurdu. Onlar həmin göstərişlərindən kənara çıxıb bilməzdilər. “Dəstur-ül-əməl”lərdə rəiyyətdən alınacaq vergi, mükəlləfiyyətlərin və cərimələrin miqdarı göstərilirdi. Həmin “dəstur-ül-əməl”lərin icrasına isə mərkəzdən yerlərə göndərilən məmurlar nəzarət edirdilər.

Əyalət hakimlərinin iqtisadi fəaliyyətinə əsasən “mustoufiye-xassə” (“xassə müfəttişi”) nəzarət edir və bu barədə o, mərkəzə müntəzəm məlumat verirdi. “Mustoufiye-xassə” yüksək divan (“Divani-əla”) tərəfindən yerlərdəki mali vəziyyəti yoxlamaq üçün əyalətlərə öz nümayəndəsini göndərirdi. Məsələn, hicri 1045 (1635)-ci ildə Çuxursəd bəylərbəyi Təhmasibqulu xan Qacar xə-

yanət edib İrəvan qalasını Osmanlı ordusuna təslim etmişdi. Osmanlı ordusu həmin qaladan çıxarılıb qovulduqdan sonra Təhmasibqulu xanın divanda qeydə alınmamış əmlakını müsadirə etmək üçün Çuxursədə xassə müfəttişi göndərilmişdi. Əyalətin maliyyə idarəsinin rəisi Təhmasibqulu xanın əmlakı, var-dövləti barəsində rəsmi sənədlər məhv edildiyinə görə hafizəsində olan məlumatlar haqqında mərkəzdən göndərilmiş məmura hesabat vermişdi [10, s. 91].

Bu fakt göstərir ki, əyalət bəylərbəyi başda olmaqla digər dövlət məmurlarının da var-dövləti, əmlakı divanda qeydə alınmış. Deməli, onlar öz əmlaklarından heç bir şeyi gizlədə bilməzdilər. Əyalətlərdə də mərkəzlə bağlı maliyyə idarəsi fəaliyyət göstərirdi. Əyalətin bütün maliyyə işlərinə nəzarət edən yerli maliyyə məmuru mərkəzi maliyyə orqanlarına müntəzəm hesabat göndərirdi.

Mənbələrin təhlili göstərir ki, Səfəvilərin büdcəsi dövlətin (xəzinə) və şahın (xassə) əmlaklarından gələn gəlirlərin birgə məcmusundan yaranıb formalaşırdı. Dövlət xəzinəsinin gəlir qaynaqlarından olan ipək və tütün ticarətindən daha çox qazanc əldə edilirdi. Başqa məhsulların alqı-satqısından da xəzinəyə az vəsait daxil olmurdu. Dövlət aparatının idarə üsuluna uyğun olaraq bütün vilayətlərdən toplanılan vergilər xəzinənin əsas gəlir qaynağı idi. Xəzinənin mədaxil və məxaricinə ümumi hesablanması mərkəzi maliyyə idarələrində aparılırdı.

Dövlət əraziləri, yəni vilayət və mahallar tiyul və iqta şəklində əmirlərə, tayfa başçılarına verildiyindən, bu bölgələrin maliyyə vəsaiti həmin şəxslər arasında bölünürdü. Ona görə də bütün dövrlər üzrə Səfəvilərin dövlət büdcəsinin mədaxil və məxaricinə dəqiq müəyyən edilməsi olduqca çətindir. V.Minorski İtaliya müəllifi Ciovanni Minadoinin XVI əsrin 80-ci illərində yazdığı əsərə istinadən 1558-ci ildə şah Təhmasibin illik gəlirinin 4-5 milyon qızıl sikkə olduğunu və bir qədər sonra isə illik mədaxilin 8 milyon qızıl sikkəyə qədər yüksəldiyini qeyd etmişdir. Ser Tomas Herbert isə 1560-cı ildə I Şah Təhmasibin illik gəlirinin 8 milyon kravn olduğunu bildirərək qeyd olunan məbləğin 50 sultan tərəfindən ödənildiyini göstərmişdir [11, s. 219-220].

Dövrün qaynaqlarında I Şah Təhmasibin dövründə dövlətin illik mədaxili və məxarici haqqında daha ətraflı məlumatlar vardır. Venesiyalı səyyah Alessandri şahın mədaxili ilə yanaşı, bu mədaxilin qaynaqlarını da göstərmişdir. Alessandri I Şah Təhmasibin illik gəlirinin 3.000.000 qızıl sikkə olduğunu bildirərək onun əsas qaynaqları haqqında yazırdı ki, şahın gəlirinin əsasını tək vergi və mükəlləfiyyətlər təşkil etmirdi. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının, taxıl və başqa bitkilərin, üzüm və otlaqların gəlirinin 1/6 hissəsi ona verilirdi. İldə 1000 cərib torpaqdan 36 qızıl sikkə və buna bərabər adi (yəni qeyri-münbit) əkin sahələrindən isə onun yarısı qədər şah xəzinəsinə gəlir daxil olurdu. Hər evdən yüzə beş adlı icarə haqqı alınır. Xristianlar yaşadıkları şəhərlərin abadlıq işləri üçün bəzi bölgələrdə 5, bəzilərdə isə 7-8 dukat ödəyirdilər. Heyvandarlar isə sürüdən 40 qoyuna ildə 15 bisti xərac ödəyirdilər ki, bu da bizim pulla 3 bükata bərabərdir. Lakin erkək heyvanlara görə vergi verilmirdi. Hər qısır inəyə bizim pulla 2 dukat

və başqa şeylərdən də bu qayda ilə vergi alınır [12, s. 447-448]. Səyyahın bu qeydləri şahın illik gəlirinin qaynaqlarını tam əhatə etməsə də, onun mədaxilinin obyektləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

1585-ci ildə Roma papasının Səfəvi ölkəsinə göndərdiyi elçi Ciovanni Battista Veketti Səfəvi dövlətinin mədaxil və məxarici haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. O yazırdı ki, dinc vaxtlarda şahın illik gəliri 5 milyon qızıl dükatdan ibarət olurdu. Veketti bu gəlirlərin yekun məbləğini XVI yüzilliyin 80-90-cı illərində pulun məzənnəsinin enmə-düşməsinə diqqət yetirməklə, həm də rəsmi və etibarlı adamlardan əldə etdiyi az-çox real hesab məlumatlara əsaslanmaqla müəyyən etmişdir. Vekettiyə görə, şahın əsas mədaxili onun ölkəsindən külli miqdarda ixrac olunan xam və emal edilmiş ipəkdir ki, ondan olduqca çox gəlir götürür. Eyni zamanda şahın mədaxil qaynaqlarından biri də onun xassə əmlakıdır. Buradan o, taxıl, düyü, pambıq və sairə əldə edir. Elçi zərrəbxanalar, ipək və pambıq parça toxuyan, silah düzəldən, qənd istehsal edən emalatxanaların da şah mədaxilinin qaynaqları olduğunu qeyd etmişdir. O yazırdı ki, ölkə yeddi əsas vilayətə bölünür. Xəzinəyə təkcə İsfahandan ildə 32000 түмән, yəni 700 min dükat gəlir daxil olurdu. Elçi müharibələr zamanı pul qıtlığının yarandığını yazır və bunu qızıl və gümüş mədənlərinin olmaması ilə izah edir; həm də şahın əldə etdiyi gəlirdən yalnız şəxsən öz xidmətində olan qulluqçulara məvacib verdiyini və bunun isə məxaric olduğunu qeyd edir [11, s. 219-220; 13, s. 35-36].

Alman alimi Adam Oleari yazırdı ki, şahın (I Şah Səfi, 1629-1642) illik gəliri olduqca çox olub bizim tərtib etdiyimiz hesab cədvəlinə görə 8.000.000 reyxstaler idi [14, s. 890]. Səyyah illik gəlirlə yanaşı, onun qaynaqları haqqında da ətraflı məlumatlar verməyə çalışmışdır. O, şahın mədaxil qaynaqlarını belə göstərmişdir: Vilayət və şəhərlərdən yığılan vergilər, müxtəlif ticarət mallarından alınan gömrük və rüsumlar xəzinə mədaxilinin əsas qaynaqlarıdır. Təkcə Qəndəhar vilayəti vergi və gömrük rüsumlarından xəzinəyə milyon reyxstalərə qədər, Rəvan və Ərəb İraqı isə bundan bir qədər az ödəyirdilər. İsfahan ətrafındakı qəsəbə və kəndlər, dəftərxana hesablarına görə, ildə xəzinəyə 40.000 reyxstaler vəsait verirdilər. İsfahan tacirlərinin yaşadıkları 24 karvansaranın hər birindən 2-3 түмән və il ərzində 50.000 reyxstaler, ölkədə istehsal edilən ipəyin hər tayından 10 reyxstaler, Gilan çaylarının balıqçılıq təsərrüfatından 20.000 reyxstaler, neft quyularından 4000 reyxstaler alınır. Sahəsinin uzunluğunu 40, eni isə 30 loktey (0,5 metr-qulac) olan bağlarda sudan istifadə etdiklərinə görə 9 abbası ödəyirdilər. Təkcə İsfahandakı Sərəndərud çayı dövlətə ildə 16.000 reyxstaler gəlir verirdi [14, s. 890]. Adam Olearinin bazarlarda müəyyən malların alqı-satqısı üçün dövlət tərəfindən rəsmən müəyyən olunmuş mizan pulu, yəni qayda, norma (mənfəət norması) barədə də məlumatı olmuşdur. O yazır ki, bazarlarda satılan hər baş at və qatırdan 8 quruş, bir baş eşşəkdən onun yarısı

qədər, bir baş öküzdən $\frac{1}{4}$ taler, yaxud 8 quruş, bir baş qoyundan isə bir kazbeki alınır və bu pullar da dövlət xəzinəsinə ödənilirdi [14, s. 890].

Mirzə Səmiyanın əsərinin [15] “Səfəvi məmləkətinin vilayətləri və maliyyəsi” adlanan fəslindəki cədvəl əsasında V.Minorski hesablama aparıb ölkənin ümumi illik gəlirinin 785623 tümən 8809 dinar olduğunu [11, s.209] qeyd etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Minorski V. Sazmane edare-ye hökuməte Səfəvi-ya təliqate Minorski bər təzkirət əl-müluk. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 340 s.; Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379 s.; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 300 s.; Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке. Баку: Элм, 1981, 237 с.
2. Хасə Zeynalabdin Əli Əbdi бəy Şirazi. Təkmilətül-Əxbar / Fars dilindən tərcümə Əbülfəz Həşim oğlu Rəhimlinindir. Bakı: Elm, 1996, 200 s.
3. Budaq Qəzvini. Cavahir əl-əxbar. Saltıkov-Şədrin adına Sankt-Peterburq kitabxanası, B.Dornun kataloqu, əlyazma № 288.
4. İsgəndər бəy Tүrkman Mүnşi. Tarixi-aləm aray-i Abbasi, cəld əvvəl və devvom. 1 c., Tehran: Çape Qolşən, h. 1350, 1-607 s.
5. Fəzli İsfahani. Əfzəl ət-təvarix. Britaniya muzeyi nüsxəsinin fotosurəti.
6. Qazi Əhməd Qumi. Xülasət ət-təvarix. Berlin nüsxəsi.
7. Хасə Zeynalabdin Əli Əbdi бəy Şirazi. Təkmilətül-əxbar. Azərbaycan MEA A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun elmi arxiv, inv. № 5067.
8. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i elçi-ye Nizamşah. Britaniya muzeyi nüsxəsi.
9. İsgəndər бəy Tүrkman Mүnşi. Göstərilən əsəri. II c., Tehran: Çape Qolşən, h. 1350, 607-1235 s.
10. Röhr Börn. Nezame-ye əyalət dər doure-ye Səfəviyyə. Tərcome-ye Keykavus Cahandari. Tehran: Çapxane-ye Bəhmən, h. 1349, 247 s.
11. Minorski V. Sazmane edare-ye hökuməte Səfəvi-ya təliqate Minorski bər təzkirət əl-müluk. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 340 s.
12. Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran. Tərcome-ye Mənucohr Əmiri. Tehran: Şerkəte Sehami, Entəşarate Xarəzmi, h. 1349, 450 s.
13. Шахмалыев М. Донесение папского посла Векетти о Сефевидском государстве // Ученые записи АГУ им. С.М.Кирова. Серия истории и философии, 1977, № 4, с. 31-37.
14. Адам Олеари. Подробное описание путешествия Гольштинского по-

- сольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. // Пер. с немецкого П.Барсова. Москва: Университетская типография, 1870, 1033 с.
15. Mirzə Səmiə. Təzkiyət əl-müluk. Be kuşəşə doktor Seyid Məhəmməd Dəbir-siyaği. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 140 s.

Низами Сулейманов

ФОРМИРОВАНИЕ БЮДЖЕТНО-ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ В СЕФЕВИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Статья посвящена изучению формирования бюджетно-финансовой политики государства Сефевидов. Формирование государственного бюджета и меры финансовой политики при шахе Исмаиле I, шахе Тахмасиб I и шахе Аббасе I были исследованы на основе существующих источников и дневников путешественников. В статье отмечается, что до 1555 года сбор налогов в государственную казну осуществлялся на основе «Законодательства» Узун Гасана, а с 963 года хиджры (1555/56) – регулировался законодательством (Дастур-ул амал), утвержденным шахом Тахмасибом, и в течение длительного времени этот закон применялся. В статье на основе источников показаны общие годовые доходы и ресурсы государства.

Ключевые слова: бюджет, финансы, шах Исмаил, шах Тахмасиб, шах Аббас I, «Законодательство», налог, бейлербейство, провинция, округ.

Nizami Suleymanov

FORMING OF BUDGETARY AND FINANCIAL POLICY IN THE SEFEVID STATE

The paper is devoted to studying of forming of budgetary and financial policy of the Sefevid's state. Forming of the state budget and measurements of financial policy at the period of shahs Ismayil I, Tahmasib I and Abbas I are investigated on the basis of available sources and diaries of travelers. It is noted in the paper that till 1555 tax collection in the state treasury was carried out on the basis of "Legislation" of Uzun Hasan; but since 963 Hegire (1555/56) it was regulated by the legislation (Dastur-ul amal), approved by shah Tahmasib; and this law has being applied for a long time. In the paper on the basis of sources the general revenues and state resources are shown.

Key words: budget, finance, shah Ismayil, shah Tahmasib, shah Abbas I, "Legislation", tax, beylerbey, province, district.

(Tarix elmləri doktoru, professor O.B.Sultanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

ELNUR KƏLBİZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: caspianman@mail.ru

**İOHAN ŞİLTBERQERİN “SƏYAHƏT KİTABI”
AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN TARİXİ
COĞRAFIYASINA DAİR MƏNBƏ KİMİ**

Orta əsrlərdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı maraqlı məlumatlar verən mənbələrdən biri də alman hərbi-səyyahı İohan Şiltberqerin 1394-ci ildən 1427-ci ilədək Avropa, Asiya və Afrikaya səyahətindən bəhs edən “Reisebuch”u və yaxud “Səyahət kitabı”dır.

Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrində – Macarıstan, Bolqarıstan, Valaxiya, Moldova, Ukrayna, Anadolu, Misir, Fələstin, İordaniya, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Çərkəz, Krım və Mərkəzi Asiyada olan İ.Şiltberqer kitabda Azərbaycanın Təbriz, Maku, Marağa, Naxçıvan, Əlincəqala, Astara, Şirvan (Lahıc, Şamaxı və Şabran), Şəki və Dərbənd şəhərləri haqqında da məlumat verir. Bu məlumatlar “Səyahət kitabı”nın “İpək yığılan ölkələr, Persiya və digər krallıqlar” adlanan 33-cü bölümündədir.

Məqalədə Naxçıvan şəhərləri, qalaları, yaşayış məntəqələrindən bəhs olunur. Həmçinin kitabın tərcüməsi və izahı zamanı yol verilən bir çox yanlışlıqlara aydınlıq gətirilir. Naxson, Maragara, Gelat, Kirna, Gilan, Ress, Strauba, Aluitze şəhərlərinin Naxçıvan ərazisində yerləşdiyi əsaslı dəlillərlə təsdiq edilir.

Məqalədə kitabın Naxçıvanın Nuh peyğəmbərin Vətəni olması haqqında verdiyi maraqlı məlumatlara da aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Kirna, Gilan, Ress, Astabad, Nuh, səyyah, tarixi coğrafiya, şəhər.*

Naxçıvanın Nuh peyğəmbərin tufandan sonra quruya çıxdığı ilk yer olması ilə bağlı son illər genişlənməkdə olan tədqiqatlar getdikcə daha əsaslı dəlillər ortaya qoymaqladır. Bu istiqamətdə tədqiqat aparan tarixçilər bir çox mənbə və qaynaqlara, səyyah, hərbi və rəssamların əsərlərinə, fotosəkillərə, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətlərə əsaslanmışlar. Orta əsrlərdə Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası ilə bağlı mənbələri araşdırarkən Naxçıvan ərazisinin Nuh peyğəmbərlə bağlılığı haqqında məlumat verən daha bir mənbəyə rast gəlirik. Bu orta əsr mənbəsi XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində yaşamış İohan Şiltberqerin 1394-ci ildən 1427-ci ilədək Avropa, Asiya və Afrikaya səyahətindən bəhs edən “Reisebuch”u və yaxud “Səyahət kitabı”dır. Qeyd edək ki, bu səyahətnaməni 1867-ci ildə Novorossiya (Odessa) Universitetinin professoru, ümumtarix elmləri doktoru F.K.Braun (1804-1880) “İohan Şiltberqerin səyahətnaməsi” adı altında qədim alman dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir (4). Məhz Braunun tərcüməsindən sonra “Səyahət kitabı” ingilis və alman dillərində çap edilmişdir. Azərbaycanda isə bu tərcümə akademik Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə 1984-cü ildə rus dilində çapdan çıxmışdır. Kitab Türkiyədə “Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)” adı ilə tanınır.

Bəs İohan Şiltberqer kimdir? O, 1380-ci ildə Münix və Freysinq şəhərləri arasında yerləşən Hollerndə əsilzadə ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1394-cü ildə – macar kralı Sigizmundun Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başlaması ərəfəsində onun ordusuna qoşulmuş, 28 sentyabr 1396-cı ildə Nikopolis müharibəsində yaralanaraq türklər tərəfindən əsir alınmışdır. Sonradan isə I Sultan Bəyazid onu orduda xəbərçi (carçı) kimi xidmətə cəlb etmiş və o, bu vəzifədə 1402-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Şiltberqer Osmanlı ordusunun tərkibində Anadolu və Misirə səfərlər etmişdir. Ankara müharibəsindən sonra Əmir Teymura xidmət etməyə başlayan Şiltberqer Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrini Teymuri ordusunun tərkibində gəzib dolaşmışdır. Əmir Teymurun ölümündən sonra Şahruxun, Miranşahın və Əbubəkrin xidmətində çalışmışdır. Bir çox ölkələrdə olduqdan sonra 1427-ci ildə İstanbula gəlmiş, bir müddət sonra isə yenidən vətəninə – Bavariyaya geri qayıtmışdır.

30 illik əsirliyi müddətində İohann Şiltberqer tabeliyində olduğu şəxslərlə bərabər Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrini – Macarıstan, Bolqarıstan, Valaxiya, Moldova, Ukrayna, Anadolu, Misir, Fələstin, İordaniya, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Çərkəz, Krım və Mərkəzi Asiyanı gəzib

dolaşmışdır. Şiltberqerin “Səyahətnamə”si o dövrdə bu ölkələrin siyasi həyatı ilə bağlı ciddi məlumatları əks etdirməsə də, əsər tarixi coğrafiyaya aid məsələlərin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, bavarialı hərbi İohann Şiltberqer Azərbaycanın Təbriz, Maku, Marağa, Naxçıvan, Əlincəqala, Astara, Şirvan (Lahıc, Şamaxı və Şabran), Şəki və Dərbənd şəhərlərində də olmuşdur. Teymurun ordusu Bəyazidi məğlub edib Kiçik Asiya, Gürcüstan və Abxaziya-dan keçərək Qarabağda düşərgə salarkən Şiltberqer də bu düşərgədə olmuş, sonradan isə ordu ilə bərabər Araz çayından keçməklə Mərkəzi Asiyaya getmişdir.

“Səyahət kitabı”nın “İpək yığılan ölkələr, Persiya və digər krallıqlar” adlanan 33-cü bölümündə alman müəllifi Azərbaycandakı feodallıqlar və şəhərlər haqqında məlumatlar verir. Təbriz, Sultaniyyə və Rey haqqında bəhs etdikdən sonra İ.Şiltberqer yazır: “Daha bir şəhər Nuhun gəmisinin dayandığı dağların əhatəsində yerləşən Naxçıvandır. Bu şəhərin ətrafındakı torpaqlar məhsuldardır” (5, s. 44).

Qeyd edək ki, mənbənin həm Kaliforniya Berkley Universitetinin kitabxanasından əldə etdiyimiz professor Karl Fridrix Neymanın 1859-cu il tərcüməsi əsas götürülməklə J.Buçan Telfer tərəfindən hazırlanaraq Londonda nəşr etdirdiyi ingilis dilli tam variantında, həm də 1984-cü ildə Braunun tərcüməsi əsasında akademik Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə Azərbaycanda nəşr olunan rus dilli variantında bu məlumatlar bir-birini təkrarlayır. Lakin kitabın Berkley Universitetindən əldə etdiyimiz “Bavarialı İohan Şiltberqerin əsirliyi və səyahətləri (Avropa, Asiya və Afrika. 1396-1427)” adı ilə nəşr olunmuş ingilis dilində olan tam mətni ilə tanış olarkən aydın olur ki, rus dilli tərcümədə bəzi məsələlər və şəhərlərin adı təhrifə uğradılmışdır.

Rus dilində olan variantda mətnin davamı belədir: “Sonra isə üç şəhərin ölkəsi gəlir: Marağa, Hilat və Karni. Həmçinin dağlar üzərində yerləşən Maqu adlı şəhər də var.

...Burada daha bir zəngin ölkə var ki, Gilan adlanır. Hansı ki, orada düyü və pambıq yığılır. Onun sakinləri dəridən ayaqqabılar tikirlər. Sonra isə böyük bir vadidə yerləşən şəhər var ki, Rəşt adlanır. Sonra isə Astrabad, hansı ki o da əlverişli mövqedə yerləşir.

Qala divarları qırmızı olan Antioxiya adlı şəhər də var” (4).

Naxçıvan şəhərlərindən danışan müəllifin qəflətən Xəzərin cənub sahillərindəki şəhərlər haqqında məlumatlara keçməsi, sonra isə yenidən Şərqi Anadoludan cənubda – Aralıq dənizi sahillərində yerləşən Antioxiya şəhəri haqqında məlumatları qeyd etməsi bir az qəribə görünür. Şəhərlərin ərazi ardıcılığı ilə deyil, qarışıq verilməsi sual doğurur. Elə bu məqsədlə də biz Kaliforniya Universitetinin kitabxanasından əldə etdiyimiz kitaba üz tuturuq və mətnin analoji hissəsi ilə tanış olarkən məsələ aydınlaşır: “Burada Naxson (Nachson) adlanan daha bir şəhər var; Nuhun gəmisinin dayandığı dağların yaxınlığında yerləşir və bu ölkənin münbit əraziləri var. Burada üç şəhər də var, biri Marağa (Maraga-

ra), digəri Hilat (Gelat) və üçüncüsü Kırna (Kirna) adlanır. Hər üçünün torpaqları məhsuldardır. Burada, həmçinin dağlar üzərində yerləşmiş Maku (Meya) adlı bir şəhər də var.Burada pambıq və düyü yetişdirilən və əhalisi dəridən ayaqqabılar tikən Gilan adlı bölgə də var. İpək örtüklərin (ləçək) toxunduğu böyük bir şəhər də var ki, Ress adlanır. Həmçinin Strauba adlanan bir şəhər də var.

Digər bir şəhər isə qala divarları qırmızı rəngdə olan Antioxiyadır” (5, s. 44).

Bu nəşrin də izahlar bölümü Novorossiya Universitetinin professoru Braunun şərhlərinə əsaslandığı üçün Kırna Gərni kimi, Ress Rəşt kimi, Strauba (Strawba) Astrabad kimi təqdim olunub (5, s. 156-160).

Mətni diqqətlə araşdırdığımız zaman aydın olur ki, Şiltberqer ayrı-ayrı ölkələrin şəhərlərindən qarışıq olaraq deyil, Naxçıvan və ətrafındakı ərazilərdən bəhs edir. Mətnə bəhs olunan Naxson bütün müəlliflərin yekdilliklə razılaşdığı kimi Naxçıvandır. Bu dövrə aid məlumat verən digər bir səyyah Klavix Kalmarainə (Calmarain – Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır rayonu ərazisində yerləşən Sürməli) çatmamışdan iki gün əvvəl gecə vaxtı Naucua (Naujua) adlı şəhərdən keçdiyi haqqında məlumat vermişdir. Tədqiqatçıların yekdil fikri ondan ibarətdir ki, Şiltberqerin “Naxson”, Klavixonun “Naujua” adlandırdığı şəhər birmənalı olaraq Naxçıvandır.

Mətndəki “Nuhun gəmisinin dayandığı dağların yaxınlığında yerləşir” ifadəsi (5, s. 44) Naxçıvanın Nuh yurdu olduğunu bir daha təsdiq edən faktdır. İstənilən halda səyyahın Ağrı dağlarından bəhs etdiyini iddia etmək mümkün-süzdür. Çünki müəllif əsərinin digər bir yerində “Agourou” (“Ağrı”) ifadəsini işlətməmişdir. Əgər burada da Ağrı dağları nəzərdə tutulsaydı, Şiltberqer bunu qeyd etmədən keçməzdi. Deməli, almaniyalı hərbi-səyyah gördüyü indiki Haçadağ və yaxud Kəmki dağlarının adını bilməmiş və onları sadəcə olaraq “Nuh gəmisinin dayandığı dağlar” adlandırmışdır.

“Burada üç şəhər də var, biri Marağa (Maragara), digəri Hilat (Gelat) və üçüncüsü Kırna (Kirna) adlanır”. Əsərin ruscaya tərcüməsində bu cümlə təhrif olunmuş formada tərcümə edilmişdir. Belə ki, ingilis dilli mətnə “In it are olsa three city...” (“Bunun tərkibində üç şəhər də var...”) hissəsindəki “in” – “daxilində”, “tərkibində” ifadəsi bilərəkdən “in” – “sonra” kimi tərcümə edilmişdir. Diqqət yetirək: “In it are also three cities, one called Maragara, the other Gelat and the third Kirna” (5, s. 44). – «Затем идет страна с тремя городами: Марара, Хилат и Карни» (4). Beləliklə, bu cümlənin düzgün tərcüməsindən də aydın olur ki, bu üç şəhər ayrıca bir feodallıq olmamış və Naxçıvanın ərazisi hesab edilmişdir.

Qeyd olunan ilk şəhər – Marağa ilə bağlı belə bir faktın aşkarlanması Hülakü xanın vəziri olmuş Nəsrəddin Tusinin övladlarının Ordubad ərazisində yaşaması, Nəsrəddin Tusinin əslən Ordubaddan olması ilə bağlı mövcud fərziyyələrin təsdiqlənməsi üçün də müəyyən dərəcədə fakt rolunu oynaya bilər.

Şiltberqerin məlumatı bu dövrdə Hilatın (Əhlət) da Azərbaycan idarəçilərinin hakimiyyəti altında olduğunu deməyə əsas verir. Bu isə ermənilərin bu qədim türk torpağı ilə bağlı iddialarını darmadağın edir. Qeyd edək ki, “Nüzhət əl Qulub”un VIII bölümündə Azərbaycan ölkəsinin sərhədlərini təsvir edən Həmdullah Qəzvini Azərbaycan torpaqlarının fərsəxlə ölçüsünü verərkən Bakıdan Xalxala, Bacravandan isə Sipan (Sübhən) dağlarına qədər olan məsafəni göstərmişdir (3, s. 37). Məlumat üçün qeyd edək ki, bugünkü Türkiyə ərazisində yerləşən Süphan dağları Van gölünün şimalında yerləşir. Deməli, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, nəinki Hilata, hətta Vana qədərki torpaqlar da hələ monqollar dövründə türk torpağı olmuş və Azərbaycana aid edilmişdir.

Məlumdur ki, Naxçıvan ərazisində Kırna adlı toponim bu günə qədər qalmaqdadır, Kırna ərazisində nekropol mövcuddur, şəhər mədəniyyətinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır (2, s. 219-220). Nəzərə almaq lazımdır ki, alman müəllif ondan qala kimi deyil, şəhər kimi bəhs etmişdir. Elə bu səbəbdən də, tərcüməçilər və sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən orijinal mətndə “Kırna” kimi yazılmış sözün Gərnı formasına salınaraq İrəvan yaxınlığındakı qala ilə eyniləşdirilməsi doğru deyildir.

Həmçinin haqqında danışılan Gilan şəhərinin Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Gilanla, Rəssin isə Rəştlə eyniləşdirilməsi yanlışdır. İohann Şiltberqer Naxçıvan ərazisində qalıqları indi də qalmaqda olan Kirandan (Xaraba Gilan – E.K.) və orta əsr mənbələrində “ər-Rəss” kimi bəhs olunan Araz çayının sahilində yerləşən “Rəss” adlı şəhərdən bəhs edir. Qeyd edək ki, XII əsrə aid olan digər ərəb dilli mənbə Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd əs-Səmani “Kitab əl-Ənsab” (“Nisbələr kitabı”) əsərində də “Ər-Rəas” nisbəsindən bəhs etmiş və bu nisbəni daşıyan şeyxin Naxçıvanda (Nəşəvada) olduğunu yazmışdır (1, s. 112). Yaxşı ölkədə yerləşən və Strauba (Strawba) adlanan şəhər isə indiki İran ərazisində yerləşən Astrabad yox, Naxçıvan şəhərindən 12 kilometr cənub-şərqdə yerləşən Astabad orta əsr şəhəridir. Qeyd edək ki, xarabalıqları Babək qəsəbəsinin yaxınlığında qalan bu şəhər orta əsrlərdə Hürufiliyin əsas mərkəzlərindən biri, Fəzlullah Nəimi Astabadının doğulduğu yer olmuşdur. 1967-1971-ci illərdə Araz Su Qovşağının tikintisi ilə əlaqədar şəhərin xarabalıqları su altında qalmışdır (2, s. 28).

İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı”nda Naxçıvan ərazisi ilə bağlı adıçəkilən daha bir yaşayış məskəni Əlincədir. Əlincədən “Aluitze” kimi bəhs edən alman müəllif buranı sadəcə müdafiə qalası kimi deyil, şəhər kimi təsvir edir və Teymurun qalanı yalnız 16 il mühasirədə saxladıqdan sonra ələ keçirə bildiyini yazır (5, s. 44).

Beləliklə, Naxçıvanın Nuh yurdu olduğunu bir daha təsdiqləyən ən qədim yazılı mənbələrdən biri kimi təqdim edə biləcəyimiz İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı” Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası üçün zəngin mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva N. Əs-Səmaninin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 224 s.
2. Naхçivan abidələri ensiklopediyası. Naхçivan, 2008, 519 s.
3. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.
4. www.vostlit.info. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / Перевод со старонемецкого Ф.К.Бруна. Издание, редакция и примечания академика АН Азерб. З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1984.
5. The Bondage and travels Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396-1427. London, 263 p.

Эльнур Кельбизаде

«КНИГА ПУТЕШЕСТВИЙ» ИОАННА ШИЛЬТБЕРГЕРА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ И ГЕОГРАФИИ НАХЧЫВАНСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА

Одним из источников, дающих интересные сведения об исторической географии Нахчыванского региона в средние века, является «Книга путешествий» немецкого военного-путешественника Иоганна Шильтбергера, посвященная его путешествиям в Европу, Азию и Африку с 1394 по 1427 гг.

И.Шильтбергер, побывавший во многих странах Европы, Азии и Африки, в своей книге рассказывает об Азербайджанских городах Тебриз, Маку, Марага, Нахчыван, Алинджагала, Астара, Ширван, (Лахыдж, Шамахи, Шабран), Шеки и Дербенд. Эти сведения находятся в 33-м разделе под названием «Страны, где собирается шёлк, Персия и другие королевства».

В статье рассказывается о городах, крепостях и населенных пунктах Нахчыванского региона. Также вносится ясность в некоторые неточности, допущенные во время перевода книги. Основательными аргументами доказывається факт нахождения городов Нахсон, Марাগара, Гелат, Кирна, Гилан, Ресс, Страуба, Алуитзе на территории Нахчыванского региона.

В статье также вносится ясность в интересные сведения о том, что Нахчыван является родиной пророка Ноя.

Ключевые слова: *Нахчыван, Кырна, Гилан, Ресс, Астабад, Ной, путешественник, историческая география, город.*

Elnur Kelbizadeh

**“THE TRAVEL BOOK” OF JOHANN SHILTBERGER
AS THE SOURCE ON HISTORY AND GEOGRAPHY OF THE
NAKHCHIVAN REGION OF AZERBAIJAN**

One of the sources with interesting information on historical geography of the Nakhchivan region in the Middle Ages is “The travel book” of the German military man and traveler Johann Shiltberger, devoted to his travel to Europe, Asia and Africa from 1394 to 1427.

J.Shiltberger who has visited many countries of Europe, Asia and Africa in this book tells about the Azerbaijani cities of Tabriz, Maku, Maraga, Nakhchivan, Alinjagala, Astara, Shirvan, (Lakhyj, Shamakhy, Shabran), Sheki and Derbent. These data are in the 33rd section under the name “The countries where silk is gathered, Persia and other kingdoms”.

In the paper it is told about the cities, fortresses and settlements of the Nakhchivan region. Also some discrepancies allowed during translation of the book are cleared up. Thorough arguments prove the fact that the cities of Nakhson, Maragara, Gelat, Kirna, Gilan, Ress, Strauba, Aluitza are located in the territory of the Nakhchivan region.

In the paper also are clarified interesting data that Nakhchivan is the homeland of the prophet Noah.

Key words: *Nakhchivan, Kirna, Gilan, Ress, Astabad, Noah, traveler, historical geography, city.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
E-mail: huseynova-g@rambler.ru

HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİNİN RUS-YAPON MÜHARİBƏSİNDƏ İŞTİRAKINA DAİR

Məqalə tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskiyin rus-yapon müharibəsində iştirakı haqqındadır. Məqalədə Hüseyn xan Naxçıvanskiyin və onun tərəfindən yaradılmış qeyri-nizami 2-ci Dağıstan süvari alayının rus-yapon müharibəsi zamanı iştirak etdiyi döyüşlər və göstərdikləri qəhrəmanlıqlar arxiv materialları və mötəbər tədqiqatlar əsasında araşdırılmışdır. Burada Hüseyn xanın komandanlığı altında II Dağıstan süvari alayının sıralarında şərəflə döyüşmüş azərbaycanlı zabitlər, həmçinin görkəmli sərkərdənin rus-yapon müharibəsinin gedişində yaponların mühüm strateji məntəqələrində yüksək səviyyədə hazırlayaraq həyata keçirdiyi çətin döyüş əməliyyatlarının siyahısı və döyüşlərdə göstərdiyi igidliklərə görə mükafatlandırıldığı orden və medallar haqqında ətraflı məlumatlar verilir.

Açar sözlər: Rus-yapon müharibəsi, Portsmut sülhü, 2-ci Dağıstan alayı, Hüseyn xan Naxçıvanski, orden.

Bəşər tarixinin amansız müharibələrindən danışarkən qısa bir müddət içərisində baş verməsinə baxmayaraq dağıdıcılığı ilə yaddaqalan müharibələr içərisində rus-yapon müharibəsini də qeyd etmək lazım gəlir. İmperializm dövrünün ədalətsiz və işğalçı müharibəsi kimi tarixə düşmüş rus-yapon müharibəsi 1904-cü il fevralın 8-dən 9-na keçən gecə Yaponiyanın minadaşyan gəmilər dəstəsinin Port-Artur körfəzində və Çemulpoda yerləşdirilmiş Rusiya Sakit okean donanmasının gəmilərinə qəflətən hücum etməsi ilə başladı [4, s. 369]. Siyasi arenada öz sözünü demiş İngiltərə, ABŞ, Fransa və Almaniya kimi böyük dövlətlərin maliyyə yardımı ilə müharibəyə başlayan Yaponiyanın əsas məqsədi Koreya, Çin və Rusiyanın Uzaq Şərqi qarət etmək, Port-Artur körfəzi ilə birlikdə Lyaodun yarımadasını, Mancuriyadakı dəmir yolunu, Saxalin adasını işğal etmək idi [4, s. 383-384]. Ayrı-ayrı vilayətlərdə baş verən iqtisadi və siyasi böhranlar, əhəlinin həyat səviyyəsinin xeyli aşağı düşməsi, ucqarlarda idarəçiliyin köhnə forma və metodlarının mövcudluğu və nəhayət, imperiyanın bu müharibəyə hazır olmaması Rusiyanın rus-yapon müharibəsində məğlubiyyəti ilə nəticələndi. 1905-ci ilin avqust aymadək davam edən bu müharibə sentyabrın 5-də Rusiya və Yaponiya dövlətlərinin nümayəndələri tərəfindən Portsmouth sülh müqaviləsinin imzalanması [4, s. 393] və Port-Artur, Cənubi Saxalin və Koreyanın Yaponiyanın ixtiyarına keçməsi ilə nəticələndi [1, s. 118].

Uzaqmənzilli artilleriya, zirehli gəmi (uzaqvuran toplarla təchiz olunmuş hərbi gəmi) və minadaşyan gəmi kimi yeni silahların ilk dəfə istifadəsi ilə tarixə düşən bu savaşda ümumilikdə 58.812 nəfər yapon və 31.458 nəfər isə rus əsgəri həlak olmuşdur [13].

Bu müharibədə çoxlu sayda qəhrəman oğulları, hərbi sirlərə dərinədən yiyələnmiş azərbaycanlı zabitlər yaxından iştirak etmişdilər. Onların xeyli hissəsi şərəflə döyüşmüş, neçə-neçə azərbaycanlı döyüşçü göstərdikləri misilsiz rəşadətləri ilə xalqımıza şöhrət qazandırmışlar. Bu zabitlər sırasında 7-ci Şərqi Sibir artilleriya diviziyasının komandiri Səməd bəy Mehmandarov, qala diviziya bətareyasının komandiri, topçu zabit, kapitan Əliağa Şıxlinski, 2-ci Dağıstan süvari alayının komandiri, polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski, polkovnik İlyas bəy Ağalarov və başqa azərbaycanlı bahadırların adları fəxrlə qeyd edilir [5, s. 532].

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan ordusunda, istərsə də başqa millətlərin ordularında xidmət edərək müharibələrdə şücaət göstərmiş və adlarını hərbi tariximizə şərəflə yazmış şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti hələ də kifayət qədər təfərrüatı ilə araşdırılmayıb. Belə hərbi şəxsiyyətlərimizdən biri də ölkəmizin ictimai-siyasi, elmi-mədəni və hərbi həyatında mühüm və əhəmiyyətli rol oynamış, qəhrəmanlıqları ilə tarixdə silinməz izlər qoyan məşhur Kəngərlilər sülaləsinin nümayəndəsi, xalqımızın mərd oğlu general Hüseyn xan Kalbalı xan oğlu Naxçıvanskidir.

Onun rus-yapon müharibəsində nümayiş etdirdiyi hərbi istedadı, keçdiyi şərəfli döyüş yolu öz xalqına, o cümlədən də mənsub olduğu nəslə böyük şöhrət gətirmişdir.

Müharibənin başlanması ərəfəsində Hüseyn xan çarın əmri ilə leyb-qvardiya süvari alayında tutduğu vəzifəni təhvil verərək Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının sərəncamına göndərilmiş, Qafqaz hərbi dairəsi qərargahının 16 mart 1904-cü il tarixli 6870 sayılı əmrinə əsasən Qafqaz xalqlarından ibarət 2-ci Dağıstan süvari alayını təşkil etmək kimi mühüm və çətin tapşırığı həyata keçirmək üçün Port-Petrovsk şəhərinə gəlmişdir [6, s. 55]. 15 yaşından hərbi həyata qədəm qoyan, əzmlə gələcəyə doğru addımlayan və gənc olmasına baxmayaraq, çoxsaylı hərbi təltiflərə layiq görülmən Hüseyn xana rus-yapon müharibəsində tapşırılan bu çətin vəzifə onun bütün xidməti dövründə nümayiş etdirdiyi yüksək məsuliyyətin və güclü hərbi intizamın bariz nümunəsi idi.

İkinci Dağıstan süvari alayı əsasnaməyə görə 744 atlıdan ibarət, hər birində 4 taqım olan 6 yüzlikdən yaradıldı ki, bu yüzliklərdən 3-ü avar millətindən olan “kөнüllү” atlılardan, 4-cü və 6-cı yüzliklər darginlərdən, 5-ci yüzlik isə Andi dairəsinin camaatından təşkil olundu [6, s. 56].

Çarın 25 mart 1904-cü il tarixli əmri ilə Qafqaz süvari briqadası və onun komanda heyəti təsdiq olundu. “Russki invalid” qəzetinin 28 mart 1904-cü il tarixli 9 sayılı buraxılışında fərmanın əslı verilmişdir [6, s. 57].

Cəmi si bir ay ərzində yaratdığı alayla birlikdə Hüseyn xan Naxçıvanski rus-yapon müharibəsində çətin döyüş əməliyyatlarına Uzaq Şərq cəbhəsindən başlamışdır.

Çoxsaylı xalqlar içərisində öz döyüşkənliyi və mərdliyi ilə fərqlənən qafqazlılardan ibarət 2-ci Dağıstan süvari alayı müharibənin ilk günlərindən qüvvələrini səfərbər edərək, coşqun bir əzmlə düşmən üzərinə hücumə keçmiş və heyrətamiz döyüş həmlələri ilə qarşı tərəfə böyük tələfat verdirmişdir.

Xan Naxçıvanski rəhbərlik etdiyi alayla birlikdə fasiləsiz olaraq yaponların çətin döyüş taktikasına cəsarətlə sinə gərərək onları geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Alay sıralarına daxil olmuş podyasavul şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar, ştabs-kapitan Gəray bəy Vəkilov, Əbdülrəhman Qurbanov, Cəmaləddin Musayev və başqa azərbaycanlı zabitlər süvari komandiri Hüseyn xanın rəhbərliyi altında döyüşlərdə yaxından iştirak edirdilər [3, s. 128].

Mancuriya ordusunun baş komandanı general-adyutant Kuropatkin Hüseyn xanın və onun rəhbərlik etdiyi alayın müvəffəqiyyətli hücumu haqqında yazır: “19 avqust 1904-cü il tarixdə Çjousanlində gecəlmiş və general-mayor Lübsvinin dəstəsi ilə birləşmək üçün hərəkət edən Dağıstan alayının 3-cü yüzliyi Syaodaqayda geriye aparan yolu bağlamağa can atan 3 yapon bölüyü ilə döyüşə girməli oldu.

Xan Naxçıvanski piyada və süvari qaydasında hərəkət edərək Xan Naxçıvanski pulemyot atəşlərinin köməyi ilə düşmən qüvvələrini yarıb keçdi və axşam saat 7-də Şanpintaytsza gəlib çıxdı...” [6, s. 59].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan general Hüseyn xan Naxçıvanskiyə məxsus 31 oktyabr 1916-cı il tarixli xidməti siyahı onun rus-yapon müharibəsindəki hərbi fəaliyyətini bütünlüklə aşkara çıxarır [8].

1904-cü il iyulun 11-dən avqustun 13-nədək hərbi əməliyyatların gedişində Hüseyn xan Naxçıvanski öz alayı ilə birlikdə Qafqaz süvari briqadasının tərkibində olan digər alaylar içərisində birinci olaraq mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən Taytszixa çayı ətrafında yaponlara qarşı həlledici hücumda yapon ordusunun qüvvələrini dəf etmiş, avqustun 13-25-i arasında Lyaoyan, Saodaqay və Benyapuz kəndləri ətrafında qızğın döyüşlərdə misli görünməmiş qəhrəmanlıq göstərmişdir.

1904-cü il sentyabrın 7-də Dalinsk aşırımında, sentyabrın 24-dən oktyabrın 5-dək Şaxa döyüşlərində ön sırada döyüşərək düşməyə layiqli cavab verən Hüseyn xan Naxçıvanski oktyabrın 13-15-i arasında Xalantoza və Yantaytsza kəndləri uğrunda vuruşmalarda iştirak etmişdir.

26 dekabr 1904-cü ildən 7 yanvar 1905-ci ilədək Qafqaz süvari briqadasına müvəqqəti komandirlik edən Hüseyn xan çətin əməliyyat planı hazırlayaraq Kalixe kəndi yaxınlığında döyüşdə və İnkouya qəfil hücumda iştirak etmiş, alayı ilə birlikdə düşmənin şiddətli hücumlarını mərdliklə dəf edərək onlara xeyli sayda tələfat verdirmişdir.

1905-ci ilin hərbi əməliyyatları zamanı Hüseyn xan Şinyupuçinza, Sandepa, Udziqapza və Santaytszi kəndlərinin düşməndən təmizlənməsi üçün əlverişli şərait yaradaraq yapon ordusunun sıralarını darmadağın etmiş, xüsusilə yanvar ayının 14-də Landunqo kəndinin azad edilməsində süvari dəstəsindən itki verməyərək kəndi düşməndən təmizləmişdir [2, s. 21].

İkinci Dağıstan alayının sıralarında şərəflə döyüşən azərbaycanlı zabitlər-ştabs-kapitan Gəray bəy Vəkilov (1884-1952), xorunji (kazak rotasında çar ordusundakı podporuçikə bərabər ilk zabit rütbəsi) Əbdürrəhman Qurbanov və xorunji Cəmaləddin Musayev də Hüseyn xanın komandanlığı altında Landunqo kəndi ətrafında döyüşlərdə iştirak edərək əla kəşfiyyatçı kimi qılıncla birlikdə üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunmuşlar. Müharibənin qızğın nöqtələrində cəsarətlə vuruşan Əbdürrəhman Qurbanov Landunqo kəndi ətrafında döyüşdə qəhrəmancasına həlak olmuş, Cəmaləddin Musayev isə yaralanmışdır. 1910-cu ildə nəşr olunmuş “Port-Artur döyüşlərinin salnaməsi” adlı əsərdə bu Azərbaycan oğulları haqqında ətraflı məlumat verilir [9, s. 7].

Məşhur rus rəssamı, batalist Viktor Mazuroskinin yağlı boya ilə işlədiyi tabloda Landunqo kəndi ətrafındakı döyüş əməliyyatı canlandırılmışdır. Bu döyüş səhnəsində II Dağıstan alayının şücaətini və polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanskinin parlaq obrazını rəngarəng boyalar fonunda tamaşaçıya çatdıran məşhur rəssam bu şəxsiyyəti bir daha əbədləşdirmişdir. Əsər hal-hazırda Moskvada Rusiya Dövlət Muzeyində saxlanılır [3, s. 129].

Çətin döyüşlər zamanı hərbi biliyi, məsuliyyəti və bacarığı ilə döyüşçülərdə qələbəyə inam, düşmənin qarşı amansızlıq hissləri aşılayan Hüseyn xan 1905-ci ilin fevral ayında Syaobex, Mukden, Xumaxulinzi, Syaodamin, Sifantay, Xuanxe, mart ayında Sinzaytun, Sulyuşu və Pobaotun kəndlərində yaponlara qarşı döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdir.

1905-ci ilin may-avqust aylarında baş verən vuruşmalarda böyük döyüş təcrübəsinə malik olduğunu bir daha nümayiş etdirən Hüseyn xan Naxçıvanski hərbi məharətindən istifadə edərək Çaosantaxe və Dun-lyaoxe çayları sahillərində, Politun, Silitun, Çandiopa, Sıdyazı, Erdaqou, Çudyazı, Xautola, Lyudyazı, Madıqauza və Pobaotun kəndləri ətrafında yapon qoşunlarına qarşı kəşfiyyat əməliyyatlarında təmkinlə və igidliklə vuruşmuşdur.

Hüseyn xan rus-yapon müharibəsi zamanı xidmət etdiyi ölkəyə qarşı hədsiz dərəcədə sədaqətli olduğunu dəfələrlə sübut etmişdir. O, öz alayı ilə birlikdə döyüşlərin birində düşmənin əsas hərbi məntəqəsini darmadağın etmiş, atəş altında məharətlə fənd işlədərək qələbə qazanmışdır.

Məşhur rus jurnalisti A.Kvitka iştirakçısı olduğu rus-yapon müharibəsi haqqında yazdığı “Baykal ətrafında kazak zabitinin gündəliyi” adlı kitabında xalqımızın bahadır oğlu Xan Naxçıvanski haqqında maraqlı məlumat vermişdir [10, s. 6].

Tədqiqatçı-yazıçı R.N.İvanov tərəfindən arxiv sənədləri içərisində general Hüseyn xan Naxçıvanskiyə rus-yapon müharibəsində iştirakına dair 2 iyun 1906-cı ildə Tiflis şəhərində təsdiq olunmuş vəsiqə aşkar edilmişdir. 668 sayılı vəsiqədə qəhrəmanın müharibə zamanı iştirak etdiyi döyüşlərin siyahısı verilmiş və bu siyahı Qafqaz süvari briqadasının rəisi, general-mayor knyaz Orbeliani və böyük adyutant vəzifəsini icra edən podyasavul Fedorenko tərəfindən təsdiq olunmuşdur [6, s. 63].

Rus-yapon müharibəsi cəbhələrində özünə əbədi şöhrət qazanmış, Azərbaycan xalqının igid, şərəfli oğlu, süvari qoşun növündə ən yüksək rütbəyə yüksələn, cəsur və iradəli zabit, istedadlı hərbi kimi tanınan Hüseyn xan Naxçıvanskiyə yüksək səviyyədə hazırlayaraq həyata keçirdiyi döyüş əməliyyatlarına uğurlu rəhbərliyi və əməliyyatların gedişində göstərdiyi igidliklər çar Rusiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək 3 noyabr 1904-cü il tarixdə qılıncla birlikdə II dərəcəli Müqəddəs Anna, 8 fevral 1905-ci ildə qılınclı və bantla birlikdə IV dərəcəli Müqəddəs Vladimir, 7 sentyabr 1905-ci ildə Müqəddəs Stanislav, 17 dekabr 1905-ci ildə IV dərəcəli Müqəddəs Georgi, 6 yanvar 1906-cı ildə isə III dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır [7, s. 4].

Rus-yapon müharibəsində görkəmli sərkərdə Hüseyn xan Naxçıvanskiyə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar öz vətəninə şərəf və azadlığını müdafiə edən hər bir vətənpərvər insan üçün parlaq bir nümunə oldu. Adları hər bir tariximizin yaddaşında silinməz izlər buraxmış bu cür şəxsiyyətləri xalqımız heç bir zaman unutmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: VII cildə. V c., Bakı: Elm, 2001, 628 s.
2. Bağırov İ. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı: Yazıçı, 1994, 62 s.
3. Əhmədov S. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. Bakı: Ayna, 2006, 268 s.
4. Hacıyeva A. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. 1871-1919-cu illər. Bakı: Nurlan, 2008, 608 s.
5. История Азербайджана: В 3-х тт. Т. II, Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1960, 953 s.
6. İvanov R. Əlahəzrətin general adyutanti. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 367 s.
7. Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri. "Şərq qapısı" qəz., 2006, 7 iyun, № 100 (18.025), s. 4.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi: F. 582, siy. 1, iş 101.
9. Nəzirli Ş. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski. "Xalq qəzeti", 2004, 15 iyul, s. 7.
10. Nəzirli Ş. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski. "Xalq qəzeti", 2004, 22 avqust, s. 6.
11. Nəzirli Ş. Azərbaycan generalları. Bakı: Gənclik, 1991, 204 s.
12. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı: Elm, 1999, 414 s.
13. www.en.wikipedia.org.

Гюльшан Гусейнова

ОБ УЧАСТИИ ГЕНЕРАЛА ГУСЕЙН ХАНА НАХИЧЕВАНСКОГО В РУССКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЕ

Статья посвящена участию полного генерала артиллерии Гусейн хана Нахичеванского в русско-японской войне. На основе достоверных архивных материалов и научных исследований изучено участие в сражениях русско-японской войны и героизм, проявленный 2-м Дагестанским кавалерийским полком, который был создан генералом Нахичеванским.

В статье дается подробная информация об азербайджанских офицерах 2-го Дагестанского полка под командованием Гусейн хана Нахичеванского, с честью исполнявших свой воинский долг, о подготовке командующим сложных военных операций на японских стратегических объектах и их выполнении, а также награждении орденами и медалями воинов, проявивших храбрость и героизм в тяжелых боях этой войны.

Ключевые слова: *Русско-японская война, Портсмутский мир, 2-й Дагестанский полк, Гусейн хан Нахичеванский, орден.*

Gulshan Huseynova

ABOUT PARTICIPATION OF GENERAL HUSSEIN KHAN NAKHCHIVANSKI IN RUSSIAN JAPANESE WAR

The paper is devoted to participation of Hussein khan Nakhchivanski, the full general of artillery, in Russian Japanese war. On the basis of authentic archiv materials and scientific researches is studied participation in battles of Russian Japanese war and the heroism shown by the 2nd Dagestan cavalry regiment which has been created by the general Nakhchivanski.

In the paper is given detailed information about the Azerbaijani officers of the 2nd Dagestan regiment under command of Hussein khan Nakhchivanski, who has with honor executed their soldier's duty, about preparation by the commander for difficult military operations on Japanese strategic objects and their performing, and also rewarding of the soldiers who have shown bravery and heroism in difficult fights of this war.

Key words: *Russian Japanese war, Portsmouth peace, 2nd Dagestan regiment, Hussein khan Nakhchivanski, order.*

(Akademik N.M.Vəlixanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

SEVİNÇ ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: info@m-x.az

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QADIN SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan respublikasında Heydər Əliyevin başçılığı altında dövlət qadın siyasətinin əsas istiqamətlərindən bəhs edilir. Burada vurğulanır ki, Heydər Əliyevin qətiyyətli addımları nəticəsində qadınların ictimai-siyasi transformasiyasına şərait yarandı. Gerçəkləşdirilən siyasət nəticəsində gender bərabərliyinin hüquqi aspektləri əməli surətdə təmin olunmuşdur, Azərbaycan qadını ictimai, iqtisadi və mədəni həyata daha fəal cəlb edilmiş, dövlət və hakimiyyət orqanlarında daha geniş təmsil olunmuşdur. Azərbaycan respublikası tərəfindən cinsi mənsubiyyətə görə ayrı seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında bir çox aktlar və sənətləri imzalanmışdır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, dövlət qadın siyasəti, gender bərabərliyi, Pekin konfransı,*

Azərbaycanda dövlət qadın siyasətinin mahiyyət prinsiplərinin müəyyən edilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində qadın siyasəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan qadınının inkişafına, müxtəlif sahələrdə özünü gerçəkləşdirilməsinə şərait yaratdı. Heydər Əliyevin qətiyyətli addımları nəticəsində qadınların ictimai-siyasi transformasiyası, onların dövlət idarəçiliyində təmsilçiliyi, bütün sahələrdə kişilərlə bərabər hüquqlara malik olması, dövlət idarəçiliyi kursunun prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir [1, s. 106].

İlk növbədə onu qeyd etməliyəm ki, Heydər Əliyevin memarı olduğu dövlət qadın siyasəti sistem xarakteri daşımaqla qadınların hərtərəfli inkişafı üçün münbit şəraitin formalaşmasına yönəlmiş kompleks tədbirləri ehtiva edir. Bu tədbirlər Heydər Əliyevin cəmiyyətin optimal tərəqqisi, xalqımızın və dövlətçiliyimizin perspektiv inkişafı haqqında strateji mülahizə və mühakimələrindən irəli gəlirdi.

Heydər Əliyev cari vəziyyət çərçivəsi ilə məhdudlaşmayan, “bir neçə gediş irəlini” görməyə, orta və uzaq perspektivdə proseslərin inkişafını bəsinə təhlil etməyə qadir analitik zəka, strateji təfəkkür sahibi kimi tarixə düşmüşdür. Hələ 1970-1980-ci illərin əvvəllərində, Azərbaycanın vahid sovet sistemi daxilində bulunduğu bir zaman respublikamıza məhz Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətin rəhbərlik etməsi xalqımız üçün tarixi bir fürsət demək idi. Ulu öndər ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi həyatın bütün sahələrində o çağadək misli görünməmiş inkişaf strategiyasını həyata keçirməklə Azərbaycanın gələcək istiqbalı üçün maddi təməlini yaratmışdı. Məhz ilk rəhbərlik dövründə gerçəkləşdirilən siyasət nəticəsində Azərbaycan qadını ictimai, iqtisadi və mədəni həyata daha fəal cəlb edilmiş, dövlət və hakimiyyət orqanlarında daha geniş təmsil olunmuş, onun həm maddi-texniki səviyyəsi yüksəlmiş, həm də mədəni-mişət şəraiti yaxşılaşmışdır.

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan xalqı öz müstəqil milli dövlətçiliyini qurmaq üçün tarixi şans əldə etdi. Lakin 1990-cı illərin əvvəlində istər bir sıra daxili, istərsə də xarici (geosiyasi) amillər üzündən Azərbaycanın nəinki müstəqil bir dövlət kimi perspektivləri, ümumiyyətlə, milli varlığının özü son dərəcə ciddi təhlükələrlə qarşılaşmışdı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin yazdığı kimi, “mənfi ictimai-siyasi proseslərin gedişi təkidlə tələb edirdi ki, Azərbaycanı tamamilə dağılmaq və ya parçalanmaq təhlükəsindən yalnız, sözün həqiqi mənasında, tarixi miqyaslı, həm Azərbaycan millətinə xas olan mühüm dəyərlərin müəyyən toplusunun təcəssümü rolunda, həm də qeyri-standart siyasi qərarların güclü və iradəli mənbəyi rolunda çıxış etməyə qadir olan şəxsiyyət xilas edə bilər. Yalnız böyük dövlət xadimi milləti xilas edə, onun ideyasını həyata keçirə bilər” [2, s. 10]. Tale xalqımıza ən yeni tarixinin ən mürəkkəb, ən kəşməkəşli dövründə belə

böyük dövlət xadimini – ulu öndər Heydər Əliyevi nəsim etdi. O, sadəcə Azərbaycanı tarix səhnəsindən silinmək, parçalanmaq, məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmadı, istiqlaliyyətimizin, çağdaş dövlətçiliyimizin banisi, memarı olaraq tarix salnamələrinə öz adını həkk etdi. Azərbaycanda indi uğurla həyata keçirilən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi kursun, o cümlədən artıq qeyd etdiyimiz kimi, dövlət qadın siyasətinin məğzində məhz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi təməl prinsiplər durur.

Yeri gəlmişkən, kiçik bir haşiyə çıxmaq istərdik. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə dövlət rəhbərliyinə qayıdışı sosial vəziyyətindən və cinsiyyətindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən qadınlar tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdı. “Azərbaycan qadını” jurnalının o günlərin yaşantılarının, duyğularının canlı şahidliyini saxlayan saylarından birində Heydər Əliyevin prezident seçilməsi münasibəti ilə “Xalqın ümidgahı” sərlövhəli yazı dərc olunmuşdu. Qadınlarımızın ulu öndərə tükənməz güvən və sevgisi məqalədə özünün belə bədii əksini tapmışdı: “İlan mələşən çöllərə səpələnmiş qaçqınlar, balasını itirmiş şəhid anaları əllərini göyə qaldırır, dua edirlər ki, Allah bu kişini bizə çox görməsin! Bu ağır günümüz üçün onu tanrı bizə qoruyub saxlamışdır. O, Danko kimi bizi zülmətdən işığa aparacaqdır... Biz yaxşı bilirik ki, bundan sonra da respublikamızın adlı-sanlı işgüzar qadınları mədəni quruculuq işlərinə irəli çəkiləcəkdir” [3, s. 3].

90-cı illərin ortalarına doğru ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması qadınlara münasibətdə daha fəal siyasət yürütmək baxımından geniş imkanlar açdı. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qadın siyasəti bir neçə mühüm istiqaməti ehtiva edirdi. İlk növbədə o, qadınların hüquqi statusunun təkmilləşdirilməsini, gender bərabərliyinin hüquqi aspektlərinin əməli surətdə təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. İkincisi, bu siyasət qadınların sosial durumunun yaxşılaşdırılmasını, onların keyfiyyətli təhsillə təmin olunmasını, cəmiyyətdə ictimai mövqelərinin möhkəmləndirilməsini, sosial hüquqlarının hərtərəfli şəkildə həyata keçirilməsini ehtimal edirdi. Üçüncüsü, qadınların iqtisadi fəaliyyətlərinin təşviqi üçün kompleks addımlar atılırdı; qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması, qadınların xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində özlərini təsdiq etmələri üçün şəraitin yaradılması bu qəbildən idi. Dördüncüsü, həyata keçirilən tədbirlər qadınların siyasi həyatda daha fəal iştirakını, vətəndaş cəmiyyətinin qurumlarının işinə canlı şəkildə qatılmasını dəstəkləməli idi. Beşincisi, aparılan siyasət qadınların mədəni yüksəlişini nəzərdə tuturdu.

Dövlət qadın siyasətinin birinci istiqamətinə dair qeyd edərdik ki, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycan Konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər hüququnu və demokratik dövlət quruculuğu prosesində onların fəal iştirakının hüquqi bazasını təşkil edir. Konstitusiyanın 25-ci maddəsində deyilir ki, kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Konstitusiyanın 55-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan vətəndaşlarının, eləcə də qadınların dövlət

orqanlarına seçmək və seçilmək hüququ, eləcə də referendumda iştirak etmək hüququ var [4, s. 10, 19].

Azərbaycanda qadın hüquqlarının və gender bərabərliyinin keşiyində duran 150-yə yaxın sənəd imzalanmışdır. Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası qadın hüquqlarının qorunması üzrə, demək olar ki, bütün mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası BMT-nin “Qadınların siyasi hüquqları” üzrə konvensiyasına, 1995-ci ildə “Qadınlara qarşı ayrı seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması” üzrə konvensiyasına, 2000-ci ildə isə onun Əlavə Protokoluna qoşulmuşdur [5, s. 3].

1995-ci ilin sentyabrında Pekində Qadınların vəziyyətinə dair IV Ümumdünya konfransının keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, BMT tərəfindən təşkil olunmuş dörd belə konfrans (1975-ci il, Meksiko; 1980-ci il, Kopenhagen; 1985-ci il, Nayrobi, 1995-ci il, Pekin) gender bərabərliyi problemini dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə qoymağa kömək etdi. Bu konfransların qərarları müxtəlif ölkə və qitələrdən olan insanları bir sıra ümumi hədəflər naminə birləşdirmiş, ictimai və özəl həyatın bütün sahələrində qadınların vəziyyətinin hərtərəfli yaxşılaşdırılmasına dair effektiv fəaliyyət planını işləyib hazırlamışdı. Pekin konfransı 1985-1995-ci illəri yekunlaşdıran son zirvə toplantısı olmaqla, həm də növbəti onillik üçün vəzifə və məqsədləri müəyyənləşdirəcəkdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 15 sentyabr 1994-cü il tarixli Fərmanı ilə Pekində keçiriləcək IV Ümumdünya qadın konfransına hazırlıqla əlaqədar Azərbaycan qadınlarının Milli Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Aparatının Humanitar siyasət şöbəsinin sədri Fatma Abdullazadə komitənin sədri təyin edildi [6, s. 90-91]. Komitəyə həmin fərmanla dövlət və ictimai qurumları təmsil edən 17 qadın daxil edilmişdi ki, onların arasında Zemfira Verdiyeva, Svetlana Qasımova, Flora Əhmədova, Asya Manafova, Lidiya Rəsulova, Südabə Həsənova, Dilrubə Camalova kimi Heydər Əliyev idarəçilik məktəbini keçmiş xadimlər var idi.

Komitə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 1985-ci ildə Nayrobidə III Ümumdünya konfransının qəbul etdiyi strategiyalarının respublikamızda təbliği sahəsində müəyyən işlər görmüş, şəhər və rayon qadın təşkilatlarının fəaliyyətinin də məhz bu istiqamətə yönəldilməsinə xidmət etmişdir. 1994-1995-ci illərdə “Azərbaycan qadınlarının hüquqları, onların qanunvericilik qaydasında tənziimi və təminatı”, “Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində qadınların məşğulluğu”, “Girov qadın və uşaqlara aid BMT-nin qətnaməsi”, “Qadın və din”, “Qadın və səhiyyə”, “Qadın və qaçqınlıq”, “Qadın və mərhəmət”, “Qadın və musiqi”, “Qadın və təsviri incəsənət” və digər mövzularda keçirilmiş tədbirlər, konfrans və tematik gecələr də əslində Azərbaycan qadını ilə bağlı milli konsepsiyanın formalaşdırılmasına xidmət edirdi [7, s. 10]. Milli Komitənin bir neçə tədbirində Heydər Əliyev şəxsən iştirak etməklə dövlətin və hökumətin qadın problemlərinə xüsusi qayğı və diqqətini nümayiş etdirmişdi.

Pekin konfransına Azərbaycan Respublikasının təqdim edəcəyi milli məruzə də böyük ehtimalla Heydər Əliyevin nəzarəti altında hazırlanmışdı. Ümummilli lider, məlum olduğu kimi, beynəlxalq forumlarda ölkəmizi təmsil edən sənədlərin tərtibinə son dərəcə diqqətlə yanaşırdı. Məruzədə Azərbaycan qadınının mürəkkəb problemləri, erməni təcavüzü, torpaqlarımızın işğalı, milyondan artıq qaçqın və köçkünün faciəsi öz əksini tapmışdı [7, s. 11].

Azərbaycan qadınlarının böyük bir nümayəndə heyəti (25 nəfər rəsmi, 70 nəfər qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri) 1995-ci ilin sentyabrında IV Ümumdünya konfransında iştirak etmiş, bu böyük forumun bütün tədbirlərində, yığıncaq və görüşlərində fəallıq göstərmiş, çıxışlar etmiş, öz təklif və fikirlərini söyləmişlər [8, s. 38-39]. H.Əliyev təlimatları əsasında məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan 180-dən artıq ölkənin nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu mötəbər məclisin işinə başçılıq edən 28 ölkə sırasına daxil olmuşdu: plenar iclaslardan birinin aparılması nümayəndə heyətimizin rəhbəri Fatma Abdullazadəyə həvalə olunmuşdu.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bir sıra mühüm qərar və sənədlərin, o cümlədən Pekin bəyannaməsinin və Fəaliyyət platformasının qəbulunda yaxından iştirak etmişdilər. Yeri gəlmişkən, Fəaliyyət platformasına Azərbaycan nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə xüsusi maddə (116-cı maddə) əlavə edilmişdi. Həmin maddəyə əsasən, silahlı münaqişə bölgələrində qadınların girov götürülməsi insan haqlarına dair sənədləri tarixində ilk dəfə olaraq, zorakılıq formaları sırasına aid edilirdi [9, s. 161]. Yeri gəlmişkən, konfransda qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində 12 strateji istiqamət müəyyən edildi. Bu konfransdan sonra respublikamızda qadınların fəallığı daha da artdı.

Heydər Əliyev 1990-cı illərin sonlarına doğru gender siyasətinin institusional əsaslarını yaratmışdı. 1997-2000-ci illərdə BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış razılaşma əsasında “Azərbaycanda Gender inkişafda” layihəsi hazırlanmış və həyata keçirilmişdi. Bu layihənin çərçivəsində genderlə əlaqəli institusionallaşma üzrə təşkilati məsələlər haqqında məlumatların yayılması və yenidən yaradılmış Dövlət Komitəsinə yardımlar göstərilməsi həyata keçirilirdi [10, 2].

Gender siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 14 yanvar tarixli fərmanı ilə Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdı [6, 171]. Tibb elmləri doktoru, professor Zəhra Quliyeva bu qurumun sədri təyin olundu. Yeri gəlmişkən bu komitə, MDB məkanında qadın problemlərinin vahid mərkəzdən idarə olunduğu ilk dövlət qurumu idi.

Prezidentin elə həmin gün verilmiş və “Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında” adlanan digər sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatında qadınların rolunu artırmaq məqsədi ilə müvafiq təkliflər hazırlamaq tapşırıldı [6, 172]. Faktiki olaraq bu sənədlə Ulu Öndər hökumətin yaxın və orta perspektivdə sözügedən

sferada ilk növbədə həll etməli olacağı vəzifələri müəyyən edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Heydər Əliyevin qadın siyasətinin prioritet istiqamətlərinə müvafiq olaraq, sərəncamda qadınların dövlət orqanlarının işində, ölkənin ictimai həyatında, sahibkarlıq sahələrində fəaliyyətinə, onların yeni ixtisaslara yiyələnməsinə, qadınların əmək hüquqlarının həyata keçirilməsinə, onların əməyinin, həyat və sağlamlıqlarının, habelə qaçqın və məcburi köçkün qadınların müdafiəsinə, beynəlxalq qadın təşkilatları və respublikada fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət qadın cəmiyyətləri ilə dövlət strukturlarının qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər işlənilib hazırlanması planlaşdırılırdı.

Heydər Əliyevin 20 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamədə” bu qurumun son dərəcə geniş vəzifələri müəyyən edilmişdi. Komitənin əsas vəzifələri sırasında qadınlarla iş sahəsində cəmiyyətin demokratik inkişafı tələblərinə cavab verən milli siyasətin həyata keçirilməsi, qadınların qüvvə və bacarıqlarının, yaradıcılıq potensialının milli dövlət quruculuğunun, suverenliyin möhkəmləndirilməsinə, Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı məsələlərinin həllinə, ölkədə həyata keçirilən islahatlar və proqramların gerçəkləşdirilməsinə səfərbər edilməsi, qadınların yüksək sosial və mədəni, intellektual inkişafını təmin edən bütün fəaliyyət sahələrinin istiqamətləndirilməsi, qadınlara münasibətdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanması, qadın təşkilatlarının, qadın federasiyalarının, qadın birliklərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, beynəlxalq hüquq sənədlərində əksini tapmış, qadınların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, qaçqın və məcburi köçkün qadınların, habelə aztəminatlı ailələrdəki qadınların sosial problemlərinin öyrənilməsi, onların həlli üçün müvafiq dövlət orqanları qarşısında məsələlər qaldırılması və s. göstərə bilər [11, s. 376-377]. Əslində, komitənin belə bir geniş fəaliyyət proqramının nəzərdə tutulması Heydər Əliyevin qadın problemlərinə nə dərəcədə önəm və diqqət verməsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həmçinin onun dövlət idarəçiliyinin mahiyyət məqamları haqqında təsəvvür və baxışlarını ifadə edirdi. Bu təsəvvürlərin araşdırılması onların sosial-etatist səciyyəli olmasından xəbər verir. Heydər Əliyev nəzəriyyəsinə görə, dövlət modernləşmə proseslərinin fəal subyektivi və əsas amili olaraq qalırdı; sözügedən qanunda bu cür baxışlar Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin faktiki olaraq nazirlik səlahiyyət və vəzifələrinə malik dövlət orqanı kimi fəaliyyət göstərəcəyinin nəzərdə tutulmasında özünün bariz təzahürünü tapırdı. Komitə əslində Heydər Əliyev tərəfindən qadınların siyasi, sosial və mədəni cəhətdən istiqamətləndirilməsini və təşkilatlanmasını həyata keçirəcək dövlət idarəçilik mexanizmi kimi düşünülmüşdü.

Azərbaycanda gender siyasətinin hüquqi-normativ bazasının möhkəmləndirilməsində mühüm hadisələrdən biri 2000-ci ilin martın 6-da Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi” haqqında Fərmanın imzalanması olmuşdur [12, 311-318]. Prezi-

dent fərmanı ilə siyasi qərarların qəbulu prosesinə qadınların cəlb edilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər müəyyən edilmişdi. Bu sənəd respublikamızın bütün dövlət strukturlarında qadın və kişilər arasında bərabərliyin təmin olunmasını, müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması ilə qaçqın və məcburi köçkün qadınların işlə təmin olunması, gender nöqtəyi-nəzərindən qanunvericiliyə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. Sözügedən fərmanı həyata keçirmək üçün hökumət strukturlarına gender məsələsi üzrə məsul şəxslər təyin olunmuşlar. Fərmana əsasən Azərbaycanın bütün bölgələrində icra hakimiyyəti başçılarının müavinlərindən biri qadınlardan təyin olunmalıdır.

2000-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000-2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” qəbul etmişdir. Bu proqram milli prioritetləri nəzərə alaraq, Pekin Platformasının 12 strategiyası əsasında hazırlanmışdır. Proqram siyasət, iqtisadiyyat, sosial, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, insan hüquqları, hərbi münafişələr, ekologiya və sairə məsələləri, eləcə də qaçqın və məcburi köçkün qadınların problemlərini əhatə etmişdir [6, s. 355-383]. Milli Fəaliyyət Planının müddəalarını həyata keçirmək üçün qurumlararası qrup yaradılmışdır. Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsində həm dövlət strukturlarının, həm də QHT-lərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur.

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi qadın siyasətinin həyata keçirilməsinin uğurlu təzahürlərindən biri Azərbaycan qadınlarının hər 5 ildən bir keçirilən qurultaylarıdır. İlk belə qurultay 1998-ci ilin sentyabrın 14-15-də toplaşmışdı. Qurultayın 2100-dən artıq qadın iştirak etmişdi. Forumun ilk günü – sentyabrın 14-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycan Qadınlarının qurultayına” təbriki oxundu. Orada Azərbaycan qadınının əsrlər boyu cəmiyyətimizin həyatında oynadığı müstəsna rolu və ölkəmizin dövlət müstəqilliyini əldə etməsində və möhkəmləndirilməsində xidmətləri xüsusi olaraq qeyd edilir, qurultayın qadın hərəkətinin inkişafında mühüm bir mərhələ olacağına inam ifadə olunurdu [13, s. 301-303].

Ertəsi gün – sentyabrın 15-də Heydər Əliyev tədbirə şəxsən qatılaraq son dərəcə məzmunlu, zəngin konseptual məna və əhəmiyyətə malik nitqlə çıxış etdi [13, s. 304-323]. Bu çıxış ümummilli liderin hələ 1974-cü ilin mayın 14-də “Azərbaycan qadını” jurnalının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda söylədiyi nitq ilə başlanan və onun qadınlarımızın zaman və məkan kontekstində rolu və ictimai vəzifələri haqqında mülahizə və düşüncələrinin yer aldığı mətnləri silsiləsində önəmli yer tutur. İlk növbədə qeyd edərdik ki, qurultayda nitq Heydər Əliyevin qadın məsələsinə münasibətinin ayrı-ayrı aspektlərini, onun sosial dünyagörüşünü, bu dünyagörüşündə yer almış ictimai ideal və amallarının mühüm məqamlarını açmağa imkan verir. Sovet dövrünün qadın problematikasına dair analoji çıxışları ilə ideya-mahiyyət qohumluğu nümayiş etdirən Heydər Əliyevin bu nitqinin ana qayəsi qadın azadlığı tezisidir. Qadının emansipasiyası, sosial və mədəni tərəqqisi ideyası Heydər Əliyev mətninin bü-

tün ruhuna sirayət edərək onun kvintessensiyasını təşkil edir. Yaxın tarixi keçmişə müraciət Heydər Əliyev üçün çağdaş Azərbaycan qadınının nailiyyətlərini bir daha sərgiləmək, bu nailiyyətlərin miqyasını daha bariz şəkildə açmaq məqsədinə xidmət edir. XX əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə əsrin sonlarında qadınlarımızın cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi özlərini təsdiqləmələri, ictimai və mədəni həyatda misilsiz irəliləyişlərə nail olmaları Heydər Əliyevin qanuni iftixar mənbəyidir. “Təsəvvür edin, qısa bir tarixi zamanda nə qədər sıçrayış əmələ gəlir... Həyatın bütün sahələrində mühəndis, iqtisadçı, başqa ixtisaslardan olan nə qədər qadınlar var. Əsas işə ondan ibarətdir ki, qadınlar savad, bilik alıblar, elmə, mədəniyyətə qovuşublar” [13, s. 308]. Lakin Heydər Əliyev tərəqqi çağının ideallarının daşıyıcısı kimi, əldə olunanlarla kifayətlənmək fikrindən uzaqdır. Onun üçün əsas hədəflərdən biri – qadınların hakimiyyət orqanlarında, dövlət idarəçiliyində daha çox təmsil olunmalarıdır. Məhz yuxarıda qeyd edilən və qadınlarımızın dövlət strukturlarında proporsional təmsilçiliyinin hüququ zəminini yaradan 2000-ci il 6 mart tarixli Fərmanı da Heydər Əliyevin qurultayda məsələ ilə bağlı qadınlara verdiyi sözün əməldə icrası idi.

Ulu öndər qurultaydakı çıxışında qadınların iqtisadi fəaliyyətlərinin təşviqinin, eyni zamanda onların sosial müdafiəsinin yüksəldilməsinin vacibliyini vurğulamaqla bu istiqamətlərin dövlətimiz və onun başçısı üçün nə dərəcədə prioritet önəm daşdığını göstərdi.

Qurultayda onlarla nümayəndə çıxış etdi. Çıxış edənlərin ardıcıl olaraq Pekin konfransının sənədlərinə müraciət etmələri göstərirdi ki, qadınlar Azərbaycanı dünya kontekstində görür, dəyərli beynəlxalq normaların bərqərar olması üçün cəhd göstərirdilər. Qurultayın bütün gedişi zamanı qadınların Azərbaycan dövlətinə, xüsusilə ölkə Prezidenti Heydər Əliyev cənablarına inam və ehtiramı xüsusi bir vurğu ilə nəzərə çarpırdı [14].

Qurultayda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Aparatı Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadə bu mötəbər forumun müzakirə edəcəyi məsələlər, habelə dövlətin qadın siyasətinin prinsipləri haqqında ətraflı məruzə etmişdi [15]. Bu məruzə Azərbaycan qadınlarının yaxın perspektiv üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə Heydər Əliyev rəhbərliyinin strateji niyyətlərini nümayiş etdirirdi. “Bu gün bizim üçün ən vacib, ən ümdə məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, qadınlarla bağlı dövlət siyasəti elə bir səviyyədə qurulmalıdır ki, bu, təkcə bərabər hüquqlar siyasəti olmasın. Sözdə bərabərlik hələ heç də bərabərlik deyil. Bu baxımdan bizim üçün ən qənaətbəxş siyasət bərabər imkanlar siyasətidir, yəni dövlət səviyyəsində qadınlar üçün elə bir imtiyazlar və xüsusi proqramlar sistemi qurulmalıdır ki, bəyan edilən bərabər hüquqlar real bərabər imkanların gerçəkləşməsinə xidmət etsin” [14, s. 13].

Qurultay sentyabrın 15-də günün birinci yarısında 14 bölmə üzrə (“Qadın və hüquq”, “Təhsil və qadın”, “Qadın və səhiyyə”, “Qadın və elm”, “Qadın və mədəniyyət”, “Qadın və iqtisadiyyat”, “Qadınların sosial müdafiəsi və məşğulluq”, “Qadın, hərbi münafişə və qaçqınlıq problemi”, “Qadınlar, gənclər və

uşaqlar”, “Qadın və kənd regionları”, “Qadın və ətraf mühit”, “Qadın və mətbuat” “Azərbaycan qadını beynəlxalq aləmdə”) işini davam etdirdi. Hər bir bölmənin işində müvafiq dövlət qurumları və nazirliklərin başçıları rəhbərlik edirdi. Elə bu faktın özü dövlətin qadın problemlərinə kompleks və sistemli şəkildə yanaşdığının göstəricisidir. Qurultay qadınlarla əlaqədar elə bir ictimai, iqtisadi, sosial, mədəni məsələ və problem yox idi ki, onu müzakirə etməsin. Bölmələrdə qəbul edilmiş qətnamələr Azərbaycan qadınına dövlət qayğısını nümayiş etdirməklə onun hərtərəfli inkişafının rəhni olmalı idi.

Azərbaycan qadınlarının birinci qurultayı həmçinin dünya qadınlarına müraciət, qətnamə və Azərbaycan qadınlarına müraciət qəbul olundu. Qurultay Azərbaycan Qadınlar Şurasını seçdi. Hər 5 ildən bir keçiriləcək qurultay arasındakı dövrdə qadınların Ali Məclisi kimi fəaliyyət göstərəcək şuraya respublikanın bütün şəhər və rayonlarının nümayəndələri daxil idilər.

Beş il sonra – 2003-cü ilin sentyabrın 27-də Azərbaycan qadınlarının artıq ikinci qurultayı keçirildi. Qurultaya 2070 nəfər nümayəndə seçilmişdi. Prezidentin İcra Aparatının Humanitar Siyasət Şöbəsinin müdiri Fatma xanım Abdullazadə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin qurultaya təbrikini oxumuşdur. Bu, möhtərəm Prezidentimizin qadınlarımıza son xeyir-duası oldu [6, s. 341; 8, s. 209].

Heydər Əliyev siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri qadınların iqtisadi həyata fəal şəkildə cəlb olunmalarına yönəlmiş tədbirlər təşkil edirdi. Əslində, bu istəyin özü gender bərabərliyinin təminatının ən ümdə şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, BMT Baş Məclisinin 2000-ci il sentyabrın 8-də qəbul etdiyi “BMT-nin minilliyin Bəyannaməsində” minilliyin 2015-ci ilədək əldə edilməli olan inkişaf hədəfləri sırasında qadın və kişilərin bərabərliyinin təşviqi və qadınların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi göstərilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dünya ictimaiyyəti qadınların iqtisadi hüquq və imkanlarının genişləndirilməsinə diqqəti artırmaqdadır [16, s. 1].

Bu vəzifənin həllinin vacibliyi Heydər Əliyev rəhbərliyi tərəfindən də dolğun şəkildə dərk edilirdi. QPDK-nın 2003-cü ilə dair Hesabatında qeyd edildiyi kimi, “ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi sahəsində ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə son illər həyata keçirilmiş strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri bu sektora əhalinin daha geniş kütləsinin cəlb edilməsinə, insanların işgüzarlıq potensialının gerçəkləşməsinə əlverişli imkanların yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan qadın sahibkarlığının inkişafının təmini yolu ilə əhalinin bu təbəqəsinin ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların aktiv iştirakçısına çevrilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [19].

Beləliklə, ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji kursu qadınların sosial həyatın bütün sahələrinə fəal surətdə, kişilərlə bərabər cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə ötən illər ərzində xeyli iş görülmüş, Avropa meyarlarına uyğun sanballı gender qanunvericiliyi bazası yaradılmışdır. Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti döv-

ründə bu sahədə dövlətimiz yeni nailiyyətlər əldə etmişdir. Ölkəmizdə gender bərabərliyinin təşviqi sahəsində atılmış mühüm addımlardan biri 2006-cı ilin oktyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu olmuşdur. Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi dövlət qadın siyasətinin strateji prinsiplərinə uyğun olaraq, qanunun əsas məqsədi kimi kişi və qadınların ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanların təmin edilməsi və cinsi mənsubiyyətə görə ayrı seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması təsbit edilmişdir. Bu qanunun həyata keçirilməsi son illər ərzində ölkəmizdə bütün sahələrdə bir çox mühüm dəyişiklərə səbəb olmuş, respublikada gedən islahatlarda qadınlarımızın təmsilçiliyi və fəal iştirakı artmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qadını naminə. Bakı: Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, 2010, 372 s.
2. Mehdiyev R. Müstəqil Azərbaycan milli ideyanın təcəssümü kimi // Strateji təhlil, 2011, № 1 (2), s. 7-35.
3. Xalqın ümidgahı // Azərbaycan qadını, 1993, № 10-11, s. 2-3.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
5. Azərbaycan Respublikasının BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrı seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyası üzrə 4-cü dövrü hesabatı // [http://scfwca.gov.az/up/news/article/2012/cedaw_az_ministries\[1\].pdf](http://scfwca.gov.az/up/news/article/2012/cedaw_az_ministries[1].pdf).
6. Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti. I kitab, Bakı: Nurlan, 2008, 440 s.
7. Abdullazadə F. Azərbaycan qadını dünyaya yol açır (Pekinə uzanan yollar) // Azərbaycan qadını, 1995, № 1-6, s. 10-11.
8. Camalova D, Ömərova S, Gəncəli S. Qadın hərəkətinin ön cərgələrində. Bakı: Azərbaycan, 2004, 224 s.
9. Ибрагимбекова Р.Ф. Гейдар Алиев и гендерное развитие в Азербайджане / Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət qadın siyasəti. Ümumrespublika konfransı. Bakı: Qafqaz universiteti, 2008, s. 159-163.
10. Отчет Государственного Комитета по Делах Женщин Азербайджанской Республики по вопроснику для правительств, касающийся осуществления Пекинской платформы действий (1995 год) и решений двадцать третьей специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2000 год). Баку, 2004, 32 с. // <http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/responses/AZERBAIJAN-Russian.pdf>.
11. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, № 2, s. 376-379.
12. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirmi beşinci kitab (fevral, 2000-mart, 2000). Bakı: Azər nəşr, 2008, 520 s.
13. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. On yeddinci kitab (iyul, 1998-oktyabr,

- 1998). Bakı: Azərnəşr, 2006, 528 s.
14. Danışır qurultay nümayəndələri // Azərbaycan qadını, 1998, № 8-9, s. 5, 7-72.
15. Azərbaycan qadını XXI əsrin astanasında (Fatma Abdullazadənin çıxışı) // Azərbaycan qadını, 1998, № 10-11, s. 3-23.
16. Обеспечение гендерного равенства как разумный подход к экономическому развитию План действий Группы организаций Всемирного банка (2007-2010 финансовые годы), 34 с. // <http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/GAPReportRusso.pdf>
17. Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2003-cü ildə gördüyü işlərin Hesabatı // http://gender-az.org/doc/az/organization/gen_gov/otchet.html.

Севиндж Аббасова

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В представленной статье рассматриваются основные направления государственной женской политики в Азербайджанской Республике под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева. Подчеркнуто, что именно благодаря решительным шагам, предпринятым Гейдаром Алиевым, происходила общественно-политическая трансформация женщин. В результате проводимой политики в законодательном порядке было утверждено гендерное равенство; получило свое юридическое оформление гарантированное участие женщин в органах государственного управления. Азербайджанская Республика официально подключилась к многим международным актам и документам по искоренению женской дискриминации.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, государственная женская политика, гендерное равенство, Пекинская конференция, съезды женщин Азербайджана.*

Sevinc Abbasova

HEYDAR ALIYEV AND MAIN DIRECTIONS OF STATE WOMAN POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

In the present paper the main directions of the state woman policy in the Republic of Azerbaijan under the guidance of the national leader Heydar Aliyev are considered. It is specified that thanks to the decisive steps taken by Heydar Aliyev the social and political transformation of women has taken place. As a result of the policy gender equality has been approved in law, guaranteed

participation of women in bodies of state administration has gained its legal registration. The Republic of Azerbaijan has officially joined many international acts and documents to eliminate discrimination against women.

Key words: *Heydar Aliyev, national woman policy, gender equality, the Beijing Conference, congresses of Azerbaijani women.*

(Tarix elmləri doktoru H.İ.Məmmədova tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

TƏRANƏ BEHBUDOVA

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu

1877-1878-Cİ İL RUSİYA-OSMANLI MÜHARİBƏSİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ ŞƏRAİTİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR

Məqalədə 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsinin nəticələri ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Müəllif sübut edir ki, Şimali Azərbaycan əhalisinin əsas hissəsi Romanovlar Rusiyasının işğalçı müharibəsini dəstəkləməirdi.

Açar sözlər: *Osmanlı, Qafqaz, ictimai-siyasi mühit, "Əkinçi" qəzeti.*

1853-1856-cı illərdə baş vermiş, Avrasiyanın bu mühüm bölgəsində bir sıra ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizə-

sinə ciddi təsir göstərmiş, Krım müharibəsindən sonra baş vermiş növbəti rus-osmanlı müharibəsi Peterburq hökumətinin növbəti qələbəsi ilə bitdi. 1877-1878-ci illər müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti bölgə üçün ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Bu müharibə təxminən 50-60 il öncə ruslar tərəfindən işğal edilmiş Qafqaz bölgələrində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi duruma da ciddi təsir göstərdi.

Müharibənin başlanması haqqındakı xəbərlər imperiyanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da əhali arasında çaxnaşmalara gətirib çıxarırdı. Belə ki, əgər Moskva müharibənin başlanmasını təlaşla qarşılayırsa, bunu imperiyanın digər ərazilərində, xüsusilə də müsəlmanların və xristianların sakin olduqları Qafqazda təsəvvür etmək çətin deyildir. “Əkinçi” qəzeti Moskvadakı hadisələrdən bəhs edərək yazırdı: “Şəhərdə cəng xəbərindən başqa xəbər yoxdur. Dövlət bankının qapısında xalq basabas ilə təzə kağız pulu alır ... Sərhədə gedən dəmir yolları mal və mülk götürmür, məhz əsgər aparır... Qafqazın Gümrü qalasına əsgər cəm olur ki, ona sərkərdə knyaz Loris-Melikovdur. Xülasə, küçə və evdə ancaq dava sözü danışılır. Havadan dava iyi gəlir” [1, s. 289].

Müharibənin başlanması haqqında olan xəbərlər sərhəd bölgələrində ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Buranın əhalisi iki qütbə – türkləri müdafiə edən azərbaycanlılara və həmişə rusların boyunduruğunda olan ermənilərə bölünmüşdü. Müharibənin bağlanacağı təqdirdə azərbaycanlılar türklərin, ermənilər isə rusların qələbə çalacağına ümid edirdilər. Belə məsələlər onlar arasında çox vaxt mübahisələrə gətirib çıxarırdı. İrəvan quberniyası Naxçıvan qəzasının Şıxmurad kəndlilərinin bir qrup erməni ilə olan mübahisəsi zamanı azərbaycanlılar demişdilər “siz ermənilər rus hakimiyyəti ilə qürrələnirsiniz, rusların hökmranlığına beş gün qalıbdır. Türklər gəlib rusları məğlub edəcəklər” [2, s. 80]. Digər bir məlumatlarda “Yuxarı Alçalı kəndliləri erməni milisə bu gün-sabah türk paşaları burada olacaq və Keşişkənddə öz qərargahlarını quracaqlar” yazılmışdı [2, s. 100].

Türklərin müdafiəsinə qalxan azərbaycanlılar geniş təbliğata başlamışdılar. 1876-cı ilin avqustunda Naxçıvan qəzası Tulebul kənd icma başçısının qəza rəisinə ünvanladığı məlumatda “Bulan kənd camaatını hökumətə qarşı qaldırmaq üçün Kərbəlayi Əli Hacı Molla Əhmədəli oğlunun təbliğata başladığı” haqqında bəhs edilir. Kərbəlayi Əli Hacı Molla Əhmədəli oğlu müsəlmanları bu müharibədə türklərin müdafiəsinə qalxmağa və müstəmləkəçilərə qarşı “cihad” elan etməyə çağırırdı [3, s. 26-27]. Həmin ilin sentyabrında İrəvan qubernatorunun vəzifəsini icra edən məlumat almışdı ki, Qarabürç kənd icma başçısı Abdulla Fərrux oğlunun evində antihökumət müşavirəsi keçirilib və bu müşavirədə Usub Kərbəlayi Vəli oğlu və Qurbanəli Yüzbaşı oğlu da iştirak ediblər. İstintaq zamanı şahid kimi dindirilən Molla İsmayıl, Məmmədbağır və başqalarının (6 nəfər) dediklərinə görə, həmin adamlar kəndlərin sakinlərini evə müşavirəyə yığışmağa dəvət edib Rusiya ilə müharibə təqdirində Türkiyəyə kömək göstər-

məyə və dərhal Türkiyəyə köçməyə təhrik etmişdilər. Rusiyadan qaçmış Tanrıverdi ağadan məktub aldıqlarını bildirilmiş yığıncaqda həmin məktubu kənd icmasının mirzəsi Molla İbrahim Kərbəlayi Zaman xan oğlu oxumuşdu. Məktubda Tanrıverdi ağa kənd əhalisini Türkiyəyə dəvət edirdi. Yığıncağın adından Molla İbrahim Tanrıverdi ağaya cavab da yazılmışdı [3, 108-110].

1876-cı ilin avqustunda İrəvan quberniya rəisinin məlumatından aydın olur ki, Qazax qəzasının Şıxlı dairəsi camaatının İrəvan quberniyasına köçü zamanı onların arasında müharibə olarsa, müsəlmanlar türklərin müdafiəsinə qalxacaqdılar [2, 113 arx.].

Ermənilər müharibənin başlanmasından istifadə edərək işlətdikləri dükanlarda malların qiymətlərini süni şəkildə qaldırmışdılar. İş o yerə çatmışdı ki, onlar hətta əsgərlərə belə malı baha qiymətə satmaqla xudbin əməllərindən əl çəkmirdilər. İrəvan bazarında dükançı erməni malı baha qiymətə satdığından, satın alınan şeylərə Yelizavetpoldan toplanmış əsgərlər pulu vermək istəmədiyindən, tərəflər arasında münaqişə yaranmış, nəticədə əsgərlər “dava salıb tüfəng, xəncər ilə 16 adamı yaralayışlar ki, bunlardan biri dərhal, dördü sonra ölmüşdü” [1, s. 380].

Bakı quberniyasında da müharibə ərəfəsində və müharibə illərində ictimai-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdi. 1876-cı ilin dekabrında Şamaxı qəza rəisi Bakı qubernatoruna qəzada əhali arasında həyəcanlı əhval-ruhiyyənin yaranması haqqında məlumat verirdi. Məlumatda Şamaxı qəzasının ən iri məntəqələrindən biri olan Kürdəmirdə yerli polis pristavı Boquslavskinin Kürdəmir kənd icma başçısı Hacı Uğurlu bəyə məscidə gedənlərin qarşısını almaq üçün ona iki atlı verməsi müraciəti yerinə yetirilmədiyi, bundan əlavə Kürdəmir əfəndisi Yəhya əfəndi Hacı Mahmud əfəndi oğlunun rusların türklərlə müharibə edəcəyi təqdirdə türklərə kömək etmək çağırışları ilə əhalini ayağa qaldırmaq niyyətində olduğu göstərilirdi. Kənd camaatı qarşısında çıxış edən tanınmış mürid Hacı Mahmudun oğlu olan Yəhya əfəndi lazım gələndisə, “cihad” elan olunacağını bildirirdi. Onu da qeyd edək ki, Mahmud əfəndiyə yerli əhali övliya, pak müsəlman kimi rəğbət bəsləyirdi [2, s. 220]. Bu zaman Şamaxı qəzasının Koşat kəndlisi keçmiş titulyar müşavir Kərim bəy Hüseynbəyov, Qaraqoyunlu Hacı Hüseyn əfəndi və digərlərinin iştirakı ilə kəndlilərlə görüşü keçirilmişdi. Burada Türkiyədən məktub aldıqlarını və məktubda türklərin tezliklə buraya gələcəyini və onları qarşılamağa hazır olmağı bildirildiyi göstərilirdi [2, 220 arx.].

Dekabrın 24-də Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun Kərim bəy tərəfindən müsəlmanların Rusiyadan ayrılaraq, “müsəlman çarına” birləşdiriləcəyi vədlər verildiyi və çoxlu pul toplanıldığı haqqında yazıldığı tatar dilində (Azərbaycan dilində – T.B.) imzasız məktub aldığı məlum olur [2, 220 arx.].

Lakin 1877-ci il yanvarın 17-də çar tərəfində kəndlərdə ayrı-ayrı adamların üsyanlara çağırışların aparılmasının qarşısını almaq məqsədilə xüsusi fərmanı [3, s. 27] imzalamasına baxmayaraq, bunun qarşısını ala bilmədi. Fevralın

9-da Dərbənd şəhər polisi qubalı Ramazan İbrahim Xəlil oğlunu Hacı İsmayıl əfəndiyə əhalini üsyana qaldırmağa çağıran məktub yazdığına görə həbs etmişdi [2, s. 76]. Təbliğata görə Şuşa həbsxanasına salınmış Şuşa və Xankəndindən olan Kərbəlayi İbrahim Molla Məhəmməd oğlu, Kərbəlayi Əli Abbas oğlu, Kərbəlayi Abdülhəsən Abdulla oğlu, Fərəc Niftalı oğlu və digərləri həbsxananın özündə belə fəaliyyətlərini davam etdirirdilər [4, s. 1-21].

Bəzi quberniyalarda əhali hətta vergiləri ödəməkdən belə boyun qaçırmamağa başlamışdı. 1877-ci il martın 19-da Quba qəzasının Təkə-Şıxlı kəndinin icma başçısının Quba sahə polisinə kənd əhalisinin vergiləri verməkdən imtina etdiyini bildirirdi [2, s. 106].

İmperiyanın müstəmləkəçi tədbirlərini pisləyən və Osmanlı dövlətini özlərinə daha yaxın hesab edən əhali hər an üsyana qoşulmağa hazır idi və onlar bunu üsyan rəhbərlərinə böyük həvəslə çatdırırdılar. Əhali üsyan təbliğatçılarını həvəslə dinləyir və onlarla həmrəy olduqlarını bildirirdilər. Üsyanın rəhbərlərindən biri müridizmin təbliğatçısı, Mukrağ kənd sakini Xanqulu Baba Müşkür mahalının Qrız kənd hakimi Mahmud Xələf oğlunun evində qalaraq kəndliləri üsyana dəvət edirdi. Onun Quba qəzasının kəndlərinə gələrək təbliğatla məşğul olmasından xəbər tutan Burno kəndinin sakinləri Xanqulu Babanı təmtəraqla qarşıladılar və o, kənd əhalisi qarşısında “cihad” elan etdi. Bundan sonra başda yunker (hərbi məktəb tələbəsi) Mustafa Hüseyn oğlu olmaqla kəndlilər Mirzəyevin malikanəsinə tərəf irəliləmiş və onun əmlakını öz aralarında bölmüşdülər [5, s. 22].

Quba qəzasının kəndliləri hökumət qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməklə yanaşı, çar ordusunda xidmətdə olan yerli kəndlilərin evlərinə və malikanələrinə basqın edərək onların əmlakını üsyançılara paylaşmışdılar. Oktyabrın 5-də qəzanın Çartəpə, Qusar, Bədirqala, Həsənqala, Bədişqala, Gündüzqala, Suxtaqala, Ləgər, Yasab, Urva, Zeyxur, Cibir və Piral kəndlərinin sakinləri səksən dördüncü Şirvan piyada alayının təsərrüfat üzrə iş icraçısı, titulyar müşavir Mərdanovun Qarabulaq xutorundakı malikanəsinə basqın etmiş, onun 50 baş iribuynuzlu mal-qarasını, 3 atını, xeyli ev quşlarını, arpa, buğda, un, tütün və digər əmlakını aparmışdılar. Üsyançıların ona vurduqları ziyan 39 min rubl dəyərində qiymətləndirilirdi [6, s. 1-4].

Zənqışov, Naburlu, Bibili və Zəyid kəndlərinin sakinləri isə Mixaylovski kəndinə hücum edərək hökumətə xidmət edən varlı kəndlilərin evlərini qarət etmiş və yandırmış, Sevastyanovları və Politsini əsir aparmışdılar. Üsyançı dəstəsinə Zeyid kəndlisi Hacı Fərhad və onun oğlu Əlimurad başçılıq edirdilər [7, s. 186].

İmamqulukənd sakinləri Stepan Barsomovun Ləcət kəndindəki “Lanqu-taxıl” əmlakını özləri ilə aparmış, anbarını talamış və ikimərtəbəli evini yandırmışdılar. Ona dəyən ziyan 8 230 rubl 85 qəpiyə çatırdı [8, s. 94].

Oktyabrın 6-dan 17-ə kimi Davudovun Qusarqışlaqdakı 1 502 rubl 80 qəpik dəyərindəki mülkü isə Aşağı Xudat və Şollar kəndliləri tərəfindən dağı-

dılmışdı [9, 114-114 arx.]. Onlar həmçinin 20 min rubl dəyərində qiymətli kağızları və sənədləri özləri ilə aparmışdılar. Üsyançılar onu və digər sahibkar Muxtar Avanacarovu üç gün həbsdə saxlamışdılar [9, 115 arx., s. 117].

Ləgər, Pirqulu və digər kəndlərdən olan üsyançılar quberniya katibi Nerses Sarumovun 4 750 rublluk əmlakını darmadağın etmişdilər [10, 1-1 arx., s. 64-65]. Həmin günlərdə Xudat qərgahının kənd sahə polisinin uryadniki Novruz Çoban oğlu Aşağı Kalunxür kəndlilərinin hücumuna məruz qalmışdı [5, s. 7-8]. Quberniya katibi Zərbəli bəy Nəsirbəyovun əmlakı dağıdılmış və 620 rubl dəyərində əmlakı aparılmışdı [9, 1-1 arx.].

Sentyabr və oktyabr aylarında baş vermiş üsyanlar zamanı İmamqulukənd sakinləri sahibkar Bakıxanovların Xudat poçt stansiyasındakı mülklərinə hücum etmiş, eyni zamanda icarədar Nisan Yevdokimovun mülkünü dağıtmış və onun 1 200 rublluk malını qarət etmişdilər. Həmin kəndlilər zadəgan Solomon Şaturovun 38 baş mal-qarasını, 15 atını, 8 tufəngini özləri ilə aparmış, onun üzüm sahəsini məhv etmişdilər [9, s. 14-15]. Şuşa ermənisi Sarkis Bəhramovun şikayətinə görə Nizobad və Mixaylovka kəndləri keçidində toplanmış Migrağ, Kuzun, Köhnə Xudat, Ləcət, İmamqulukənd, Seyidli, Rüstəmbə, Qırz kəndlilərinin üsyançıları Nersesin, Avanes Nasriyevlərin və Sarkis Bəhramovun yaxınlıqdakı mülklərinə də hücum etmişdilər [6, s. 14-15, 40-41].

Müharibə Qafqazda ermənilərə daha çox şeylər vəd edirdi. Bundan ruhlanan ermənilər bütün vasitələrlə Qafqaz müsəlmanları arasında təfriqə salır, özlərini hökumətə çox yaxın tayfa kimi təqdim edir, hökumətin siyasətini müdafiə etməyə çalışırdılar. Ermənilərin belə hərəkətləri azərbaycanlıların hiddətinə səbəb olurdu. Dövrün azərbaycandilli qəzetinin məlumatına görə, ermənilər “neçə yüz ildir ki, islam ətrafında olan erməni, gürcü və qeyri-tayfaları güc ilə islam edib və siz bu qədər tayfaları ittihadı-islam ilə birləşdirmək istəyirsiniz”, “verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmisiniz” kimi sərsəm çıxışları ilə dövrü mətbuatda məqalələr nəşr etdirirdilər [1, s. 320].

Hökumətin səfərbərlik tədbirləri yerli əhəlinin narazılığına səbəb olurdu. Əhəli müharibəyə getməkdən boyun qaçırdığı təqdirdə bu tədbir məcburi həyata keçirilir. Zaqataladan müharibəyə yerli əhəli əsgər verməmiş və “xahişi ilə istəyən getsin” cavabından sonra oraya hərbi hissə yeridilmişdi [1, s. 341].

İmperiyaya sədaqətliliyini sübut etməyə can atan ermənilər müharibədə ruslar tərəfində osmanlılara qarşı döyüşməkləri ilə fəxr edirdilər. Onlar türkü öldürməkdən ötrü sərkərdə olmağa çalışırdılar ki, ixtiyar sahibi olandan sonra niyyətlərini həyata keçirsinlər. Rusların dəstəyi ilə onlar çox zaman istədiklərinə nail olurdular. Onlar müharibənin getdiyi bir vaxtda 3 min erməninin Qafqaza köçürməsinə təmin etmiş və həmin ermənilərə lazımi şərait yaradacağına vəd vermişdilər [1, s. 427].

Müharibənin Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitinə vurduğu zərbə “Əkinçi” qəzetinin bağlanması oldu. Qəzetin yazdığı kimi ermənilərin 4 qəzeti və 4 jurnalı çıxır [1, s. 289], müsəlmanların isə bircə qəzeti var idi ki, onu

da bağladılar. Qəzet Qafqaz müsəlmanlarının dövrün ictimai-siyasi xəbərlərinə kəskin ehtiyac duyulduğu bir vaxt bağlanmışdı.

Müharibə yeni qaçaq dəstələrinin yaranmasına rəvac verirdi. Nuxa qəzasında qaçaq dəstələrinin artması nəticəsində yerli məmurlara olan hücumlarının sayı da artırdı [1, 383]. Müharibə ərəfəsində Şimali Azərbaycanda İsgəndər, Kərəm, Kor İsmayıl və digər qaçaqlar müstəmləkəçilərə qarşı mübarizələrini davam etdirirdilər. Lakin üsyanlar amansızcasına yatırıldıqdan və rus-osmanlı müharibəsi başa çatdıqdan sonra qaçaq hərəkəti daha da güclənməyə başlamışdı.

Beləliklə, rus-osmanlı müharibəsinin başlanması Şimali Azərbaycanda müsəlman əhalinin Rusiya imperiyasına və habelə bu imperiyanın siyasətini müdafiə edən ermənilərə qarşı nifrətini artırmış oldu. Müharibə diyarın ictimai-siyasi durumunu gərginləşdirmiş və əhalini üsyanlara qalxmağa sövq etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkinçi, 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979, 464 s.
2. Российский Государственный Исторический Архив: Ф. 1405, оп. 521, д. 396.
3. Российский Государственный Исторический Архив: Ф. 1405, оп. 521, д. 394.
4. Российский Государственный Исторический Архив: Ф. 1405, оп. 521, д. 397.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: F. 74, siy. 5, iş 4.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: F. 74, siy. 5, iş 12.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: F. 45, siy. 1, iş 132.
8. Гюлмалиев М.М. Крестьянское движение в Азербайджане в последней четверти XIX века. Баку, 1984.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: F. 74, siy. 4, iş 43.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: F. 74, siy. 5, iş 5.

Тарана Бехбудова

О ВЛИЯНИИ РОССИЙСКО-ОСМАНСКОЙ ВОЙНЫ 1877-1878 ГГ. НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с последствиями русско-османской войны 1877-1878 гг. Автором доказывается, что основная масса северо-азербайджанского населения не поддерживала захватнических войн романовской России.

Ключевые слова: Османлы, Кавказ, общественно-политическая обстановка,

газета «Экинчи».

Tarana Behbudova

**ABOUT INFLUENCE OF THE RUSSIAN-OTTOMAN WAR OF
1877-1878 ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION OF
NORTHERN AZERBAIJAN**

This paper discusses issues related to the impact of the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The author proves that most of the north-Azerbaijani population did not support wars of conquest of Romanov's Russia.

Key words: *Osmanly, the Caucasus, socio-political situation, newspaper "Ekinchi".*

(AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

DİLARƏ NAĞİYEVA-MUXTAROVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutu

**XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ
AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏÇİLİK HƏRƏKATININ TARİXİNDƏN**

Məqalədə müəllif müxtəlif qaynaqların, o cümlədən şəxsi arxivlərin məlumatları əsasında A.M.Nağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətini nəzərdən keçirir. Əsərdə bu sahibkarın vəsaiti hesabına Bakıda ucaldılmış tikililərin az-çox dolğun siyahısı verilir. Məqalədə habelə A.M.Nağıyevin digər xeyriyyəçilik işləri də işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *xeyriyyəçilik, mesenat, Bakı, memarlıq, milli burjuaziya.*

Məlumdur ki, Azərbaycanda xeyriyyəçiliyin çox qədim kökləri vardır. Lakin XIX əsrin sonunda xeyriyyəçilik xüsusilə geniş miqyas alaraq yeni forma və məzmun kəsb edir, hüquqi normaya çevrilir, bu sahədə təşkilatlar yaranırdı. Bu da, zənnimizcə, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı, habelə dövrün ictimai-iqtisadi həyatı ilə bağlı olmuşdur. Yəni XIX əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişafı ölkədə ictimai-iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, həm də əhəlinin sosial-mədəni həyatına da öz təsirini göstərmişdir. Quzey Azərbaycan iqtisadiyyatı kapitalist münasibətləri axarında inkişaf etdikcə burada əhəlinin təbəqələşməsi dərinləşir, nəticə etibarilə bir ovuc milyonlrlə yanaşı, xalqın böyük əksəriyyətini təşkil edən yoxsullar ordusu meydana çıxırdı. Kapitalizmin bütün ziddiyyətləri ilə əhatə olunan xalq kütləsi hər şeydən əvvəl ciddi maddi çətinliklərlə üzləşirdi. Belə bir ictimai-iqtisadi şəraitdə xalqı haqqında, onun elmə, təhsilə yiyələnməsi, dolanacağı barədə düşünən demokratik ruhlu ziyalıları yeni xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürmüşdülər [1, s. 125].

Neft hesabına varlanan Ağa Musa Nağıyev gəlirini daha bir yeni sahəyə – doğma şəhərində bir-birindən gözəl və son dərəcə lazımlı binaların tikintisinə, başqa sözlə deyilsə, daşınmaz əmlakə yönəltdi. Onun fikrincə, bu sahə neft qədr gəlir gətirməsə də, çox etibarlı kapital yatırımı sahəsi idi. Mülklərin tikintisinə aludə olan Ağa Musa bu işə atasının tövsiyəsi ilə başladığını hər zaman vurğulayırdı. Onun binalarının tikintisini əsasən “Qasimov qardaşları və K^o” şirkəti aparırdı [2, s. 165].

Ağa Musa Nağıyev Azərbaycanda inqilabadək Bakının arxitekturasına fenomen, gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən binalar tikdirməklə gözəllik bəxş edənlərdən biri olub.

Çox maraqlıdır ki, binaların tikilməsində Şərq və Avropa memarlıq məktəblərinin nümunələrindən istifadə etməklə bərabər, arxitektura və dizayn məsələsində Ağa Musanın özünün təklifləri, mülahizələri əsas götürülmüşdür. Yüksək zövqə malik olan Ağa Musanın təkliflərində simmetriyanın son dərəcə dəqiqliklə gözlənilməsi, binanın əzəmətli və fəsadının cəlbedici olması üçün verdiyi məsləhətlər bu gün də memarları heyrtləndirməkdə, onun fitri istedadına dərin rəğbət yaratmaqdadır.

Bakının ən çox gözəgəlimli yerlərində Azərbaycan memarlığının nümunələri kimi görünən tikililər məhz Ağa Musa Nağıyevin şəxsi vəsaiti və təklifləri əsasında inşa edilmişdir. Onun binaları elmimizin məbədidir.

20 ildən artıq Bakı Şəhər Dumasının Qlasnısı (yəni deputatı) olmuş Ağa Musanın tikdirdiyi binaların bir neçəsinin adını çəkək:

Kolybyakin küçəsi – indi N.Rəfibəyli, 49 – yaşayış b-si;

Nizami, 93 – bina 1910-cu ildə inşa olunub – yaşayış b-si;

Rəsul Rza, 23 – bina 1910-cu ildə inşa olunub;

Səməd Vurğun, 12, 24 sayılı binalar 1912-ci ildə inşa olunub;

Neftçilər pr., 69 – bina 1910-cu ildə inşa olunub;

Zərifə Əliyeva pr. 33 – 1912-ci ildə inşa olunub;
Süleyman Rəhimov – Xaqani 14 və 16 saylı binalar;
28 May küçəsində: 4, 6, 10, 11, 14, 15, 17, 18 və s. yaşayış binaları;
Və daha onlarla başqa binalar... [2, s. 169].

Azərbaycanın memarlıq tarixinin incilərinə çevrilmiş bu şedevr binalardan çoxu bu gün inzibati binalar kimi fəaliyyət göstərir: “SOKAR” və Rusiyanın “LUKOYL” neft şirkəti, Zabitlər evi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Diaspora, AMEA, “ÜNS” teatrı, keçmiş Ali məhkəmə, Dövlət İqtisad Universiteti, dörd xəstəxana, “Kırxa”, sinaqoq üçün nəzərdə tutulub, sonradan “qəddar düşmənlərimiz” tərəfindən naməlum yol ilə zəbt edilmiş kilsə (Nizami 36), Gül pasajı binası – “Balıq kontoru”, R.Rza küçəsi bina 11 və 12-də keçmiş İncəsənət İnstitutu, həmin küçədə “Xaqani ticarət evi”nin yerindəki Tibb Universiteti və “Tənqid-təbliğ” teatrı, M.Rəsulzadə küçəsi-8 ünvanındakı keçmiş “Prodmaq”, İctimai yığıncaqlar keçirilməsi məqsədilə tikilmiş bina (Xaqani, 47), “Məhkəmə ekspertizası” (keçmiş “Astoriya mehmanxanası) - Xaqani 14 və 16 saylı binalar, Mərdəkanda “Abşeron” mədə-bağırsaq sanatoriyası [2, s. 170].

1899-cu ildə Ağa Musa Nağıyev Merkuri (indiki Zərifə Əliyeva küçəsi, 36-da) memar Kazimir Şkureviçin inşasında Bakı şəhər poçt-teleqraf kontorunun binasını tikdirir. Binanı tikdirməkdə əsas məqsədi kənd və rayonların şəhərlə əlaqələrini asanlaşdırmaq, onları birləşdirmək olub. Nəqliyyat vasitələrinin məhdud olduğu bir dövrdə belə bir addımı atan məhz Ağa Musa olub [3, s. 149].

28 may küçəsindəki binaların heç biri bu gün də öz tərəvətini itirməyib, bənzərsiz xarici görünüşü ilə insanı heyratə salır.

Ağa Musa Nağıyev “avropalaşmaq” niyyətində olanlara: “Qərbi Azərbaycana gətirəcəyəm” – deyirdi. Bu fikrini dəfələrlə elə qəzetlərdəki çıxışlarında da (“Təzə həyat” qəzeti, 1907 il; “Baku” qəzeti, 1912-ci il) təkrarlayırdı.

Qeyd edək ki, bu binalar gözəlliyi, möhtəşəmliyi, nadir üslubu xatırlatmaqla yanaşı, kədərli duyğuları da özündə yaşadır. Bu duyğular sahibinin acınacaqlı taleyidir. Onun taleyi bir çox başqa milyonçulardan fərqli olaraq çox kədərli olub. Hər iki övladı gənc ikən: qızı Ümmülbanu doğuş zamanı, oğlu İsmayıl isə vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir.

Neft milyonçusu və xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyev kasıb bir ailədə dünyaya göz açmasına, heç bir təhsil almamasına baxmayaraq, fərasəti və ağılı ilə həyatda özünə yol açdı. Xalqın ehtiyacından irəli gələn hər bir çağırışına vaxtında cavab verməsi, doğma şəhəri ilə bağlı bütün xeyriyyəçilik işlərində yaxından iştirak etməsi, nəhayət, xalqı üçün qoyub getdikləri ona əbədlilik qazandırdı.

Atasının “Oğul, bacardığın qədər bina tikdir, ömrün uzanar” vəsiyyətinə əməl edib 100 bina tikdirməyi qarşısına məqsəd qoyan və 100 yaşayacağına, hətta ölümsüzlüyə qovuşacağına inanan Ağa Musa Nağıyev 70 yaşında ikən dünyasını dəyişdi. Ölüm atasının vəsiyyətinə tam şəkildə əməl etməyə imkan ver-

məsə də, Bakı milyonçuları arasında ən çox bina tikdirmək yalnız ona mənsubdur [4, s. 98].

Ucalan gözəl tikililəri ona mənəvi ölümsüzlük qazandırdı.

Bir zaman hımballıq etsə də, sonralar ağılı, fərasəti və uğurlu taleyi sayəsində məşhur neft milyonçusuna çevrilən Ağa Musa Nağıyevin yüksək zövq ilə inşa etdirdiyi binalar bu gün də onun ömrünü sonsuzluğa calayan qırılmaz, sarsılmaz daş tellərdir.

Ağa Musa Nağıyev oğlunun xatirəsini yad etmək üçün şəhərin mərkəzində – Nikolayevski küçəsində (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) qeyri-adi bir saray tikdirməyə qərar verir. Bu məqsədlə o, məşhur Polşa memarı Yuzef Ploşkonu İtalyan memarlığının incəlikləri ilə tanış olmaq üçün İtaliyaya ezamiyyə edir və bu proses 3 il davam edir. Palatso Kantarini sarayının tamamlanmış eskizləri əsasında və milli memarlıq məktəbinin ənənələri nəzərə alınmaqla 1908-ci ildə “İsmailiyyə” sarayının tikintisinə başlamağa qərar verir. Binanın tikintisi ancaq 1913-cü ildə sona yetir. 1913-cü il aprelin 7-də bina tam istifadəyə verilir. Qeyd etmək vacibdir ki, 2013-cü ildə binanın istifadəyə verilməsinin 100 ili tamam oldu. Binanın frontonunda Məhəmməd Peyğəmbərin və İmam Əlinin kəlamları həkk olunub: “İnsan öz əməyi ilə istədiyinə nail olur və yüksəlir”; “İnsan doğulandan ölənədək oxumalıdır”; “Müsəlmanlar! Sizin yaşadığınız əsr sizinlə birgə ölür, öz övladlarınızı yeni əsrə hazırlayın”; “Oxumaq üçün lazım gələrsə, Çinə də getmək məsləhətdir”!

Sonradan memar Y.Ploşko xatırlayırmış ki, Bakının mərkəzində Azərbaycanın milli ornamentləri ilə bəzədilmiş bina inşa etmək onun ən böyük arzusu imiş.

Qotik üslubda tikilmiş “İsmailiyyə” binası 1918-ci ilin mart qırğınlarında qəddar ermənilərin Bakıda törətdikləri vəhşiliklər zamanı top atəşinə tutularaq dağıdılması xeyriyyəçinin həyat eşqini əlindən alır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin fəaliyyət göstərdiyi bu bina vaxtilə A.M.Nağıyev üçün böyük əhəmiyyət kəsb edib [4, s. 100].

Binanın dağıdılmasında əsas məqsəd analoqu yalnız İtaliyada olan “Venesiya qotikası”nı məhv etməklə bərabər, binanın zirzəmisində qorunan ziyalıların arxivini və bəzi məlumatlara görə binanın özülündəki qızılı ələ keçirmək olub. Ağa Musa Nağıyev nakam oğlu İsmayılın xatirəsinə tikdirdiyi bu binanın məhv edilməsi ilə mənən və cismən sınıır. Heç cür unuda bilmədiyi bala dərddini Ağa Musanı məcazi mənada yaşada biləcək yadigarının məhv edilməsi daha da təzələyir. O, 1919-cu ilin martın 4-də dünyasını dəyişir.

O zaman maarifçilik və xeyriyyə işləri ilə məşğul olan cəmiyyətlərin fəaliyyəti günü-gündən genişlənirdi. Bütün bu işləri özündə birləşdirəcək vahid müsəlman xeyriyyəçi – mədəniyyət mərkəzinin yaradılması bir zərurətə çevrilmişdi. Yeni inşa olunmuş “İsmailiyyə” sarayını Ağa Musa Nağıyev məhz belə bir mərkəz elan etmişdi. Burada “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi.

Ermənilərin 1918-ci ilin martında Bakıda törətdikləri qırğınlar zamanı yandırılıb qarət və yerlə yeksan edilən bu möhtəşəm bina həmin ilin sentyabrında Bakı düşmənlərindən azad edildikdən sonra Milli Hökumətin qərarı ilə yenidən bərpa olunmuşdur [5, s. 67].

O dövrdə rus çarizminin yeritdiyi müstəmləkə siyasətindən Qafqaz xalqları içərisində ən çox əzab çəkənlər müsəlmanlar idi. Məsələn, 1912-ci ildə ibtidai təhsil alan azərbaycanlı uşaqların xüsusi çəkisi cəmi 12 faiz təşkil edirdi. Orta məktəblərdə təhsil alanlar içərisində isə bu göstərici cəmi 2,8 faizə bərabər idi. Məhz buna görə o dövrdə azərbaycanlı iş adamları millətini savadlı görmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər.

Tək Ağa Musa uzun illər boyu azərbaycanlı tələbələrin müxtəlif təhsil ocaqlarında bilik almaları üçün ildə 8 min rubl ayırırdı.

O illərdə məşhur rus məmurlarından V.Kovalevski Bakıda kommersiya məktəbinin yaradılması təklifini irəli sürür. Binanın tikintisi üçün tələb olunan 170 min rubl məbləğində vəsait qısa müddətdə toplanılır. Bu məbləğin 50 min rublunu H.Z.Tağıyev ödəmişdi.

Ağa Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev Şamaxıda tikiləcək realnı və peşə məktəbləri üçün binanın inşasına vəsait toplanmasında fəal iştirak edirdilər. Ağa Musa XIX əsrdən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, şikəst uşaqlara yardım edən “Uşaq bağçası” Xeyriyyə Cəmiyyətinin də həqiqi üzvü idi. O, uşaq ölümü ilə mübarizə aparan Bakı Cəmiyyətinə küllü miqdarda pul köçürmüşdür [6, s. 123].

1898-ci ilin yanvar ayında Bakıda “Körpələr evi”nin inşasına başlanılmışdı. Vəsaitin çatışmaması üzündən yarımçıq qalan tikintiyə A.M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev küllü miqdarda pul ayırmışdılar.

Ağa Musa Nağıyev “Vərəmlə mübarizə aparan Qafqaz cəmiyyəti”nin də fəal üzvlərindən olub. Deyilənlərə görə, bu cəmiyyətin hər toplantısından sonra Ağa Musa vərəm xəstəliyi nəticəsində dünyasını dəyişmiş oğlu İsmayılı xatırlayaraq acı ızdırablar keçirirmiş.

Milyonçular arasında yarışa girərdilər ki, il ərzində kim tədbirlərə daha çox aktyor və ya müğənni dəvət edib, tamaşalar təşkil edib. Bu sırada Ağa Musa Nağıyev həmişə ön sıralarda olardı.

Bütün bunların əsasını, əlbəttə ki, onun maliyyə imkanları təşkil edirdi. El arasında belə savab işləri ilə hörmət qazanmış adamlar içərisində Ağa Musa Nağıyevin adı həmişə hörmətlə çəkilərdi. 1896-cı ildə “Tağıyev” teatrında Ağa Musanın təşəbbüsü ilə “Dilin bəlası” və “Qırt-qırt” tamaşaları səhnəyə qoyulmuşdur [7, s. 56].

A.M.Nağıyev bu tamaşaların premyerasının hazırlanmasında yaxından iştirak edən Nəriman Nərimanova qiymətli, almaz daşlı üzük bağışlayır, Z.Zeynalova isə qızıl saat bağışlayır. Ümumilikdə bu hədiyyələrin hər birinə Ağa Musa 200 rubl məbləğində pul xərcləmişdir [7, s. 60]. O vaxtlar teatrın, xüsusilə incəsənətin təbliğində N.Nərimanovun rolu çox böyük idi.

Gələcəyi yaxşı görmək məsuliyyətini üzərinə götürən Ağa Musa çox planlar haqqında düşünürdü: azərbaycanlı balalarının savad alması, Bakının susuzluğu, insanların küçə həyatı və s. Onu ən çox düşündürən səhiyyə sistemindeki problemlər idi. Məhz səhiyyənin çox zəif olması səbəbindən oğlu İsmayılı itirən və bu itkinin ağrısını daim qəlbində gəzdirən milyonçu, çarəsizlikdən ölümün qarşısını almaq məqsədilə xəstəxanalar tikdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onun vəsaiti hesabına Bakıda o dövr üçün müqayisə olunmaz dərəcədə yüksək səviyyədə təchiz edilmiş dörd nəhəng xəstəxana tikdirir ki, bu gün də insanlar bu səhiyyə ocaqlarında şəfa tapmaqla bərabər möcüzələrlə rastlaşırlar.

Tikdirdiyi xəstəxanalarda insanların bu gün də şəfa tapması, məktəblərdə mənsub olduğu millətin balalarının elmə-savada yiyələnməsi, Azərbaycan elminin “baş qərargahının” da onun binasında yerləşməsi, ümumilikdə gətirdikdə şəxsi vəsaiti ilə ucaldılmış binaları bu gün də millətimizə və dövlətimizə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. II c., Bakı, 1964.
2. Süleymanov M. Ağa Musa Nağıyev. Bakı, 1994.
3. Nağıyeva D. Ömrün səhifələri. Bakı, 2010.
4. İsmayıl M., İbrahimov M. El atası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
5. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
6. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkəti (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999.
7. Süleymanov M. Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı, 1996.

Дилара Нагиева-Мухтарова

ИЗ ИСТОРИИ МЕЦЕНАТСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В данной статье на основе сведений различных источников, в том числе личных архивов, автором рассмотрена меценатская деятельность миллионера А.М.Нагиева. В работе приводится более-менее полный список зданий, которые были воздвигнуты в Баку на средства этого предпринимателя. В статье освещены также другие аспекты благотворительной деятельности А.М.Нагиева.

Ключевые слова: *благотворительность, меценат, Баку, архитектура, национальная буржуазия.*

Dilara Naghiyeva-Mukhtarova

FROM THE HISTORY OF PATRONAGE OF ART IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES

In this paper on the basis of data acquired from various sources including personal archives, the author analyzes the patronage activities of the millionaire A.M.Naghiyev. Full to a certain degree list of the buildings which have been constructed in Baku at the expense of this entrepreneur is given in the paper. Also the other aspects of A.M.Naghiyev's patronage activities are covered in the paper.

Key words: *charity, patron of art, Baku, architecture, national bourgeoisie.*

(Tarix elmləri doktoru Ə.Q.Qasımov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ERAMIZDAN ƏVVƏL VI-I MİNİLLİKLƏRDƏ NAXÇIVANIN ƏHALİSİ VƏ ETNİK-MƏDƏNİ PROSESLƏR

Naxçıvan ərazisində türk etnoslarının məskunlaşmasını təsdiq edən faktlar e.ə. VI minilliyə aiddir. Bu dövrdə Naxçıvanda Xalaf mədəniyyəti, ondan sonra isə Ubeyd mədəniyyəti yayılmışdır. Xalaf mədəniyyəti tədqiqatçıları tərəfindən türkdilli Şumer tayfaları ilə əlaqələndirilmişdir. E.ə. IV-II minilliklərdə bu ərazidə kuti, lullubi, turukki, kassit, skif, as tayfaları məskunlaşmışdır. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində bu ərazidə şəhər-dövlətlər mövcud olmuş, iqtisadi-mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir. E.ə. I minillikdə Naxçıvanda məskunlaşan tayfalar Etiuni tayfa ittifaqına daxil olaraq Urartu dövlətinə qarşı mübarizə aparmış, dövlətçilik ənənələrini

qoruyub saxlamışlar. Müxtəlif dövrlərdə bu ərazidə türkdilli tayfaların məskunlaşması e.ə. II-I minilliklərdə onların üstünlük təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Onlar Erkən Orta əsrlərdə burada məskunlaşan digər türkdilli tayfalarla birlikdə Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmişdir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif etnik qrupların birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Arxeoloji və onomastik materialların araşdırılması göstərir ki, Naxçıvan ərazisində formalaşan qədim mədəniyyətlər türk tayfaları tərəfindən yaradılmışdır. Bu tayfalar regionun sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Xalaf mədəniyyəti, Ubeyd mədəniyyəti, Azərbaycan xalqı, etnos, turukki.*

Naxçıvanda yerləşən arxeoloji abidələrin tədqiqi bu ərazidə formalaşan qədim mədəniyyətlərin yerli etnoslar tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir (1, s. 254-257). Naxçıvanın qədim mədəniyyətləri Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş, mədəniyyətlərin formalaşmasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin və miqrasiyaların da müəyyən rolu olmuşdur. Qədim Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqələr hələ e.ə. VII-VI minilliklərdən başlamışdı. I Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən aşkar olunan Xalaf tipli çölmək e.ə. VI minilliyə aid edilir (16, s. 63-70). Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə bu çölmək Mesopotamiyadan gətirilmişdir (1, s. 73-74). Bu çölmək I Kültəpədə arxası üstə uzadılmış skeletlə birlikdə aşkar olunmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, bu tip dəfn adəti Mesopotamiyada Xalaf mədəniyyətinin yayıldığı dövr üçün xarakterik olmuşdur, o zaman bu tip keramikanın müəyyən əhali qrupunun miqrasiyası ilə gətirildiyini demək olar. Bu dəfn adəti *şumerlərlə* bağlanmışdır (12, s. 1-90). Şumerlərin türkdilli olması ilə bağlı bir sıra Avropa alimlərinin, o cümlədən mərhum alman alimi Q.Hüzingin, E.Forerin, F.Hummelin, V.Xristianın, B.Landsberqerin fikirləri sonradan siyasi məqsədlər xarakterinə inkar edilmişdir. F.Hommel şumerlərin Orta Asiyadan köçərək Ön Asiyaya gələn türk tayfaları olduğunu deməklə 350 şumer sözünün türkçə izahını vermişdir. Şumerlərdə Allah mənasını ifadə edən “Dinqir”, türklərdə “Tenqri” sözləri, mifoloji və dil özəllikləri əski şumer dilinin türk dilinə uyğun olduğunu göstərir. Fikrimizcə, bu qruplar ticarət və sənətkarlardan ibarət olmuş yerli əhali ilə qaynayıb qarışmışdır. Ovçular təpəsində aşkar olunan ev siçanlarının araşdırılması onların Mesopotamiya mənşəli olduğunu, lakin yerli şəraitə uyğunlaşaraq xeyli dəyişdiyini göstərir. Araşdırmalar bu heyvanların qədim əkinçilik mədəniyyətlərini təqib edərək e.ə. VII-VI minilliklərdə Naxçıvana gəldiyini təsdiq edir (27, s. 80; 10, s. 31-34). Lakin bütün bunlar heç də bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, Naxçıvanın qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Mesopotamiyadan gətirildiyini təsdiq etmir (29, s. 407), əksinə, onun yerli zəmində inkişaf etdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, son illər artan faktlar İkiçayarasının qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvan ərazisində formalaşan mədəniyyətlərə müəyyən təsir etdiyini təsdiq edir. Bu təsir müəyyən istehsal sahələrinin inkişafını stimullaşdırmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan abidələrində yayılan boyalı keramika, o cümlədən Xalac boyalı keramikası Cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Ubeyd mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur.

İ.H.Nərimanov Leylatəpə yaşayış yerini aşkar etdikdən sonra bu yaşayış yerinin Mesopotamiya tayfaları, xüsusilə Ubeyd-Uruk tayfaları tərəfindən salındığını qeyd etmişdir (22, s. 130). Onun fikrinə görə, Naxçıvanda Xalaf mədəniyyətindən sonra Ubeyd mədəniyyətinə mənsub tayfalar məskunlaşmışdır (23, s. 32). Hazırda tədqiqatçıların bir qrupu tərəfindən Leylatəpə tipli abidələr Ubeyd mədəniyyətinə (30, s. 154), digərləri tərəfindən isə Uruk mədəniyyətinə aid edilməkdədir (21, s. 82).

E.ə. V-III minilliklərdə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Naxçıvanda da Kür-Araz mədəniyyəti yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, e.ə. III minillikdə bu ərazidə *hurri* dili yayılmışdır (14, s. 5-8). Lakin *hurri* dilinin yayılması yerli dillərin işlədildiyini istisna etmir. Araşdırmalar göstərir ki, Zaqros dağlarının qərb ətəklərində, Urmiyanın qərb vilayətlərində və digər yerlərdə yayılmış qədim tayfalardan biri də hurrilər idi (5, s. 99). Hurrilərin vətəninin Cənubi Qafqaz, İrəvan yaylası və Dağlıq Kürdüstan ərazisi idi (5, s. 100). Hurri dili hind-Avropa dillərinə aid olmamışdır (5, s. 101). Artıq müəyyən edilmişdir ki, bu dil Urartu dilinə qohumdur. Son dövrdə *hurri* (eləcə də Urartu) dilinin Şimal-Şərqi Qafqaz dilləri ailəsilə bağlayırlar (5, s. 101-102). E.Forer e.ə. III-II minilliklərdə Ön Asiyada yaşayan hurrilərin dilinin türköid bir dil olduğunu qeyd etmişdir. İ.M.Dyakonovun fikrincə, *hurri* etnik massivi Cənubi Azərbaycanı əhatə etməmiş və e.ə. III-II minilliklərdə bu regionun əsas əhalisi *kuti* və *lullubilərdən* ibarət olmuşdur (14, s. 5-8). İ.Q.Əliyev və Q.A.Melikişvilinin (30, s.120) fikrinə görə isə e.ə. III-II minilliklərdə Cənubi Azərbaycanın əhalisi mədəni və etnik baxımdan zaqro-elam etnosu ilə yaxın olmuşdur (7, s. 84, 105-107). Bu etnosun ural-altay dilləri ilə (türk dilləri ilə) bağlılığı irəli sürülmüşdür.

Məlum olduğu kimi, arxeoloji ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyətinin lokal variantlarının yerli etnoslara aid edilməsinə cəhd edilmişdir (17, s. 114). Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Azərbaycanda *kuti*, *lullubi* və *su* tayfaları yaşamışdır. Onlar içərisində hökmran mövqe *kuti* və *lullubilərə* məxsus olmuşdur. E.ə. III minillikdə Urmiya hövzəsində *kuti* və *lullubilərin* siyasi qurumları da mövcud olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonunda *kutilərin* Mesopotamiyadakı ağalığına son qoyulur, *kuti* və *lullubilərin* siyasi qurumları isə dağılır. İ.Q.Əliyev qeyd edir ki, “Urmiya gölünün qərb sahilində aşkar edilmiş və Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərinə yaxın olan Göytəpə mədəniyyəti *kutilərə* məxsus imiş” (5, s. 101). Tədqiqatçının “Göytəpə mədəniyyəti” adı altında nəyi nəzərdə tutduğu dəqiq məlum deyil. Lakin bu dövrdə geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyəti idi.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənub rayonlarında, xüsusilə Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda Mesopotamiya və Elam mədəniyyətinin təsirini əks etdirən bo-

yali keramika yayılmağa başlayır. Bu mədəniyyət Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Ermənistan və Gürcüstanın müəyyən qismini əhatə etmişdir. Lakin bu dövrdə Gürcüstanın və Şimali Azərbaycanın böyük bir qisminə boz və qara rəngli cilalı keramika ilə xarakterizə edilən mədəniyyət mövcud olmuşdur. Fikrimizcə, qara rəngli keramika ilə xarakterizə edilən bu mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyətindən törəmiş və onunla bağlı olmuşdur. Boyalı keramikanın yayılması tədqiqatçılar tərəfindən yeni etnosun miqrasiyası ilə bağlanmışdır (11, s. 87). Şübhəsiz ki, qədim əhalinin müəyyən qrupu yeni etnosla qarışaraq əvvəlki yerində qalmış, digər bir qismi isə şimal rayonlara sıxışdırılaraq orada kompakt halda yaşamışdır (8, s. 34).

İ.M.Dyakonovun fikrincə, kutilər Cənubi Qafqaza güclənən lullubi tayfa ittifaqı tərəfindən sıxışdırılmışdır. Arxeoloji materialların təhlilinə əsasən demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Boyalı qablar mədəniyyətini daşıyan tayfalar tərəfindən sıxışdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tayfalar nəinki Azərbaycanın, həmçinin Mesopotamiya və İranın tarixində mühüm rol oynamışdır. Əgər Boyalı qablar mədəniyyəti lullubilərlə bağlansa, şübhəsiz ki, bu tayfaların məskunlaşdığı əsas rayonlardan biri də Naxçıvan olmuşdur.

Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun e.ə. III-II minilliklərdə ortaq mədəniyyətə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan e.ə. II minillikdə Urmiya hövzəsində xatırlanan *turukkilərin* də Naxçıvan ərazisində məskunlaşdığını demək olar. Herodotda xatırlanan *iyurki*, Plini və Pomponiya Melada xatırlanan *turke* etnoniminin türklərlə bağlı olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir (35, s. 10-13).

E.ə. II minilliyin birinci rübündə tarix səhnəsinə *kaşşu (kassit)* tayfa ittifaqı çıxdı. Onomastik materiallar bu tayfaların geniş əraziyə yayıldığını, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşdığını göstərir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, yunanca “qalay” mənasını verən “kassiteros” sözü, kassitlərin adı ilə bağlıdır. Bu kassit tayfalarının Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin yaranmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Bu, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətlərin bir etnos tərəfindən deyil, bir-birinə qohum etnoslar tərəfindən yaradıldığını deməyə imkan verir. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi “kassiteros”un, yəni qalayın e.ə. III minilliyin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yayıldığını göstərir. Naxçıvanda bu tayfalarla bağlı xeyli yer adları qalmışdır (32, s. 82-89).

E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Naxçıvan ərazisi mürəkkəb sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşması prosesi getmişdir. Azərbaycanın şimal rayonlarında formalaşan bu mədəniyyət buradan Cənubi Azərbaycana və Naxçıvana yayılmışdır. Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə I Kültəpə (1, s. 313), II Kültəpə (6, s. 124), Şahtaxtı (2, s. 27-99), Yurdçu (26, s. 51), Kolanı , Sarıdərə (24, s. 42-52), Boyəhməd (26, s. 16-35), Haqıxlıq (24, s. 57), Qarabulaq (26, s. 98), Zeyvə

(26, s. 163) və digər abidələrdə rastlanmışdır. Bu abidələrin tədqiqi göstərir ki, bu mədəniyyəti yaradan tayfaların bir qismi maldarlıqla məşğul olaraq köçəri həyat tərzini keçirmişdir. Belə ki, bu mədəniyyətə aid abidələrdə yaşayış mövsi mi xarakterdə olduğundan mədəni təbəqə yığılmamışdır. I Kültəpə, II Kültəpə, Şahtaxtı, Yurdçu, Qızılburun və digər abidələrdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti elementlərinin ortaya çıxması bu tayfaların Naxçıvanın Arazboyu vadisini də ələ keçirildiyini göstərir. Şübhəsiz ki, bu yaşayış yerlərində müəyyən əhali qrupu və hərbi qarnizonlar yerləşdirilmişdir. Ola bilsin ki, onların bir qismi də yerli əhali ilə qarışmış və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

Silahlara yalnız müəyyən qəbirlərdə rastlanması, tayfa başçısının mifik rəsmlərlə bəzədilmiş qəbirdə dəfn edilməsi cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin mövcud olduğunu göstərməklə bərabər müəyyən hərbi potensiala malik böyük tayfa ittifaqlarının da formalaşdığını göstərməkdədir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşmasında müxtəlif etnik qruplar iştirak etmişdir (17, s. 86). Bir qrup abidələr hurrilərə (20, s. 86), digərləri isə irandillilərə aid edilmişdir (34, s. 131-136). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqatçıların at skeletləri ilə əsaslandırılmış fikirləri heç də həmişə doğru deyildir. Belə ki, Ə.K.Ələkbərov tərəfindən tədqiq edilən Şahtaxtı qəbiri uzun müddət arxeoloji ədəbiyyatda skif qəbiri kimi qeyd edilmişdir. Halbuki, bu abidənin skif mədəniyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digər tərəfdən bu abidələr irandillilərə aid olsa belə, onlar M.N.Poqrebovanın çıxardığı geniş nəticələr üçün əsas vermir. Bu qrupa daxil olan abidələr yalnızca bir neçə kurqanla təmsil olunmuşdur. Atla və kremasiya ilə müşayiət olunan dəfn adəti isə yalnız irandillilər üçün deyil, digər xalqlar üçün də xarakterik olmuşdur. Məlum olduğu kimi at Ön Asiyada irandillilər gəlməmişdən xeyli əvvəl əhliləşdirilmişdir (15, s. 248). Fikrimizcə, əgər mümkündürsə, irandillilərin yalnız Azərbaycandan keçərək İran yaylasına getdiyini söyləmək olar. Bu keçiş zamanı Azərbaycanda yerləşən tayfalar yerli mədəniyyəti qəbul edərək assimilyasiya olunmuşdur. Elə buna görə də M.N.Poqrebovanın irandillilərin Azərbaycan ərazisində uzun müddət məskənləşərək yerli mədəniyyəti qəbul etməsi, bu mədəniyyəti İran yaylasına aparması haqqındakı fikirləri də olduqca ziddiyyətli və subyektivdir. M.N.Poqrebova bu tayfaların İran yaylasına daxil olarkən öz dillərini və etnosunu nə dərəcədə saxladığını söyləyə bilməmişdir (34, s. 136).

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ikinci qrup abidələri ştamp və cızma naxışlı boz keramika, zəngin tunc inventarla xarakterizə edilən daş qutularla təmsil olunmuşdur. Yerli tayfalara mənsub olan bu abidələr indiyədək kifayət qədər təhlil edilməmişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, tunc əşyalar, o cümlədən silahlar başlıca olaraq daş qutu tipli qəbirlərdən aşkar olunmuşdur, o zaman demək olar ki, bu tayfalar öz hökmran mövqeyini və hərbi potensialını saxlamışdır. Araşdırmalar Naxçıvan abidələrinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bu qolu ilə bağlı olduğunu göstərir.

Araşdırmalara dayanaraq deyə bilərik ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti qədim dövrdən bu ərazidə məskənləşən aborigenlər tərəfindən yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi bu mədəniyyət başlıca olaraq boz rəngli keramika ilə xarakterizə edilir. Bu tip keramika e.ə. V-III minilliklərdə Azərbaycanda yayılan Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti isə bu mədəniyyətin davamı olmuşdur. Bu abidələr üçün xarakterik olan kollektiv dəfnlər Azərbaycanda və Naxçıvanda qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur (1, s. 39-51; 17, s. 81-83).

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan qəbir tipləri də Azərbaycanda e.ə. III minillikdə mövcud olmuşdur. Buna görə də Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Kür-Araz mədəniyyətinə qohum tayfalar tərəfindən yaradıldığını söyləmək olar. Faktlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini yaradan tayfalar arasında mədəni və siyasi cəhətdən birləşmə prosesi getmişdir. Etnik-mədəni proseslərin formalaşmasında xarici impulsların da müəyyən təsiri olmuşdur.

Bu tayfaların Azərbaycanın şimalından hərəkət edərək Naxçıvan, daha sonra isə Urmiya hövzəsində məskənləşməsi Assuriya və Urartu tərəfindən işğal təhlükəsinin artması ilə bağlı olmuşdur. Mixi yazılar Urartu çarlarının Naxçıvana uğursuz reydi haqqında məlumat saxlamışdır (9, s. 86-87). Lakin Naxçıvan ərazisində birbaşa urartulara aid abidələrə rastlanmamışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar Naxçıvanda möhkəmlənə bilməmişdir. Bu isə yerli tayfaların müqaviməti ilə bağlı olmuşdur. Qədim dövrdən Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşan kuti və lullubi tayfaları e.ə. I minilliyin əvvəlində Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvanda yaşayan qədim tayfaların Göyçə gölü ətrafında formalaşan "Etiuni" konfederasiyası ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Arxeoloji abidələrin tədqiqi e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Naxçıvanda müxtəlif etnosların yaşadığını təsdiq edir. Bu, hər şeydən əvvəl dəfn adətinin müxtəlifliyində və keramika məmulatında özünü göstərir. Bu baxımdan skeletli və skeletsiz qəbirlər diqqəti çəkir. Arxeoloji mədəniyyətləri konkret etnoslarla bağlamaq müəyyən çətinlik törətsə də, onomastik materiallar qədim dövrdə Naxçıvanda yaşayan *as* tayfaları haqqında da müəyyən məlumat saxlamışdır. Bu tayfalarla bağlı onomastik materiallar başlıca olaraq Kəngərli rayonunun Qarabağlar və Şahtaxtı ərazisində rast gəlinir. Bu etnosun adı Asni çayının adında maddiləşmişdir. Bu çayla bağlı müxtəlif əfsanələr var. Rəvayətə görə, Asni gursulu imiş və Qarabağlardan axaraq indiki Şahtaxtı kəndinin yaxınlığında Araza qovuşmuş. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfaların adı Araz (*Ar-as*) çayının adında da qorunub saxlanmışdır. Naxçıvanın digər rayonlarında olan toponimlər bu tayfaların Naxçıvanda məskunlaşdığını göstərir. Bu etnonim Culfa rayonundakı Ərəzin (*Ər-əz-in* // *Ar-as-in*) kəndinin adında da qorunub saxlanmışdır. Urartu hökmdarı Menuanın Culfa rayonundan aşkar olunan kitabəsində bu toponim *Arsine* şəklində qeyd edilmişdir (19, s. 107).

Ordubad rayonunda yerləşən qəbir abidələrinin bir qrupu tədqiqatçılar tərəfindən qadın döyüşçülərə-amazonlara aid edilmişdir (18, s. 127-135). Mənbələrin məlumatı amazonların “eorpat” adlandırıldığını göstərir ki, bu da Azərbaycan dilində qadın mənasını ifadə edir. Hazırda bu qəbir abidələrinin aşkar olduğu nekropolun yaxınlığında Aza toponimi qalmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində as-az sözü də qadın mənasını ifadə edir. Bu faktlar qadın döyüşçülərdən ibarət olan tayfaların olması ilə bağlı qədim miflərin müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu göstərir. Ehtimal ki, bu qadınların kişilərlə bərabərhuquqlu döyüşçü olduğunu təsdiq edir (18, s. 130)

E.ə. I minilliyin birinci yarısında Naxçıvanda məskunlaşan tayfalardan biri də *skiflər* olmuşdur. Bu tayfalarla bağlı abidələr indiyədək Naxçıvanda aşkar edilməmişdir. Lakin Kəngərli və Şahbuz rayonlarından aşkar olunan skif tipli ox ucluqları bu tayfaların Naxçıvanda olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir (26). Assur mənbələrində skiflər *aşquz və işquz* kimi xatırlanmışdır. Skiflərin etnik mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Skiflərin türk olduğunu qəbul etməyən və onları tamamilə irandillilərlə bağlayan mərhum akademik İ.H.Əliyev onlar içərisində türk xalqlarının olduğunu etiraf etmişdir. Aşşur qaynaqlarında xatırlanan “iç quz”, “aş quz” etnoniminin ərəb mənbələrində xatırlanan “quz”larla eyni olduğu və türklərə aid olduğu indi heç bir şübhə doğurmur. E.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın tarixində mühüm rol oynayan tayfaların Naxçıvanda olmasını *sak* etnonimi ilə bağlı toponimlər də təsdiq edir. Ordubad rayonunda Sakkarsu çayının adı bu tayfalarla bağlı olmalıdır. Skif tayfalarının Yaxın Şərqə hərəkəti ilə bağlı tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. Qafqaz Albaniyasına aid Arsax vilayətinin Naxçıvanın qonşuluğunda yerləşməsi sak tayfalarının bu regionun tarixində mühüm rola malik olduğunu göstərir. Ehtimal ki, skiflər Yaxın Şərqə müxtəlif yollarla irəliləmişlər. Şübhəsiz ki, bu yollardan biri də Naxçıvan ərazisindən keçmişdir. Şahbuz rayonunda skif tipli ox ucluqlarının tapılması bu tayfaların Batabat aşırımından keçid kimi istifadə etdiyinin göstəricisidir.

Erkən Orta əsrlərdə türk tayfalarının Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşması davam etmişdir. Hun türklərinin (xəzər, şabir, onoqur və s.) II əsrdə Şimali Qara dəniz sahillərində, yaxud Xəzərin şimalında yaşaması haqqında Vizantiya tarixçisi Dionisiy, yunan coğrafiyaçısı Klavdi Ptolemey məlumat vermişlər. Lakin Moisey Xorenskinin 193-213-cü illərdə xəzərlərin Çoradan keçərək bütün Albaniyaya yayılmasını bəzi tədqiqatçılar işlərinə yaramadıqları üçün anaxronizm adlandırmışlar (3, s. 116; 33, s. 77). V.N.Qabiasvili göstərir ki, qədim gürcü mənbələrində türk xalqları e.ə. IV-III əsrlərə aid hadisələrlə bağlı olaraq xatırlanır.

E.Yeremeyev “Türklərin etnogenezi” kitabında yazır ki, III-IV əsrlərdə türk tayfaları Kiçik Asiya, Qafqaz və Balkan xalqlarının çoxsaylı və daimi qonşuları idilər. Digər tədqiqatçı A.P.Novoselçev hun türklərinin I minilliyin birinci yarısında Cənubi Qafqazda yayıldığını qeyd edir (28, s. 56). Sasani şahı

II Yezdegerd də ermənilərin üsyanına qarşı mübarizədə türklərdən istifadə etmişdir. Y.Q.Cəfərovun tədqiqatlarında hunların protobulqar və qədim türk tayfaları olduğu göstərilir. Tədqiqat işinin “Onoqur birliyi və Albaniya (395-466)”, “Sabir birliyi və Albaniya (466-558)” bölümlərində türk xalqları ilə Albaniyanın münasibətləri aydın şəkildə izah edilir (13). Suriya tarixçisi Zaxari Mitilenski V əsrin sonu – VI əsrin əvvəlində Dərbənd yaxınlığında 13 türk tayfasının sabir, avar, bulqar, xəzər və digərlərinin məskunlaşdığını qeyd edir (33, s. 82). Bu barədə həmçinin Favstos Buzand, Moisey Xorenski, Eqişe, Sebeos, Parpeçi, Musa Kaqankatvasi və başqa müəlliflərin əsərlərində məlumatlar vardır. “Alban tarixi”ndə Sabir tayfalarının yeni axınlarının VI əsrdə Azərbaycanda məskunlaşması ilə də bağlı məlumatlar vardır.

V əsrdə Naxçıvan, indiki Ermənistan və Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən böyük bir ərazidə güclü kəngərli birliyi mövcud olmuşdur. Herodota əsaslanaraq, bu tayfaların Azərbaycanda e.ə. VII-VI əsrlərdə məskunlaşdığını deyə bilərik. Suriya müəllifi Mar-Aba 542-ci ildə Xosrov Ənuşirəvanın Naxçıvan və onun ətrafında kəngərlilərlə müharibə apardığını göstərir (36, c. 140; 33, c. 88).

Ərəblər Azərbaycana hücumu hazırlaşarkən xəlifəyə verilən məlumatda Azərbaycanın türk ölkəsi olduğu bildirilmişdir (4, s. 57). Deyilənlər göstərir ki, I-VII əsrlər boyu türk xalqları Azərbaycan ərazisində üstünlük təşkil etmiş və nəinki buradakı, bütün Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdəki siyasi proseslərə qarışmışlar. Xristianlığın yayıldığı dövrdə türk qıpçaqlar, sabirlər, onoqurlar xristianlığı qəbul etmişdir. Bu dövrdə türk xalqlarının Cənubi Qafqazda oynadığı rolu erməni və gürcü dillərində qalan türk sözləri ilə də təsdiq edilir. Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirən doktor Mordman qeyd etmişdir ki, ermənilər hind-avropalı xalqlar sırasına daxil olsalar da, onların dili türk dilinin böyük təsirinə məruz qalmışdır. O qeyd edir ki, mən bu sözləri deyərkən osmanlılardan keçən təsirdən yox, IV, V, VII əsrlərdə yazı dilində işlədilən türk sözlərini nəzərdə tuturam, o vaxt ki, səlcuqlar və osmanlılar haqqında heç kəs heç nə bilmirdi (36, s. 140; 33, s. 88). Erkən Orta əsrlərdə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdə məskunlaşan türk xalqlarının, bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi, “vəhşi” olmadığını, bir çox xalqların yazılı ədəbiyyatına təsir edəcək mədəni səviyyəyə malik olduğunu sübut edən faktlardan biri də “İqor polku haqqında dastan”da olan türk sözləridir.

Şübhəsiz ki, etnoslar müxtəlif etnik qrupların birləşməsi nəticəsində formalaşmışdı. Arxeoloji və onomastik materialların araşdırılması Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətlərin qədim türkdilli tayfalar tərəfindən yaradıldığını, bu tayfaların regionun ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

2. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq seriyası, 1961, № 5, с. 27-36.
3. Артаманов М.И. История Хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. I c., Bakı, 2007, 570 s.
6. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
7. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1960, 360 с.
8. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvan arxeologisi. İstanbul, 1997, 128 s.
9. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim yazı nümunələri haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Əsərləri, 1999, s. 86-87.
10. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti // Elm və Həyat, 2011, № 4, s. 31-34.
11. Burton Brown T. Excavation in Azerbaijan, 1948. London, 1995, 179 p.
12. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, 382 с.
13. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985, 124 с.
14. Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Закавказья с древним Востоком в III-I тысячелетиях до н.э. Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования Азербайджанского народа. Баку, 1966, с. 5-8.
15. Gordon E.L. Animal Represented in the Sumerian Proverbs and Fables. M.: Drevniy Mir, 1956, 245 p.
16. Helwing, B. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest / *Azerbaijan – Land between East and West, International Symposium, 2009, 1-3 april*. Baku: Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, p. 63-70.
17. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
18. İbrahimli B. Naxçıvanda aşkar olunmuş döyüşçü qadın qəbirləri haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası, 2010, с. 13, № 1, s. 127-135.
19. Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
20. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
21. Гулуев Ф. Урукская керамика Южного Кавказа / Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с. 82.
22. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 260 с.
23. Nərimanov İ.H. Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2003, № 1, s. 32-33.

24. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
25. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 108 s.
26. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
27. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. Excavation at Ovçulartepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // *Anatolia Antiqua*, XIX, 2011, s. 53-100.
28. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. Москва: Наука, 1972, 338 с.
29. Массон В.М. Поселение Джейтун. Ленинград, 1970, 161 с.
30. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, Том II: Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.
31. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
32. Rzayev F. Naxçıvan MR ərazisinə daxil olan toponimlərdə kas və sak etnoslarının izi / Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 2003, s. 82-90.
33. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
34. Пегребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем Железном веке. Москва: Наука, 1977, 248 с.
35. Ямпольский З.И. О тюрках V в. до н.э. // Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова. Серия языка и литературы, 1979, № 5-6.
36. Ворошил Г. Азербайджанская палеотопонимия в Закавказских источниках / Вопросы Филологии Азербайджана. Вып. 2, Баку, 1984, с. 136-150.

Вели Бахшалиев

НАСЕЛЕНИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В НАХЧЫВАНЕ В VI-I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯХ ДО НАШЕЙ ЭРЫ

Факты о заселении тюркскими этносами территории Нахчывана относятся к VI тысячелетию до н.э. В этом периоде в Нахчыване распространилась культура Халаф, а затем культура Убейд. Культура Халаф исследователями ассоциировалась с древними тюркоязычными племенами *шумеров*. Затем эта территория заселялась племенами кути, луллуби, турукки, касситы, скифы, асы. На разных этапах истории здесь формировались города-государства. В I тысячелетии до н.э. племена Нахчывана в союзе племенами Этиуни боролись против Урарту и сохраняли свою государственность. Расселению тюркоязычных племен в разные исторические периоды здесь способствовало преобладание их на этой террито-

рии в II-I тысячелетиях до н.э. Они вместе с другими тюркоязычными племенами, поселившимися здесь в раннем средневековье, участвовали в формировании Азербайджанского народа. Несомненно, этнос сформировался в результате соединения различных этнических групп. Исследования археологических и ономастических материалов показывают, что древние культуры, которые формировались на территории Нахчывана, созданы древними тюркскими племенами. Они сыграли особую роль в социально-политической жизни региона.

Ключевые слова: *Халафская культура, Убейдская культура, Азербайджанский народ, этнос, турукки.*

Veli Bakhshaliyev

POPULATION AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN NAKHCHIVAN IN THE VI-I MILLENNIA BC

The facts about settling of Turkic tribes in Nakhchivan's territory belong to the VI millennium BC. In this period Khalaf culture and then Obeid culture extended in Nakhchivan. The Khalaf culture is associated by researchers with ancient Turkic tribes of Sumer. Then this territory was occupied by tribes of kuti, lullubi, turukki, kassit, skif and as. At different stages of history city-states here were formed. In I millennium BC tribes of Nakhchivan in the union with Etiuni's tribes fought against Urartu and protected statehood. In different stages of history settling of Turkic tribes here promoted their prevalence in this territory in the II-I millennia BC. They together with other Turkic tribes, occupied here in early Middle Age, were present at formation of the Azerbaijani people. Undoubtedly, the ethnos was formed as a result of connection of various ethnic groups. Research of archaeological and onomastics materials show that ancient cultures which were formed in Nakhchivan's territory, are created by ancient Turkic tribes. They played a special role in socio-political life of the region.

Key words: *Khalaf culture, Obeid culture, Azerbaijani people, ethnos, turukki.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

KAMİL İBRAHİMOV

AR NK nəzdində İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq İdarəsi,
E-mail: kamilferhadoglu@yahoo.com

ABBAS SEYİDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

CƏMİLƏ HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: qizi.ceferovacemile@mail.ru

MƏDƏNİ İRS VƏ ARXEOLoji ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİLİK: “GIS SİSTEMİ”NİN İÇƏRİŞƏHƏR QORUĞUNDA TƏTBİQİ

*Məqalədə memarlıq irsinin tarixi əhəmiyyəti, öyrənilməsi, qorunması, bərpa olunması
və gələcək nəsillərə ötürülməsində texnoloji yeniliklərin tətbiqinin vacibliyindən bəhs olunur.*

Müasir dövrdə həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş kompüter və digər müasir texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq memarlıq irsimizin incisi olan İçərişəhərin tarixi keçmişi, bu günü haqqında elmi və praktiki nəticələrin bu texnoloji prosesə uyğunlaşdırılması yolları araşdırılmışdır. Məqalədə innovativ elmi-praktiki nəticələrin əldə olunması üçün müasir texnologiyaların üstünlüklərini sadalamaqla "İçərişəhər" DTMQ ərazisinin elektron kadastr xəritəsinin yaradıldığı və bu işin gələcək istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: *mədəni irs, arxeoloji abidələr, yeni texnologiya, skanlaşma, GIS sistemi, xəritə, stereofotoqrammetriya, coğrafi informasiya.*

Memarlıq irsinə daxil olan tarix-mədəniyyət abidələri və arxeoloji tapıntıları müəyyən dövrün iqtisadi-siyasi və hüquqi münasibətlərini özündə saxlayan üstqurum məhsuludur. Ona görə də memarlıq, eləcə də maddi-mədəniyyət abidələri təkcə onları yaradan cəmiyyətin estetik və fəlsəfi konsepsiyalarının deyil, həm də cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və siyasətin bir çox cəhətlərinin mürəkkəb, mühtəşəmlənmiş formasının bədii əksidir.

İndiki dövrdə mədəni irsin öyrənilməsi və qorunmasının başlıca problemlərindən biri məhz uzaq keçmişin mədəniyyətini inkar etmədən tarix-mədəniyyət abidələrinin ideologiya nöqteyi-nəzərindən düzgün qiymətləndirilməsidir.

Mədəniyyət abidələri uzaq keçmişin maddi əksidir, onlara qayğılı münasibət göstərərək biz bu daş salnamələri sanki dərk edirik və qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırırıq (1, s. 13).

Hal-hazırda məlumatlarla zəngin, təmin olunmuş cəmiyyətin inkişaf etdiyi bir şəraitdə, yarandığı dövrün iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən memarlıq abidələrinin ilkin sosial ifadəsi bir çox cəhətdən dəyişmişdir. Bu abidələr gələcək nəsillər üçün uzaq keçmişin memarlıq peşəkarlığı və xalq sənətkarlığı haqqında bir xatırlamadır.

Bu abidələr xalqları yaxınlaşdırır, müxtəlif xalq və millətlər arasında ünsiyyət yaratmaqla, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinə səbəb olmaqla onları zənginləşdirir. Tarix-mədəniyyət abidələrimizi seyr edib öyrənməyə çalışan əcnəbi turistlərdə də xalqımızın mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaranır.

Bu baxımdan da xalqımızın mədəni incisi olan, 2002-ci ildən YUNESKO təşkilatı tərəfindən Ümumdünya İrs Siyahısına salınmış, vaxtilə qədim Bakının ərazisi olan İçərişəhər tarix-memarlıq kompleksi abidələri, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, ümumbəşər əhəmiyyət daşıyaraq ümumi sərvətə çevrilmişdir.

Orta əsr Bakı şəhəri mahir memarların, sənətkarların peşəkarlığından söhbət açır, bizi ötən qərinələrə aparır. Dövrümüzə gəlib çatmış şəhərin dar, ayrı-ayrı küçələrini, meydançalarını göz önünə gətirdikcə ötən yüzilliklərdə hakim olmuş şəhər həyatının zaman keçdikcə necə dəyişdiyini görürük. Qədim şəhərin divarları arasında sanki keçmişə qayıdaraq o dövrün səsinə duyuruq. "Mədəni qatlarda" şəhərsalma ənənələrini izlədikdə qədim şəhərdə, sənət eşqilə yaşayıb yaradan insanların ürək çırpıntılarını eşidirik.

Bu şəhər bir növ canlı orqanizmdir və onun özünəməxsus taleyi vardır. Bəzi şəhərlər hərbi, siyasi hadisələrdən kənarda qalsa da, bir qismi tarixi hadisələrin güclü burulğanında çırpınırdı. Onların bir qismi talan və yanğınlara, feodal çəkişmələrinə, təbii fəlakətlərə tab gətirməyərək məhv olur, digərləri isə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, güclü iqtisadiyyata, ticarət və sənətkarlığının inkişafına görə çiçəklənərək şöhrət qazanırdı. Orta əsr Bakısı məhz belə şəhərlərdəndir.

Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi həyatını, onun maddi və mənəvi mədəniyyətini düzgün işıqlandırmaq üçün orta əsrlərdə şəhərlərin və şəhər həyatının tədqiq olunmasının böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Hazırda tarixi, arxeoloji, numizmatik və epigrafiq materiallara əsaslanaraq bu problem məsələ hərtərəfli öyrənilir. Lakin integrasiya və qloballaşmanın vüsət aldığı müasir dünyada mədəni irsin öyrənilməsi və qorunması işində yeni elektron texnoloji metodların tətbiqinə ehtiyac duyulur.

Bakı şəhərində tarixi memarlıq abidələrinin bərpası və qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 avqust 2006-cı il tarixli 1633 sayılı Sərəncamı vardır. Sərəncamda tarixi-memarlıq abidələrini milli-mədəni sərvət kimi qoruyub saxlamaq, yetişməkdə olan nəslin tərbiyəsində onun rolunu gücləndirmək, ölkəmizə gələn çoxsaylı əcnəbi qonaqların arasında lazımi səviyyədə təbliğini təmin etmək məqsədi ilə silsilə tədbirlərin yerinə yetirilməsi vəzifə kimi qoyulmuşdur (2, s. 41).

Şəhərsalma və tikinti-abadlıq işlərinin genişləndirildiyi bir şəraitdə arxeoloji və tarixi-memarlıq abidələrinin mühafizə olunub saxlanılması üçün elmi-tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi də bu sahədə aparıcı rola malikdir. Bu isə müasir texnologiyaların tətbiqi ilə ərazi-axtarış işlərinin aparılmasını, analitik nəticələrin əldə olunmasını və onların sistemli şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Effektivliyin əldə olunması ərazinin tədqiq edilməsinin xarakterindən, tətbiq olunan texnologiyadan, nəticələrin analiz olunma xarakterindən asılıdır və analoji metodların tətbiqi hazırkı dövr üçün, demək olar ki, çox vacibdir.

Artıq dünyanın tədqiqat üsulları müasir kosmik və yerüstü texnologiyanın tətbiqinə əsaslanır. Buraya məsafədən tutma, kosmik fotoqrammetriya, stereoqrammetriya, kosmik və ya ərazidən skanlaşdırma, aerostereofotoşəkillərin hazırlanması, qlobal mövqe təyinetmə cihazlarını aid etmək olar. İnfrakırmızı və radioistilik texniki avadanlıqların tətbiqi hər hansı ilkin qazıntı işləri aparmadan arxeoloji abidələrin yerlərinin təsbit edilməsində və onların etibarlı şəkildə öyrənilməsində geniş imkanlar yaratmaqdadır.

Yerüstü lazer skanlaşdırıcılarının tətbiqi ilə abidənin xarici və daxili ölçülərinin 3D variantında nöqtələr çoxluğunu əldə etmək mümkündür ki, bu nöqtələrin hər biri ölçü məlumatlarına malikdir. Belə nöqtələrin vektorlaşdırılması ilə memarlıq abidələrinin real vəziyyətinə dair çoxsaylı elmi analiz və təhlillərə əsaslanan elmi bərpa layihələrini hazırlamaqla bərpadan əvvəlki vəziyyətinə dair qiymətli informasiya daşıyıcılarına malik olmaq mümkündür. Mux-

təlif dövrlərə aid aerofoto və kosmik şəkilləri toplayaraq tarixi şəhərin quruluş planlarında baş verən dəyişikliklərin xronologiyasını təhlil etmək olar. Memarlıq abidələri haqqında əldə olunan məlumatların əsasında rəqəmli xəritələrin tərtib olunması, geniş texniki imkanlara malik personal kompüterlər və onların proqram təminatlarının yaradılması yeni arxeoloji tədqiqat metodlarının yaranmasına, abidələrin öyrənilməsinə, məlumatların sistemləşdirilib saxlanılmasına etibarlı təminat yaradır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin ən əsas inkişaf istiqamətləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır. BMT-nin bütün üzv dövlətlərinin qəbul etdiyi üçüncü minilliyin səkkiz inkişaf məqsədindən biri kimi qlobal tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində göstərilir ki, hər sahədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) bəhrələnmək imkanı yaradılmalıdır. İKT cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdiyinə görə dinamik templə sosial və iqtisadi həyatın bütün sahələrinə tətbiq olunur. Hal-hazırda İKT-nin əhatə dairəsi hökumət təşkilatlarını, qeyri-hökumət və özəl qurumları, iqtisadi-sosial, elm-mədəniyyət, ictimai-siyasi, təhsil və s. sahələri əhatə edir. Cəmiyyətin lazımi informasiyalarla təchiz edilməsinin zəruriliyi artıq hamı tərəfindən qəbul olunur.

Beləliklə, 10-12 dekabr 2003-cü ildə Cenevrə şəhərində keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində yeni minilliyin Bəyannaməsinin prinsiplərində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə çatmaq üçün informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməsi əsas vəzifə olaraq qəbul olunmuşdur. Kompüter texnologiyasının köməyi ilə günü-gündən yeni tədqiqat metodları işlənilib hazırlanır ki, əvvəllər bu işlərin aparılması ya mümkün deyildi, ya da həddindən artıq vaxt və vəsait tələb edirdi.

İnformasiya bolluğu şəraitində məlumatların çox sürətlə toplanılması və eynilə sürətli analiz olunub istifadəçilərə çatdırılması əsas şərtidir. Bunların sadəcə bir texnoloji proses kimi yox, tam şəkildə yenilənə bilən yekun bir sistemin yaradılması ilə həyata keçirmək olar. Müəyyən sərhədlərə malik olan ərazidə fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsində optimal qərarların verilməsi üçün ehtiyac olan planlama, məlumat tərkibi, mühəndislik, tarixi məlumatların etibarlı şəkildə təhlil və idarə olunmasında məhz GİS (Coğrafi-Geoqrafik İnformasiya Sistemi) mükəmməl sistemdir.

Xəritə və xəritəçilik çox qədim anlayışlar olduğu bir halda, coğrafi informasiya sistemləri ən yaxın keçmişin insanlar tərəfindən yaradılmış və ətraf mühitə yenidən nəzər salmaq imkanlarına malik olan müasir texnologiyalar sistemidir. Coğrafi İnformasiya Sistemləri qlobal dünyanın elementi kimi xəritə tərtib etməklə real dünyanın obyekt və hadisələri üzrə təhlillərin aparılması, planlaşdırma və idarəetmənin təşkilidir. GİS texnologiyası xəritələrinin əsasında təqdim olunmuş bütün məlumatların vizual olaraq fəza coğrafi təhlilini, baza məlumatları və qiymətləri üzrə statistik araşdırmaları geniş əhatə etmə imkanlarına malikdir. Bütün bu imkanların geniş tətbiqi GİS-in başqa informasiya sis-

temlərindən fərqli olmasını təmin edir, bir çox proqnozlaşdırma işlərində strateji planlaşdırma ətrafında üstünlüklərə uyğunluğuna görə mütləq nəticələrin alınmasına şərait yaradır. Xəritələrin yaradılması və təhlili yeni bir istiqamət kimi qəbul edilmədiyi halda, GIS texnologiyası bu istiqaməti ən yeni bir məcraya yönəldir və bunun əsasında səmərəli, rahat, cəld və qısa müddətdə bir çox problemlərin, məsələlərin qlobal şəkildə həllinə nail olmağa kömək edir. Bütün təhlil və araşdırmalar avtomatlaşdırılır, insanların əvvəllər həll edə bilmədiyi bir sıra problemlə məsələlər səmərəli olaraq müasir vasitələrlə öz həllini tapır (3, s. 48).

Hər hansı mövcud coğrafi informasiya fəza vəziyyəti haqqında məlumatlara malikdir. Bu məlumatlar coğrafi obyektlərlə, koordinatlarla əlaqəli olduqları üçün onların avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi çox asandır. Onun köməyi ilə xəritədən istənilən obyekt və hadisə haqqında məlumatı çox cəld və çevik olaraq təyin etmək olar. Məsələn, hər hansı bir ünvan, təşkilat, təbii fəlakət, marşrut, təbii obyekt, məntəqə və s. proseslər üzrə müfəssəl şəkildə informasiyalar alınması GIS-in işləmə xüsusiyyətini bir daha sübut edən amillərə daxildir. İstənilən istiqamətdə təhlillərin və araşdırmaların aparılması üzrə tətbiqi külli miqdarda maddi vəsaitlərin qənaətinə və istifadəsinə şərait yaradır.

Bu sistemdə kartoqrafik baza məlumatları fasiləsizdir və miqyasdan asılı deyil. Belə baza qiymətlərinə əsaslanaraq istənilən ərazi üçün müxtəlif miqyaslı xəritələr tərtib etmək olar. İstənilən vaxt baza məlumatları qısa vaxt müddətində yenilənə bilər. Hər hansı ərazi üçün yaradılmış xəritə və məlumatlar müxtəlif təşkilatlar tərəfindən anında və bütün şəbəkələrdə istifadə oluna bilər. Ayrı-ayrı təşkilatların daxili məlumat və idarəetmə tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə yaratdığı sistem gələcəkdə ümumdövlət məlumat sistemlərinə asanlıqla inteqrasiya oluna bilər.

Bu texnoloji yeniliyi tətbiq etməklə “İçərişəhər” Tarix-Memarlıq Qoruyğu ərazisinin rəqəmli elektron xəritəsi tərtib olunmuşdur. Tarix-memarlıq abidəsinə və onun yerləşdiyi torpaq sahəsinin parselləri üzrə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş siyahıya görə verilmiş inventar nömrələri saxlanılmış, digər tikili və onların yerləşdiyi torpaq sahələri də, müvafiq olaraq, nömrələnmiş, cədvəl tərtib olunmuşdur. Cədvəl və xəritə verilmiş inventar nömrələri üzrə əlaqələndirilmişdir. Eyni qaydalarla arxeoloji abidələr və arxeoloji qazıntı əraziləri üzrə də xəritə tərtib olunmuş və atribut məlumatlar ilə əlaqələndirilmişdir. Yaradılmış elektron xəritə və məlumat bankının köməyi ilə müxtəlif tarixi dövrlər üzrə şəhərin dəyişən planının izlənilməsi və tədqiq edilməsi daha aydın olur.

Şəkil 1. İçərişəhər TMQ ərazisinin EKX-si

Müxtəlif əsrlərdə şəhərlərin quruluşu və kompozisiyasının kəskin dəyişmələrə məruz qalmasına baxmayaraq, əsas şəhər ansamblı öz fəal kompozisiya əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Xəritə məlumatlarının araşdırılması zamanı müxtəlif tarixi dövrlərdə ərazinin yerləşmə planının dəyişməsi müşahidə edilir ki, buna misal olaraq İçərişəhər tədqiqatçıları tərəfindən də artıq tədqiq edilmiş, 1835-ci ildə tərtib olunmuş Bakı qalasının yenidən planlaşdırılması layihəsini göstərmək olar.

1947-ci və 1958-1962-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində bağ salınmış torpaq örtüyünün altından böyük hamam (26 otaqlı) kompleksi aşkar edilmişdir. Hal-hazırda hamam həm üstədən, həm də içəridən torpaqdan təmizlənmiş və Şirvanşahlar saray kompleksinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Daha bir misal gətirərək qeyd etmək olar ki, şimal-şərq qala divarları dibində, qoşa qala qapılarına yaxın, vaxtilə Bakı xanlarının evinin ərazisində, yerin altında hal-hazırda orta əsrlərə aid hamam vardır. Bu hamam kompleksində yeraltı lazer skanerinin tətbiqi ilə abidənin xarici və daxili ölçüləri 3D variantda skanlaşdırılmışdır. Bununla da bu ərazidə aparılacaq arxeoloji qazıntı işlərinin səmərəliliyi və uğuru əldə olunmuş, gələcək konservasiya işlərinin aparılması üçün zəmin və şərait yaranmış, həm də bütün bu məlumat bankı GIS xəritəsinə köçürülmüşdür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son on il ərzində qala divarları içərişəhərdəki qədim Bakıda aparılan 50 illik arxeoloji qazıntıların bütün məlumat və informasiyaları, həmçinin foto və memarlıq planları əsasında İçərişəhərin ar-

ИННОВАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ: РЕАЛИЗАЦИЯ «СИСТЕМЫ ГИС» В ЗАПОВЕДНИКЕ ИЧЕРИШЕХЕР

В статье повествуется о важности применения новых технологических достижений в деле определения исторической значимости архитектурного наследия, его изучения, охраны, реставрации и передачи будущим поколениям. В связи с применением новых технологических достижений исследованы пути совместимости технологических процессов с научно-практическими выводами об историческом прошлом жемчужины нашего архитектурного наследия Ичеришехер. В статье в целях достижения новых научно-практических результатов говорится о создании электронной кадастровой карты территории Государственного Историко-Архитектурного заповедника Ичеришехер и показаны будущие направления этой работы.

Ключевые слова: культурное наследие, археологические памятники, новые технологии, сканирование, система ГИС, карты, стереофотограмметрия, географическая информация.

Kamil Ibrahimov, Abbas Seyidov

INNOVATIONS IN THE STUDY OF CULTURAL HERITAGE AND ARCHAEOLOGICAL SITES: THE IMPLEMENTATION OF “GIS SYSTEM” IN THE RESERVE ICHERISHEHER

The article tells about the importance of the application of new technological advances in the identification of the historical significance of the architectural heritage, its investigation, protection, restoration and transmission to future generations. In connection with the application of new technological advances are investigated the ways of compatibility of technology processes with scientific conclusions about the historical past of gem of our architectural heritage – Icherisheher. In the paper in order to achieve new scientific and practical results it is told about creation of electronic cadastral map of the territory of the State Historical-Architectural Reserve of Icherisheher and future directions of this work.

Key words: cultural heritage, archaeological sites, new technologies, scanning, GIS, maps, stereophotogrammetry, geographic information.

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

ZEYNƏB QULİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

**ARPAÇAY VADİSİNİN ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN
AŞKAR EDİLƏN DAŞ MƏMULATI**

Məqalədə Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən daş alətlərin tipoloji təhlili verilmişdir. Əmək alətləri, silahlar, sitayiş əşyaları, miniatür alətlərin təmsalında yerli tayfaların həyat tərz, ideologiyası və ictimai quruluşunda olan spesifik xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Erkən Tunc dövründə qədim Şərur tayfalarının məşğuliyyətində əkinçilik əsas yer tutmuş və bu prosesdə qoşqu heyvanlarından istifadə edilməsi maldarlığın da inkişafına təkan vermişdir. Bu dövrdə həmçinin tayfa başçısına sitayiş geniş yayılmışdır.

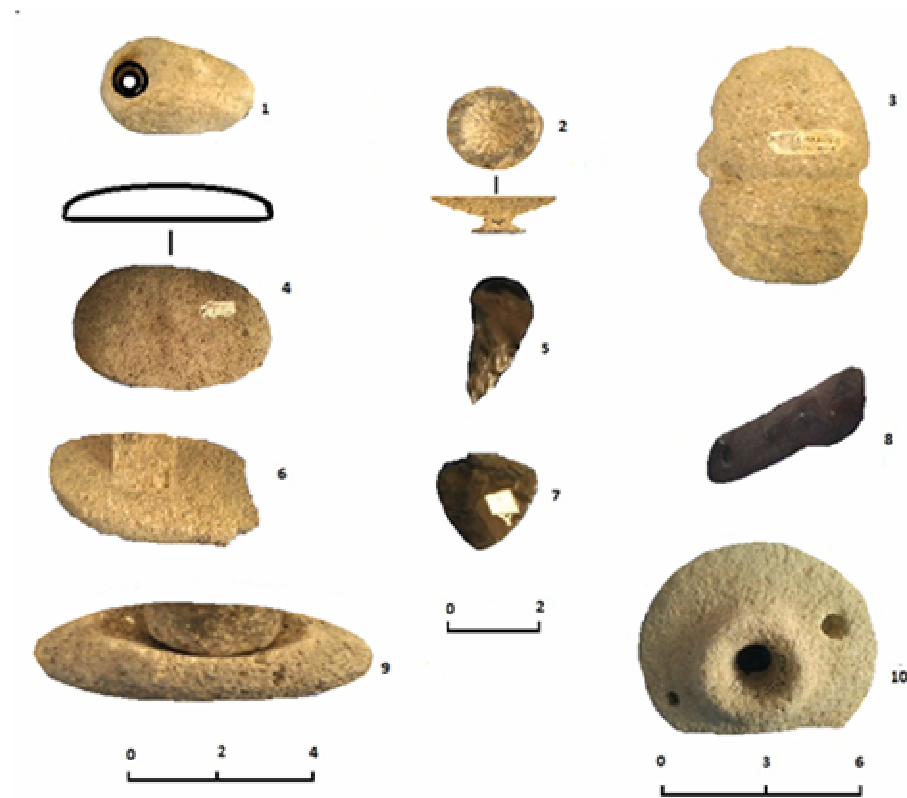
Açar sözlər: *Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, tipoloji, daş alətlər, miniatür alətlər.*

Maddi-mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü tayfalarının həyat tərz haqqında geniş fikir yürütməyə imkan verir. Bu materiallar içərisində daş məmulatı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Digər arxeoloji materiallardan fərqli olaraq heç bir deformasiyaya uğramadan, kiçik sınıqlar istisna olmaqla demək olar ki, özünün ilkin quruluşunu min illər boyu qoruyub saxlayan bu alətlər sadəcə qədim tayfaların məşğuliyyətini əks etdirməklə qalmır, həmçinin onların ictimai quruluşunu, ideologiyasını, sənətkarlığın inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Bu nümunələr dövrün inkişaf səviyyəsini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidirlər. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan daş məmulatını işlənmə funksiyasına görə 4 əsas qrupa bölmək olar:

1. Əmək alətləri;
2. Kəsici alətlər və silahlar;
3. Sitayiş əşyaları;
4. Miniatür əşyalar.

Əmək alətləri. Bu qrupa daxil olan daş alətlər əsasən dən daşları, həvənglər, dəstəklər, ağırlıq daşları (asmalar) ilə təmsil olunurlar. Bu da yerli tayfaların yüksək mədəniyyətə sahib olduğunu göstərən faktorlardandır. Bunların arasında əzmə və üyütmə vasitələrindən olan dən daşı və sürtgəclər kütləvi səciyyə daşmışdır (8, s. 37). Onları qayıqvarı, qabarıq formalı və ovalvarı olmaqla üç əsas tipə bölmək olar.

Qayıqvarı alətlərə aid olan dən daşının bir nümunəsi uzunsov formaya malik olub, oturacağı yastı, işlək üzə hamardır. Ucları bir qədər yuxarı doğru qalxan alətin eni 28 sm, qalınlığı 4,5 sm-dir (№ 103). Bazalt daşından hazırlanmış digər dən daşı bir qədər uzunsov olub hər iki uca doğru nazilir (№ 1340). Üçüncü nümunə alt hissəsində təbii şəkildə oyulmuş çuxur və bir tərəfinin digər tərəfindən hündür olması ilə fərqlənir. Qayıqvarı formada olan dən daşının uzunluğu 44 sm, mərkəz hissədə eni 13 sm-dir (№ 1331). Dördüncü nümunə isə yastı formada olub, üst hissəsi mərkəzə tərəf genişlənmişdir. Onun qalınlığı 3,5 sm, mərkəz hissəsinin eni 17 sm, kənar hissəsinin eni isə 9 sm-dir (№ 1334). Bənzərləri I Kültəpənin İlk Tunc dövrü təbəqəsindən aşkar edilmiş (5, şəkil 35, 29) bu tip dən daşları e.ə. IV-III minilliyə aid edilir.

Şəkil 1. Şərur Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan daş alət nümunələri.

II tip dən daşları Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən xeyli miqdarda toplanmışdır. Ərəbyengicə arxeoloji abidəsinin VI kompleksindən tapılmış qabarıq formalı dən daşı boz-qara rəngdədir (şəkil 1, 4). Buğdanın üyüldülməsində istifadə edilən bu alətin uzunluğu 18 sm, eni 15 sm, qalınlığı 7 sm-dir (№ 154).

III tip dən daşlarının 3 nümunəsi də oval quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Bunlardan birincisi boz rəngli tuf daşından hazırlanmış, işlək üzü hamar, digər üzü kələ-kötür, orta hissəsi yatımlıdır (№ 152). İkinci nümunə də digəri kimi boz rəngdə, işlək üzü hamarlanmış olsa da, qalınlığı ilə fərqlənir (№ 1335). Digər dən daşı bazalt daşından hazırlanmış və iri həcmli (№ 1339). Dizədən əldə edilən 122 nömrəli qara rəngli tuf daşından hazırlanmış dən daşı formasına görə bir qədər fərqlənir. Bu alət kvadrat formalı olub, küncləri dəyirmiləşdirilmiş, uzunluğu 15,5 sm, eni 12 sm, qalınlığı 6-8 sm-dir (şəkil 1, 6).

Dən daşlarının hər üç tipinə aid nümunələr I Kültəpə (1, s. 48), II Kültəpə (2, s. 11), Sədərək (12, s. 32, şəkil 30), Ərəbyengicə (13, şəkil 114, 116, 1; 8, s. 27), Şortəpə (14, şəkil 73-76; 13, şəkil 240, 241) və digər abidələrdən, bən-

zərləri isə Babadərviş (7, s. 70), Mingəçevir, Qobustan (10, s. 89) kimi həmdövr abidələrdən aşkar edilmişdir. Bənəzlərinə əsasən birinci tip alətlər e.ə. IV-III minilliklərə ikinci və üçüncü tip alətlər isə e.ə. III-II minilliyə aid edilir və yerli tayfaların məşğuliyyətində əkinçiliyin geniş yayıldığını göstərir.

Sürtgəc daşları əsasən qara rəngli daşdan hazırlanmışdır. Digər alətlərdə rast gəlinən hamarlığa bunlarda da rast gəlinir. Ehtimal ki, bu hamarlıq alətlərin çox işlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Ovçular təpəsi, Aşağı Daşarx (13, şəkil 198, 199), I Kültəpə (1, s. 117, tablo XVI, 11) və digər abidələrdən aşkar edilən bu tip alətlərdən birinin oturacağı oval olub uzunluğu 14 sm, eni 11 sm, qalınlığı 5 sm-dir. Ovçular təpəsindən əldə edilən sürtgəc nümunəsi yüngül tufdan hazırlanmış, diametri 5 sm, qalınlığı isə 3,8 sm-dir (№ 153).

Həvəng daşları miqdarına görə dən daşlarından sonra ikinci yerdə dayanır. Adətən dənli bitkilərin döyülməsi, əzilməsi prosesində istifadə edilən bu alətlərin bir nümunəsi (№ 155) hər iki tərəfdən müəyyən qədər oyulmuş və dairəvi formadadır. Oyuğun dərinliyi 2,7 sm, diametri 5 sm-dir. Bəzi həvənglər iri daşların içərisini oymaqla hazırlanmışdır (şəkil 1, 9). Belə həvənglərin I Kültəpədən (1, tab. V, 11) I Maxtadan, Sədərəkdən və digər yerlərdən tapılan bənəzləri Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Heydərabad Tarix Diyarşünaslıq muzeylərində saxlanılmaqdadır. Ovçular təpəsindən aşkar edilən bu tip həvənglər onların qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Ehtimal ki, onlardan uzun müddət istifadə edilmişdir.

Dəstəklər prizmatik, qövsvari və armudu formaya malikdir. Boz rəngli dəstək bazalt daşından hazırlanmışdır. Alətin uc hissəsi bir qədər nazik, yuxarı hissəsi enli olub hər tərəfi cilalıdır (№ 156). Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilmiş üç ədəd daş dəstənin uc hissələri yaxşı dişəklənmiş, əl tutulan hissələri isə yaxşı hamarlanmışdır. Ovçular təpəsindən tapılan dəstəklər müxtəlif rəngli çay daşları və tuf daşından hazırlanmışdır. Armudvari formada olan dəstəklərdən birinin uzunluğu 22 sm, qaşığabənzər olan nisbətən enləndirilmiş hissəsinin qalınlığı isə 5,3 sm-dir.

Daş asmalar (ağırliq daşları) iki forma ilə təmsil olunmuşdur: I tip daş asma üçkünc formalı olmaqla heyvan kəlləsini xatırladır və genişlənmiş hissəsində ikitərəfli oyuc açılmışdır (şəkil 1, 1). II tip tuf daşından hazırlanmış və dairəvi formadadır. Hər iki tərəfindən açılmış oyucun diametri 3,5 sm-dir. Alətin özünün diametri 10 sm, hündürlüyü 5-6 sm-dir (№ 157). Digər alət yalnız ölçüləri istisna olmaqla hər cəhətdən yuxarıda qeyd edilən alətlə eynidir. Onun hündürlüyü 4 sm, diametri 6 sm-dir. (№ 158). Hər iki alət eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Böyük ehtimalla bu alətlərdən toxuculuqda istifadə olunmuşdur.

Zərbə aləti kimi istifadə edilən çəkiçlər Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin materialları arasında cəmi bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Alətin bir tərəfindən qopan qəlpələr onun zərbələrdən parçalandığını göstərir. Ağız hissəsi bir qədər yastılanmış bu alətin hündürlüyü 11 sm, eni 2,5 sm-dir (№ 154). I Kültəpədən (5, şəkil 35, 27), Sərkərtəpədən (9, s. 150, 151, XLII tablo 1-

4, XLIII, 1) aşkar edilən bənzərlərinə əsasən e.ə. IV-III minilliyə aid olması ehtimal edilir.

Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin materialları arasında olan daş alətlərdən biri xüsusi fərqli quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Alət təkər formasında olub mərkəzində iri formada, kənarında isə kiçik ölçüdə dairəvi oyğunun olması ilə fərqlənirdi. Bir tərəfi sınsa da, öz əsas formasını qoruyub saxlamışdır (şəkil 1, 10). Təkər modeli göstərir ki, Erkən Tunc dövründə əhalinin məşğuliyyətində əkinçilik əsas mövqe tutsa da, maldarlıq da geniş yayılmış və qoşqu alətlərindən istifadə olunmuşdur.

Kəsici alətlər və silahlar sırasına balta, çapacaq, oraq dişləri və müxtəlif formalı itilənmiş daşları aid etmək olar. Çapacaq tipli alətlərdən biri açıq yaşıl rəngli olmaqla itilənmiş kənarlara malikdir. Bu alətlər əsasən kəsmə, pardaxlama prosesində istifadə edilmişdir. Kəsici alət kimi istifadə edilən digər alət obsidian nukleusdur ki, uzunluğu 21 sm olub, üçbucaq formasındadır (№ 153). Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanan kəsici alətlər Aşağı Daşardan, Xələcdən (13, şəkil 218, 57) və digər yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda aşkar edilmişdir.

Oraq dişləri əsasən dəvəgözü və çaxmaq daşından hazırlanmışdır. Bu alətlər üçbucaq və dördbucaq formalı olmaqla iki tiplə təmsil olunur. I Maxta abidəsindən tapılmış üçbucaq formalı oraq dişləri quraşdırma alətin uc hissəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, işlək üzü hər iki tərəfdən qəlpələnərək nazıqlaşdırılmışdır. Alətin uzunluğu 3 sm-dən 9 sm-ə qədərdir (№ 1520).

Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış ox ucluqları əsasən 2 forma ilə təmsil olunmuşdur: yarpaqşəkilli və uzunsov formalı. Maxtadan, Ovçular təpəsindən tapılan bu tip alətlərdən biri badam şəkilli olub, orta hissəsində çubuğa bərkitmək üçün saplağı vardır. Uc hissəsi sivri və nazik, qanadları isə genişlənmiş formadadır (Şəkil 1, 5, 7).

Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin materialları arasında daş bıçaq cəmi bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 8). Bu, II Kültəpə (2, şəkil 16,5), Ovçular təpəsi (6, s. 275), Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrində də təsadüf edilmişdir. Müxtəlif tipli kəsici alətlər və silahlar yalnız kəsmə, deşmə, parçalama məqsədi ilə deyil, eyni zamanda düşmənlərdən qorunmaq məqsədi ilə də istifadə edilmişdir.

Sitayış əşyaları insanların ideologiyasını əks etdirmişdir. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin materialları arasında bir neçə nümunə ilə təmsil olunan nümunələr insan və heyvan formasında təsvir edilmişdir. Bunlardan üçü böyük ölçüdə olub Maxtadan tapılmışdır. İnsanın başı və bədən quruluşu kobud formada əks olunmuşdur. Bütlər baş daşını da xatırladır. Digər əşya kiçik daş büt şəklindədir (şəkil 1, 3). Bu tip əşyaların Maxta (13, şəkil 163), Kvemo-Şulaver (3, s. 154) və digər abidələrdən aşkar edilən nümunələri, həmçinin Ərəbyengicədən aşkar edilən antropomorf məzmunlu amulet (8, şəkil 14) qədim dövr ideologiyasında tayfa başçılarına sitayişin mühüm yer tutduğunu göstərir.

Miniatür daş alətlərə amuletləri, muncuqları və müxtəlif formalı kiçik daş fiqurları aid etmək olar. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin materialları arasında yer alan bu tip alətlərdən biri maraqlı quruluşa malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Boz rəngdə olan kiçik ölçülü alətin interyeri mərkəzdən ağır hissəyə doğru paralel cizgilərlə doldurulmuşdur. Ümumi görünüşdən kiçik şamdanı xatırladan bu daş alətin hündürlüyü 7 sm, eni 1 sm-dir (şəkil 1, 2).

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində dövrün tarixi-ictimai təsvirini verə bilən meyar kimi daş məmulatı mühüm rola malikdir. Onların təmsalında qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətini, ideologiyasını izləmək mümkündür. Arpaçay vadisinin Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən daş məmulatlarının tipoloji təhlili göstərir ki, Erkən Tunc dövründə qədim Şərur tayfalarının məşğuliyyətində əkinçilik əsas yer tutmuşdur. Bu prosesdə qoşqu heyvanlarından istifadə edilməsi maldarlığın da inkişafına təkan vermişdir. Müxtəlif tipli daş alətlərin istehsalı, həmçinin çəkiclərin, bıçaqların, həvənglərin, miniatür əşyaların hazırlanması bu dövrdə daşyonma sənətkarlığının mövcudluğundan xəbər verir. Tapılan sitayiş əşyaları istər formasına görə, istərsə də üzərindəki antropomorf təsvirlərinə görə yerli əhəlinin ideologiyasında tayfa başçısına sitayişin mühüm yer tutduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алиев В.Г., Сеидов А.Г., Ашуров С.Г. Археологические исследования культурного слоя эпохи ранней бронзы Кюльтепе II (1985 год) // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985 г.). Баку: Элм, 1986, с. 11-12.
3. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 248 s.
4. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçular təpəsində 2009-cu ilin arxeoloji tədqiqatları / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 312 s., s. 275-280
5. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 240 s.
6. Baxşəliyev V.B., C. Marro, Aşurov S.H. Ovçular təpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri / First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
7. Исмаилов Г.С. Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: Элм, 1978, 101 с.
8. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.

9. Мусаев Д. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку, Nafta-Press, 2006, 173 s. 150, 151, XLII tablo 1-4, XLIII 1.
10. Мурадова F.M. Qobustan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979, 117 s.
11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Ərəbyengicə. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
12. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
13. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı: Nurlan, 2012, 466 s.
14. Seyidov A., Baxşəliyev V. Şortəpə (İbadulla). Bakı: Təhsil, 2013, 200 s.

Зейнаб Кулиева

КАМЕННЫЕ ПРЕДМЕТЫ, НАЙДЕННЫЕ В РАННЕБРОНЗОВЫХ ПАМЯТНИКАХ АРПАЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ

В статье исследуется типология каменных предметов, найденных в раннебронзовых памятниках Нахчывана. Отмечается, что каменные орудия, оружие, культовые предметы, миниатюрные предметы отражают образ жизни местных племен. Исследование показывает, что в период Ранней Бронзы земледелие занимало особое место в жизни населения Арпа-чайской долины, использование в этом процессе тягловых животных дало толчок развитию скотоводства. В этот период также усиливается поклонение племенным вождям.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ранняя Бронза, типология, каменные предметы, миниатюрные камни.*

Zeyneb Guliyeva

STONE TOOLS FOUND IN THE MONUMENTS OF EARLY BRONZE AGE OF ARPACHAY VALLEY

In this paper the typological characteristics of the stone tools found in the Early Bronze monuments of Nakhchivan are investigated. It is noted that stone tools, stone weapons, religious items, miniature items reflect the lifestyle of the local tribes. Tools, weapons, objects of worship, miniature instruments, such as the lifestyle of the local tribes, ideology and social structure have been noted in the specifications. Research shows that in Early Bronze Age agriculture occupied special place in activities of population in Arpachay valley.

Usage of draft animals in this process has given a stimulus to development of cattle-breeding. Worship of tribe chiefs has also increased in this period.

Key words: *Nakhchivan, Early Bronze Age, typology, stone tools, tiny stones.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

RUHİYYƏ RZAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: rihiya.rzayeva@mail.ru

SİRABÇAY VƏ QAHAÇAY HÖVZƏSİNİN BOYALI

KERAMİKA MƏMULATI

Sirabçay və Qahabçay hövzəsində Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika məmulatı Nəhəcir, Qaratəpə, Sürümçək, Göy Xəndək, Qurddağ və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Bu tip keramikanın aşkar olunduğu abidələr Orta Tunc dövründə insanların həyat tərzilə bağlı müəyyən məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Yeni aşkar olunmuş abidələr Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsindən başlayaraq köçmə maldarlığın da inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bu tip qablarda boya birbaşa qabın boyanmamış, yaxud qırmızı rənglə boyanmış cilasız səthinə çəkilmişdir. Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bənzərləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu abidələrindən yaxşı məlumdur. Sirab abidələrindən aşkar olunan Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bəzəmə motivləri də Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Yeni aşkar olunmuş abidələr bir daha təsdiq edir ki, Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin mərkəzi məhz Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan ərazisi olmuşdur.

Açar sözlər: *Sirabçay və Qahabçay hövzəsi, Boyalı qablar mədəniyyəti, Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Orta Tunc dövrü.*

Sirabçay və Qahabçay hövzəsində Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika məmulatı Nəhəcir, Qaratəpə, Sürümçək, Göy Xəndək, Qurddağ və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Bu tip keramikanın aşkar olunduğu abidələr Orta Tunc dövründə insanların həyat tərzilə bağlı müəyyən məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu abidələrdə cəhrayı rəngdə bişirilmiş keramika məmulatı tapıntıların əksəriyyətini təşkil edir. Onlar başlıca olaraq narın qum qarışıqlı olan gildən hazırlanmışdır. Bu qrupdakılar sadə və boyalı olmaqla iki yerə ayrılırlar. Sadə keramika məmulatı kasa, küpə və çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir.

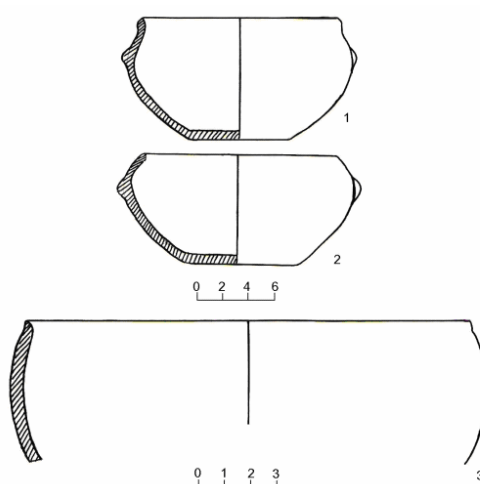
Kasalar qabarıq gövdəlidir. Onlar ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənir. Birinci tip kasabikonik gövdəli olub gövdəsi ağız hissədə içəri yığılmış və ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (şəkil 1, 1). Gövdəsinin yuxarı hissəsində qulaqcıqşəkilli qabartma bəzək vardır. İkinci kasa ağız hissədə içəri yığılmış, ağzının kənarı çəpinə kəsilmişdir. Gövdəsində qulaqcıqşəkilli qabartma ornament var (şəkil 1, 2). Üçüncü kasa qabarıq gövdəli olub ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Kasaların hamısı xaricdən yaxşı cilalanmışdır.

Küpə tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri qısa silindrikboğazlıdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır. Gövdəsi çiysin hissədə qabarıq olub oturacağa doğru daralır. Oturacağı yastıdır (şəkil 2, 1). Xarici səthi yaxşı cilalanmışdır.

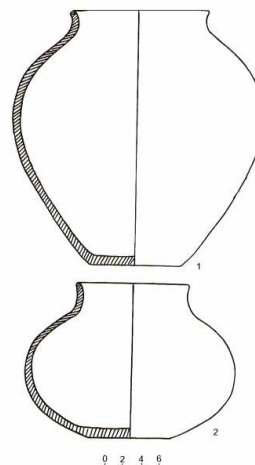
İkinci tip küpə qısaboğazlıdır. Ağzının kənarı yana doğru əyilmişdir. Gövdəsi yumurtəşəkilli olub oturacağa doğru daralır və yastı oturacaqla tamamlanır. Xarici səthi cilalıdır. Gövdəsinin yuxarı hissəsi cizma ornamentlə naxışlanmışdır. Gövdəsinin bəzi qisimlərində sarı rəngli ləkələr var.

Çölmək tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar qısaboğazlı və şərgövdəlidir. Ağız kənarları azacıq xaricə qatlanmışdır. Qabların xarici səthi yaxşı hamarlanaraq cilalanmışdır (şəkil 2, 2).

Çəhrayı rəngli keramika məmulatının digər bir qrupu boyalıdır. Bu qrupdakı keramika məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Boyalı keramika məmulatı naxışlanma texnikasına görə fərqlənir. Onların bəzində naxışlar birbaşa qabların boyanmamış saxsisı üzərinə çəkilmişdir. Bu tip naxışlı qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri Nəhəcir kromlexindən aşkar olunmuşdur. Küpə tipli bu qab narın qum qatılmış gildən hazırlanaraq açıq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. İçərisində saxlanan konsentrik izlər onun dulus çarxında hazırlandığını göstərir. Xarici səthi boya çəkilmədən yüngülcə cilalanmış, tünd-qəhvəyi rəngli xətlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar paralel xətlər arasına alınmış dalğalı xətlərdən ibarətdir. Aşağı zolaq qövsşəkilli ornamentlə tamamlanmışdır (şəkil 3, 1). Bu tip ornamentə Təzəkənd nekropolunun keramika məmulatı arasında rast gəlinmişdir.

Şəkil 1. Kasa tipli qablar.

Şəkil 2. Küpə tipli qablar.

İkinci nümunə Qurddağ yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Çölmək tipli bu qabın ağzı hissədə bir qədər içəri yığılmış, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Ağzının kənarında qapaq qoymaq üçün yiv açılmışdır. Narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq açıq qırmızı rəngdə bişirilmiş, bir-biri içərisində yerləşdirilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır. Naxışlar qəhvəyi rənglə çəkilmişdir (şəkil 3, 4).

Birbaşa keramikanın boyanmamış səthinə çəkilmiş ornamentlə naxışlanmış qablar Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir. Nəhəcir yaşayış yerindən aşkar olunan incə dalğalı xətlərlə naxışlanan qablar (şəkil 3, 2) da bu mərhələyə aid edilə bilər. Nəhəcirdən aşkar olunan küpələrin bəzisi yalnız ağzının kənarına içəridən çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 3).

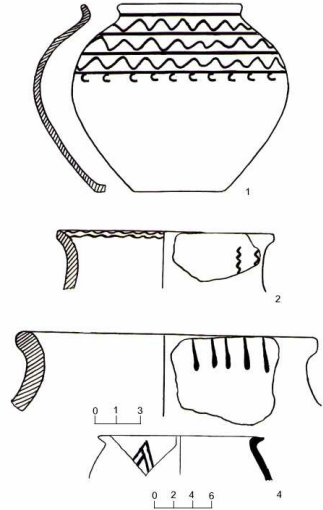
Çəhrayı rəngli keramika məmulatının əksəriyyəti qırmızı anqob üzərindən qara rənglə naxışlanmış qablardan ibarətdir. Onlar başlıca olaraq küpə, kasa, çölmək və digər qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur.

Küpə tipli qablar formaca müxtəlifdir. Birinci tipə qısaboğazlı, şargövdəli küpələri aid etmək olar. Nəhəcir nekropolundan aşkar olunmuş bu küpələrin biri zəngin bəzəmə motivi ilə fərqlənir (şəkil 4, 1). Küpənin ağzının kənarı bir-biri içərisində yerləşdirilmiş qövşşəkilli ornamentlə, boğazı paralel xətlər arasına alınmış dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Küpənin gövdəsinin naxışlanmasında dalğalı xətlərlə doldurulmuş sınıq xətlər və romblardan da istifadə olunmuşdur.

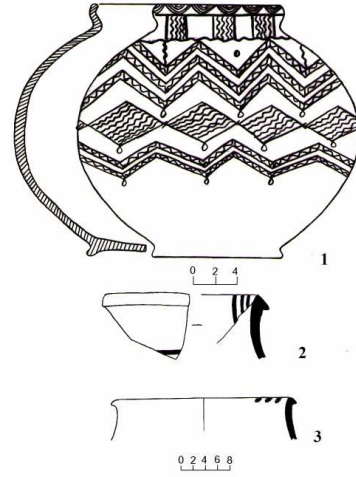
İkinci tip küpələrin boğazı konusvaridir. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanaraq çəpinə kəsilmişdir. Qabların xarici səthi qırmızı anqobla örtülərək yaxşı cilalanmışdır. Onların ağzının içəri tərəfi çəpinə çəkilmiş paralel xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 4, 2, 3). Küpələrin biri xaricdən də naxışlanmışdır.

Üçüncü tip küpələr silindrik boğazlıdır. Bu küpələr xaricdən qırmızı anqobla örtülərək yaxşı cilalanmışdır. Onların birinin ağzının kənarında qapaq qoymaq üçün yiv açılmışdır. Xarici səthi dörd cərgə narın dalğalı xətlə naxışlanmışdır. İkinci küpənin ağzının altı qoşa xətlər arasına alınmış dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Bu motivdə naxışlanmış küpələr II Kültəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü təbəqəsinin alt layları üçün xarakterikdir (6, s. 33, cizma 5, 1-3; cizma 6, 1-3). Silindrik boğazlı küpələrin birinin gövdəsinin yuxarı hissəsi qalın qara rəngli xətlə naxışlanmışdır. Digər küpənin boğazı şaquli çəkilmiş qrup halındakı düz xətlərlə naxışlanmış, aşağıdan dalğalı xətlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Bu motivdə naxışlanmış qablar Naxçıvanın Orta Tunc dövrü keramikası üçün xarakterik olub Şortəpə yaşayış yerindən, Şahtaxtı, Yaycı və Çalxanqala kurqanlarından məlumdur (6, s. 37-38, cizma 17, 2-5; cizma 18, 1-4).

Dördüncü tip küpələr qısaboğazlıdır. Küpələrin ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır. Onların xarici səthi qırmızı anqobla örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır. Küpələrdən birinin naxışlanmasında II Kültəpə üçün xarakterik olan şaquli xətlər arasına alınmış dalğalı xətlərdən istifadə edilmişdir. Bu qrupa aid üçüncü küpənin ağzının kənarı yana əyilmiş, ağzının kənarı içəridən paralel xətlərlə naxışlanmışdır.

Şəkil 3. Küpə tipli boyalı keramika

Şəkil 4. Küpə tipli boyalı qablar

Qurddağdan aşkar olunan ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələrin bənzərləri Doğubəyazıt (10, s. 327, pl. IX, 6), Yaycı (6, cizma 18, 2), Şahtaxtı (6, cizma 17, 2-3), Çalxanqala (8, tabl. VII, 1), II Kültəpə, Nəhəcir (8, s. 93-95) və başqa abidələrdən əldə edilmişdir.

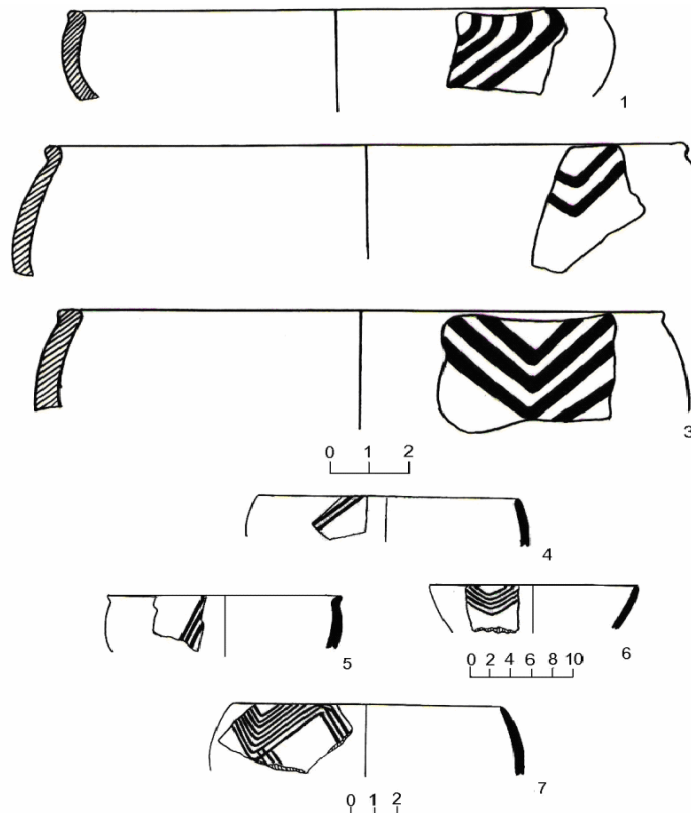
Çölmək tipli qab dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar qabarıq gövdəli olub ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır. Gövdəsi qırmızı anqob üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır. Bu tip çölməklər Boyalı qablar mədəniyyətinin geniş yayılmış formalarındandır. Formaca buna bənzər çölməklər II Kültəpə (6, s. 96, cizma 11, 6, 8) və Şortəpədən məlumdur (6, s. 98, cizma 13, 2, 4).

Bundan başqa, xeyli miqdarda forma verməyən keramika məmulatı vardır. Qabların üzəri qırmızı anqobla örtülmüş qara rənglə naxışlanmışdır.

Kasa tipli qablar formaca müxtəlifdir. Birinci tip kasalar qabarıqgövdəlidir. Onların gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (şəkil 5, 1-3, 5). Bu tip kasaların ağzının kənarı qövşşəkilli, bəzən isə bucaqşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır.

İkinci tip kasalar qabarıq gövdəlidir. Onların gövdəsi ağız hissədə içəri yığılmış, ağzının altı qövşşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 5, 4, 7).

Üçüncü tip kasaların gövdəsi konusvaridir. Ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır. Onlar qırmızı anqob üzərindən qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 5, 6). Digər kasalar qabarıq gövdəli olub ağız kənarları xaricə qatlanmışdır.

Şəkil 5. Kasa tipli boyalı qablar.

Küpə və kasa tipli qabların bir qismi forma verməyən parçalarla təmsil edilmişdir. Onlar qırmızı anqob üzərindən qara rənglə çəkilmiş həndəsi motivli ornamentlə naxışlanmışdır.

Qaratəpə (şəkil 5, 4) və Qurddağdan aşkar olunan ağzının kənarı bir-birinin içərisində yerləşdirilən qövşşəkilli xətlərlə naxışlanmış kasalar Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Onlar Çalxanqala (8, s. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9), Qaraçuq, Qıvrıq (6, cizma 9, 3-7) və digər abidələrdən bəllidir. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Çalxanqala kurqanlarından tapılan kasaların kompleksindən boz rəngli keramikanın tapılması, habelə tunc əşyaların bir qisminin mis-arsen qarışığından hazırlanması onların erkən tarixindən xəbər verir (8, s. 71-72; 2, s. 46-50).

Tədqiq edilən ərazinin arxeoloji abidələrində polixrom boyalı qablara az rast gəlinmişdir. Bu baxımdan Qurddağ və Qaratəpə yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş boyalı küpələr istisnadır. Onların yalnız bir hissəsi salamat qalmışdır. Qurddağdan aşkar olunan küpənin xarici səthi sarı rənglə örtülmüş, qırmızı rənglə naxışlanmışdır. İkinci küpə parçası Qaratəpədən aşkar olunmuşdur. Onun üzəri qırmızı, gövdəsinin mərkəzi hissəsi sarı anqobla örtülmüşdür. Küpənin üzəri qara rənglə naxışlanmışdır.

Tədqiqatçıların fikrinə görə polixrom boyalı qablar Boyalı qablar mədəniyyətinin ikinci mərhələsi üçün xarakterikdir (9, s. 81-83; 5, s. 32). Naxçıvan ərazisində polixrom boyalı qablar Şahtaxtı (1, s. 27-36), Qızılburun (11, s. 3-15), Culfa (8, s. 110, tabl. XII) və II Kültəpədə (8, s. 107) aşkar olunmuşdur. Bu abidələrdən aşkar edilən polixrom boyalı qablar zəngin naxışlanma motivi ilə fərqlənir. Qızılburundan aşkar olunmuş çölməklərin biri torlu üçbucaqlarla naxışlanmış, onların arasında boş qalmış sahəyə isə rəqs edən insan rəsmləri çəkilmişdir (3, s. 84, şəkil 34). Şahtaxtı boyalı çölməyinin üzəri isə qırmızı və qara rənglərlə mifoloji motivdə naxışlanmışdır. II Kültəpənin bu tip boyalı qablar aşkar olunan ikinci tikinti qatından götürülən kömürün radiokarbon analizi e.ə. 1800-cü ili göstərmişdir. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, polixrom boyalı qablar Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu və Naxçıvanda geniş yayılmışdır (6, s. 63-73).

Göründüyü kimi, Sirabçay və Qahabçay hövzəsindəki abidələrdən aşkar olunmuş keramika məmulatı Naxçıvanın Orta Tunc dövrü üçün xarakterikdir (5, s. 105-110). Aşkar olunan keramika məmulatının bir qisminin Boyalı qablar mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid olması olduqca diqqətçəkicidir. Bu tip qablarda boya birbaşa qabın boyanmamış, yaxud qırmızı rənglə boyanmış cilasız səthinə çəkilmişdir.

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bənzərləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu abidələrindən yaxşı məlumdur. Sirab abidələrindən aşkar olunan Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bəzəmə motivləri də Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Keramika məmulatı arasında polixrom boyalıları dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların mərkəzi hissəsi sarı boya ilə örtülərək qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır. Araşdırmalar bu motivdə naxışlanmış keramikanın Azərbaycan abidələri üçün xarakterik olduğunu təsdiq edir. Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanda boyalı qablar mədəniyyətinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edir (8, s. 109; 66, s. 38-44). İndiki Ermənistan və Gürcüstan abidələrində, həmçinin Azərbaycan Respublikasının digər rayonlarında polixrom boyalıları yoxdur. Ermənistan abidələrində polixrom boyalıları yalnız bir neçə fraqmentlə təmsil olunmuşdur. Azərbaycanda isə bu tip boyalıları bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Polixrom boyalı keramika başlıca olaraq Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu abidələrində geniş yayılmışdır. Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoluda da, Naxçıvanda olduğu kimi, polixrom boyalıların müxtəlif tiplərinə rast gəlinmişdir. B.Braun bu tip keramikanın Azərbaycan üçün xarakterik olduğunu qeyd etmişdir (7, s. 69-91).

Sirabçay və Qahabçay ərazisində aparılan araşdırmalar Naxçıvanda qala tipli yaşayış yerlərinin geniş yayıldığını təsdiq edir (4, s. 26-27). Yeni aşkar olunmuş abidələr Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsindən başlayaraq köçmə maldarlığın da inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bu baxımdan Orta Tunc dövründə Şərur rayonunun ovalıq hissəsində Orta Tunc dövrü yaşayış yerlərinin az olması

diqqətçəkicidir. Şərur rayonundakı çoxtəbəqəli Şortəpə yaşayış yerində Orta Tunc dövrü təbəqəsi olduqca zəifdir, Xələc yaşayış yerində isə Orta Tunc dövrü keramikası yalnız yerüstü materiallarla təmsil olunmuşdur. Bu fakt Orta Tunc dövründə Şərurda məskunlaşan tayfaların köçəri həyat keçirdiyini təsdiq edir. Bunun əksinə olaraq, Arpaçay vadisində yerləşən Qızqalada Orta Tunc dövrünün bütün mərhələlərinə rastlanır. Qızqalada Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunması e.ə. III minilliyin ikinci yarısından başlayaraq Şərurda qala tipli yaşayış yerlərinin formalaşdığını göstərir. Şübhəsiz ki, bu, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Naxçıvanda güclü tayfa ittifaqlarının formalaşması, sosial diferensiasianın güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu isə əhalinin müdafiə ehtiyacını artırmış, qala tipli yaşayış yerlərinin meydana gəlməsini stimullaşdırmışdır. Naxçıvanda Boyalı qablar mədəniyyətinin önəmli mərkəzlərindən biri olan II Kültəpənin qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş yaşayış yerinə çevrilməsi də məhz bu dövrdə olmuşdur. Maraqlıdır ki, indiki Ermənistan ərazisində də Orta Tunc dövrünün yaşayış yerləri dağ qalaları ilə təmsil olunmuşdur. Lakin Ermənistan ərazisindəki qalalardan fərqli olaraq Naxçıvan ərazisində Orta Tunc dövrünün bütün mərhələləri ardıcıl izlənmişdir.

Araşdırmalara yekun vuraraq demək olar ki, Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin mərkəzi məhz Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Belə ki, bu regionda həm oturaq, həm mövsümi, həm də qala tipli yaşayış yerləri mövcud olmuşdur. II Kültəpə abidəsində isə qədim şəhər mədəniyyətinin izləri aşkar olunmuşdur. Dulusçuluq, metalışləmə, daşışləmə və digər sənət sahələrinin geniş inkişaf etdiyi bu yaşayış yeri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdə Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin ən böyük mərkəzidir. Bunun əksinə olaraq Boyalı qablar mədəniyyəti Şərqi Anadoluda yalnız mövsümi yaşayış yerləri ilə təmsil olunmuşdur. Amma Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq burada Orta Tunc dövrünün bütün mərhələləri ardıcıl olaraq izlənmişdir. Bütün bunlar Naxçıvan abidələrinin Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin çıxış nöqtəsi olduğunu təsdiq edir. Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin sonrakı inkişaf mərhələlərində Şərqi Anadolunun bəzi bölgələrində lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənən keramika da meydana çıxır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrinin gələcək tədqiqi qeyri-müəyyən qalmış bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verəcəkdir. Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Təzəkənd mədəniyyəti üçün xarakterik olan bəzəmə motivlərinin Yaycı nekropolundan aşkar olunması bunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтактинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1961, № 5, с. 27-36.

2. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: Элм, 2005 120 с.
3. Бахşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
4. Бахşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
5. Bahshaliyev V.B. Nahçıvan arkeolojisi / The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997, 128 s.
6. Belli O., Bahşaliyev V. Middle and Late Bronz Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001, 120 s.
7. Brown T.B. Excavaton in Azerbaijan, 1948. London: John Murray, 1951.
8. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
9. Əliyev V.H. Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.
10. Marro C. and A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // Anatolia Antiqua, 2005, XIII, IFEA, Paris, p. 319-356.
11. Спицын С.А. Некоторые Закавказские могильники // Известия ИАК, 1909, с. 3-15.
12. Seyidov A., Bahşəliyev V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

Рухийя Рзаева

РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА ДОЛИН СИРАБЧАЙ И КАХАБЧАЙ

Расписная керамика эпохи Средней Бронзы в долине Кахабчай и Сирабчай выявлена в Нахаджире, Каратепе, Сюрумчек, Гурддаг, Гей Хендек и других памятниках. Памятники с подобной керамикой позволяют изучать некоторые вопросы образа жизни населения. Новые памятники подтверждают, что кочевое скотоводство уже существовало в начальном этапе эпохи Средней Бронзы. Особенно привлекает внимание то, что некоторые экземпляры керамических изделий относятся к начальному этапу культуры расписной керамики. Аналоги этих керамических изделий известны из памятников Нахчывана, Урмийского бассейна и Восточной Анатолии. Орнаментальный мотив керамических изделий также аналогичен памятникам вышеуказанных регионов. Как известно, в памятниках Нахчывана прослежены все этапы развития культуры расписной керамики. Новые памятники еще раз утверждают, что памятники Нахчывана являются выходным пунктом культуры расписной керамики эпохи Средней Бронзы.

Ключевые слова: *долина Сирабчай и Кахабчай, культура расписной керамики, Урмийский бассейн, Восточная Анатолия, эпоха Средней Бронзы.*

Ruhiyye Rzayeva

PAINTED POTTERY OF SIRABCHAY AND KAHABCHAY VALLEYS

The painted ceramics of Middle Bronze Age in valleys of Kakhabchay and Sirabchay are revealed in Nakhajir, Karatepe, Surumchek, Gurddag, Gey Hendeck and other monuments. Monuments with similar ceramics allow studying some questions of life mode of the population. New monuments confirm that the nomadic cattle breeding already existed in the initial stage of the Middle Bronze Age. Especially draws attention the fact that some copies of pottery belong to the initial stage of culture of painted ceramics. Analogs of this pottery are known from monuments of Nakhchivan, the Urmia basin and East Anatolia. The ornamental motive of pottery is also similar with monuments of the above mentioned regions. As it is known in Nakhchivan's monuments all stages of cultural development of painted ceramics are traced. New monuments once again verify that Nakhchivan's monuments are the output point of culture of painted ceramics of Middle Bronze Age.

Key words: *valleys of Sirabchay and Kakhabchay, culture of painted pottery, Urmia basin, East Anatolia, Middle Bronze Age.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

İLİKLİQAYA NEKROPOLUNDA APARILAN ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLAR

Məqalədə İlikliqaya nekropolundan tapılmış arxeoloji materiallar öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu abidədən əldə olunmuş arxeoloji materiallar Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aiddir. Bu abidə yarımökçəri maldar tayfalarla bağlılıq təşkil edərək Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərinin təsadüfən çəkilmədiyini, bu yerlərin qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir. Gəmiqaya ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı hər zaman yeni arxeoloji abidələrin aşkar olunması bir daha onu göstərir ki, bu sahədə gələcəkdə də tədqiqatların aparılması zəruridir.

Açar sözlər: *Gəmiqaya, Gilançay vadisi, İlikliqaya nekropolu, arxeoloji tədqiqatlar.*

İlikliqaya nekropolu Ordubad rayonunun Tivi kəndi ərazisində, kənddən şərqdə, Dəmyələr nekropolundan qərbdə, eyniadlı yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Sahəsi 1 hektara yaxın olan abidənin yerləşdiyi qumluq ərazi yerli əhali arasında “Bənövşə qumluğu” adı ilə tanınır. Bu nekropol ilk dəfə 2005-ci ildə tərəfimizdən qeydə alınmışdır. Həmin ildən etibarən orada müntəzəm şəkildə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılır. 2013-cü tədqiqat ilində abidədə aparılan arxeoloji araşdırma zamanı oradakı qəbirlərin quruluşu, əldə olunmuş arxeoloji materialların sistemli şəkildə öyrənilməsi və digər aktual məsələlərin həlli qarşısına məqsəd qoyulmuşdur. Abidənin öyrənilməsi zamanı dağılmış qəbirlərə əsasən oradakı qəbirlərin torpaq tipli olduğunu qeyd etmək olar. Qəbirlərin qumluq ərazidə, yamacda salınması nəticəsində onlar daha çox təbii aşınmaya məruz qalmışdır. Buna görə də qəbirlərin çoxunun materialları üzə çıxaraq dağılmışdır. 2013-cü tədqiqat ilində nekropoldan əldə olunmuş yerüstü arxeoloji materiallar kera-mika nümunələrindən və bəzək əşyalarından ibarətdir.

Keramika nümunələri bəzək əşyaları ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Forma verən keramikalar küpə, kasa, çanaq və s. tipli qablardan ibarətdir. Bu qabların bir qrupundan təsərrüfatda, bir qismindən mətbəxdə istifadə olunmuşdur. Onlar boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünürlər. Boz rəngli qablar çəhrayı rənglilərlə müqayisədə çoxluq təşkil edir. İstər boz, istərsə də çəhrayı rəngli keramikaların bir çoxu narın, bəziləri iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir.

Boz rəngli keramikalar. Abidədən əldə olunmuş forma verməyən boz rəngli qablardan biri iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onun üzərində basma üsulu ilə diametri 8 sm olan böyük dairənin ortasında əlavə kiçik dairələr, böyük dairədən aşağıda bir-birinin içərisində olan dörd ədəd bucaq formalı naxış, yuxarıda isə üç ədəd şaquli xətlər basma üsulu ilə çəkilmişdir. Dairənin ortasında qulaqcıqşəkilli çıxıntı düzəldilmişdir. Çıxıntının ortasında kiçik oyuk açılmışdır. Qabın əlimizə keçən hissəsindəki dairələrin sayı doqquzdur. Onun digər hissəsini əldə etmək mümkün olmasa da, sağ qalan hissənin öyrənilməsi belə ehtimal etməyə əsas verir ki, bu qabın üzərindəki böyük dairənin içərisinə çəkilmiş kiçik dairələrin sayı yalnız doqquz olmamışdır. Çünki dairələrin düzülüşü arasındakı məsafəni hesabladıqda belə məlum olur ki, 8 sm diametri olan dairənin 4 santimetrində 6 ədəd kiçik dairə çəkilmişdirsə, ehtimal etmək olar ki, digər üç kiçik dairə böyük dairənin 4 santimetrlik qalan hissəsinə çəkilmişdir. Bu keramika məmulatının üzərindəki dörd ədəd bucaq formalı naxışın eyni formada bir-birinə uyğun şəkildə çəkilməsi də maraq doğuran arxeoloji materiallardandır (tab. I, 1). Aparılan araşdırmaya əsasən ehtimal etmək olar ki, bu qabın üzərindəki həndəsi ornamentlərdə insanların astral inancları ilə bağlı dini-ideoloji görüşləri sxematik şəkildə əks olunmuşdur. Bu keramika naxışlanma üsuluna görə Xanlar, Gəncə kurqanlarında (8, s. 55-68,) Qarabulaq (7, s. 45) Xaçbulaq nekropollarında (1, s. 85-93) tapılan bir qrup qabların üzərindəki rəsmlərlə oxşarlıq təşkil edir.

Nekropoldan tapılan küpə tipli qabların bir çoxu qısaboğazlı, qabarıq və şar gövdəli hazırlanıb xarici səthi cilalanmışdır. Onların bəzilərinin ağzı xaricə qatlanmışdır (tab. I, 4). Bəzi qablar digər qablarla müqayisədə nisbətən qalın divarlı, gen ağzlı hazırlanmışdır. Bu tip küpələrdən təsərrüfatda istifadə olunduğunu, onlarda taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının saxlanıldığını ehtimal etmək olar. İllikliqaya nekropolundan əldə olunmuş küpə tipli qablardan biri silindrik boğazlı düzəldilmişdir.

Keramika nümunələrindən bir qrupu çölmək tipli qablardan ibarətdir. Onlardan biri narın qum qarışığı olan gildən qısa, darboğazlı, düz ağzı kənarlı, qabarıq gövdəli düzəldilmişdir. Onun qalınlığı 1 sm, ağzının diametri 17 sm-dir. Bu qabın üzərində gövdəsi boyunca basma üsulu ilə kəmərvarı formada üçbucaq formalı naxışlar, ondan yuxarıda isə bir-birinin içərisində yerləşdirilmiş üç qövsvarı xətt çəkilmişdir (tab. I, 2). Bu qab formaca Haqqıxlıq (5, şəkil 19, 8), Sarıdərə (5, şəkil 7, 13) və digər abidələrdən tapılan qablarla bənzərlik təşkil edir.

Nekropoldan əldə olunmuş digər çölmək tipli qab düz ağzı kənarlı, bikonik gövdəlidir. Ağzının diametri 23 sm, qalınlığı 1,5 sm-dir. Qabın ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır (tab. 1, 3). Bu qab formaca Kolan (5, şəkil 21, 4), Sarıdərə (5, şəkil 13, 8) nekropollarından tapılan bir qrup qablarla bənzərlik təşkil edir.

Vaza tipli qab üçayaqlı olub, narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmış, boz rəngdə yaxşı bişirilmiş, xarici səthi sığallanmışdır. Onun ayaqları qısa (3,5

sm), oturacağı diskşəkilli düzəldilmişdir (tab. I, 8). Bu tip qab Qızılburun (6, s. 155, tab. 15, 8), Şahtaxtı (4, tab. III, 9), Muncuqlutəpə (3, tab. XVIII, 6; tab. LXI, 1) Mingəçevir (2, tab. XXII, 4, 5, 8; tab. XLIII, 6) və digər abidələrdən tapılmışdır.

Boz rəngli keramikalardan birini kiçik çıxıntı, qulaqcıq-şəkilli formada düzəldilmiş qulp təşkil edir. Qulpun üzərində kiçik deşik açılmışdır (tab. I, 10). Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan bu tip qulplu qablar Sarıdərə (5, şəkil 9, 5, 6, 7), Kolanı (5, şəkil 23, 13; şəkil 24, 6, 7) nekropollarından, Mingəçevirdən (2, tab. XXIV, 5, 6, 7, 8) və digər abidələrdən tapılmışdır.

Çəhrayı rəngli keramikalar. İlikliqaya nekropolundan əldə olunmuş çəhrayı rəngli keramikalar forma verən və forma verməyən hissələrdən ibarətdir. Onlar narın qum qarışığı olan gildən düzəldilərək yaxşı bişirilmişdir. Boz rəngli keramikalardan fərqli olaraq çəhrayı rənglilərin hər iki səthi şüyürlənmişdir.

Forma verməyənlər içərisində iki ədəd keramika daha çox maraq doğurur. Bu keramikaların hər ikisinin üzərində qabartma üsulu ilə enli xətlə "L" formasında naxış vurulmuşdur (tab. I, 9, 11).

Forma verən keramikalar küpə, kasa, çölmək tipli qablardan ibarətdir. Onlar gövdələrinin (bikonik və qabarıq gövdəli), ağız kənarlarının (xaricə qatlanmış, düz ağız kənarlı) və boğazlarının (qısa, silindrik boğazlı) formasına görə müxtəlifdirlər. Bəzilərinin üzərində qabın boğazına yaxın hissəsində basma üsulu ilə şaquli xətlə naxış çəkilmişdir (tab. I, 5). Küpələrdən fərqli olaraq kasa və çölməklər bir qayda olaraq gen ağızlı düzəldilmişdir. Onların bir çoxunun ağız kənarları xaricə qatlanmışdır. Bəziləri düz ağız kənarlı hazırlanmışdır (tab. I, 6). Sarıdərə nekropolundan (5, şəkil 7, 22), Oğlanqaladan (5, şəkil 39, 12) bu tip qablar əldə olunmuşdur. Nekropoldan əldə olunmuş ağzının kənarı içəri yığıl-mış kasa tipli qabın (tab. II, 1) bənzərləri də Naxçıvandakı Oğlanqala (5, şəkil 39, 10), Qalaçıq (5, şəkil 4, 5), Şahtaxtı (5, şəkil 3, 7) və s. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid abidələrdən aşkar edilmişdir.

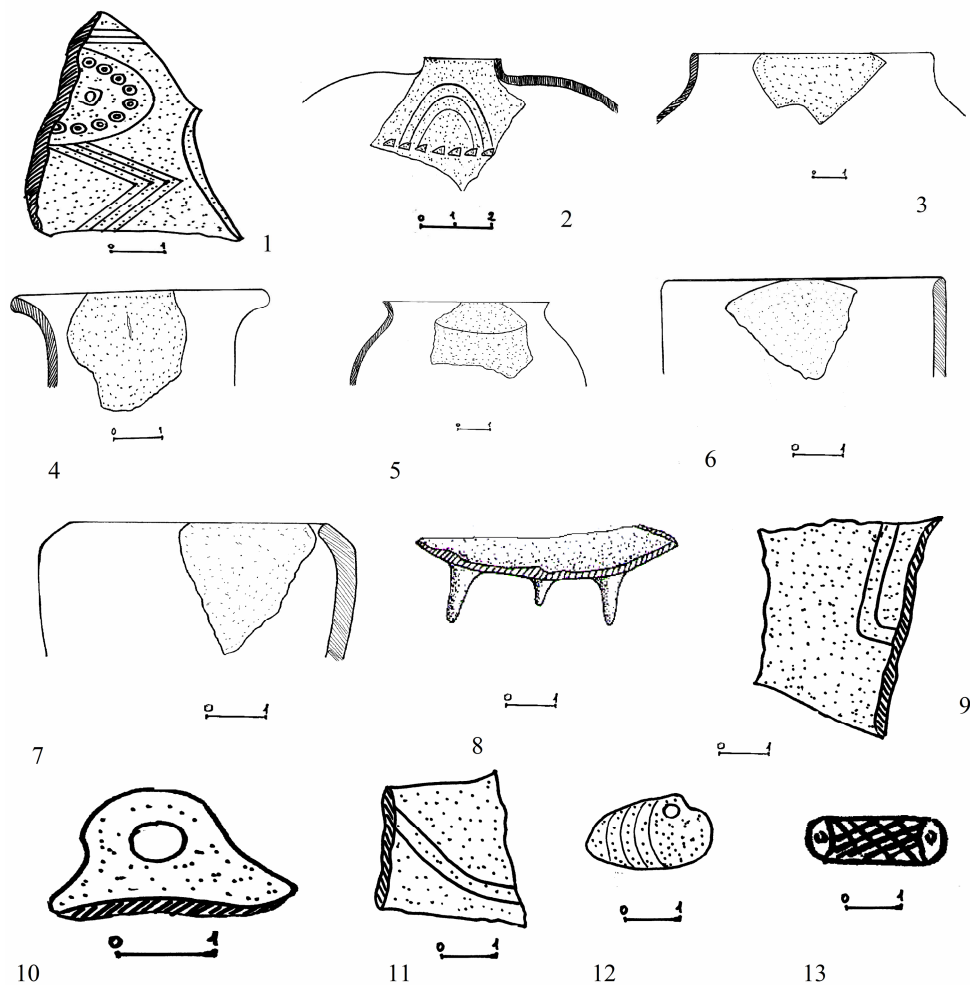
Abidədən aşkar olunmuş boz və çəhrayı rəngli keramikaların öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, onların bənzərləri Naxçıvanla yanaşı olaraq Mingəçevirdə (2, tab. XLIII, 6; tab. XXXVIII, 14), Gəncəçay rayonunda (9, s. 136-138), Quruçay və Göndələnçay vadisində (7, s. 42-45), Gədəbəy və Xanlarda (8, s. 53) və digər yerlərdəki Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdə əldə olunmuşdur.

İlikliqaya nekropolundan əldə olunmuş arxeoloji materiallardan bir qrupunu bəzək əşyaları təşkil edir. Onlardan biri ağ rəngli pasta muncuq, digəri balıqqulağından hazırlanmış asma bəzəkdir.

Pasta muncuq silindrik formada düzəldilmişdir (tab. I, 13). Onun üzəri kəşişən xətlərdən ibarət bucaq formalı həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır.

Balıqqulağından hazırlanmış asma bəzeyin bir ucu deşilmiş, üzərinə heç bir naxış çəkilməmişdir (tab. I, 12).

Nekropoldan əldə olunmuş bəzək əşyalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onu qeyd etməyə əsas verir ki, keramika məmulatları kimi bəzək əşyalarının bənzərləri də Azərbaycanın bir çox bölgələri kimi (10, tab. XXVII, 6-8; tab XVIII, 18, 19; tab XXIX, 13-30) Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən də Dəmyələr, Mərdəngöl, Muncuqlutəpə, Sarıdərə, və b. xeyli miqdarda tapılmışdır.

Tablo I. İlikliqaya nekropolundan tapılan arxeoloji materiallar

2013-cü tədqiqat ilində İlikliqaya nekropolundan əldə olunmuş arxeoloji materialların öyrənilməsi nəticəsində bu abidənin e.ə II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlinə aid olduğu və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərinin təsadüfən çəkilmədiyi bir daha öz təsdiqini tapdı. Aparılan tədqiqatlar zamanı yeni arxeoloji materialların aşkar olunması bir daha onu qeyd etməyə əsas verir ki, bu sahədə

tədqiqatları bitmiş hesab etmək olmaz. Gəmiqaya ətrafında arxeoloji tədqiqatların aparılması hər zaman zəruri və aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Q.M. Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndindəki bir qrup daş qutu qəbirlər haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seiyası, Bakı, 1975, № 1, s. 81-94.
2. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.
3. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
4. Baxşəliyev V.B., Əliyev V.H. Şahtaxtı nekropolunun yeni tapıntıları // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Elm, 1985, № 4, s. 63-67.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
6. Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
7. İsmayilov Q.S. Quruçay və Göndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981, 63 s.
8. Гусейнова И.К. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
9. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1958, 142 s.
10. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri (Azərbaycan, rus və ingilis dilində). Bakı: İşıq, 1971, XXX tablo, 78 s.

Тогрул Халилов

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НЕКРОПОЛЕ ИЛИКЛИГАЯ

В статье изучается некрополь Иликлигая. Систематизируются керамические материалы, найденные в этом памятнике. Установлено, что найденные керамические материалы относятся к эпохам Поздней Бронзы и Раннего Железа. Археологический памятник связан с полукочевым скотоводством и доказывает, что окрестности Гемигая были древни поселения.

Ключевые слова: Гемигая, долина Гиланчай, некрополь Иликлигая, археологические исследования.

Togrul Khalilov

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT
ILIKLIQAYA NECROPOLIS**

The necropolis of Ilikligaya is investigated in the paper. The ceramic materials discovered in these monuments are systematized. It is determined, that the discovered ceramic materials date from the epochs of Late Bronze and Early Iron Age. Both these archeological monuments are connected with the half-nomadic cattle breeding and proved to be one of the oldest settlements in the surrounding area of Gamigaya.

Key words: *Gamigaya, valley of Gilanchay, necropolis of Ilikligaya, archaeological investigations.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirovadil@yahoo.com

OSMANLI ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ ƏKSİNİ TAPAN NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİNİN TARİXİ-FİLOLOJİ TƏHLİLİ

Məqalə 1726-cı ilə aid Osmanlı arxiv sənədlərində əksini tapan Naxçıvan oykonimlərinin tarixi-filoloji təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə dilimizin toponimlər sisteminin öyrənilməsində indiyə qədər ictimaiyyətə geniş məlum olmayan, xarakterinə, forma və məzmununa görə etibarlı mənbələrdən biri olan arxiv materiallarının rolu və əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilmiş, Dendabad, Hinzirik, Taqtak, Almalı, Zeriletun, Qaraboya, Qarxun, Alışar, Arınc oykonimləri tarixi-lingvistik baxımdan tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *arxiv, Osmanlı, Hinzirik, Taqtak, Dendabad, Almalı.*

Dünyanın qədim yaşayış məntəqələrindən biri olan Naxçıvan ərazisindəki toponimləri araşdırıb üzə çıxarmaq və lingvistik cəhətdən tədqiq etmək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri arxiv materiallarıdır. Arxiv materialları ciddi tədqiqat tələb edən tarixi sənədlərdir. Bu sənədlər yaranma tarixinə, həcminə, xarakterinə, orijinallığına, forma və məzmununa görə müxtəlif olur. Tədqiqat sübut edir ki, tarix boyu xalqımızın tarixində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı yerli arxivlərlə yanaşı, digər ölkələrin arxivlərində indiyə qədər bizə məlum olmayan çox əsaslı sənədlər, Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin tarixinə, dilinə, coğrafiyasına, təsərrüfat həyatına və s. dair çox zəngin və dəqiq materiallar vardır. Xalqımızın tarixi yaddaşı olan bu materiallarda onomastik vahidlərin zəngin fondu ilə qarşılaşırıq.

Naxçıvan toponimlərini qoruyub saxlayan arxiv sənədləri içərisində Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivləri Genel Müdürlüyünün 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi “Osmanlı arxiv belgelerinde Nahçıvan” adlı sənədlər toplusu mühüm elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir. 1554-1923-cü illəri əhatə edən topluda 85 başlıqda 157 sənəd əksini tapır (19). Sənədlərin mətnində aid olduğu dövrə aid çoxlu miqdarda xüsusi adlar – oykonimlər əks olunmuşdur. Bu oykonimlər xalqın tarixi yaddaşını, tayfa birliklərinin adlarını, dövrün adət-ənənələrini, əhalinin peşə və mədəniyyəti haqında məlumatları bizə çatdırır, xarakterik məna çalarları, səciyyəvi leksik, semantik, grammatik, orfoqrafik dil

xüsusiyyətlərinə malik olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Arxiv materiallarındakı sənədlərin xeyli bir qismi 1726-cı ilə aiddir. Həmin sənədin 14-cü başlığında özünə yer tapmış Çorku, Uygur, Revalik, Dendabad, Sultanbəy, Almalık, İtkıran, Curacin, Sillesor, Arınç, Yeniceyi-İicak, Hasan Çor, Zeriletun, Deleklun, Kilidi Keham, Hinzirik, Taktak, Mağara Çalı, Əyrək, Gürdsərd, Mahmudabad, Sazak, Qaraboya, Şahbağı, Kazak, Yektil, Kal-ai Beyli, Pençik, Yunus, Şekintaşan, Muxtarkəndi, Deyr (19, s. 51-72), eləcə də 15-ci başlıqda məscidlərin illik gəlirlərini göstərən sənəddə Xalxadüzü, Bədaxşan, Sübhanverdi Dizə, Yarımca, Zeynəddin, Uzunoba, Şeyx Mahmud, Xəlil xarabası, Dendvar (Dendabad), Kül-təpə və s. kimi oykonimlər haqqında məlumat verilmişdir (19, s. 81). Bununla yanaşı, 83-cü başlıqdakı sənəddə 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan, Şəril, Sədərək və Dərələyəz nahiyələrindəki 110 kənddə iki il ərzində ermənilər tərəfindən törədilən qətlərlə bağlı Nəraşen, Mahmud, Eksek, Mefancak Müslüm, Sərxanlı, Zeyvə, Dündəngə, Qarxun, Məmmədsabir, Mefancak Mehrab, Daşarx, Siyaqut, Təzəkənd, Dərə, Kosacan, Aralıq xan, Aralıq bəy, Yengicə, Dizə, Cömərtili, Dərvişlər, Çərçiboğol, Kürtcülü (Gürcülü), Alışar, Təzə, Ağəhməd, Qarabürc, Kürt, İbadullah, Qışlaqabbas, Kormaslı, Tayadin, Vayxır, Geştaz, Postyan, Yalnızığac, Təzə, Bapçı, Ərəbyengicə, Qarahəsənli, Babəki, Maxta, Axura, Mefanlı, Develan, Aşağı Danzik, Yuxarı Danzik, Qorçili, Yağcı, Həməzəli, Siraclı, Kərimbəyli, Denenem, Bello, Sədərək, Təzəkərimbəyli kimi oykonimlər də əksini tapmışdır (19, s. 449-489). Mənbədəki toponimləri araşdırıb üzə çıxarmaq və müasir toponimik səviyyədə tədqiq etmək onomastik leksikanın qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Bunu nəzərə alıb arxiv materiallarındakı oykonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Arxiv sənədlərində 1726-cı ilə aid əksini tapan oykonimlərin (14-cü sənəddə) Naxçıvan sancağının Naxçıvan nahiyəsinə daxil olduğu göstərilir (19, s. 51-72). Halbuki həmin illəri əhatə edən “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd olunan yaşayış məntəqə adları müxtəlif nahiyələrin tərkibinə daxil edilmişdir. Məsələn, 1727-ci ildə yalnız Dendabad (başqa adı Dendavar) kənd adı Naxçıvan nahiyəsinə daxil olmuş (18, s. 24), Əyrək, Pencik, Taqtaq, Qaraboya, Ərinc Dərəşahbuz nahiyəsinə, İtkıran, Almalı, Soltanbəy kəndləri isə Məvaziyi Xatun nahiyəsinə daxil olmuş və müxtəlif fonetik variantlarda yazılmışdır (18, s. 26-28).

b) Sənəddə qeydə alınmış oykonimlərin bir qismi bu günə müqayisədə heç bir dəyişikliyə uğramadan olduğu kimi yazılmışdır. Məsələn: Almalı, İtkıran, Qaraboya (19, s. 54, 55, 66). Bu hal 1918-1920-ci illərə aid 83-cü sənəddə Şəril və Sədərək ərazilərindəki oykonimlər üçün daha xarakterikdir: Sərxanlı, Dündəngə, Siyaqut, Qarxun, Yengicə, İbadulla, Qızılqışlaq, Məmmədsabir, Təzəkənd, Dizə, Dərvişlər, Qarabürc, Zeyvə, Alışar, Ağəhməd, Diyadin, Qarahəsənli və s. (19, s. 449-489).

c) Sənəddəki xüsusi adlar Osmanlı imla və tələffüz qaydalarına uyğun yazıldığından təhriflərə məruz qalmış, oykonimlərin orfoqrafiyasında ciddi

səhvlərə yol verilmişdir. Məsələn, Çərçiboğol, Tayadin, Postyan (Büsyən), Barçı, Denenem, Yağcı və s.

ç) Müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq yaşayış məntəqə adlarının bir qismi sonradan fonetik transformasiyaya uğramış və ya dəyişdirilmiş, bugünkü kənd adlarında öz izini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, Dendabad (indiki Didivar kəndinin adı), Rencik (indiki Biçənək kəndinin adı), Arinc (indiki Ayrinc kəndinin adı), Zeriletun (keçmiş Zərnətün kəndinin adı), Hinzirik (keçmiş Xınzirək kəndinin adı), Ekrek (keçmiş Əyrək kəndinin adı), Kala-i Bəyli (Naxçıvan şəhərinin hüduclarına daxil olan Qaraxanbəyli kəndinin adı) və s. (19, s. 53-69).

d) Yalnız arxiv materiallarında adıçəkilən, ancaq izi qalmayan, adları passiv toponimik fonda keçmiş oykonimlər: Çorku, Curasin, Sellisor, Taktak, Uygar, Revalik, Yeniceyi-Ilıcaq, Hasan Çor, Delekun, Kilid-i Keham, Mağara Çalı, Gürdsərd, Sazak, Şahbağı, Kozak, Yekdil, Yunus, Şekintaşan, Muxtar-kənd, Deyr və s.

1726-cı ilə aid arxiv sənədlərində əksini tapan oykonimlərin müasir toponimik səviyyədə tarixi-filoloji baxımdan tədqiqi elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Dendabad. Arxiv sənədlərində Dendvar//Dendavar variantlarında əksini tapan kənd Babək rayonunun inzibati ərazi vahidinə daxil olan, Naxçıvan-Şahbuz-Batabat yolunun sağ sahilində, Naxçıvançayla Cəhriçayın qovuşacağında yerləşən indiki Didivar kəndinin sənəddə qeydə alınmış adıdır. Toponim 1590-cı ildə Naxçıvan nahiyyəsində *Dendabad*, 1727-1728-illərdə isə Qışlağat nahiyyəsində *Didabad* və *Dendabad* fonetik variantlarında təqdim olunmuş (12, s. 164, 145; 18, s. 152), XIX əsrə aid mənbələrdə isə Didivar şəklində yazılmışdır (15, s. 136). Toponimin mənşəyi haqda bəzi mülahizələr xalq etimologiyasından dəstək alsada, özünə haqq qazandıra bilmir. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin yazdığına görə toponim qədim İran dillərindəki “didi” – qala “var” və yer, yaxud “qala divarları olan yer” mənasını verir (7, s. 57). M.Urud da adın mənşəyinə eyni mövqedən yanaşır (16, s. 108). Bu fikirdən fərqli olaraq belə güman edirik ki, Didivar toponimi kəngərlilərin didivarlılar tayfa adı əsasında yaranıb. Əkinçilik və heyvandarlıq üçün əlverişli olan ərazini yurd yeri seçən *didivarlılar* tayfa adlarını kənd adlarında yaşatmış, beləliklə, “didivarlılara məxsus yurd” anlamı bildirən Didivar sözü yaranmışdır. Toponimin mənşəyi ilə bağlı belə bir fikir də inandırıcı görünür ki, oykonimin birinci tərəfi farsca “görüş, görüşmə” mənası bildirən did (11, s. 152) sözündən yaranıb, var sözü isə “köç yeri, hər hansı bir icmanın yurdu; alaçıq yeri; geniş mənada “yaylaq icmalarına məxsus yurd, məskən, otlaq” mənaları daşıyır (9, s. 179). Demək, Didivar toponimi “görüş yeri, görüş yurdu, görüş məskəni” mənası yaradır ki, bu da kəndin yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşu ilə bağlıdır. Yəni Naxçıvançayla Cəhriçayın qovuşduğu yerdə yerləşən kənd “iki çayın görüşdüyü yer”, “çayların qovuşduğu, görüşdüyü yerdə salınan məskən, yurd” mənasında da işləyə bilər.

Hinzirik. Arxiv materialında Hinzirik şəklində qeydə alınan (19, s. 61) kənd vaxtilə Şahbuz rayonu ərazisində, dağlıq ərazidə mövcud olmuş, sonralar dağılmış kənd adıdır. Kənd Şahbuz rayon Aşağı Qışlaq və Biçənək kəndləri ilə həmsərhəd ərazidə yerləşmiş və Xinzirək adı ilə tanınmışdır (1, s. 265). Xinzirək kəndində əvvəllər yaşayış olmuş, 1727-ci ildən sonra isə burada heç kimin yaşamadığı haqda məlumat verilmişdir (12, s. 166; 18, s. 119). Ancaq arxiv sənədləri sübut edir ki, 1726-cı ildə kənddə yaşayış olmuş (19, s. 61) və timar Hacı Əhməd Misriyənin adına yazılmışdır. (Timar illik gəliri 19 min 999 ağça-ya qədər olan torpaq sahibliyi deməkdir). Kənddə yaşayış XIX əsrdə də davam etmiş (23, s. 512), XX əsrin 20-ci illərində əhalinin bir qismi Biçənək kəndinə köçmüş, bir qismi isə 1930-1940-cı illərə qədər kənddə yaşamış (1, s. 265), sonra əhalinin bütünlüklə qonşu kəndlərə köçməsi nəticəsində kənddə yaşayışa son qoyulmuşdur. Hazırda kəndin xarabalıqları yaşayır. Oykonomimin mənşəyi haqqında danışan K.N.Smirnov sözün etimologiyasını qaban adı ilə əlaqələndirir (21, s. 118). Çox güman ki, müəllif ərəbcə *xinzir* sözünə (“donuz”, “xain”, “qəddar adam”) əsaslanır, yaxud kəndin qaban çox yaşayan meşəyə yaxın ərazidə yerləşməsinə nəzərdə tutur. Bircə, hər iki halda K.N.Smirnov yanılır. Gorus rayonundakı Xinzirək oykonimi haqqında danışan M.Urud isə adın mənşəyini qədim türk hun tayfaları ilə əlaqələndirərək yazır ki, “Əsli Hunzirək, ermənicəsi Xndzoresk. Hunların Zəngəzurdakı nişanələrindən biridir. Ermənicə “almalı kənd” izahı inandırıcı deyil. Əhalisi erkən xristianlığı qəbul etmiş, Tatev kilsəsinin təsiri altında erməniləşmiş hunlardır” (16, s. 158). Bizim fikrimizcə, Xinzirək sözünün mənşəyi XVI-XVIII əsrlərdə İrəvan əyalətində əhalisi tamamilə türk-müsəlmanlardan ibarət olan Xinzirək elinin adı ilə bağlıdır. Bu elə məxsus Bayat, Şaqibadlı, Dünbülü, Sinli, Reyhanlı əşirətinin əsas hissəsi Şərur nahiyyəsi və Zəngəzur zonasında məskun imişlər” (12, s. 30, 46-48). Ona görə tam əminliklə deyə bilərik ki, əsasən heyvandarlıqla məşğul olub, yaylaq-qışlaq həyatı keçirən Xinzirək elinə məxsus tayfalar Şahbuz rayonu ərazisində də məskunlaşmış və yaşadıkları kəndi köçüb gəldikləri elin adı ilə adlandırmışlar (5, I c., s. 163).

Taqtak. 1590 və 1727-ci illərdə Dərəşahbuz nahiyyəsində mövcud olan *Taxtaq* (*Taqtak*, *Saktak*) kəndi (12, s. 167; 18, s. 27) arxiv materiallarında Naxçıvan nahiyyəsində qeydə alınmışdır (19, s. 62). XVIII əsrin 20-30-cu illərində kənddə heç kim yaşamayıb. Kəndin əkin sahələri və otlaq yerlərindən başqa yerdən gələnler istifadə etmişdir (18, s. 119). Taqtak toponimi XIX əsrə aid mənbələrdə də əksini tapır (23, s. 507). Tədqiqat sübut edir ki, Taqtak indiki Yuxarı Qışlaq kəndinin keçmiş adıdır. Bu ad təxminən XIX əsrə qədər işlənmiş, sonra kənd adı Kalançı Qışlaq və ya Mağara Qışlaq adları ilə əvəzlənmiş, XX əsrin 20-ci illərində isə kəndin adı Yuxarı Qışlaq şəklində sabitləşmişdir. Toponimin mənşəyi ilə bağlı iki fikir söyləmək olar: 1. Kənd adı türk dillərində dağ mənasında işlənən taq sözündən yaranmış, “çoxlu dağları olan ərazi” mənasındadır; 2. Toponim *sak/saq* tayfa adı (ş-s əvəzlənməsi ilə) və dağ anlamı bildirən *taq*

sözünün birləşməsindən əmələ gəlib “saklar yaşayan dağ”, “sak dağı” mənasında işlənir.

Almalı. Arxiv materiallarında adı çəkilən Almalı kəndi 1929-cu ilə kimi Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuş, həmin il Zaqafqaziya MİK-in 18 fevral tarixli qərarına əsasən əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Naxçıvan MSSR-in tərkibindən çıxarılaraq Ermənistana verilmişdir. Kənd adı 1590-cı ildə Məvaziyi-Xatun nahiyəsində Almalıq (12, s. 165), 1726-1727-ci illərdə isə Almalı adları ilə qeydə alınmışdır (18, s. 28; 19, s. 54). Almalı fitonim səciyyəli ad olub, “alma” meyvə ağac adı və “-lı” sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Mənası “alma ağacları bol olan yer”, “almalıq ərazidə salınan kənd” mənasında işlənir. Eyniadlı oykonim və hidronimlər Kəlbəcər, Qax, Daşkəsən rayonları, Özbəkistan, Türkmənistan və Dağıstan ərazilərində də mövcuddur (3, s. 37). Sisyan və Qafan ərazilərindəki Almalı və Almalıq oykonimləri də mənşəcə eyni qəbildəndir.

Zeriletun. 1726-cı ildə Osmanlı arxiv sənədlərində *Zeriletun* variantında əksini tapmış (19, s. 59) kənd adı öz izini Dərəşahbuz nahiyəsindəki Zərnətin toponimində saxlamışdır. Tarixi qaynaqlarda qeydə alınmış Zərnətin Biçənək kəndi ilə həmsərhəd ərazidə yerləşmiş və 1957-ci ildə əhalinin qonşu kəndlərə köçməsi nəticəsində dağılmışdır (17, II c., s. 373). Arxeoloji tədqiqat zamanı ərazidən Son orta əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Toponimin mənşəyi tam şəkildə açıqlanmamışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, toponim farsca “*zərnə*” – “əkin eri” və türkcə *tun* “təpə” sözlərindən ibarətdir (7, s. 116). Zərnətin kənd adı Sisyan rayonunda da vardır.

Qaraboya. Şahbuz rayonundakı Ov dağının ətəyində Şada kəndi ilə Sultanbəy kəndinin arasında yerləşən keçmiş Qaraboya kəndi 1726-cı ilə aid Osmanlı arxiv sənədlərində (19, s. 66) və XIX əsr mənbələrində əksini tapmışdır (23, s. 496). Tarixən Dərəşahbuz nahiyəsinə daxil olan Qaraboya kəndində (12, s. 167; 18, s. 28), XVIII əsrin 20-30-cu illərində heç kim yaşamayıb. Başqa yerdən gəlib kəndin torpaqlarından istifadə edənlər burada dənli bitkilər əkmış və vergilərdən əldə edilən gəlir 2889 ağça təşkil etmişdir (18, s. 120). XVIII əsrin sonlarına yaxın kənddə yaşayış təmin olunmuş və XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər davam etmişdir. 1960-cı ildə əhalinin qonşu Şada və Badamlı kəndlərinə köçməsi nəticəsində kənd dağılmışdır. *Qara* və *boya* tərkib hissələrindən ibarət olan bu adın *qara* hissəsi “böyük”, “ir”, “şimal”, *boya* hissəsi isə “yüksəklik, ucalıq” mənalarında işlənir və sözə “ucalıqda, yüksəklikdə yerləşən böyük yurd” anlamı verir.

Yağcı. Arxiv sənədlərində qeydə alınan Yağcı (19, s. 485) Yaycı toponiminin təhrif olunmuş formasıdır. Bu gün Azərbaycanda Yaycı adlı üç kənd vardır. Kəndlərdən biri (Yaycı) Culfa rayonu, ikisi isə (AşağıYaycı və Yuxarı Yaycı) Şərur rayonu ərazisində yerləşir. XIX əsrdə İ.Şopen Dərələyəz və Biləv mahallarında iki Yaycı kənd adını qeyd edir (23, s. 508). Q.Qeybullayev yazır ki, XIX əsrdə Qafqazda cəmi səkkiz Yaycı adlı kənd olub (14, s.67). Əbülqazi

Bahadır xanın yazdığına görə “tayfa adı Yaycı oğullarının adı ilə bağlıdır” (8, s. 89). Bu fikri tarixi faktlar da təsdiqləyir. Yəni, tarixi kökü qədim oğuz əsirətlərinə bağlı olan hər üç kənd adının mənşəyi qədim türk yaycılılar tayfasının adı ilə bağlıdır. “Mənşəcə oğuz tayfası olan “yaycılılar” XII-XIII əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş, əsasən Naxçıvan ərazisində yaşamışlar” (17, II c., s. 355) və yaşadıkları əraziyə tayfa adlarını vermişlər.

Qarxun. Arxiv sənədlərində əksini tapan və Şərur rayonunda qədim oğuz tayfa adını qoruyub saxlayan toponimlərdən biri Qarxun kənd adıdır. Şərur ərazisində oğuzlara məxsus Qarxun tayfa adı *Yuxarı Qarxun* və *Kiçik Qarxun* (12, s. 168), *Aşağı Qarqın* və *Yuxarı Qarxın* (kəndin başqa adı Qumxanalı imiş), *Qaibqulu Qarxın qışlağı*, *Qaxıcan Qarxun qışlağı*, *Zülfüqar Qarxını* (kəndin başqa adı Möhsünabad imiş), *Babakı Qarxın kəndi*, *Gültəpə Qarxın kəndi* kimi toponimlərdə əksini tapmışdır (12, s. 73; 18, s. 327-328). Göründüyü kimi, tarixin müxtəlif çağlarında Qarxun adı beş kənd və iki qışlaq adında *Qarqın*, *Qarxun* və *Karkın* fonetik variantlarında yazılmışdır. Qarxun oğuz qəbilələrinə məxsus tayfa adıdır, ancaq M.Kaşğarının təqdimatında bu ad öz əksini tapmır (13, I c., s. 56). Tədqiqatçıların fikrincə, tayfa adı oğuz tayfa adları sırasına F.Rəşidəddin tərəfindən əlavə olunub (14, s. 51; 24, s. 95). Əbülqazi xan Xivəli karkınların mənşəyinə toxunmuş, onların Oğuz xaqanının üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törəmə olduğunu qeyd etmişdir (8, s. 28-29). Bundan başqa, mənbələrdə qaraqalpaq tayfalarından birinin də *qarkın* adlanması göstərilir və yazılır ki, qarkınlar oğuz tayfaları tərkibində II əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda məskunlaşmış və yerli tayfalarla qaynayıb qarışmışdır (2, s. 147). Karkın tayfa adı türk xalqlarının toponimlərində geniş yayılmışdır. F.Sümərin yazdığına görə, “hələ XVI əsrdə Anadoluda bu boya aid 62 yer adı təsbit edilmişdir. Bu boy dəftərlərdə *karkın*, *qarkın*, *karkun* və *karqun* şəklində müxtəlif imlalarda yazılmışdır” (22, s. 300). Göründüyü kimi, müxtəlif fonetik variantlarla bir sıra oykonim və oronimlərdə ifadəsini tapan oğuzların Qarkın tayfa adı Naxçıvan ərazisindəki Qarxun kənd adında da özünü yaşadır. Onu da qeyd edək ki, Dağıstan, Ermənistan, Türkmənistan və Özbəkistanda da eyniadlı oykonimlər mövcuddur. Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, *qarxın* adı ilə bağlı belə bir ehtimal da irəli sürmək olar ki, bu ad qədim hun imperiyasının adı ilə də bağlana bilər. Yəni *qara* və *hun* tərkib hissələrindən ibarət olan bu adın *qara* komponenti “böyük qüdrətli” anlamı bildirir və qarxun sözü “böyük və qüdrətli hunlar yaşayan yer” mənasında da işləyə bilər.

Alışar. Osmanlı arxiv sənədlərində qeydə alınan Alışar Şərur rayon inzibati ərazi vahidinə daxil olan və Arazın sahilində yerləşən kəndin adıdır. Toponim mənbələrdə *Əlişar*, *Yuxarı Əlişar* (başqa adı Maxtala), *Aşağı Əlişar* (başqa adı Muğanlı) kimi qeydə alınmış (12, s. 72, 168; 18, s. 329), XX əsrin əvvəllərindən *Alışar*, D.D.Paqirevin 1913-cü ildə tərtib etdiyi “Qafqazın beş-verstlik xəritəsinin adlar göstəricisi” toplusunda isə *Əlişar* fonetik variantlarında yazılmışdır (20, s. 48). K.N.Smirnov ehtimal edir ki, kəndin ilkin adı hansısa

bir dərvişin şərəfinə *Əli-şah*, digər bir versiyaya görə isə *Əli-Əfşar* şəklində olub (21, s. 110). Bundan fərqli olaraq B.Budaqov və Q.Qeybullayev belə hesab edir ki, kənd kəngərlilərin Sofulu tayfasının *kəbirli*, *mahmudlu*, *dəmirçi*, *səbirli* (əli-sabirli qədim türk mənşəli sabar, sabir, suvar tayfasının adından) və başqa tirələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdı. Toponim türk dillərində *alış* – “çay ağzı”, “çay kənarı” və *ar* – “tərəf”, “əks tərəfdə yerləşən” sözlərindən ibarətdir (7, s. 38). T.Əhmədov da bu fikrə tərəfdar olaraq yazır ki, Alışar Qışlaq adı olmuş, kəngərlilərin sofulu tayfası ailələrindən bir qrupunun burada məskunlaşması ilə yaşayış məntəqəsi yaradılmışdır. Qədim türk mənbələrinə əsaslanan müəllif qeyd edir ki, toponim qədim abidələrdə “çayın ağzı, mənsəbi; axar suyun hövzəyə tökülən yeri” mənasında işlənmiş *alış* və “qarşu, əks tərəf” mənasındakı *ar* hissələrindən ibarət olub, “çay ağzının əks tərəfi, mənsəbin qarşısı” deməkdir. Həqiqətən də hazırda kəndin Xələc daşı dağıının ətəyində, Arzın sahilində, çay suyunun güclü axaraq töküldüyü yerin əks tərəfində yerləşməsi irəli sürülən fikri bir daha təsdiq edir (10, s.25). Digər mənbələr də bu fikri təsdiqləyir: “Alışar adı kəndin yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə verilib, yəni *alış* və *ar* tərkib hissələrindən ibarət olan bu adın *alış* komponenti qədim türk dillərində “su ağzı, suyun hovuzdan töküldüyü ağızlar” mənasında *ar* komponenti isə “yer” mənasında işlənir (13, s. 62). Mənbələr sübut edir ki, “azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş kəngərlilərin Sofulu tayfasının bir qolu Şərrur rayonunun Alışar kəndində yaşayırlar” (17, I c., s. 23). Biz də Sofulu tayfasının əfşar qolunun tarixən bu kənddə yaşamasına əsaslanıb deyə bilərik ki, kəndin adı Alışarlılar tayfa adı əsasında yaranmış, zaman keçdikcə Alışar fonetik variantına düşmüşdür.

Arinc. Şahbuz rayonu ərazisində, Küküçayın sahilində yerləşən kənd adıdır. Mənbələrdə Ərinc şəklində yazılan (12, s. 167; 18, s. 120) toponim Osmanlı arxiv sənədlərində Arinc XIX-XX əsrlərdə Arinc şəklində qeydə alınmışdır (19, s. 57). V.Qriqoryevin məlumatına görə kənd Hüseyn bəyə məxsus olmuş və burada Rəməşindən köçürülmüş ailələr yurd-yuva salmışdır. Kəndin ərazisi əkinçilik üçün çox əlverişlidir (15, s. 145). Tarixən azərbaycanlılar yaşayan kənddə 1828-1830-cu illərdə İrandan köçürülmüş 31 erməni ailəsi yerləşdirilir və tədricən təzyiqlərə məruz qalan azərbaycalılar kənddən çıxarılır. Bütün kəndə sahiblənən erməni millətçiləri əsassız olaraq Arinc adının erməni mənşəli olduğunu iddia edirlər. Beləliklə, bu ad toponim hakimiyyəti illərində erməni sözü kimi toxunulmaz qalır (4, s. 105).

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Arinc adlı yaşayış məntəqəsinin İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında da olduğunu və adın mənasının məlum olmadığını yazırlar (6, s. 127). Bundan fərqli olaraq Arinc adı “su arxı”, “kanal”, “çayların birləşdiyi yer” mənasında işlənən qədim türk sözü kimi də mənalandırılır (2, s. 42). K.N.Smirnov isə toponimi oronim səciyyəli hesab edərək adı “dirsək” (lokot) mənasında açıqlayaraq “kəndi dağa yapışdırılmış dirsəyə, yəni dirsəyə bənzər qaya parçasına bənzədir” (21, s. 111). Söz yox ki, bu açıqlama

əsassızdır və adın etimoloji təhlilinə heç bir kömək etmir. 2003-cü ildə “Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi vahidində qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən kənd adı Ayrım şəklində təsdiqlənmişdir. Ayrım türk sözüdür. Bu ad “ayır, çayların ayrıcında yerləşən məkan, kənd, yurd” deməkdir. Hazırda Türkiyədə eyniadlı yer və fəmiyyə da mövcuddur.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, Osmanlı arxiv sənədlərində əksini tapan Naxçıvan toponimlərini bir məqalə daxilində araşdırıb üzə çıxarmaq və bütünlüklə tarixi-filoloji təhlilə cəlb etmək imkan xaricindədir. Bu iş geniş axtarış tələb edir və gələcək tədqiqatçıları gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. ASSC-Nax. SSC, MDQO inzibati bölünüşü. Bakı: Az. XTUI-nin nəşri, 1933, 292 s.
2. Azərbaycan toponimləri: Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, 558 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, I c., 304 s.; II c., 304 s.
4. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
5. Bağirov A. Onomologiya problemləri: 2 cildə. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 453 s.
7. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta Pres, 2004, 120 s.
8. Ebülqazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğü (Şecere-i terakime). Ankara, 1995.
9. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1991, 312 s.
10. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
11. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1966, 1036 s.
12. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
13. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk / Çevireni: Besim Atalay. 5 Baskı, I c., Ankara, 2006, 530 s.
14. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 192 s.
15. Григорев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 263 s.
16. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.
17. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. Naxçıvan: 2005, I c., 360 s.; II c. 376 s.
18. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
19. Osmanlı arxiv belgələrində Naxçıvan. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri, Genel Müdürlüğü, 2011, 568 s.
20. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского

- края. Тифлис: Издания Кавказского военно-топографического отдела, 1913.
21. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: 1999, 156 s.
 22. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıcı, 1992, 432 s.
 23. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 1231 s.
 24. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 s.

Адилъ Багиров

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОЙКОНИМОВ НАХЧЫВАНА, НАШЕДШИХ ОТРАЖЕНИЕ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Статья посвящена историко-филологическому анализу ойконимов Нахчывана, нашедших отражение в архивных документах Османской империи 1726 года. Отмечена роль и значение архивных документов как достоверных по форме, содержанию и характеру источников, до этого неизвестных широкой общественности, в изучении системы топонимов азербайджанского языка. С историко-лингвистической точки зрения исследованы ойконимы Дендабад, Хинзирик, Тагтак, Алмалы, Зерилетун, Гарабоя, Гархун, Арындж.

Ключевая слова: *архив, Османская империя, Хинзирик, Тагтак, Дендабад, Алмалы.*

Adil Baghirov

HISTORICAL-PHILOLOGICAL INVESTIGATION OF THE OIKONYMS OF NAKHCHIVAN REFLECTED IN THE ARCHIVE DOCUMENTS OF OTTOMANS

The paper is devoted to the historical-philological investigation of the oikonyms of Nakhchivan reflected in the archive documents of Ottoman Empire of 1726. The role and importance of archive materials for analyze of the toponymy system of our language are specified in the paper. The oikonyms of Dendabad, Hinzirich, Tagtak, Almali, Zeriletun, Garaboya, Garkhun, Alishar, Arinj are investigated from historical-linguistic point of view.

Key words: *archive, Ottomans, Hinzirich, Tagtak, Dendabad, Almali.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

NAXÇIVANDA LULUBƏY BOYLARI VƏ ONLARIN DİLİ (NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİ ƏSASINDA)

Məqalədə indiyə qədər Azərbaycan və türk alimlərinin ümumtürk arealında tədqiq etmədiyi bir prototürk boyu Lulubəy türklərindən, onların tarixi səhnəsinə çıxdıqları dövr və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında "Lili" tərkibli məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: *etnonim, Ullumu, Lullubi, Naxar, Lulu, Luluçu.*

Tarixi qaynaqlara m.ö. IV-III minilliklərdə "Lulu, Lulubbum, Lulubi" adları ilə düşən Lulubəy türkləri qədim Naxçıvan ərazilərinin yerli sakinləri olmuş, lakin onların bu ərazi ilə bağlılığı, buradakı oykonimlərdə-məntəqə adlarındakı izləri tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Bunları nəzərə alaraq Lulubəy tayfalarının qədim Naxçıvanla bağlı tarixinə qısaca nəzər salmaq istədik.

Mənbələr Lulubəy tayfalarının Şumer, Akkad, Assur, Het yazılı salnamələrində m.ö. IV-III minilliklərdə Şimali Mesopotamiya, Naxər ölkəsi, Urmiya ətrafından Vana qədərki ərazilərdə yayıldığı və naxər, kuti, elam, hürri, subər, kas və kaspilərlə bərabər eyni əraziyə, eyni mənşə və dilə mənsub olduğunu göstərir (8, s. 99-112; 32, s. 192). Bağdad və Həmədan arasındakı Sarpul, eləcə də Persepol və Suz arasındakı ərazilərdən Lulubəy tayfalarına aid qədim yazılar aşkar edilməklə, burada onların Şumer-Akkadlarla mədəni əlaqələri haqqında məlumatlar verilir (3, s. 23-27, 219). Hett yazıları isə hürriylərlə bağlı tarixi proseslərdə Salaxsuvı, Xattusa, Nenassı ölkə adları ilə yanaşı, Ullaummi-lulubəylər ölkəsinin də adını çəkir (13, s. 78-83). Bir qrup mənbə, tədqiqatlarda da biz çar Kutikin dövründə kuti, kassi və lulubəylərə məxsus olan 81 şəhərin, "**Kuti-Lulubi**" cəmiyyəti və birliyi, onların İkiçayarasını yüz ilə yaxın öz hakimiyyətlərinə tabe etdiyi haqda məlumatlara rast gəlirik (24, s. 64-65). Bu yöndən xeyli tədqiqat əsərlərində m.ö. II minillikdə Lulubəy tayfaları **lula-bi-bu** yazılışı ilə göstərilməklə **hürri-naxç** tayfalarının Urartu dövlətinin süqutundan 2 min il əvvəl bu torpaqlarda yaşadıkları və Qafqazda da məskun olduqları haqqında məlumatlarla rastlaşırıq (17, s. 28-29).

Əgər bu məlumatlara diqqət etsək, burada Kutı, Hürri, Naxər, Lulubəy ittifaqından bəhs olunmaqla onların geniş ərazidə məskunlaşdıqları, qədim Naxçıvan torpaqlarının bu proseslərin mərkəzlərindən biri olması da göstərilən bu tarixi faktlar əsasında təsdiq olunur.

Biz antik Roma yazılarında lulubəylərin m.ö. IV əsrdə Siciliyada məskun olması, müasir Marsala şəhərinin Lilibey adlanması, sonralar İtaliyadan gələn 20 gəminin və yerli əhəlinin Lilibey şəhərini tutması haqqında da məlumatlarla qarşılaşırıq (31, s. 169). Əgər bu tarixi faktlara diqqət etsək, lulubəylər təkcə qədim Azərbaycanın Xəzər ətrafı, Araz hövzəsi-Naxər ölkəsi, Kərkük türkmən, İkiçayarası, Doğru Anadolu torpaqlarında deyil, bütün Qafqazda və Siciliya adasında belə məskun olmaqla böyük türk ittifaqında birləşmişlər.

Lulubəy tayfalarının m.ö. III minillikdə Aratta dövlətində su/şu, turukku, kutilərlə birlikdə olması, Cənub Azərbaycanın qərbində, qədim Naxər torpaqlarında dövlət yaratmaqla bu ölkəni Maqan adlandırması (33, s. 52-54; 34, s. 19, 33, 38) da qədim Naxçıvan tarixi haqqında yeni tarixi fakt sayıla bilər. Bildiyimiz kimi, Lulubəy mifik düşüncəsi ilə bağlı tanrı panteonunda Anubanini, Simaş, Banan Nuzi, Mu-Turran, Şilvan, Xumurtum, Xuxnur, Kimaş kimi çar, tanrı şəhər adları Naxçıvan ərazisində eynilə **Anuban-Anabat**, **Banan**+yar, **Xumurtum-Xumurut** suyu, **Kimaş-Kimaş** dağ, **Kəmki** dağ, **Nizi** şəhər və tanrı adına uyğun isə **Nizi/Nisay** piri, bulağı kimi təkrarlanması bir tarixi sübutdur (27, s. 118-123). Lakin Akkad çarı Naramsinin yazılarında lulubəylər ölkəsinin Maqan adlanması və qədim Naxçıvanda Arpaçay vadisinin də qaynaqlarda “Muğan” adlanması əlbəttə ki, təsadüf deyil, ərazinin qədimliyini ortalığa çıxaran növbəti bir tarixi faktdır (F.R.).

Lulubəylərin bir prototürk boyu olmasına bir tarixi sübut da qədim Urartu mənbələrindəki MÂTU LUIU şəklində Naxər ölkə adı ilə yanaşı yazıya alınmasıdır. II Sardurun yazısındakı MÂTU LUIU, MÂTU NAKRU ifadələrinin konkret olaraq ölkəyə aidliyi tarixi faktlarla təsdiqlənir (22, s. 21-29; 25, s. 84). Herodot da məlumatlarında **mat/bat** “ölkə” sözünü Savramat – “subər yurdu” Kaspatis – “kas əri yurdu”, Zabat – “Su yurdu” kimi göstərir (14, II 158; III 102; IV 59, 123; V 52).

Tarixi proseslərdə Lulubəy-Hürri tayfalarının Mesopotamiya və Ön Asiyaya yayılarkən böyük bir mədəni dirçəlişə təkan verdiyi, yerli əhaliyə toxunmadığı, hər şeyi dinc yolla həll etdiyi də elmi faktlarla təsdiq olunur. Arxeoloji mədəniyyət nümunələri Lulubəy-Hürri-Naxərlərin yerli mədəniyyətə misilsiz xidmətlərini təsdiq edir (11, s. 185). Bu tayfa ittifaqının mədəni izləri Fələstinin şimalı və Suriya ərazisinin Ras-Şamar kurqanlarından tapılan m.ö. III minilliyə aid qızıl sikkələri ilə də təsdiq olunur (12, s. 185; 23, s. 166). Bu isə Naxçıvanın yerli sakinləri olan bu tayfa ittifaqının geniş arealda böyük güc olduğunu m.ö. II minillikdə göstərilən ərazi və Nablusa yaxınlığında Tel-Əl-Fara kurqanlarının lulubəy-hürriyə aidliyi, onların Cənubi Qafqazın mədəniyyət nümunə-

lərini təkrarladığı da Naxçıvan ərazisi üçün qiymətli tarixi sübutlardır (16, s. 34).

Belə ki, m.ö. IV-III minilliklərdə lulubəylər Cənub Azərbaycanın qərbindən şərqə doğru Suz, Qaur təpə, Arpaçay, Turəng təpə, Tel xələf, Sialk təpə kimi ərazilərdə əkinçilik və oturaq mədəniyyətə sahib olmaqla, bəzən Şumer mədəniyyətini belə qabaqlamış (32, s. 192), bu mədəniyyətin bir qismi isə qədim Naxçıvan ərazisi daxilində olmuşdur. Bizə bu mədəniyyətin m.ö. IV-III minilliklər Kür-Araz mədəniyyəti ilə eyniliyi, Naxçıvan ərazi arxeoloji mədəniyyətinin Dəclə və Fərat arası Mesopotamiya, Şərqi Anadoluda təkrarı da məlumdur (1, s. 15, 179-186; 28, s. 61-64). Bütün bunlar isə Naxçıvan ərazisinin qədim şəhərsalma mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha təsdiq edir. Təbii ki, bu tarixi proseslərdə lulubəylər qədim Naxçıvan ərazisi coğrafi adlarında da öz izlərini saxlamışlar. Arxiv sənədləri və digər qaynaqlar bu qədim torpaqda Lulu, Lalabəyli, Uluqlu kimi 28 məntəqə adı Lulu bulaq, Uluk təpə kimi 40-a yaxın hidronim və oronimlərdə bu izləri qorumaqdadır (27, s. 22, 39, 167).

Lalabəyli. Bu məntəqə adı ilkin oxunuşda “fitonim” bitki adı ilə izah oluna bilər. Lakin “bəy” sözü bu etimoloji izahı təkzib edir. “Lulubəy” sözü türk dillərinə məxsus **asu** fonetik səsvəzlənməsi ilə tayfa adını özündə qoruyur. Addakı **-lı** isimdən sifət düzəldən şəkilçi etnooykonimə sonralardan əlavə olunmuşdur. Məntəqə adı birbaşa “Lulubəy” tayfa adından yaranmaqla 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində əzəli Naxçıvan ərazisinə daxil olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyyəsində Qaraqışlaq və Dəmirçili kəndləri arasında göstərilir (10, s. 161).

Uluqlu. Bu məntəqə 1590-cı ilə aid məlumatlarda Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyyəsində Tərəkə və Cüre kəndləri yaxınlığında qeydə alınır (10, s. 169) Addax türk dillərinə məxsus eleziya-səsdüşümü hadisəsinin olması müşahidə olunur. Türklərdə “abla”, qazaxlarda “aba, apa”, türklərdə “yuce”, azərbaycanlılarda “uca”, “naxış”, özbəklərdə “nakş” kimi hadisələr bu fonetik əlamətlə bağlıdır (18, s. 3, 638-639, 998). Bu hadisə dilçilikdə samit səslərin səsdüşümü hadisəsi kimi (apokopa) izah olunur. Bunun əksinə olaraq türk dillərində sait səslərin düşümü hadisəsi (eleziya) də Əli ağa-Əlağa, Əli Əkbər-Ələkbər kimi müşahidə edilməkdədir (21, s. 78-79). Bu fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla oykonimi Lulu+uk+lu şəklində bərpa etmək olar. Burada tayfa adına qoşulan qədim türk **uk** – “oğul, varis, nəsil” sözü S.E.Malov, V.V.Radlov, N.A.Baskakov və b. araşdırmalarda, eləcə də bu gün belə altay, qazax, tuvin, çuvaş və s. dillərdə göstərilən mənalarda işlənməkdədir (20, s. 92; 29, s. 582-584). Məntəqə adı “Luluların varisləri” mənasında izah olunur.

Uluxanbəyli. Tayfa adından formalaşan bu etnooykonim ilk dəfə 1590-cı ildə Naxçıvan ərazisi daxilindəki İrəvan qəzasının Karbi nahiyyəsində Sələpürd və Şeyxzadəli kəndləri arasında, 138 ildən sonra, 1728-ci illərin məlumatlarında isə həmin qəzada Qırxbulaq nahiyyəsində Ərmus və Terekevit kəndləri arasında qeydə alınır (10, s. 75, 163). “Uluqlu” kənd adında olduğu kimi səsvəzlənmə

düşümü hadisəsi müşahidə olunur. Məntəqə adının ilkin variantda Lu-lu+kan sözləri ilə nominasiya olduğunu düşünürük. Addakı “bəyli” komponenti sonrakı illərin ifadə üslubudur. Adı formalaşdıran **kan** komponentinə qədim türklərdə “məkan, yer, bölgə” mənalarında rast gəlinir. Naxçıvan adlar sistemində Midiya tayfalarından budilərin adını daşıyan Badaş**kan**, peçeneqlərin bir qolu Bula tayfa adını daşıyan Bul**qan** kimi adlar (4, s. 397-398), Azərbaycan toponimik sistemində Astraxan, Beylə**qan**, Balak**ən**, Mərdə**kan** (2, s. 11, 15, 71), Orxon-Yenisey yazılarında Kadir**kan**, Ötük**ən** kimi yüzlərlə adda “kan” (26, s. 387) bu qədim komponentin daşıyıcılarıdır. Oykonim “Lulu yurdu” mənasında formalaşaraq sonralar “bəyli” komponenti ilə birləşmişdir. Eyni zamanda həm “xan”, həm də “bəy” titul bildirən komponentlərin adı formalaşdırması qeydə alınmır (F.R.).

Yollu. 1590-cı ildə həm qəza, həm də nahiyyə kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvanın Tumbul və Bulqan kəndləri arasında yerləşən bu məntəqə adı (10, s. 164), fikrimizcə, “yol” leksik vahidi ilə bağlı deyil. Adın ilkin yazılışı qənaətimizə görə **oşu** səsvəzlənməsi ilə Su+lulu şəklində olmuşdur. Biz türk dillərində **yəs** fonetik dəyişməsinə yay-**say**, ulduz-yıldız-**sıldız**, il-yıl-**sıl** şəklində qazax, qırğız dillərində müşahidə edirik (18, s. 760, 978). Əgər lulu tayfa adına qoşulan su/sa – “şöhrət”, “dirilik, sağlam” (7, s. 478, 512) sözlərini nəzərə alsaq, o zaman etnooykonim “Sağlam, şöhrətli lulular” mənasında açıqlanır.

Lulu. Lulubi tayfa adından yaranan bu ad 1590-cı ilə aid məlumatlarda qədim Naxçıvan ərazisinin Karbi nahiyyəsində Xəzaviz və Xockəri kəndləri arasında göstərilir. Maraqlı tarixçəyə malik bu ad bəzi qaynaqlara bir adı “Palu”, bir adı isə sonor səslərin **ləm** əvəzlənməsi ilə “Mulu” şəklinə düşmüşdür (10, s. 163). Etnooykonim birbaşa tayfa adından formalaşmışdır.

Lalə. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyyəsində Əxinəkiğ və Kosalar kəndləri arasında qeydə alınır (10, s. 174). Oykonimlərin formalaşmasına yardımçı olan kənd, qışlaq, məzrə və s. kimi nomen ad göstəricilərinin heç biri olmadan məntəqə adının fitonimlə-lalə (gül) adından yaranması real deyil. Fitonim-bitki adları əsasən oronimik adlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Məntəqə adlarının formalaşmasında isə başlıca olaraq tayfa adlarının iştirakı beynəlxalq aləmdə yekdil qəbul olunmuş nominasiya üslubudur. Oykonimdə **asü**, **əşü** şəklində səsvəzlənmə hadisəsi olduğunu və adın birbaşa Lulubəy tayfa adından etnooykonim kimi nominasiya olduğunu düşünürük.

Lalaçi. Lalə məntəqə adı ilə eyni kökə malik olub Lulubəy tayfa adını daşıyan bu ada 1728-ci illərin məlumatlarında Naxçıvan ərazisinin qədim Şürəgəl livası, Şürəgəl nahiyyəsində Gömrü kəndi və Vələd qışlağı arasında rast gəlinir (10, s. 125). Məntəqə adı Lulubəy tayfa adından yaranmışdır.

Ulucan. İlkin siyahıda (1590) qeydə alınmayan bu məntəqə Naxçıvanın Sultan xaslarına daxil olan Zərzəmin nahiyyəsində Heydərşan və Məhəmməd qışlağı arasında insan yaşamayan xaraba kənd kimi göstərilir (10, s. 121). Mən-

təqə adında “Uluqlu” kənd adında olduğu kimi -l hərfinin səsdüşümü hadisəsi müşahidə olunur. Adı Lulu+san şəklində bərpa etməklə onun “Şöhrətli lulular” mənasında olduğunu düşünürük. **Can/san** – komponenti qədim və müasir türk dillərində omonimlik xarakteri daşımışdır. Söz M.Kaşğaridə “**anuq utru tutsa joqqa sanmas**” (19, s. 68) – “hər şey ortalıqdadırsa, yox sanılmaz” (F.R.) şəklində “say, miqdar, hesab”, “**bükün bulduq emti kişiler sanu**” (7, s. 483) – “sən bu gün hörmət qazandın” (F.R.) şəklində isə “hörmət, san-şöhrət” mənasında işlənmişdir. Bu gün biz “ad-san sahibi”, “ada-sana çatdı”, “şan-şöhrət qazandı” ifadələrimizdə də bu komponentdən istifadə edirik.

Xudulu. Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyyəsində 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində o dövr Novruzlu və Qurdvirani kəndləri arasında göstərilən bu adda (10, s. 178) türk dillərinə məxsus qut-“qüvvət” sözü ilə qarşılaşırıq. L hərfinin səsdüşümü hadisəsi ilə müşahidə olunan məntəqə adı **xəkək** səs əvəzlənmə hadisəsi ilə də müşahidə olunur. Türk xalqlarının dilində **xəhəkək** fonetik hadisəsi (qadın-xatın-hatun-katın kimi) qumık, çuvaş, özbək, tatar qazax dillərində də müşahidə olunmaqdadır (6, s. 15; 18, s. 442-443). Bunlar nəzərə alınmaqla adı **kut/ qut+lulu** şəklində “qüvvətli, güclü lulu” mənasında bərpa etmək mümkündür.

İləçi. Məntəqə adı 1590-cı ildəki siyahıya düşməmiş, lakin ərazi baxımından qədimliyi ilə seçilir. Etnooykonimə 1728-ci illərin məlumatlarında Naxçıvan ərazisinə daxil olan qədim Azadcirən nahiyyəsində **Bus** prototürklərinin adını yaşadan Bist və Şumer dastanında **Nisir** dağ adının eyni olan Nəsirvaz kəndləri arasında rast gəlinir (10, s. 147). Hazırda əhali yaşamayan bu məntəqə adı **Lulu+çu** şəklində bərpa olunur. Tayfa adına qoşulan **-çu** mənsubluq ifadə edən şəkilçisinin ada sonradan qoşulduğunu düşünürük. Lakin bu komponenti **çəz** fonetik hadisəsi nəzərə alınmaqla **zu** şəklində qədim türk sözü “müdrük” mənasında (9, s. 78) da oxumaq mümkündür. Biz oykonimin məhz bu quruluşda **Lulu+zu** yazılışında və “müdrük lulubəylər” mənasında olduğunu düşünürük. Bu komponenti qədim şumer, lulubəy və kassitlərdə Kiur tanrı adı ilə yaranmış **Kuri+qal+zu-** “Ulu, müdrük Kiur” (m.ö.III minilliyin sonu) **Tiptakzi** – “əbədi müdrük olan”, Mannada **İranzu-** “müdrük ərən” Midiyada **Silxazi** – “müdrük və şöhrətlilərin suyu”, **Aqazu** – “böyük müdrük” və s. çar və yer adlarında da izləyirik (15, s. 62, 91).

Cudulu. “Xudulu” məntəqə adı ilə eyni mənaya malik olan bu məntəqə adı 1728-ci illərin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının İğdır nahiyyəsində Rəşidəli və Qarahacılı kəndləri arasında bir adı da Sutullu olmaqla qeydə alınır (10, s. 68). Yalnız **çək** səs əvəzlənmə hadisəsinin müşahidə edildiyi bu iki etnooykonim (Cudulu, Xudulu) “Qüvvətli lulubəylər” mənasındadır. Bu cür fonetik səs əvəzlənmə hadisəsinə biz Ərzurum, Kars, Azərbaycan, tatar dialekt və şivələrində çeşmə-keşmə, çəkie-kəkie, çelik-koliç, çadır-katır-şatır çeçə-keçə, keçičeçi yazılışlarında rast gəlirik (5, s. 183-187; 18, s. 111; 30, s. 82). Məqalə həcminə görə bu adların etimologiyasını yetərli hesab edirik.

Əgər adlardakı əski dil elementlərinə diqqət etsək, biz **kan** – “məkan, yer”, **su/zu** – “şöhrət”, “müdrük”, “dirilik”, **can/san** – “say, miqdar”, “şöhrət, ad-san”, **qut** – “qüvvət”, **çat** – “şad”- və s. komponentlərin yazıyaqədərki dövr prototürk dil elementləri olaraq lulubi, kassi, Manna, Midiya toponim və antroponimlərində yetərinə işləndiyini görürük. Bu amillər isə bir daha Naxçıvan-Mesopotamiya etnogenetik əlaqələrinin, dili, tarixi və mədəniyyətinin eyniliyini sübut edir.

Ümumiyyətlə, Lulubəy tayfaları haqqında tarixi faktlar kimi Assur, Hett, Akkad, Urartu yazıları, qaynaq məlumatları, arxeologiyanın yekun nəticələri linqvistik təhlillər və s. tarixi dəlillərdən əldə olunan məlumatları ümumiləşdirərək bu tayfalar haqqında aşağıdakı elmi nəticələri söyləmək mümkündür:

1. Qədim Naxər-Naxçıvan ərazisi Mesopotamiya mədəniyyəti və etnogenetik birliyin ayrılmaz, tərkibi hissəsi olmuşdur;

2. Lulubəy tayfalarının inancları və tanrı panteonu Hürrit, Kutı, Turukku, Şubar, Naxər, Koman, Kaşşu/Kassit prototürkləri ilə eyni mənşədən gəlməklə eyni tayfa ittifaqının birliyini təsdiq edir;

3. Assur, Hett, Akkad, Urartu yazılarında Lulubəy boylarının ayrıca “**Matu Lullu**” adlanması Urmiya hövzəsindən başlayaraq Arazboyu ərazilərdə onların ölkə və dövlət qurumlarının mövcudluğunu təsdiq edir;

4. Lulubəylərə aid tanrı, şəhər, çar, antroponimik adlarının prototürk dil elementləri ilə formalaşması bu tayfaların ümumprototürk birliyinə mənsubluğunu ortalığa çıxarır;

5. Gürcü, erməni, kürd, talış və s. xalqların “tarixçilərinin” uydurmaq istədikləri “tarix” m.ə. VI-IV minilliklərin heç bir tarixi faktı ilə təsdiq olunmur və bu qədim tarixdə onların tarixi yoxdur!

ƏDƏBİYYAT

1. Абибулаев О.А. Энолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 314 с.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
3. Авдиев В.И. История древнего Востока. Москва: Высшая школа, 1970, 612 с.
4. Bağırov A.N. Onomalogiya problemləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
5. Caferoğlu Ahmet. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. I c., İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayın evi, 1942, 282 s.
6. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: АН СССР, 1940, 205 с.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
8. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.

9. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 с.
10. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
11. История Древнего мира. Т. I, Под ред. И.М.Дьяконова. Москва: Наука, 1989, 470 с.
12. История Востока. Т. I: Восток в древности, Москва: Восточная литература, РАН, 1997, 688 с.
13. Георгадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам // Вестник древней истории, Москва: Русский язык, 1969, № 1, с. 71-168.
14. Геродот. История / Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
15. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
16. Грей Д. Ханаанцы. На земле чудес ветхозаветных / Пер. с англ. С.И.Федорова. Москва: Центрполиграф, 2003, 224 с.
17. Грозный Б.Ф. Хеттские народы и языки // Вестник древней истории, 1938, № 2, Москва: Русский язык, с. 28- 29.
18. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
19. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
20. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Наука, 1951, 142 с.
21. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
22. Меликишвили Г.А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен // Вестник Древней Истории, Москва: Русский язык, 1947, № 1, с. 21-29.
23. Мерперт Н.Я. Очерки археологии библейских стран. Москва: Библейско-Богословский институт святого Апостола Андрея, 2000, 352 с.
24. Очерки по древней истории Азербайджана, Баку: АН Азербайджанской ССР, 1956, 161 с.
25. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван: АН Арм ССР, 1944, 364 с.
26. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
27. Rzayev F.H. Əlincə çayı vadisi toponimlərində türk layı. Dissertasiya işi. Naxçıvan: Qeyrət, 2003, 179 s.
28. Seyidov A.Q. Baxşəliyev V.B. Sədərək. Sadarak. Sederek. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
29. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
30. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
31. Тит Ливий. История от основания Рима / История античности. Т. II,

- Москва: Правда, 1989, 640 с.
32. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
33. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
34. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // Вестник Древней Истории, Москва: Русский язык, 1987, № 1, с. 21-22.

Фирудин Рзаев

ДРЕВНИЕ ПЛЕМЕНА ЛУЛУБЕИ В НАХЧЫВАНЕ И ИХ ЯЗЫКИ
(на основе Нахчыванских ойконимов)

Статья посвящена тюркскому племени луллуби. Темы, связанные с этим племенем, до сих пор не были исследованы учеными. Автор статьи в первый раз коснулся этой проблемы и выявил, что слова «лулуби, луллубим» – это название одного древнетюркского племени. Были еще выявлено множество интересных научных результатов, которые тесно связаны с общетюркской историей. Путём всестороннего анализа выявлено, что тюрки Лулубеи жили на древней территории Азербайджане и Нахчыванской земле еще с IV тысячелетия до н.э.

Ключевые слова: этноним, Уллуму, Луллуби, Нахар, Лулу, Лулучу.

Firudin Rzayev

**ANCIENT TRIBES OF LULLUBEY IN NAKHCHIVAN
AND THEIR LANGUAGES**
(on the basis of Nakhchivan oikonyms)

The paper is devoted to the Turkic tribe of lullubi. The subjects connected with this tribe still haven't been investigated by scientists. The author has concerned this problem for the first time and revealed that words «lulubi, lullubim» mean a name of one ancient Turkic tribe. The set of interesting scientific results which are closely connected with all-Turkic history is revealed also. By the way of thorough analysis it is revealed that Turkic peoples of Lullubey lived in the ancient territory of Azerbaijan and the Nakhchivan land since IV millennium BC.

Key words: *ethnonym, Ullumu, Lullubi, Nachar, Lulu, Luluju.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ÜLVİYYƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Dilçilik İnstitutu
E-mail: ulviya-esmer@mail.ru

DİLDƏ DİFERENSİASIYA PROSESİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN BƏZİ AMİLLƏR

Dil daim dəyişən, inkişaf edən, yeniləşən canlı bir varlıqdır. Dildə hər zaman, onun bütün tarixi inkişafı boyu müəyyən proseslər baş verməkdədir. Yaşayan, istifadə edilən dildə davam edən bu proseslər müxtəlif dövrlərdə eynicinsli, bərabər deyil, fərqli şəkillərdə özünü büruzə verir.

Dil onun daşıyıcıları, bu dildə danışan insanlar tərəfindən dəyişdirilir. Müxtəlif amillərin təsiri ilə qohum toplumların dilində fərqlərin yaranmasında bu dilin daşıyıcılarının birbaşa rolu vardır. Dil daşıyıcısı dili təcrübi olaraq istifadə zamanı dəyişdirirsə, dil sahəsində təyin edilən, qəbul edilən qanunlar, normalar hədudlara malikdir. Belə ki, dildə hər hansı bir köklü dəyişiklik üçün uzun illərlə, bəzən əsrlərlə zamana ehtiyac vardır.

Açar sözlər: *diferensiasiya, dil daşıyıcıları, sosial-tarixi şərait, dil və dialekt.*

Dildə gedən proseslər zamanı dil daxilində fərqliliklərin meydana gəlməsi tədriclə bu dildən digər dillərin ayrılması, differensiallaşması üçün şərait yaradır. Lakin dil daxilində istənilən fərqlilik, dəyişiklik differensiasiyaya imkan vermir. Burada xüsusi şəraitdən söhbət gedir. Konkret bir dilin istifadəçisi olan insanların, daşıyıcıların dəyişdirdiyi dildə gedən differensiasiya prosesində məkanın, etnik xüsusiyyətlərin, cəmiyyətdə baş verən istənilən köklü siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni proseslərin dilə daxili inkişaf ilə birlikdə təsir göstərməsi öz bəhrəsini verir. Tədqiqatımızın bu fəslində dildə baş verən differensiasiya prosesini şərtləndirən məhz bu xüsusi şəraitdən bəhs edəcəyik.

Yarandığı dövrdən, bütün tarixi inkişafı boyu dildə differensiasiya və inteqrasiya prosesləri getmişdir. Bu proseslər dillərdə özünü eyni zamanda yanaşı və fərqli zamanlarda göstərmişdir. Dildə bu proseslərin baş verməsində müxtəlif amillər əhəmiyyətli rol oynayır. Differensiasiyanı yaradan səbəblər arasında sosial-tarixi şəraitin dəyişməsi, miqrasiya, digər dil və dialektlərlə əlaqə, coğrafi izolyasiya, siyasi izolyasiya və b. səbəblər yer almaqdadır. Əslində, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatı dildəki təkamülə birbaşa təsir göstərir. Bu amillərin təsiri ilə dil daşıyıcılarının, cəmiyyət üzvlərinin tərkibi dəyişir. Tərkib dəyişikliyi də bilavasitə dildə dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Qeyd etdik ki, dil daxili və xarici faktorların təsiri ilə dəyişir, inkişaf edir. Diferensiasiya prosesinin baş verməsində mühüm rol oynayan bu dil daxili və dil xarici faktorlara ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq vacibdir. Dil xarici faktorlar dedikdə sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və b. amillərin dilə göstərdiyi təsir, təzyiq nəzərdə tutulur.

Dil daxili faktorlar dilin dəyişməsi və inkişafı üçün daha çox əhəmiyyət daşıyır. Çünki daxili faktorlar olmadan istənilən xarici faktorlar dildə yalnız başına diferensiasiya prosesinə rəvac verə bilməz. Həm dil xarici, həm də dil daxili faktorların birgə, bərabər, eyni zamanda yaratdığı dəyişiklik xüsusi qeyd olunmalıdır. “Beləcə, xarici təsir dillərin daxili qanunlarına görə dilin inkişafında da təsirini göstərməkdədir, o halda bəzi dildaxili qanunlar o xalqın tarixi ilə də bağlı ola bilər” (1, s. 259). Bu faktorların dilə bərabər təsir və təzyiq göstərdiyi zamanlar dildə müəyyən mərhələlərin, keçidlərin meydana çıxması ilə şərtlənir. Bu fəsilə nəzərdən keçirdiyimiz, tədqiq etdiyimiz dövr Türk-Oğuz dillərində diferensiasiya prosesinin bariz şəkildə özünü büruzə verdiyi XVIII əsrdir. Türk dillərinin Oğuz qrupuna aid olan üç dilin – Azərbaycan, türk, türkmən dillərinin müqayisəsi əsasında diferensiasiya dövrünün əlamətlərini, əsas, xarakterik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, qruplaşdırmağa çalışırıq.

Dildə diferensiasiya və integrasiya prosesi durmadan, mütəmadi olaraq getsə də, dilin inkişafı tarixində konkret dövrləri xüsusiləşdirib ayırmağımızın səbəbi bu zaman müxtəlif amillərin konkret məzmun kəsb edərək oynadığı roldur. Müasir dövrdə də həm qohum, həm də qeyri-qohum dillərdə, eləcə də dialektlərdə diferensiasiya və integrasiya prosesləri getməkdədir. Lakin XXI əsr üçün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, dillərdə də integrasiya prosesinin üstün olduğunu müşahidə etmək o qədər də çətin deyildir.

Diferensiasiya prosesinə miqrasiya, digər dillər ilə əlaqə, coğrafi, siyasi təcrid, xüsusiləşmə, iqtisadi faktorlar təsir göstərir. “Bir-birini təqib edən bir neçə dalğa türk xalqının Şərqi Avropaya köçməsi, İslamiyyətin qəbulu, Moğolların istilasını kimi hadisələr türk dillərinin tarixində bir çox türk dilinə bəlli-başlı, əsaslı bir şəkildə təsir edən güclü xarici təsirlər olmuşdur” (1, s. 259). XVIII əsrdə dildə diferensiasiya prosesinin getməsi üçün müvafiq şərait yaranmışdı. Diaxronik proses olaraq diferensiasiya dövrünü, Azərbaycan, türk, türkmən dillərinin bu dövrdəki vəziyyətini cəmiyyətdəki siyasi şəraitə nəzər salmaqla daha aydın şəkildə anlamaq mümkündür.

XVIII əsr Azərbaycan və Türkmənistan tarixində xanlıqlar, Türkiyə sahəsində Osmanlı dövləti dövrü olaraq bilinməkdədir. “Yaxın əqrəbə olan dillərin fakt və hadisələrinin qarşılaşdırılması, dillərin öz aralarındakı tarixi əlaqələrin təyin edilməsi, onların daşıyıcısı olan millətlərin və dillərin tarixindən kənarda edilə bilməz. Bundan başqa, qarşılaşdırma əsnasında dillərin inkişafı xronoloji baxımdan diqqətə alınmalıdır” (1, s. 260). Xanlıqlar dövründə daha məhdud, lokal ərazidə dildə də yerli xüsusiyyətlərin üstünlük təşkil etdiyini, xalq dilinə meyl olduğunu müşahidə edirik. Osmanlı dövlətində də XVIII əsr klassik

osmanlıcadan fərqlənməyə başlayan bir dildə əsərlərin ortaya çıxdığını görürük. Dildə sadələşmə, xalq danışiq dilinə yaxınlaşma meylləri bu dövrün xarakterik cəhətlərindəndir.

Türk xalqlarının Teymuri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı kimi böyük imperiyaların, eləcə də digər dövlətlərin tərkibində birlikdə yaşamaları dildə də, ədəbiyyatda da vahid istiqamətin olmasını şərtləndirirdi. XVI əsrdə Bağdadda yaranan şeirin oxucusu Orta Asiyada da, Azərbaycanda da, Anadoluda da var idi. XVIII əsrdə siyasi şəraitin təsiri ilə bu vəziyyət yavaş-yavaş dəyişməyə başlayır. Yerli hakimiyyətlərdə Azərbaycan və türkmən türkcələrinin territorial dialektləri üstünlük qazanaraq istifadə edilməyə başlayır. Bu, qeyd etdiyimiz üç dilin bir-birindən coğrafi, siyasi izolyasiyada varlığını davam etdirməsi ilə də əlaqədardır.

Diferensiasiyayı yaradan səbəblər arasında sosial-tarixi şəraitin dəyişməsinin, miqrasiyanın, digər dil və dialektlərlə əlaqənin, coğrafi izolyasiyanın, siyasi izolyasiyanın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi şübhəsizdir. Burada tədriclə bir qohum dillər ailəsini təşkil edən dillər arasında dialekt fərqlərinin artaraq, üstün gələrək fərqli dillərə çevrilməsi prosesi gedir. Məsələn, Qarabağ xanının sarayında yaşayıb-yaradan Molla Pənah Vəqif Qarabağ dialektinin xüsusiyyətlərini saf, sadə xalq dili ilə qovuşdurub, özünün xalq ruhunun ifadəçisi olan əsərlərini yazır. Osmanlı sahəsində vəziyyət bir qədər fərqli idi. Burada yazılı dildə və ədəbiyyatda gördüyümüz əsas təmayüllər əvvəlki əsrlərdən çox az fərqlənirdi. Lakin Əhməd Nədim və Şeyx Qalib kimi öz üslubu olan şairlərin dilində artıq yeni meyllər hiss olunacaq dərəcəyə çatmışdı. Əhməd Nədimin, Məhtumqulunun, M.P.Vəqifin yaradıcılığına nəzər salsaq, XVIII əsrdə siyasi, territorial baxımdan uzaqlaşma bu şairlərin dilində vaxtilə dialekt fərqi deyə biləcəyimiz ünsürlərin yeni bir dil, qohum, lakin fərqli bir dilin meydana çıxmasını şərtləndirdiyini görürük.

Türkologiyada bir çox fərqli təsnifatların mövcudluğu türk dillərinin sinifləndirilməsinin hələ problem olaraq qaldığından xəbər verir. Genetik qohum dillərin tədriclə müstəqil dillərə çevrilməsi diferensiasiya prosesinin nəticəsində baş verir. Dildə cəmiyyətin sosial, siyasi və ərazi diferensiasiyasının əksi qaçılmazdır. Ərazi diferensiasiyası dilin variativliyinin səbəbi olaraq da göstərilə bilər. “Dillər arasındakı tarixi bağları təsbit etməkdəki çətinlik əqrəba dillərin ayrılma dövrünün bəsit və düz olmamasından qaynaqlanmaqdadır. Boyların və millətlərin dilləri, dialektləri öncül dillərdən və gələcək nəsil dillərdən çarpazlaşan qarışıq zəncirlər təşkil etməkdədir. Bunlar da dil daşıyıcılarının fərqli dil qruplarına girmələri ilə onlarla qarşılıqlı təsir nəticəsində dillərin bəzi əski özəlliklərini qoruyaraq, ayrılığın əlamətləri olan yeni özəlliklər qazanmasıdır” (1, s. 259).

Xalqın bir millət olaraq formalaşdığı dövrdə milli dillər də meydana gəlir. Milli dil tarixi kateqoriyadır. Onun yaranması üçün baza, əsas daha əvvəlki dövrlərdə öz rüşeymini, köklərini verir. Milli dillər dildə diferensiasiya prose-

sinin nəticəsi olaraq meydana gəlirlər. XVIII əsr də milli dilin meydana gəlməsi, formalaşması üçün zəmin hazırlayır. Dildə diferensiasiya prosesi nəticəsində tədriclə dialekt fərqlərinin bir qohum dil ailəsini təşkil edən fərqli dillərin xüsusiyyətlərinə keçdiyini müşahidə etmək mümkündür. Ümumxalq danışq dilinin ədəbiyyatda əksinin yüksəliş dövrləri milli dillərin meydana çıxması ilə zaman baxımından üst-üstə düşür. Əsas, kök hesab edilən dildən müəyyən aspektlərə görə ayrılan, öz aralarında fərqlərə malik olan dillər diferensiasiya prosesi nəticəsində milli dillərin yaranmasını təmin edir.

Türk-Oğuz dilləri də, təbii ki, tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində dildə gedən dəyişmə proseslərinə məruz qalmışdır. Türk-Oğuz dillərinin diferensiasiya dövrü adlandırdığımız bu dövr dildə milliləşmə xüsusiyyətlərini göstərir.

Fərqli coğrafiyalarda, fərqli siyasi, administrativ qurumlarda mövcud olan qohum dillərin linqvistik fərqləri daha dərin olur, başqa dillərlə təmas da burada öz rolunu oynayır, onları öz mənbəyindən uzaqlaşdırır. “Yazılı mənbələrin artmasına, coğrafiyanın genişlənməsinə paralel olaraq, türkcənin öz daxilindəki çeşidliliyi də artmışdır. Yazı dilləri zaman-zaman ortaq dəyərlərdən bəslənsə də, yenə də fərqli inkişaf etmişdir. Bu vəziyyət dilçiliyin təməl nəticələri ilə də uyğun gəlir. Geniş əraziyə yayılan dillər, eyni zamanda yeni dillərə də qaynaqlıq edirlər, bu, türkcə üçün də belə olmuşdur. Oğuzcadan, Çağataycadan yeni dillər ortaya çıxmışdır” (2, s. 193). Türkmən türkcəsinin Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinə nisbətdə Oğuz qrupu xüsusiyyətlərini yaxşı mühafizə etməsinin səbəbi də coğrafi və siyasi baxımdan onun qismən daha az təsir və təzyiqə məruz qalması hesab edilməlidir. Azərbaycan və Türkiyə türkcələri isə coğrafi mövqelərinə görə fərqli dillərin və dövlətlərin böyük təsirinə məruz qalmış, dil köklərini qoruya bilsələr də, bu dillərdə fərqlərin də geniş miqyas aldığı şübhəsizdir.

Türk-Oğuz dillərinin diferensiasiya dövrünün müxtəlif aspektlərini bir bütün olaraq diqqətə alaraq tədqiq etdiyimizdə, diferensiasiyanın nə olduğu, hansı şərtlər altında meydana çıxdığı, onun əsas faktorlarının, əlamətlərinin nələr olduğu məsələlərində bir qənaətə gələ bildik. Aydınlaşdırdıq ki, diferensiasiya dillərin zamanla, tədriclə ümumi struktur fərqliliyinin yaranması, özünə-məxsus xüsusiyyətlər qazanması prosesidir. Diferensiasiya üçün müəyyən şəraitin yaranması mütləqdir və burada konkret şərtləri göstərmək lazımdır: 1) sərhəd, bəyər, hüdud; 2) məsafə, uzaqlıq. Bu qeyd etdiklərimiz xarici faktor kimi diferensiasiyanın meydana gəlməsinə imkan yaradır.

Sərhəd, bəyər, hüdud dedikdə, nəinki linqvistik baxımdan, eləcə də dillərin real administrativ sərhəd olaraq bir-birindən ayrılmasını nəzərdə tuturuq. Vahid dövlət tərkibində mövcud olan dillər coğrafi cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, linqvistik olaraq birliyini, ortaqlığını sürdürə bilir. Müasir türkologiyanın önəmli isimlərindən olan L.Yohansonun qohum dillərdən ayrı-ayrı dillərin ayrılması ilə bağlı fikirləri əsaslıdır. Onun dialektlərin bir-birindən

ayrılaraq dil kimi formalaşması ilə bağlı mülahizələri də maraq doğurur və bir daha təsdiq edir ki: “Ayrı-ayrı dialektlərin xüsusiyyətlərinin təyin olunmasında coğrafi faktorlar mühüm rol oynayır” (3, s. 8). Eyni zamanda, dillərin mövcud olduğu ərazilər arasındakı məsafə, uzaqlıq da diferensiasiya proses üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu, lingvistik və coğrafi hadisələrin, proseslərin bir-birindən qarşılıqlı asılılığı, əlaqəsi qanunauyğunluğunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baskakov N.A. Türk lehçələrinin mukayeseli tarihi araştırmalarına kısa bir bakış // Tarihın peşinde, 2009, № 2.
2. Demir N., Yazıcı N. En güçlü çağında Türk dili: genel değerlendirme ve beklentiler // 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler, № 1 / Eylül-Ekim-Kasım, 2012.
3. Yohanson L. Turkic-Iranian contact areas. Historical and linguistic aspects. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.

Ульвия Мамедова

НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ ПРОЦЕССУ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЯЗЫКА

С момента создания языка в течение всей истории его развития идут процессы дифференциации и интеграции. В языках эти процессы могут выявляться одновременно и в разное время. Различные факторы играют важную роль в возникновении этих процессов. Среди причин, создающих дифференциацию, можно отметить такие, как социально-исторические условия, миграцию, контакт с другими языками и диалектами, географическую изоляцию, политическую изоляцию и др. На самом деле, политическая, экономическая, социальная и культурная жизнь общества непосредственно влияет на эволюцию языка. Под влиянием этих факторов изменяется состав языковых носителей, членов общества. Изменения в составе общества также приводят к изменениям в языке.

Ключевые слова: *дифференциация, носители языка, социально-исторические условия, язык и диалект.*

Ulviya Mammadova

**SOME FACTORS PROMOTING PROCESS OF
DIFFERENTIATION OF LANGUAGE**

From the moment of the creation in all history development of a language there are differentiation and integration processes. In languages these processes can come to light at the same time and at different times. Various factors play an important role in emergence of these processes. Among the reasons, creating differentiation can be noted the follows: socio-historical conditions, migration, contact by other languages and dialects, geographical isolation, political isolation, etc. Actually, political, economic, social and cultural life of society directly influences language evolution. Influence of these factors, the structure of language carriers, members of society changes. Changes in society structure also leads to changes in language.

Key words: *differentiation, language carriers, socio-historical conditions, language and dialect.*

(Filologiya elmləri doktoru A.N.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Görkəmli maarifçi və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlının ədəbi-elmi və publisistik yaradıcılığında tərcüməçilik fəaliyyəti mühüm yer tutur. O, türk və fars dillərindən rus dilinə professional tərcümə işinin ilk nümayəndələrindən biri olmuşdur. M.Şahtaxtlının sahibi və nəşiri olduğu "Şərqi-Rus" qəzeti rus bədii ədəbiyyatından sanballı tərcümələr vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Açar sözlər: *tərcümə, ədəbiyyat, Azərbaycan dili, "Şərqi-Rus" qəzeti.*

Tərcümə sənəti hər bir xalqın mədəni-ictimai fikir tarixində mühüm yer tutur. Ədəbiyyat tariximizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan bədii tərcümə isə ədəbi yaradıcılığın önəmli bir növüdür. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlılığı ilə fərqlənir. Bütün xalqların hələ qədim yazılı abidələrində tərcüməçilik fəaliyyəti nəzərə çarpmaqdadır. Qədim dövrlərdən bədii tərcüməyə baxışlarda bir-birinə zidd iki tələb: tərcümənin orijinal mətnə yaxınlığı və oxucu qavrayışına yaxınlığı mövcud olmuşdur. Tərcümə obyektinə müstəsna həssaslıq, onu məzmun və formaca vahid, milli və fərdi xüsusiyyətləri ilə bitkin sənət əsəri kimi təcəssüm etdirmək bədii tərcüməyə müasir münasibəti müəyyənləşdirən əsas tələblərdir.

Tərcümə elminin, sənətinin tarixi çox qədimdir. Qədim türklərdə, xüsusilə qədim uyğur ədəbiyyatında tərcümə sənətinə böyük önəm verilmiş, bu dilə Çin, sanskrit dillərindən bir sıra tərcümə işləri həyata keçirilmiş, bu prosesdə tərcümənin ayrı-ayrı növləri də sınaqdan keçirilmiş, yaradıcılıq prosesinə tətbiq edilmişdi (4, s. 99). Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində isə ərəb və fars dillərindən tərcümə daha geniş yayılmışdı və belə əsərlərin ədəbiyyatımızın tarixində özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan türklərinin əsrlər boyu ərəblərlə və farslarla sıx ədəbi-mədəni əlaqədə olması, müştərək islam mədəniyyətinin

yanarında bilavasitə iştirakı tərcümə sənətinin tarixi zərurət kimi ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir.

Tərcümə mədəniyyətlərin inteqrasiyasında, milli-mənəvi dəyərlərimizin dünyanın bəşəri mədəni dəyərləri ilə zənginləşməsində mühüm vasitələrdəndir. “Dövlətlər arasında intensiv əlaqənin əsas açarı tərcüməçilik, tərcümə sənətinin vacibliyidir. Tərcümə nəinki dövlətlər arasında əlaqə vasitəsidir, o həm də böyük dostluq körpüsüdür. Dövlətlər və millətlərarası bütün əlaqələr, qarşılıqlı zənginləşmə bu körpünün üstündən keçir. Ona görə də bu körpünün dayaqları, sütunları nə qədər möhkəm olarsa, mədəni, mənəvi əlaqələr, qarşılıqlı zənginləşmə də bir o qədər sürətlə inkişaf edər” (1, s. 3-4).

Elmi ədəbiyyatda müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”in ilk türkçə tərcümə təşəbbüsləri haqqında geniş məlumat verilmişdir ki, bu da tərcümə sənətinin köklərinin qədim dövrlərə gedib çıxdığını təsdiq edir (2).

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə nümunələri üzərindəki müşahidələr bu dövrdə artıq üç növ tərcümələrin mövcud olduğunu göstərməkdədir: 1. hərfi tərcümə; 2. əslinə uyğun tərcümə; 3. sərbəst yaradıcı tərcümə (5, s. 21).

Dilin inkişafında tərcümə ədəbiyyatının mühüm rolu vardır. Tərcümə əsərləri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq onun ləksik tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Müxtəlif dövrə aid tərcümələr həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini, orfoqrafiyasını öyrənmək baxımından faydalı mənbə hesab edilir. Tərcümə işində rus dilinə tərcümənin xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu tərcümə milli mədəniyyətlərin inkişafına, milli dillərin zənginləşməsinə, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə diqqəti cəlb edən zəngin şərq ədəbiyyatının qərb dünyasına tanıtılmasında bir körpü rolu oynayan amil funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan görkəmli ictimai xadim M.Şahtaxtı bir sıra çətinliklərə baxmayaraq çoxcəhətli yaradıcılığı dövründə tərcümə sənəti ilə də yaxından məşğul olmuş, şərq xalqlarının qiymətli sənət əsərlərinin Avropa və Rusiyada tanıtılması, təbliği istiqamətində böyük əmək sərf etmiş, bu peşənin nümayəndəsi, sahibi olmaqla fəxr etmişdir. Məsələn, görkəmli maarifçi hələ XIX əsrdə yazdığı ilk məqalələrinin birində Mirzə Mehdi xanın o dövr Azərbaycan və İran hökmdarı, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Nadir şahı həsr olunmuş “Tarixi-Nadir” əsərindən, onun ədəbi və bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun məzmununun çox lazımlı keyfiyyətlərə malik olduğunu, ancaq qəzetin həcmnin buna imkan vermədiyini təəssüflə qeyd edir, əsərin müəllifi Mirzə Mehdi xanın dərin və fəlsəfi düşüncələrinin oxucuya çatdırılmasında özünün ancaq sadə bir tərcüməçi olduğunu fəxrə qeyd edirdi (7, s. 265).

Böyük ziyalı ədib ömrünün böyük bir hissəsini tərcüməçilik sənətinə həsr etmişdir. O, hələ 1882-93-cü illərdə İstanbulda işləyərkən burada nəşr olunan farsca “Əxtər”, fransızca “İstanbul” qəzetlərində, fransızca “Şərq ədəbiyyatı” jurnalında tərcümə nümunələrini nəşr etdirmiş, bu şəhərdə Beynəlxalq

Ticarət Məhkəməsində Rusiyanın daimi nümayəndəsi kimi, həm də tərcüməçi sifətilə fəaliyyət göstərmiş, 1909-1912-ci illərdə Rusiyanın Türkiyədəki səfirliyində jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində, daha sonra 1914-cü ildən 1917-ci ilin fevral ayınadək Rusiya XİN-də tərcüməçi ştatında çalışmışdır. 1922-ci ilin sonları-1923-cü ilin əvvəllərində Moskvada Şərq xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi işləmiş, bu dövrdə İ.Stalinin "Seçilmiş əsərləri"ni türk dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmiş, eyni zamanda Buxarinin əsərlərinin şərq dillərinə tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur (3, s. 41).

Hər bir milli dildə başqa dilə məxsus bütün gözəllikləri, ən zərif, ən təbii hissləri, səsləri, hətta milli özünəməxsusluğu da əks etdirmək olar. Bunun üçün zəhmətli yaradıcılıq axtarışları, ən əvvəl isə fitri istedad lazımdır. Məhz belə keyfiyyətlərə malik olan M.Şahtaxtlı tərcüməçi peşəsinin elmi sirlərinə dərin-dən yiyələnmişdi. O, bütün tərcüməçilik fəaliyyəti ərzində orijinaldan tərcüməyə üstünlük vermişdir. Orijinaldan tərcümə etmək üçün sənətkardan həmin dilləri öz ana dili kimi bilmək, o dillərin özünəməxsusluğunu görüb duymaq, onların tarixini, inkişaf mərhələlərini yaxşı bilmək tələb olunur. Böyük maarifçi məhz bu keyfiyyətlərə malik olmuşdur. Məhz bu səbəbdən o, İstanbulda yaşamağa başlayarkən "Russkoe slovo" qəzetinin redaktoruna onlar üçün lazımı tərcümə materialları göndərəcəyini bildirərək yazırdı: "Əvvəlki dövrlərdə bir neçə il ərzində mən Konstantinopolda yaşamışam. Bu ölkəni və xalqın dilini yaxşı bilirəm. Bundan başqa fransız, alman və rus dillərini də bilirəm ki, ... bunları bilmək çox zəruridir. Ona görə də söz verirəm ki, məqalələrim məzmunlu və maraqlı olacaqdır" (3, s. 33).

Tərcümə sənətində tərcümə olunacaq əsərin seçilməsi də mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan M.Şahtaxtlının tərcümə üçün müraciət etdiyi elmi-publisistik və ya bədii əsərlər dövrün nəbzini tutan, mövzusunun aktuallığı ilə seçilən, öz dövrü ilə səsleşən ədəbi nümunələr olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Zeynalabdin Mərağalının (1838-1910) "Səyahətnameyi-İbrahimbəy və ya təəssübkeşliyin bəlası" adlı əsəri XIX əsrin sonlarında vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış ən sanballı bədii nümunələrdən biridir. M. Şahtaxtlı bu qiymətli əsərin Yaxın Şərqdə böyük marağa səbəb olduğunu, ədəbi-mədəni aləmdə bir hadisəyə çevrildiyini nəzərə alıb onun bir hissəsini farscadan ruscaya çevirib əlüstü Tiflisdə çıxan "Arqonavt" (1901, № 183, 188) qəzetində çap etdirdi. Bəlkə də tərcüməçinin bu ilk təşəbbüsü sonralar əsərin tam şəkildə rus dilinə tərcümə olunub çap olunmasına təkan vermişdir.

O, xüsusilə Osmanlı türklərindəki aşağıda qeyd etdiyimiz elmi-publisistik və fəlsəfi ədəbiyyat nümunələrini rus dilinə məharətlə tərcümə etmişdir: 1. Əhməd Şakir paşanın "Günəş təqvimi" əsəri (Solneçnoe letoisçislenie v musulmanskoy mire. M., 1897). O, tərcümə etdiyi əsərin müqəddiməsində yazırdı: "Dünyanın bütün müsəlmanları üçün elmi təqvimin əsası kimi çox mühüm məsələyə həsr olunduğuna, müasir Türkiyənin görkəmli hərbi dövlət xadiminin

qələmindən çıxdığına, müasirlərimiz olan türklərin nümunəvi şərhətmə üslubu rus oxucusu üçün tanış olmadığına adiçəkilən polemika böyük maraq doğurduğundan tərcümə olunmağa tam layıqdır” (3, s. 11); 2. Əhməd Cövdət paşanın “Peyğəmbərlər və xəlifələr tarixi” adlı 1200 səhifəlik traktatını sənətkar böyük zəhmət bahasına rus dilinə çevirmişdir. Peterburq sensor komitəsi islam dinini təbliğ edə biləcəyindən qorxaraq əlyazması Rusiya Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin fondunda saxlanan həmin tərcümənin nəşrinə icazə verməmişdir (3, s. 12); 3. Müəllif bununla yanaşı, Osmanlı dövlətinin sədr-əzəmi Kamil paşanın xatirələrini tərcümə edərək Rusiya XİN “Xəbərlər” jurnalında nəşr etdirmişdir; 4. Ədib bundan başqa, Əhməd Muxtar paşanın “Anadoluda 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin tarixi” adlı əsərini türkcədən rusçaya tərcümə edib. Əsər “Hərbi-tarixi jurnal”ın 1913-1915-ci illərə aid bir neçə nömrəsində nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, memuar janrının bu qiymətli və gözəl nümunəsinin nəşri I dünya müharibəsinin başlaması və jurnalın nəşrini dayandırması ilə əlaqədar tamamlanmamışdır (3, s. 36).

Tərcümə əsərlərinin sanbalını artıran amillərdən biri də dəqiqlik faktına əməl olunması, riayət edilməsidir. Məlumdur ki, Osmanlı yazılı ədəbi dili xüsusilə XIX əsrin sonlarında ərəb-fars ünsürləri ilə anlaşılmaz hala düşmüşdü, elmi üslub isə daha bərbad vəziyyətdə idi. Bu, tərcümə prosesinə də təsir göstərirdi. Ona görə də M.Şahtaxtlı Əhməd Muxtar paşanın qiymətli tarixi-publistik əsərinin tərcüməsində bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdi, qarşılaşmışdı. Müərcim bu çətinlikləri aradan qaldırmağa müvəffəq olmuş, tərcümənin dəqiqliyinə nail olmuşdu. Məhz bu səbəbdən də M.Şahtaxtlı əsərin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə göstərirdi: “Avropa dilləri ilə müqayisədə türk dilindən tərcümə etmək müqayisə edilməyəcək dərəcədə çətinidir. Sözlərin mənası təəfimizdən dəqiq müəyyən olunsun da, buraxılmış qrammatik qaydalar sözlər arasındakı əlaqəni başa düşməkdə çətinlik yaradır. Buna baxmayaraq oxucu bizim tərcümənin dəqiqliyinə əmin ola bilər. Bu sətirin müəllifinin özü də türkmənşəlidir və cəmi bir il bundan əvvəl Rusiya İmperatorluğunun səfirliyində tərcüməçi kimi çalışdığı Konstantinopoldan geri qayıtmışdır” (Voenno-istoričeskiy sbornik, Peterburq, 1913, № 4, s. 224).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli şahtaxtlışünas akademik İsa Həbibbəyli ədibin tərcümə əsərlərinin aşkar edilməsinə böyük əmək sərf etmiş, bu qiymətli əsərləri elmi ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim etmişdir. İsa Həbibbəyli ədibin axıncı dəfə Türkiyədə çalışdığı dövrdə (1909-1912) Əhməd Muxtar paşanın “Anadoluda 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin tarixi” əsərini rusçaya uğurla tərcümə etməsindən (Hərbi-tarixi jurnal, SPb., 1913, № 4) bəhs edərkən göstərmişdir: “Bu əsərin tərcüməsi barədə indiyədək elmi ədəbiyyatda heç bir məlumat verilməmişdir. Bu qiymətli memuar əsəri nümunəsi bir daha ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti barədə ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlı Azərbaycanda elmi-publistik ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan ilk müəlliflərdən biridir. Mövcud tərcümələri

onun türk-müsəlman aləmini Rusiyada, habelə rus dili vasitəsilə dünyada tanımaq, dərk və qəbul etdirmək arzularının ifadəsidir. Bundan başqa, M.Şah-taxtlının tərcümə əsərləri orijinaldan ən mükəmməl tərcüməyə də dəyərli nümunələrdir” (3, s. 37).

Yeri gəlmişkən, bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd ağa Şah-taxtlının böyük zəhmət bahasına nəşrinə nail olduğu XX əsrin ilk Azərbaycan dilli mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzeti də Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Belə ki, bu qəzet öz sələfləri kimi Avropa və rus ədəbiyyatından ədəbi tərcümələrə ciddi fikir verirdi. “Şərqi-Rus”un ilk nömrəsində nəşir xalqların mədəni cəhətdən yaxınlaşdırılması baxımından qəzetin üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü və bu vəzifələri şərəflə yerinə yetirəcəyini bəyan edərək yazırdı: “Bu gündən etibarən qəzetimiz müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin bir ayinəsi, bir cahannaməsi olacaq. Yevropanın, Rusiyanın siyasi və ticarət əhvalından başqa biz oxucularımızı bunların ədəbiyyatından, fəlsəfə və hükməyyatından ...dəxi baxəbər edəcəgiz”.

M.Şah-taxtlı qəzet nömrələrinin birində (19.VI.1904, № 78) eyni zamanda gənc qələm sahiblərinə müraciətlə yazırdı ki, onlar rus və Avropa belletrini, roman, teatr və əşara dair əsərləri tez-tez oxusunlar, ən yaxşı əsərləri tərcümə etsinlər. Gənc ədiblər yalnız bu yolla “Avropa usta ədiblərinin yazmaq üsullarını öyrənəcək, onların sirlərinə vəqif olacaq və onların zehni və biliklərindən istifadə edəcək olurlar”.

Çünki tərcümə işi xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin, azad fikrin ifadəsinin inkişafına imkan verirdi. Ona görə bu mətbuat orqanında L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adlı hekayə-əfsanəsi C.Məmmədquluzadənin tərcüməsində (Ş-R, 1904, 21, I, № 7) işıq üzü görmüşdür. Əsər öz ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, bədii cəhətdən də diqqəti cəlb edir. Hekayənin Azərbaycan dilində xüsusi bir tərəvətlə səslənməsi, canlı danışq dilinə yaxınlığı, sadə və hamı üçün anlaşqılı olması Mirzə Cəlili mahir bir tərcüməçi, eyni zamanda L.N.Tolstoy yaradıcılığının ruhunu yaxından duyan bir sənətkar kimi tanıtmışdır. C.Məmmədquluzadənin “Şərqi-Rus”da tərcüməçilik fəaliyyəti tək “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” hekayəsi ilə bitmir. Ədib Xanzadə təxəllüsü ilə rus dilində yazıb yaradan sensor Kişmişovun “Arvad” hekayəsini də müvəffəqiyyətlə dilimizə tərcümə etmişdir. Bu əsər qəzetin 30 may, 2 iyun 1904-cü il tarixli 63 və 64-cü nömrələrində işıq üzü görmüşdür. Hekayənin tərcüməsi sadə və duzlu xalq ifadələri ilə zəngindir. Ədəbi dil ilə xalq dili arasında səddi aradan qaldıran C.Məmmədquluzadənin oxuculara tanış yazı üslubu, sərbəst və usta təhkiyəçilik qabiliyyəti bu əsərin tərcüməsində xüsusi ilə nəzərə çarpır (6, s. 158).

Qəzetdə işıq üzü görmüş böyük rus yazıçısı M.Y.Lermontovun “Mübahisə” (1905, 14, I, № 13) əsəri A.Əfəndizadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə “Şərqi-Rus”un sonuncu nömrəsinə təsadüf etmiş, bundan sonra qəzet nəşrini dayandırmışdır. Əsərin tərcüməsində mütərcim Lermontov poeziyasının incəliklərinə xas olan lirizm, atəşin ehtiras və ruhu oxşayan ahəngi oxuculara

çatdırma bilmişdir. Tərcümənin əsas keyfiyyəti onun sadə xalq dilində olması və müəllifin yaradıcı tərcüməyə üstünlük verməsindən ibarətdir. Təqdirəlayiq haldır ki, tərcüməçi tərcümə prosesində əsas fikri, qayəni saxlamaqla onun yaxşı səslənməsini, ahəng və daxili xüsusiyyətlərini mühafizə edə bilmişdir.

Qəzetdə bədii tərcümənin genişlənməsinə onunla yaxın əməkdaşlıq edən ilk elmi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının müəllifi olan F.Köçərlinin də böyük köməyi olmuşdur. Məqalələrinin birində bu maarifçi-alim tərcümələrin, bəşəri ədəbiyyatın insan cəmiyyətinin, dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük rolundan bəhs edərək yazmışdır: “İstər farsların Sədisi və Xacə Hafizi, istərsə də ingilislərin Şekspiri və Bayronu, firənglərin Jan Jak Russosu və Viktor Hüqosu, nemeslərin Hötesi və Şilləri, rusların Puşkini, Dostoyevski və Tolstoyu öz əsərlərində millətlərinin ən böyük müəllimi və ən mahir və müqtədir mürəbbisi olub əsərləri ilə onların təhzibi əxlaqına, rüfət və səadət tapmasına, şöhrət və qüvvət kəsb etməsinə hüsnü-tədbirlər və səlamət təriqələr göstəriblər” (Ş-R, 18, XII, 1904, № 252).

A.P.Çexovun “At familiası” (Şərqi-Rus, 16-17, VI, 1904, № 104-105) hekayəsini də görkəmli ədəbiyyatşünas və maarifçi F.Köçərli tərcümə etmişdir. Tərcümənin əvvəlində qəzet A.P.Çexovun nəsrinə haqqında oxuculara məlumat verərək yazırdı: “Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrlə rus millətinin hər bir sinfinə dair əhvalat yazıb hər dairənin eyib və qüsurlarını istehza və kinayə təriqincə zərifənə işarələr ilə göstərir. O, cənab kəlamın ustası hesab olunur, azacıq və lətif sözləri ilə dərin və böyük mənalara yetirməkdə bəmişl bir vücuda idi”.

M.Şahtaxlı tərcümə məsələlərində, xüsusilə Avropa sözlərinin tərcüməsində diqqətli olmağı tövsiyə edirdi: “Ruscadan türkcəyə əsərlər tərcümə edənlər bilirlər ki, rus dili bizim tərcüməmizdən çox zəngindir. Yüzlərcə, minlərcə Avropa dillərindən eynilə alınmış sözlər var ki, əvəzləri rus dilində olmadığı kimi bizim şərq dillərində dəxi yoxdur. Bunların hər birinin əvəzinə öz dillərində ruslar bir söz qoysaydılar, söz mənasını əldə edəməyəcək idi. Çünki bu mənalara vücuda gətirən Avropa millətlərinin, rusların şəriklik etmədikləri diriliyi və vüquati olmuşdur. Ona görə bu sözləri Avropa sözü ilə istemal edib ləfzləri ilə bərabər mənalarını da öyrənirlər” (7, s. 224-225).

Müəllif Azərbaycan və İran məktəblərində dərslək kimi Sədinin “Gülüstən” əsərinin ilk nümunəvi əsər kimi tədris olunduğunu göstərir, həm də müasirlərinə irad tutur ki, bu ifadəni “Gülüstane-Sədi” şəklində yox, Sədinin “Gülüstən”i şəklində işlətmək daha düzgündür (7, s. 228). Böyük ədib və mütəfəkkir bu qiymətli bədii əsərin fəlsəfi məzmun kəsb etdiyini və dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olduğunu, bütün Avropa dillərində əsərin tam tərcüməsinin çap olunduğunu vurğulayır. “Gülüstən” sözünün rus dilinə “mesto dlya roz” şəklində tərcüməsini doğru hesab etməyərək almanca tərcüməsində olduğu kimi, “Rosenland” şəklində variantını daha məqbul hesab edir (7, s. 255).

Müəllif tərcümə işində təhriflərə yol verilməsini, tərcümənin yersiz ixtisarlara məruz qalmasını yolverilməz sayır və bununla əlaqədar bir hadisəni nümunə göstərir. O, Azərbaycan və İran məktəblərində tədris olunan farsca “Cameyi-Abbas” əsərinin müsbət məziyyətlərini, anlaşılıqlı dildə yazıldığını, cəmiyyətin Rusiyanın müsəlman təbəqələrinin həyat tərzini və adət-ənənələrinin öyrənilməsinə marağın artdığını və bu istiqamətdə Şeyx Bahəddinin bu əsərinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və ona görə də rus dilinə tərcümə olunmasının zəruri olduğunu qeyd etdikdən sonra Şamaxı şəhər məktəbinin tatar (azərb.) dili müəllimi Seyid Kazımın bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etmək kimi ağılına gözəl bir fikir gəldiyini bildirir. O, tərcüməsini Peterburqa, İmperiya Elmlər Akademiyasına təqdim edir. Akademiya tərcüməni bir şərtlə nəşr etməyə razılıq verir ki, tərcüməçi oradan bəzi yerlərin ixtisar edilməsinə razılıq versin. Tərcüməçi bu halda tərcüməsini geri götürmüş və çapına razılıq verməmişdir. Çünki ixtisar zamanı onun fikirləri şişlərə tamamilə başqa şəkildə, təhrif olunmuş şəkildə təqdim olunacaqdı (7, s. 259).

M.Şahtaxlı eyni zamanda Azərbaycan dilinə tərcümə sahəsində də mühüm xidmətlər göstərmişdir. Hələ 1920-ci ildə rus dilindən N.Nərimanovun (M.Şahtaxlının ifadəsi – Ə.Quliyev) “Maarifçilər və xalq təsərrüfatını bərpa etmək” məqaləsini sadə və anlaşılıqlı tərzdə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin orqanı olan “Füqəra füyuzatı” həftəlik məcmuəsində nəşr etdirmişdir (1920, 1, IX, № 1, s. 25-27).

Tərcümədə dəqiqlik M.Şahtaxlının hələ XIX əsrin 70-ci illərdəki publisistik fəaliyyətində də gözə çarpmaqdadır. Belə ki, həmin ildə “Tiflisskiy vestnik” qəzetində M.Şahtaxlının əlifba islahatı haqqında çap olunmuş məqaləsi tərcümə edilərək “Ziya” qəzetində gecikməli şəkildə nəşr olunmuşdur. Senzor M.Axundov materialla tanış olarkən tərcümə zamanı təhrifə yol verildiyini, orijinaldan kənara çıxdığını müəyyən etmiş və bu yanlışlığın düzəldilməsini tələb etmişdir (8, s. 168).

Bizcə, Azərbaycan ictimai fikir tarixində elmi-publisistik ədəbiyyatın professional tərcüməsi ilə Avropa elminin tələbləri səviyyəsində məşğul olan ən birinci maarifçi elm xadimi M.Şahtaxlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzulu H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı: Elm, 2003, 190 s.
2. Borovkov A.V. Orta Asya da bulunmuş Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy) / ruscadan tərcümə Əbülfəz Amanoğlu, H.İ.Usta. Ankara: TDK yay., 2002, 390 s.
3. Həbibbəyli İ. M.Şahtaxlı: tale yolları və xidmətləri / M.Şahtaxlı: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, 166 s.
4. Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Bakı Dövlət Univer-

- siteti nəşriyyatı, 1993, 280 s.
5. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanca tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
 6. Novruzov Ş. “Şərqi-Rus”un çağırışı. Bakı: Azərnəşr, 1988, 190 s.
 7. Şahtaxtılı M. Seçilmiş əsərləri / Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi akad. İsa Həbibbəyli. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
 8. Zeynalzadə A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası. Bakı, 2005, 368 s.

Абульфаз Гулиев

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУХАММЕДА-АГИ ШАХТАХТИНСКОГО

Переводческая деятельность занимает важное место в литературном, научном и публицистическом творчестве известного просветителя и общественного деятеля Мухаммеда-аги Шахтахтинского. Он был одним из первых профессиональных переводчиков с турецкого и фарси на русский язык. Яркие переводы образцов русской литературы, напечатанные в издаваемой М. Шахтахтинским газете «Шарки-Рус», сыграли особую роль в обогащении азербайджанской литературы.

Ключевые слова: *перевод, литература, азербайджанский язык, газета «Шарки-Рус».*

Abulfaz Guliyev

TRANSLATION ACTIVITIES OF MOHAMMED-AGA SHAHTAKHTLY

Translation activities take an important place in literary, scientific and publicistic works of the known educator and public figure Mohammed-aga Shahtakhtly. He was one of the first professional translators from the Turkish and Persian languages to Russian. Outstanding translations of specimens from the Russian literature printed in the newspaper of “Shargi-Rus” published by M. Shahtakhtly have played a special role in enrichment of the Azerbaijani literature.

Key words: *translation, literature, Azerbaijan language, “Shargi-Rus” (“Eastern Russian”) newspaper.*

FƏRMAN XƏLİLÖV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZÜN YAZDIĞI SON MƏKTUBLARINDAN BİRİ HAQQINDA

Məqalədə Cənubi Azərbaycan şairi M.Ə.Möcüzün (1874-1934) indiyədək heç yerdə çap olunmayan bir məktubu haqqında bəhs olunur.

Müəllif məktubu təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, o, M.Ə.Möcüzün həyatının bir illik (1933-1934) Şahrud mərhələsini araşdırmaq, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesini izləmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *Cənubi Azərbaycan, Şahrud, Hacı Xəlil Möhdəvi Nadir, Azərbaycan dili, fars dili.*

Mirzə Əli Möcüz (1874-1934) XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasını yeni mövzu, ideya, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirən, ictimai satira dilinin banisi səviyyəsinədək yüksələn görkəmli bir sənətkardır. Bəzi lirik şeirləri nəzərə alınmazsa, onun əsərlərinin əksəriyyəti dini fanatizm, cəhalət və geriliyin tənqidi, maddi və mənəvi əsarətdə yaşamağa məcbur olan xalqın ağır güzəranı, Birinci Dünya müharibəsinin törətdiyi fəlakətlər, imperialist dövlətlərin riyakar siyasətinin lənətlənməsi, eyni zamanda ana dili, əlifba, qadın azadlığı, maarif və mədəniyyətin təbliği və s. mövzulara həsr olunan ciddi və satirik şeirlərdən ibarətdir.

O həm də Azərbaycan epistoliar ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaran sənətkarlardan biridir. Şairin ədəbi irsinin bir qismi Hacı Məhəmməd Naxçıvani, Mahmud Bəhrami, Mirzə Məcid Parsi, Vəli Çiniçi, Məhəmmədəli Pur Əli Məhəmmədi, Hacı Hüseyn Naxçıvani və başqa dost və tanışlarına yazdığı məktublardan ibarətdir. Bu məktubların əksəriyyəti nəzmlə qələmə alınmışdır. Təkcə dostu Məhəmmədəli Pur Əli Məhəmmədiyə yazdığı mənzum məktubların 50-dən çox olması (6, s. 214) göstərir ki, M.Ə.Möcüz bu formaya bəlkə də məşhur “Münşəat” müəllifi Ə.Xaqanidən üzü bu yana Azərbaycan klassik sənətkarlarının hamısından daha çox müraciət etmişdir.

Biz bu məqaləmizdə Möcüzün Şahruddan yazdığı və indiyədək heç yerdə çap olunmayan son məktublarından biri haqqında bəhs edəcəyik. Şairin öz

dəsti-xətti ilə yazdığı həmin məktub S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılır (5, iş № 29, v. 1). Möcüzün digər əlyazmaları kimi bu məktub da tədqiqatçı Q.Məmmədli tərəfindən əldə edilmiş və arxivə təhvil verilmişdir. Vaxtilə Bakıda çıxan “Kommunist” qəzeti bu barədə məlumat verərək yazırdı: “Q.Məmmədli... şəxsən Möcüz Şəbüstərinin yaşadığı evə getmiş, şairi tanıyan adamlarla görüşmüş və mümkün olan əsərləri ciddiyyətlə toplamışdır” (1, s. 4).

Qara mürəkkəblə 35x32 sm. ölçülü, təkcizgili ağ vərəqə yazılan və avtobioqrafik məlumatlarla zəngin olan həmin məktub nəzm və nəsr hissələrindən ibarətdir. Yazılma tarixi və kimə ünvanlanması göstərilməsə də, məzmunundan aydın olur ki, şair bu məktubu ömrünün son çağlarında Şahruda yaşayarkən yazmışdır. Əvvəla, onu qeyd edək ki, Möcüz 61 illik ömrünün son bir ilini anadan olduğu Cənubi Azərbaycanın Şəbüstər qəsəbəsindən xeyli uzaqda – İranın şimal-şərqində yerləşən Şahrud şəhərində yaşamışdır. Onun həyatının Şahrud mərhələsi haqqında Şimali Azərbaycan möcüzşünasları bircə cümlə yazmaqla kifayətlənmişlər: Möcüz 1933-cü ildə Şahruda köçmüş və 1934-cü ildə orada vəfat etmişdir. Cənubi Azərbaycan möcüzşünaslarından Y.Şeyda (6), M.Niqabi (4, s. 3), M.T.Zehtabi (7, s. 71), H.S.Qurrayı (2, s. 45) isə həmin məsələnin bəzi detalları haqqında söz açmışlar. Möcüzün özünün də Şahruda getməsinə əks etdirən iki mənzum məktubu əlimizə gəlib çatmışdır (3, s. 340, 346). Bu məktubların heç birində şairin Şəbüstərdən Təbrizə gedişi, Təbrizdə kimlər tərəfindən qarşılanması və Şahruda yola salınması haqqında məlumat yoxdur. Ancaq bu şəirlərin birindən təkcə onu öyrənə bilirik ki, Möcüz Şəbüstəri avqust ayında (1933) tərk etmişdir: “Səriyyə xanımla verib qol-qola, Yayın axır ayında düşdük yola” (3, s. 346). İlk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz məktub isə həmin məsələlərə aydınlıq gətirdiyi üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Məktubda şairin Təbrizdən yola salınmasından başlayaraq Tehrandə və Şahruda qarşılanması, bəzi fars ziyalıları ilə görüşləri, müşahidələri, düşüncələri, keçirdiyi hislər, vətən həsrəti, Şahrudun təbiəti və əhalisi haqqında olduqca ətraflı məlumat verilir. Məktubdan o da aydın olur ki, tədqiqatçıların indiyədək iddia etdiyi kimi Möcüz Şahruda qonaq kimi yox, güzəranını təmin etmək üçün haqqı ödənilən hər hansı bir işlə məşğul olub heç kimə möhtac olmadan həmişəlik orada yaşamaq fikri ilə getmişdir. Məktubda Möcüzün həyat yoldaşı Səriyyə xanımla dialoqunu əks etdirən aşağıdakı söhbət fikrimizi əsaslandırmaq üçün kifayətdir: “Dünən xanımla danışdım. O deyirdi ki, sən gəlmişdin burada işləməyə, bəs nə oldu? Dedim ki, bəli, niyyətim o idi, lakin görürəm ki, burada hər kəs müftə yeyib pul da vermir, mən də yeyirəm. Məndən-səndən xərc alan da yoxdur. Yaxşı, mən nə iş görüm?” (5, iş № 29, v. 1). Əslində Möcüzü Şahruda dəvət edən bacanağı Hacı Xəlil Möhdəvi Nadir şairin hər hansı bir fiziki işlə məşğul olmasına razı olmamış, öz evində yaşamaq üçün ona hər cür şərait yaratmışdır. “Ağayi-Müdir çox tərbiyəli və nəcibdir... Çox qonaqpərvərdir ... Mənim üçün, Tükəzban üçün (Səriyyə xanım nəzərdə tutulur – F.X.) ayrıca otaq veriblər” (5,

iş № 29, v. 1). Məktub yazılan vərəqin haşiyəsində Möhdəvi Nadirin öz xətti ilə farsca yazdığı aşağıdakı sözlər isə sübut edir ki, o, Möcüzə təkcə bacanağı olduğuna görə yox, həm də yüksək insani keyfiyyətlərinə görə xüsusi qayğı göstərmişdir. “Sənintək həzrətin bəyənilmiş və vəsf olunmuş əxlaqı alçaq könlümə qul olma inamımı o qədər artırmışdır ki, daha əlası xəyala gələ bilməz. Allahdan sənin nurlu üzünü ziyarət etməyi istəyirəm... Xəlil Möhdəvi Nadir” (5, iş № 29, v. 1). Yeri gəlmişkən, Möcüz hələ Şəbüstərdə yaşayarkən yazdığı və indiyədək heç bir kitabına daxil edilməyən bir şeirində Möhdəvi Nadirdən aldığı Şahruda dəvət məktubunun qəlbində doğurduğu duyğuları əks etdirərək yazırdı: “Məktubu yüz dəfə təkrar-təkrar öpdüm və gözlərimə sürtdüm... Axsamdan səhərədək gözümə yuxu getmədi... Mən ölü idim, sənin məktubunu alanda sanki İsa peyğəmbər bədənime ruh verdi, dirildim” (5, iş № 76, v. 1).

Möcüzün Şahruda yazdığı haqqında bəhs etdiyimiz məktubundan o da məlum olur ki, Möhdəvi Nadir şairin qarşılanmasını da çox yüksək səviyyədə təşkil etmişdir. Təbrizdən yola salınan Möcüz iki gün Tehrandə Möhdəvi Nadirin yeznəsi Həmiddövlənin evində qonaq qalmış, ev sahibi onu paytaxtın bəzi yerləri ilə tanış etmişdir. Şahruda şəxsən Möhdəvi Nadir tərəfindən böyük ehtiramla qarşılanan şair 10 gündən sonra Səriyyə xanım ilə birlikdə Möminəbad kəndinə – öz püstə bağlarında məhsul yığımı ilə məşğul olan baldızı Lətifə xanımın görüşünə getmişdir. Sonra şairi Möhdəvi Nadirin yaxın qohumları və dostları, fars ziyalılarından Sadıq xan Möminəbadda, İntisari-Səltənə, Əbülfət xan, Etizad Əbdülabadda, Həşmət Salehabadda öz evlərinə qonaq dəvət etmişdir. Şairin verdiyi məlumatlara görə evində qonaq qaldığı dünyagörmüş “ixtiyar” Həmiddövlə Təbrizdə “vəliəhd yanında”, “özünə xoş, sözü-söhbəti abidar” olan İntisari-Səltənə “Müzəffərəddin şahın sarayında” xidmət etmiş, “gözəl kitabxanası” olan Həşmət isə “Firəngə gedib həm bə şah-Qacar” (5, iş № 29, v. 1). Möcüzün Azərbaycan dilinə bələd olan həmin fars ziyalıları ilə söhbətləri, şübhəsiz ki, onun məlumat dairəsinin genişlənməsinə təsirsiz qalmamış, yazacağı şeirlərə yeni motivlər əlavə etmək üçün isə şairə müəyyən ideyalar vermişdir. O, bu görüşlərdə həm də “bişümar” “qəzəli-abidar”ını “bülbül kimi” oxumaqla fars ziyalılarını öz düşüncələri və ideyaları ilə tanış etmişdir.

Məktubda Şahrud mühiti, yerli əhalinin məişəti, yaşayış şəraiti, məşğuliyyəti, adət-ənənələri haqqında da müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Şair Şahrudun füsunkar təbiəti və gözəlliyi ilə əhalisi arasında çox kəskin bir təzad olduğunu xüsusi şəkildə vurğulayır: “Çoxlu bağları var. Hamısı ərik və üzüm bağıdır... Xiyabanın sağ və solundan su keçir. Axan su çox güclü, saf və parlaqdır. İki tərəfində söyüd, çinar və qələmə ağacları göylərə ucalıbdır... Havası çox safdır... Dağlar şəhərə yapışıbdır... Əhalisi qaşqabaqlı görünür. Əgər bu şəhərdə gülərzünlü birinə rastlaşsan, yəqin bil ki, o, başqa vilayətdəndir (62, iş № 29, v. 1). Möcüz Şahrudun farsdilli əhalisinin bu cür xasiyyətindən narazı qalsa da, onların şəbüstərlilərə nisbətən sərbəstliyini, xurafat və cəhalətdən azad olmasını, qadınları cəmiyyətdən təcrid etməmələrini bəyənmiş və alqışlamışdır.

Möcüzün ahıl çağında ev-eşiyini ataraq birdən-birə adət-ənənələrinə vərmiş etmədiyi yad bir mühitə – özü də doğma ana dilinin işlənmədiyi bir mühitə düşməsi və uzun illər boyu qazandığı sədaqətli dostlarının əvəzini “kəməndəvü tündbar” (qasqabaqlı), “ingilislər kimi soyuqqanlı” şahrudluların içərisində tapa bilmədiyi üçün tənhaləşməsi əhval-ruhiyyəsinə çox güclü mənfi təsir göstərərək onu mənəvi böhrana salmaqla yanaşı, yaradıcılığında da bir durğunluğa gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan haqqında bəhs etdiyimiz məktub Şahrud-da yaşayarkən Möcüzün əhval-ruhiyyəsinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməyə imkan verən bir sənəd kimi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məktubdakı xalq danışığı dilindən gələn sözlər, məişət üslubuna yaxın olan təhkiyə tərz, cümlələrin quruluşu və sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin izləmək baxımından da zəngin material verir. Bu baxımdan məktubun Azərbaycan dilində yazılmış nəzm hissəsindən kiçik bir parçaya nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

*Şəhrudə çün yetişdi otur, getdi müjdəçi,
Verdi xəbər Müdirə o ali təbar mən.
Gəldi qucaqladı məni-miskini barha,
“Etmə xəcil – dedim – məni, ey gülzari-mən.
Layiq dəyil rəiyyətə bu qədər ehtiram,
Mən bəndəyəm cənabüvə, ey şəhriyari-mən”.
Gəldi çilov, dağıldı xinov, oldu qəlb şad,
Çün eylədim hücum evə vaxti-nahar mən.
Getmişdi bacısı Tükəzin kəndə, yazdı ki:
“Mümkün deyil gəlim ora mən, çoxdu kari-mən.
Bacını göndərin gələ tez püstə bağına,
Göz tikmişəm yola çəkəram intizar mən”.*

Məktubun fars dilində nəslə yazılan hissəsi isə vaxtilə şairin tərcümeyi-halında yazdığı “şirin fars dilini yaxşı bilmirəm” (5, iş № 119, v. 1) sözlərinin tədqiqatçı Q.Məmmədli demişkən həqiqətən “təvazökarlıqla yazılmış sətirlər” (3, s. 4) olduğunu sübut edir. Bu hissədə Möcüz fikrini ifadə etmək üçün yığcam və səlis cümlələrdən məharətlə istifadə etmişdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Möcüzün hələlik heç yerdə çap olunmayan bu məktubu onun həyatının Şahrud mərhələsi, eyni zamanda yaşadığı mühit, dünyagörüşü, qismən də müasirləri ilə əlaqələri haqqında dolğun məlumatlar verir. Həmin məktub Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesini izləmək, həmçinin şairin doğma ana dili və fars dilinin imkanlarından istifadə etmək bacarığını əks etdirmək baxımından da müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları. "Kommunist" qəz., Bakı, 1948, 11 mart.
2. Qurraie H.S. Modern Azeri literature: identity, gender and politics in the poetry of Mo'jus // Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington, 2003, 244 p.
3. Möcüz M.Ə. Seçilmiş şeirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 358 s.
4. Nıqabi M. Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz. "Ərk" qəz., Təbriz, 1992, 18 iyul.
5. S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi. Mirzə Əli Möcüzün fondu, № 454, siy. 1.
6. Möcüz M.Ə. Tazə və çap olmayan əsərləri / Toplayan Yəhya Şeyda. III c., Təbriz.
7. Zehtabi M.T. Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüzün həyatı // Əhrar, Təbriz, 2002, № 4, s. 49-51, 71 s.

Фарман Халилов

ОБ ОДНОМ ИЗ ПОСЛЕДНИХ ПИСЕМ МИРЗЫ АЛИ МОДЖУЗА

В статье говорится об одном неопубликованном письме поэта Южного Азербайджана Мирзы Али Моджуза (1874-1934).

Автор, анализируя это письмо, выявил, что оно имеет большое научное значение для исследования годичного Шахрудского периода жизни М.А.Моджуза, а также для исследования процесса исторического развития Азербайджанского языка.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, Шахруд, Гаджи Халил Мехдеви Надир, Азербайджанский язык, персидский язык.

Farman Khalilov

ABOUT ONE OF THE LAST LETTERS OF MIRZA ALI MO'JUS

The paper deals with one letter of M.A.Mo'jus (South Azerbaijan poet, 1874-1934) which hasn't been published anywhere.

After the analysis of the letter the author has concluded that it is very important for studying a year of Shahrud period of Mo'jus's life (1933-1934), also the latter has significant scientific importance for research of historical development process of Azerbaijani language.

Key words: South Azerbaijan, Shahrud, Haji Khalil Mohdevi Nadir, Azerbaijan language, Persian language.

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**RAMİZ QASIMOV,
ZÜLFİYYƏ İSMAYİL**
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr
ismailzulfiyye@yahoo.com

XALQ ŞAİRİ MƏMMƏD ARAZIN YARADICILIĞINDA MİLLİ İSTİQLAL MOTİVLƏRİ

Məqalədə xalq şairi Məmməd Arazın milli istiqlal motivli yaradıcılıq nümunələrindən bəhs olunur. Məqalədə göstərilir ki, Məmməd Araz öz yaradıcılığında Azərbaycan xalqının milli istiqlal haqqında düşüncələrini əks etdirmiş istiqlal şairlərindən biridir. Məhz bu xidmətlərinə görə də Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev şairi “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişdir.

Məqalədə bəhs olunur ki, şairin “Arazın nəğməsi”, “Bu gecə yuxumda Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Yenə Arazı gördüm”, “Arazın işıqları”, “Mən Araz şairiyəm” və başqa şeirləri, o cümlədən “Araz axır” poeması məhz Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və tarixi taleyinə həsr olunub. Şairin “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Bizi Vətən çağırır”, “Ulu şahım, qılincına söykənim mən” və b. şeirləri milli istiqlal şeirimizin ən tutarlı nümunələrindəndir. Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığında XX əsrin axırlarında xalqımızın taleyinə yazılan Qarabağ problemi də vətəndaşlıq yanğısı ilə əks edilmişdir.

Açar sözlər: *Məmməd Araz, istiqlal şairi, istiqlal düşüncəsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və tarixi taleyi.*

Azərbaycan ədəbiyyatında çoxcəhətli və zəngin ədəbi irsə, sənətkarlıq qüdrətinə malik, özünəməxsus yeri, mövqeyi və xüsusi çəkisi olan, milli istiqlal şairi kimi geniş şöhrət qazanmış görkəmli söz ustalarından biri də xalq şairi Məmməd Arazdır. 1933-cü ilin oktyabr ayının 14-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olan Məmməd İnfil oğlu İbrahimov öz əvəzsiz sənəti ilə oxucuların qəlbində Azərbaycanın Araz-istiqlal şairi olaraq əbədi şöhrət qazanıb.

Xalq şairi Məmməd Araz ədəbiyyatın, yaradıcılığın özünəməxsusluğunu, bədii qüdrətini həyat həqiqətlərinin bədii təsvir qüdrətində görürdü. “Şeirə gətir” adlı əsərində ədib bütün yaradıcılığın məğzi və vəzifəsinin, əsl qiymət və meyarının, ruh və mənasının həqiqət, gerçəklik, insan duyğusu, qəlbin çırpıntı və hisləri, ana yurdu insanı vəcdə gətirən təbiətinin olduğunu yazırdı. “Şair dostum, çaldığın saz, Eldən ayrı səs ucaltmaz” (8, s. 22) – deyən

ədib ədəbi istedad və yaradıcılığı insanı öz seyrində itirən saz səsinə bənzədərək yalnız elin səsi, yəni el həqiqəti, el gerçəkiliyi ilə qovuşanda əsl tonuna düşdüyünü ərz edirdi:

Şair dostum, çaldığın saz,
Eldən ayrı səs ucaltmaz.
Gəl həyatın nəfəsini,
Həyatda duy, həyatda yaz.
Gur çayları səsinə qat.
Nə şöhrət göz, nə də ki ad.
Gəl zəhmət çək, zəhmətdəki
Şan-şöhrəti şeirə gətir.
Təbiətin öz şeiri var,
Təbiəti şeirə gətir (8, s. 22).

Xalq şairi: “O tütəkdə dilə gələn Sədaqəti şeirə gətir. ...Məhəbbətin öz şeiri var, Məhəbbəti şeirə gətir. ...Qəlbindəki çırpıntı, Hərərəti şeirə gətir. ...Yazılmamış, duyulmamış, Şəriyyəti şeirə gətir. ...Şair dostum, gəl həyatı, Həqiqəti şeirə gətir” (8, s. 22-23) – deyərək ədəbi istedad və həvəsin əsl ədəbiyyata, istedadla yazılmış sənət incisinə, ümumxalq sərvətinə çevrilməsi üçün zəruri meyarlarını əks etdirirdi. Bu fikirləri həm də ədibin ədəbiyyat, sənət haqqında düşüncələrinin təcəssümü kimi də yüksək qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan doğru deyilir ki, “əsl, həqiqi, böyük poeziya ümumbəşəri yaddaşdır. Məmməd Arazın şeiri də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir” (4, s. 5). Təsadüfi deyil ki, məhz xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı deyilən bu həqiqətlər əks olunduğuna, bu meyarlar bədii təsvir və təqdim tapdığına görə yüksək sənət qiyməti alır, xalqın zəngin mənəvi sərvət və inciləri sırasında özünə layiqli yer tutur, sevilərək oxunur, yaddaşlara çevrilir. Bu baxımdan da görkəmli söz ustası Məmməd Arazın yaradıcılığında vətən sevgisi başlıca yeri tutur. Ümumiyyətlə, xalq şairi Məmməd Araz özünün vətənə həsr olunan şeirləri, əsərlərilə azərbaycançılıq məfkurəsini təbliğ etmiş və Azərbaycan istiqlalına görkəmli xidmət göstərmiş sənət adamıdır. Onun “Ayağa dur, Azərbaycan” və başqa şeirləri 1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönəmində böyük mənəvi güc rolunu oynayıb. Görkəmli ədibin “Ayağa dur, Azərbaycan” şeirində bütövlükdə Azərbaycan xalqının milli istiqlal idealları və düşüncəsi özünü əks etdirib. Şeirdə:

Nə yatmısan, qoca vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!
Səndən qeyri
 biz hər şeyi bölə billik!
Səndən qeyri
 biz hamımız ölə billik!
...Hanı sənin tufan yıxan,
Gurşad boğan yurda oğul

oğulların!
 Çək sinənə-qayaları yamaq elə,
 Haqq yolunu ayağına dolaq elə,
 Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə,
 Enməzliyə qalxmış olan bayrağını!
 Azərbaycan, Azərbaycan,
 Azərbaycan bayrağını!
 Ayağa dur, Azərbaycan!
 Bunu bizə zaman deyir,
 Məzarından baş qaldıran baban deyir! (6, s. 9) –

çağırışları əsas yer tuturdu və xalq azadlığı hərəkəti dönəmində hər bir azərbaycanlının, demək olar, əzbərinə çevrilmişdi.

Gözünü sil, Vətən oğlu,

ayağa qalx!
 Üfünə bir yaxşı bax.
 Sərhəddinə bir yaxşı bax.
 Sərhəddinin kəmədinə bir yaxşı bax! (6, s. 9)
 Və yaxud:
 Bu döyüşdü – əzilən var, əzən var,
 Ölüm hökmü qoltuğunda gəzən var;
 Burda “bizik”, nə “mən” vardır, nə “sən” var.
 Yox, ağlama, ana millət, ağlama! (6, s. 50) –

səslənişi xalqın bütün qüvvələrini milli mənafe baxımından birləşdirir və bir ideala, bir amala istiqamətləndirirdi. Ədib hər bir azərbaycanlını vətən naminə milli istiqalata, mübarizəyə, həmrəyliyə səsləyirdi.

Şairin “Ata millət, ana millət ağlama”, “Bizi Vətən çağırır”, “Ulu şahım, qılıncına söykənim mən” və b. şeirləri milli istiqalət şeirimizin ən tutarlı nümunələridir. Xalq şairi Məmməd Arazın əsərlərində Araz mövzusu ilə vətənin bütövlüyü ideyası istiqamətində bir çox milli məsələlər işıqlandırıldığı kimi, XX əsrin axırlarında xalqımızın taleyinə yazılan Qarabağ problemi də vətəndaşlıq yanğısı ilə əks etdirilmişdir. Xalq şairi öz yaradıcılığına Azərbaycan xalqının yeni əsrin, yeni minilliyin problemlərini də gətirmiş, Qarabağ dərini, qaçqınlıq, köçkünlük faciəsini, xalqın taleyinə biganəliklə yanaşan məmur problemini və s. əhatəliklə işıqlandırmışdır. Əsərlərində qüvvətli mübarizə idealı olan Məmməd Araz milli oyanışa, Qarabağ savaşına aid yazdığı əsərlərində də bu mübarizə əzmini qoruyaraq “Ayağa dur, Azərbaycan” əsərində “Atın məni tank altına, Qundaqdakı bir körpəni xilas edir. Neçə “səni”, neçə “məni” xilas edir” kimi misrələrlə babalardan gəlmə döyüş və mübarizə qeyrətini, vətən sevgisini nümayiş etdirmişdir. “Ağlamanın yeri deyil, ağlama” adlı şeirində övlad itkisindən bağı yanan şəhid anasına müraciət edən şair şəhid anasının ağlamağına millətin sınması kimi yanaşaraq ürək-dirək verir:

Bu döyüşdü – əzilən var, əzən var,
Ölüm hökmü qoltuğunda gəzən var;
Burda “bizik”, nə “mən” vardır, nə “sən” var.
Yox, ağlama, ana millət, ağlama!
Qorxuram ki, sına millət, ağlama.

Əyilməkdir ağlamağın tərs üzü,
Dərdi dartıb üzməyəni dərd üzür,
Ağlayanı tez də tapır dərd-hüzür,
Bəlkə tanrı belə yazıb, ağlama.
Səsini boğ, millət qızı, ağlama (6, s. 50).

Bu misralar oxunduqca şairin sələflərindən olan böyük mollaşrəddinçi sənətkar Mirzə Ələkbər Sabirin “Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur, Necə ki ağladı İran oldu” misraları yada düşür. Sabir dövründə fanatizm və xurafatın meydan sulama səbəbkarlarından olan kişi hegemonluğu stereotiplərindən irəli gələrək kişilərin ağlamağının millətin sınıması kimi göstərirdisə, Məmməd Araz heç kimin heç kimdən fərqli olmadığı milli mübarizə, həmrəylik və birgə savaş dövrünə uyğun olaraq şəhid anasına müraciətlə səslənir, anaların ağlamağını millətin mənəvi sınıqlığı kimi təqdim edirdi.

Qeyd edildiyi kimi, xalq şairinin “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Bizi Vətən çağırır”, “Əsgər oğul”, “Dilənçi qaçqın”, “Kəlbəcər qaçqınlarına” və başqa əsərləri məhz bu dövrün problemlərini əks etdirən qiymətli ədəbi nümunələrdir. Məmməd Araz mövzusu nə olursa olsun, Azərbaycan həyatından, taleyindən, dərdindən, sevincindən yazaraq yenə də bir ideala – Azərbaycanın bütövlüyü və azadlığı idealına xidmət etmişdir. Elə “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” əsərində də əsas motivlər “Ya rəbbim, bizlərə qaytar bizləri”, “Ya rəbbim, əl açdıq, tut əlimizdən, Çıxmasın bu doğma yurd əlimizdən” (6, s. 78) kimi fikirlər üzərində qurulmuşdur. Diqqəti Azərbaycan xalqının milli məsələsinə, ictimai problemlərinə cəlb edən şair bu problemlərin yaranması səbəbində daxili qarşıdurmanı da görərək bu barədə “Ulu şahım, qılınıca söykənim mən” şeirində bəhs edir.

İçimizdə döyüş gedir, vuruş gedir,
Özümüzdən özümüza yürüş gedir.
Biz qılınıcı tərs tutmuşuq,
Özümüzü kəsir ağzı,
Qəh-qəh çəkir düşməni azğın
Biz özümüz özümüza məğlub olduq,
İçimizdə, qanımızda məğlub olduq (6, s. 11-12) –

deyən şair xalqımızın bəzi məğlubiyyətlərinin kökündə məhz daxili savaşların, milli xəyanətlərin, nankorluqların dayandığını bildirirdi. Xalq şairi bu məsələni “İnsandan insana körpümüz sınıb, Ya Rəbbim, hamımız sənə sığınıb” (6, s. 78) misrasında daha aydın və dolğun ifadə edir.

Məmməd Arazın yaradıcılığında Araz mövzusu da milli istiqlal və bütövlük ideyalarına xidmət göstərir. Deyildiyi kimi, Araz nisgili sənətkarın yaradıcılığında aparıcı yer tutur. Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığının mövzümündəricəsini təşkil edən Araz mövzusu onun ədəbi möhürünə, təxəllüsünə çevrilir. Şairin “Arazın nəğməsi”, “Bu gecə yuxumda Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Yenə Arazı gördüm”, “Arazın işıqları”, “Mən Araz şairiyəm” və başqa şeirləri, “Araz axır” poeması məhz Araz mövzusunə həsr olunub. Bu əsərlərdə şair Məmməd Arazın Azərbaycanın dərin nisgili, qəlbindən axan üzüntüsü özünə yer alıb. Buna görə də “Qələm gəldi əlimə, Araz gəlir dilimə” (9, s. 158) deyən şairin Araz mövzusu sənət kredosuna çevrilir. Bu baxımdan haqlı olaraq deyilən fikirdir ki, “Poeziyanın dumdur, şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və paralı sahilindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərini, ağrısını da gətirdi” (4, s. 5). Şair öz yaradıcılığında Araz mövzusunun mahiyyətinə, işlənmə məqsədi, bədii məramına da izah gətirərək yazır:

...Araz deyəndə mən,
Yalnız çay düşünmürəm.
O, tarixdir, baxıram...
Və yaxud:
Araz çay deyil yalnız,
Araz neçə milyonluq
İnsanlardır, eldir o.

“Mən Arazın səsiyəm” (9, s. 160) – deyən şair Arazla həm Azərbaycanın bütövlük, həm də parçalanma tarixinə nəzər salmağa, onu bir ideya, ideal olaraq yaşatmağa nail olur. Görkəmli şair Məmməd Araz həm də ona görə “Böyük Azərbaycan”çı şairdir ki, Araza həsr olunan əsərlərində Azərbaycan sözünü işlətməsə də, azərbaycançılıq məfkurəsi ilə yaşadığını və yaşatdığını əks etdirməyə nail olmuşdur. Onun Araza həsr olunan bütün əsərləri azərbaycançılıq məfkurəsini özündə yaşadan və əks etdirən qiymətli sənət nümunələridir. Çünki şair özü də dediyi kimi, Araza təkcə bir çay kimi baxmır, o daha çox Araza bir vətəni iki bölən sərhəd kimi, şovnist, istilacı siyasət, tarix kimi baxır və onu bütöv Azərbaycanın açarı, bütöv vətən idealının simvolu kimi görür. Buna görə də şairin yaradıcılığında Araz çox zaman obrazlaşır: Araz özünün dərli, həsrətli, bəlalara, ayrılıqlara salınmış taleyi, əzəmətli xarakterlə yer alır və dil açıb danışır, hətta bir lider kimi də əks olunur, lider kimi də danışır. Bu baxımdan Araz Məmməd Arazın yaradıcılığında həm Azərbaycandır, həm bir ölkənin, vətənin tarixi, taleyi, bir xalqın, millətin ayrılıq dərli, həsrətidir, həm də bir vətəndaş-şairin nisgili, qəlb yarası, sənət mövzudur. Doğru ifadə edilib ki, Məmməd Araz yaradıcılığında “Təbriz bütün bir vətəni təmsil edərkən Araz da böyük amalın və idealın adı olaraq ələ alınır” (13, s. 236). Bu mənada Araz həm də Məmməd Araz yaradıcılığında özünü Böyük Azərbaycana həsr etmiş Xətayidir, Səttarxandır, Pişəvəridir, Xiyabanidir, Heydər Əliyevdir. “Bu gecə yu-

xumda Arazı gördüm” şeirində Araz danışaraq bir lider kimi ideya, əmr, tapşırıq verir:

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm...
Arazı bəxtindən çox razı gördüm,
Üstündən yol atdı: “Cəsarətlə keç!”
Dedi: ...Cəsarət üstümdə şahə qalxmasa,
Təbriz itirəcək Təbrizliyini.
...Nə qədər yataqda Araz var hələ,
Arazdan içməmiş Təbriz var hələ,
Ya mənim dərdimlə yaşar bu dağlar,
Ya da ki, üstümə aşar bu dağlar...(9, s. 48-49).

Beləliklə, Məmməd Araz sənəti və sənətkarlığı əbədi bir vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir. Bu bir həqiqətdir ki, şair Məmməd Araz öz söz yükü, məna dərinliyi və mövzu əhatəsində Azərbaycan ədəbiyyatında liman salan bir gəmidir. Şübhəsiz ki, yeni nəsillər bu görkəmli xalq şairinin əsərlərini sevə-sevə oxuyacaq, onun vətəndaşlıq qayəsi ilə zəngin ədəbi-bədii irsindən mənəvi qida, estetik zövq, tərbiyə alacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas A. Şairlər Tanrının zərrələrində / Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Abbas). Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 384 s.
2. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz: Albom-monoqrafiya. Bakı: Azərbaycan, 1999, 160 s.
3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
4. Qarayev Y. Ön söz / Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən G.Fətəli qızı: 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 224 s.
5. Mehdiyev H. Çağdaş poema və gerçəklik (Xalq şairi M.Arazın poemaları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 140 s.
6. Məmməd A. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərbaycan, 1997, 318 s.
7. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Abbas. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 384 s.
8. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən G.Fətəliqızı: 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 224 s.
9. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (şeirlər və poemalar). Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
10. Məmməd A. Aylarım, illərim. Bakı: Yazıçı, 1979, 224 s.
11. Rüstəmhanlı S. Məmməd Araz sözünün sehri / Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (şeirlər və poemalar). Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
12. Okumuş S. Çağdaş Azərbaycan şairi Memmed Araz. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, 377 s.

Рамиз Касымов, Зульфия Исмаил

МОТИВЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ НАРОДНОГО ПОЭТА МАМЕДА АРАЗА

Статья посвящена мотивам национальной независимости, нашедшим отражение в творчестве народного поэта Азербайджана Мамеда Араза. Мамед Араз – один из поэтов, в творчестве которого нашла отражение национально-освободительная борьба азербайджанского народа. Именно за эти заслуги Мамед Араз был награжден общенациональным лидером Гейдаром Алиевым орденом «Истиглал». В статье указывается, что стихотворения поэта «Песнь Араза», «В эту ночь я видел Араз во сне», «Вижу чинару на берегу Араза», «Снова увидел Араз», «Огни Араза», «Я поэт Араза» и др., а также поэма «Течет Араз» посвящены территориальной целостности Азербайджана и исторической судьбе азербайджанского народа. Стихотворения поэта «Встань, Азербайджан!», «Не плачь, родина мать!», «Нас зовет Родина», «Великий шах, пусть меч твой будет моей опорой!» и др. – самые яркие образцы нашей поэзии, в которых отражены мотивы национальной независимости. В творчестве народного поэта Мамеда Араза также отражена появившаяся в конце XX в. проблема Нагорного Карабаха.

Ключевые слова: Мамед Араз, поэт независимости, национальное самосознание, территориальная целостность Азербайджана, историческая судьба.

Ramiz Gasimov, Zulfiya Ismayil

MOTIVES OF NATIONAL INDEPENDENCE IN WORKS OF PEOPLE'S POET MAMMAD ARAZ

The paper is devoted to motives of national independence reflected in works of Mammad Araz, the people's poet of Azerbaijan. The author shows that Mammad Araz is one of the "independence" poets in whose works has found reflection national liberation struggle of the Azerbaijan people. National leader of Azerbaijan people Heydar Aliyev has awarded him with "Istiglal" order for his services. The author explains that Mammad Araz has devoted his poems "Arazin naghmasi" ("Araz's song"), "Bu geja yukhumda Arazi gordum" ("I dreamt Araz in this night"), "Araz usta chinar gordum" ("I saw plane-tree on Araz"), "Yena Arazi gordum" ("I saw Araz again"), "Arazin ishiglari" ("The lights of Araz"), "Man Araz shairiyam" ("I am a poet of Araz"), "Araz akhir" ("Araz flows") and etc. to territorial integrity and historical fate of Azerbaijan. The poet's poems "Ayagha dur, Azerbaijan" ("Stand up, Azerbaijan"), "Ata

millat, ana millat ahlama” (“Don’t cry father nation, mother nation”), “Bizi vatan chaghirir” (“Motherland calls us”), “Ulu shahim gilinjina soykanim man” (“Let me lean against your sword, my great shah”) and etc. are the important examples of our poetry reflecting motives of national independence. People’s poet Mammad Araz reflected in his works also the problem of Garabagh which had arisen at the end of the XX century.

Key words: *Mammad Araz, independence poet, national self-awareness, territorial integrity and historical fate of Azerbaijan.*

(Filologiya elmləri doktoru F.Y.Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN RUS ƏDƏBİYYATINA MÜRACİƏTİ VƏ MÜNASİBƏTİ

Məqalə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə dünyanın bir çox ölkələrində məşhur olan və sevilən, nasir, dramaturq, publisist, satirik şeirlər müəllifi Cəlil Məmmədquluzadənin rus ədəbiyyatının görkəmli tənqidi realist nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına verdiyi yüksək dəyərdən bəhs olunur. Qori Müəllimlər Seminariyasında rus klassiklərinin əsərlərini orijinaldan oxuyaraq dərinlən mənim-səyən Cəlil Məmmədquluzadə onlardan bir çox məqamlarda yararlanmış, bəzi əsərlərində rus klassiklərinin ənənələrindən istifadə edərək özünün orijinal əsərlərini yaratmışdır. Onun rus ədəbiyyatından tərcümələri də diqqətəlayiqdir.

Açar sözlər: *tənqidi realizm ədəbi cərəyanı, rus ədəbiyyatı klassikləri, məqalə, ənənə və novatorluq.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının redaktoru, eyniadlı ədəbi məktəbin başçısı, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) ilk ibtidai təhsilini Naxçıvan şəhərində mollaxanada aldıqdan sonra 1879-1882-ci illərdə ana dili və ilahiyyatdan başqa bütün fənləri rus dilində keçirilən Naxçıvan şəhər üçsinfli məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Bu məktəbə 1879-cu ildən “Naxçıvan mahalı və Naxçıvan qəzası”, “Naxçıvan əyalətində xalq inancları” adlı əsərlərin müəllifi, tanınmış alim-pedaqoq Konstantin Andreyeviç Nikitin (1832-1894) rəhbərlik etmişdir. “O, burada rus dili və ədəbiyyatı, tarix fənlərini demokratik ideyalar və azadlıq mübarizəsi tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədris etmişdir” (2, s. 57). Gələcək ədibin dünya ədəbiyyatı ilə əsaslı tanışlığı isə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı illərə təsadüf edir. Burada o, Krılov, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Tolstoy kimi klassiklərin bir çox əsərlərini oxuyub öyrənmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə “Sokratı, Ç.Darvini, Con Stüart Milli rus dilində” (3) mütaliə etmişdir. Onun yaradıcılığında ən çox faydalandığı rus ədəbiyyatı klassikləri isə A.S.Puşkin, N.V.Qoqol kimi dahi söz ustalarının əsərləri olmuşdur. “M.F.Axundovun, Qoqolun ədəbi irsi ilə yaxından tanış olmasaydı, Cəlil Məmmədquluzadə Cəlil Məmmədquluzadə səviyyə-

sinə qalxa bilməzdi. Ancaq Cəlil Məmmədquluzadə nə M.F.Axundovdur, nə də Qoqoldur, öz dövrünün çox qüdrətli sənətkarıdır” (10, s. 217-218). Bədii ədəbiyyatın ənənə və novatorluq prinsipini çox mükəmməl şəkildə anlayan Cəlil Məmmədquluzadə dünya və Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin mütərəqqi ənənələrindən faydalanmış, orijinal əsərləri ilə öz xalqının dərdlərini və problemlərini bədii şəkildə əks etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında realist novellanın dəyərli nümunəsi olan “Qurbanəli bəy” (1906) hekayəsinə istedadlı ədib bu sözləri epigrafla kimi vermişdir: “Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin!”. Bu epigrafdan aydın olur ki, Mirzə Cəlil bu əsəri dahi rus yazıçısı N.V.Qoqoldan təsirlənərək yaratmışdır.

Həm Qori Seminariyasında təhsil illərində (1882-1887) seminariyadakı ədəbi mühitin, həm də öz şəxsi mütaliəsinin nəticəsi olaraq Mirzə Cəlil rus və Avropa ədəbiyyatının korifeylərinin yaradıcılığının müsbət cəhətlərini mənimsəmiş, onlardan necə yazmaq lazım olduğunu öyrənmişdir. Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin tələbələri “Pleşeyevin, Krılovun təmsilləri, Qoqolun “Taras Bulba”, “Saroçin yarmarkası”, Puşkinin “Balıqçı və balıq haqqında nağıl”, “Boris Qodunov”, “Qızıl xoruzun nağılı”, Radonojskinin “Vətən”, L.N.Tolstoyun “Sevastopolun müdafiəsinə dair hekayələr” əsərlərini daha çox mütaliə etmişlər” (2, s. 105). “Cəlil Məmmədquluzadə rus mədəniyyətini, ədəbiyyatını sadəcə öyrənməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onu geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq və izah etmək üçün də böyük qüvvə, enerji sərf etmişdir” (1, s. 94). “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladıqdan sonra rus ədəbiyyatının Derjavin, Jukovski, Krılov, Nekrasov, Ostrovski, Qorki, Qoqol, Puşkin kimi görkəmli nümayəndələri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, məqalələr yazmış, karikaturalarda onların yaradıcılığına müraciət etmişdir. Dahi ədib “Abirin və kilab”, “Papaslar”, “Teatr konfransı” kimi publisistik əsərlərində realist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən danışarkən Krılov, Puşkin, Tolstoy, Qorki, Pisarev kimi yazıçı və tənqidçilərin əsərlərinə müraciət etmiş, realizmin ayrı-ayrı məsələlərinə münasibət bildirərkən onların əsərlərindən, mülahizələrindən faydalanmış, müasirlərinin diqqətini həmişə rus realist ədəbiyyatının yaradıcılarına yönəltmişdir. Böyük ədib rus ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək işinə də məsuliyyətlə yanaşmağı, tərcümə əsərlərinin dilinin və üslubunun aydın və sadə olmasını tələb etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin realist yaradıcılıq üslubunu yüksək qiymətləndirdiyi Krılovun “Yolçular və itlər” təmsilini mənası çətin anlaşılan ərəb-fars sözləri ilə “Abirin və kilab” kimi tərcümə edənlərə haqlı etirazını bildirmişdir: “Rusca oxuyanlara məlumdur ki, Krılov təmsillərini sadə rus dilində yazıb ki, rus milləti yaxşı başa düşsün. Əgər Krılov bilsəydi ki, türklər onun təmsillərini türk dilinə tərcümə edəndə yolçulara “abirin” və itlərə “gilab” adı qoyacaqlar, yəqin ki, Krılov da təmsillərini firəng, ya nemsə dilində yazardı” (7, s. 68).

Mirzə Cəlilin yaradıcılığında tədqiq olunmamış sahələrdən biri də onun ədəbi tərcümələridir. O, rus ədibi Xanzadənin “Arvad”, L.N.Tolstoyun “Zəh-

mət, ölüm və naxoşluq” hekayələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin 21 tarixli 17-ci nömrəsində çap etdirmişdir. Poeziya sahəsinə gəldikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ilinin 4-cü nömrəsində dərc olunmuş “Qız və nənə” şeiri rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümədir. Bu şeir Azərbaycan dilində ilk uşaq jurnalı olan, “Dəbistan” (1906-1908) jurnalının birinci nömrəsində nəşr olunmuşdur. “Molla Nəsrəddinin qıza cavabı” şeiri də suallar şəklində qurulmuş bu əsərə satirik cavabdır:

Qızım, sən bilmirsən dünyada nə var,
Nəql eyləyim, əgər qulaq asarsan,
Sən tək qızlar hələ gəlin oynadar,
Sən hələ lətifən, almasan, narsan (6, s. 568).

Qoqolun əsərlərindəki ictimai ideallar Azərbaycan üçün faydalı və əhəmiyyətli idi. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixini öyrənən görkəmli alim Kamal Talıbzadə bu barədə yazmışdır: “Məktublarından birində F.Köçərli cavan şairləri realist rus ədəbiyyatından öyrənməyə çağırırdı və bu çağırış o zamankı ədəbiyyatın inkişafına az təsir etməmişdi” (9, s. 240). A.Səhhət dövrünün ədəbiyyatını inkişaf etdirmək üçün rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından mümkün qədər tərcümələr etmək lazım olduğunu göstərmişdir. Bu dövrdə rus klassiklərinin əsərlərini tərcümə edir, tamaşaya qoyur, həyat və yaradıcılıqları haqqında məqalələr yazırdılar. Həmin dövrün Azərbaycan ziyalılarının ümumi fikri belə idi ki, dünya ədəbiyyatından, rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından mümkün qədər çox tərcümə etmək lazımdır. Azərbaycan ədibləri rus ədəbiyyatından, əsasən, açıq dildə yazmağı və həyat həqiqətinə uyğun yazmağı öyrənmişdilər. M.Ə.Sabiri satiralarının siyasi kəskinliyi, azadlıq hərəkatı ilə bağlılığı nöqteynəzərindən Saltıkov Şedrinə bənzədirdilər (A.Səhhət). Firidun bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq müvəffəqiyyətinin bir səbəbini məhz “Puşkinin əsərlərinə oxşadaraq” (9, s. 242) yazmasında görürdü.

“Papaslar” (1909) felyetonunda böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə A.S.Puşkinin rus ədəbi dilini ümumxalq dili ilə yaxınlaşdırmaq, ədəbiyyatı xalqın malına çevirmək sahəsindəki mühüm xidmətlərini vurğulamışdır: “Rusun qədim yazıçıları yazı yazanda elə bir kəlmə və ibarətlər tapıb işlədərdilər ki, xoruz səsi eşitməmiş olsun. Rusun qədim şairi Derjavinin şeirlərini indi də adam oxuyanda elə bilir ki, guya bu sözlər göydən yerə düşüblər. Amma aylar və günlər dolandı, - axırda nə bilim Puşkinlər, Jukovskilər dili lap xarab elədilər, elə sözlər yazdılar ki, kəndlilər də başa düşürdülər” (8, s. 100). Satirik dillə iki məna ifadə edən bu sözlərdən böyük Mirzə Cəlilin Puşkin poeziyasının həyatiliyini, realizmini, xüsusilə şeirlərinə dərin məzmun gətirən ədəbi dilini rus ədəbiyyatında tamamilə yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirdiyi məlum olur.

İdeyalılığı, xalqın taleyi ilə bağlılığına görə rus ədəbiyyatı dünyanın qabaqcıl ədəbiyyatlarından biri sayılırdı. Məhz bu səbəbdən Cəlil Məmmədquluzadə N.V.Qoqolun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazdığı məqalə-felyetonda böyük rus yazıçısının xalqa yaxınlığını ən gözəl bir məziyyət kimi

göstərmiş, onun əməkçi kütlələr içərisində şöhrət tapmasının əsas səbəbini bunda görmüşdür. Böyük ədib “Qoqol” (1909) məqaləsində yazmışdır: “O, bir məşhur rus yazıçısının adıdır, bu yazıçı yüz il bundan irəli anadan olub, məzhəkənəvislikdə bu şəxsə bərabər Rusiyada hələ bir kəs tapılmayıb” (4, s. 183). Qoqolun “Müfəttiş” əsərinin XX əsr üçün də aktuallığından danışan sənətkar bu barədə yazmışdır: “Yüz il bundan qabaq Rusiyada bir şəxs anadan olub və rus məmurlarının barəsində bir elə komediya yazıb ki, onu indi də adam oxuyanda elə bilir ki, Naxçıvana, Şuşaya və bütün Qafqaz kəndlərinə və balaca şəhərlərinə hökumət tərəfindən “revizor gəlir” (4, s. 184). Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Cəlil Məmmədquluzadənin inqilabi ideyalı əsəri olan “Ölümlər” (1909) tragikomediyasını çox zaman Qoqolun “Müfəttiş” əsəri ilə müqayisə etmiş və onların arasındakı oxşarlıqdan bəhs etmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadə yaşadığı dövrdə və ondan əvvəllərdə də ədəbiyyat və sənət adamının dövlət və cəmiyyət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmədiyini böyük təəssüf hissilə qarşılamışdır. 1921-ci ildə açılmış Tənqid-Təbliğ teatrının foyesində Mirzə Cəlilin layihəsi əsasında iki böyük şəkil çəkilib divardan asılmışdı. Birinci şəkildə bir neçə qırmızısaqqal hacının və onlardan bir az aralı böyük rus ədibi L.N.Tolstoyun şəkli vardı. Qırmızısaqqal hacılardan biri Tolstoyun köhnəlmiş libasına işarə edərək deyir: “Axı sən də bizim kimi saqqalına həna yaxsaydın, bu kökə düşməzdin, ay yazıq” (5, s. 426).

Böyük demokrat “Bibliografiya” (Ziya Paşa və Derjavin) (1926) məqaləsində keçmiş əsrlərdə yaşamış ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini yeni nəslə çatdırmaq və itib-batmaqdan qorumaq üçün yenidən nəşr olunması işinə də müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmağı lazım görmüş, hakim təbəqələrin yox, əməkçi xalqın mənafeyini müdafiə etmişdir: “Öz qələmi ilə padşahları və sultanları vəsfə çəkən hər bir qələm sahibi gərək bizim bədxahımız hesab oluna” (4, s. 254).

Beləliklə, böyük ustad Mirzə Cəlil öz zəngin yaradıcılığında rus ədəbiyyatının Pozdnyakov, Qoqol, Puşkin, Tolstoy, Qorki kimi klassiklərinin mütərəqqi ənənələrindən yararlanmış, ədəbiyyatımızı düzgün istiqamətə yönəltdir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından onların əsərlərindən istifadəyə aid gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, o, klassiklərimizin sənətkarlığından bacarıqla, novatorcasına istifadə etmiş, bununla da tənqid hədəflərini daha kəskin ifşa etməyə, fikirlərini xalqa daha asan yolla çatdırmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 184 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər-nəşr, 1997, 682 s.
3. http://www.elibrary.az/cgiirbis_64exe?Həbibbəyli,%İsa

4. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
5. Məmmədquluzadə C.M. Məqalələr və xatirələr / Tərtibçiləri: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 460 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli). I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. Molla Nəsrəddin: 10 cildə / Tərtib edəni Turan Həsənzadə, Elmira Qasımova. III c. Bakı: Çinar-Çap, 2005, 700 s.
9. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (1800-1920-ci illər). Bakı: Maarif, 1984, 328 s.
10. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Sabah, 2001, 228 s.

Айгюнь Оруджова

ОТНОШЕНИЕ И ОБРАЩЕНИЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ К РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье говорится о видном деятеле Азербайджанской литературы XX века Джалиле Мамедкулизаде и о его высокой оценке творчества представителей критического реализма в русской литературе. Он как редактор журнала «Молла Насреддин» был известным писателем, драматургом, публицистом и автором сатирических стихотворений. В бытность свою учеником Горийской учительской Семинарии он читал произведения русских классиков в оригинале и глубоко осмысливал их. Иногда и пользовался некоторыми подходящими моментами и традициями критического реализма русских классиков. На основе этих традиций и критического реализма русских классиков он написал свои оригинальные произведения. Его переводы из русской литературы заслуживают большого внимания.

Ключевые слова: *критический реализм, литературное течение, классики русской литературы, статья, традиция и новаторство.*

Aygun Orujova

**APPEAL AND ATTITUDE OF JALIL MAMMADGULUZADEH TO
THE RUSSIAN LITERATURE**

It is told in the paper about Jalil Mammadguluzadeh, the eminent figure of the Azerbaijani literature of the XX century and about his appreciation of works of representatives of critical realism in Russian literature. He as the editor of the journal of "Mullah Nasreddin" was the known writer, playwright, publicist and author of satirical poems. As a pupil of Gori Teacher's Seminary he read works of Russian classics in the original and deeply comprehended them. Sometimes he also used some right moments and traditions of critical realism of Russian classics. On the basis of these traditions and critical realism of Russian classics he has written his original works. His translations from the Russian literature are remarkable, too.

Key words: *critical realism, literary trend, classics of Russian literature, article, tradition and innovation.*

(Filologiya elmləri doktoru A.N.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: alireshim@yahoo.com

GÜLLÜ MƏMMƏDOVANIN “KALBALI XAN” ROMANINDA NAXÇIVAN HƏQİQƏTLƏRİNİN BƏDİİ TƏQDİMİ

Məqalədə müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış “Kalbalı xan” romanı tədqiqata cəlb olunmuş, əsərin bədii məziyyətlərinə nəzər yetirilmişdir. Həmçinin romanda tariximizin daha çox öyrənilməyə, təqdim olunmağa ehtiyacı olan dövrü – xanlıqlar dövründə Naxçıvan həqiqətlərinin əks etdirilmə səviyyəsi araşdırılmış, müəyyən ümumiləşdir-mələr aparılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, “Kalbalı xan”, bədii həqiqət, tarixi nəsr, janr, dövr.*

Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı müəyyən qədər durğunluq dövrü yaşasa da, bu, ümumazərbaycan ədəbiyyatının tərkibində görünməz idi. Bunu ilk növbədə yeni baxış sisteminin formalaşması ilə əlaqələndirmək olar. Çünki tarixi roman janrının inkişafında da yeni istiqamətlər axtarışı davam edirdi. Belə ki, janrın qarşısında duran başlıca tələb yeni mövzu axtarırları olmuşdur. Bu mənada Naxçıvan ədəbi mühitində yazıçı Güllü Məmmədovanın 2007-ci ildə kitab şəklində çap olunan “Kalbalı xan” romanı yeni mövzu axtarırlarının uğurlu nəticəsi sayıla bilər. Kitabın ön sözündə akademik İsmayıl Hacıyev yazır: “Müəllif tarixin qaranlıq səhifələrinin üzərindən sirli örtüyü götürür, real faktlar, sənədlər əsasında o dövrün mürəkkəb, ziddiyətli hadisələrinə aydınlıq gətirir, bədii sözün gücü ilə onları təsvir edir... Yazıçının xidməti ondan ibarətdir ki, yalnız alimlərə məlum olan bu tarixi bədii ədəbiyyata gətirmiş...” (6, s. 4).

Roman İran sərbazları tərəfindən əsir alınaraq şaha kənz kimi İrana aparılan əsirlərin getdiyi karvandan naxçıvanlı qızı Mahnurun Naxçıvanın qeyrətli, məğrur oğlu Murad tərəfindən qaçırılması ilə başlayır. Əvvəlcə qeyd edək ki, romanda Naxçıvan xanlığının və bu dövrdəki Azərbaycan tarixinin geniş, tarixi reallıqlara uyğun salnaməsi çoxlu elmi mənbələrə, tədqiqatlara, təzkirələrə əsaslanılaraq yaradılmışdır. Naxçıvan tarixinə nəzər salınaraq Kalbalı xanın dilindən bölgənin zəngin təbii sərvətləri və əlverişli təbii-coğrafi şəraitinə görə tarixin müxtəlif dövrlərində bu torpaq uğrunda savaşlar getdiyi vurğulanır.

1554-cü ildə Təhmasib şahla Osmanlı sultanı Qanuninin Naxçıvanda talanlar törətməsi, 1590-cı illərdə Naxçıvanda aclıq və səfalətin hökm sürməsi, II Təhmasibin hakimiyyəti illəri, Naxçıvanın Səfəvilər və Osmanlılar arasındakı müharibələrdə talanması, əhalinin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi, Nadir şahın hakimiyyəti illərində Naxçıvanın yenidən talanların mərkəzinə çevrilməsi və bütün bu tarixi proseslərin fonunda Naxçıvan tarixinin uzun bir dövrü konkret faktlar işığında göstərilmişdir. Yazıçı ədəbi ustalıqla oxucunu Naxçıvanı XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində gözləyən qırğınlarla, talanlarla bağlı hadisələrə hazırlayır. Naxçıvanın ilk xanı olan Heydərqulu xanın Pənahəli xanla münasibətləri, onun adı ilə bağlı olan Şəkərabad körpüsünü tikdirməsi, Heydərqulu xanın Rəhim xan, Əliqulu xan, daha sonra Vəliqulu xan- Abasqulu xan, Cəfərqulu xan, ondan sonra isə 1785-87-ci illərdə Şükürulla xanın hakimiyyət uğrunda vuruşları və Naxçıvanın bu illərdə keçdiyi yol izlənilir. 1783-cü ildə Georgevski müqaviləsinin imzalanması və Naxçıvanın sonrakı vəziyyəti barədə verilən qısa məlumatlar həmin dövə tarixi reallıqların dəqiqliklə ifadəsinə imkan verir. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın xanlığı Abbasqulu xana verməsi və qayıtdığı zaman Şərur düzündəki döyüş səhnələrinin əksi, Kalbalı xanın qələbəsinin təsviri, həmçinin bu səhnələrdə Naxçıvan tablosu dəqiqliklə işlənmiş, bu diyarın təbiətindən gözəl bir mənzərə yaradılmışdır (6, s. 32). 1787-ci ildə Kalbalı xanın Naxçıvan xanlığının başına keçməsi və Naxçıvanda yaranan sabitlik, inkişaf, xalqın Kalbalı xan ətrafında sıx birləşməsi, xalqın Kalbalı xana, xanın xalqa olan etimadı, sevgisi və bunun yaratdığı əmin-amanlıq, Naxçıvanın müstəqilliyi üçün İrəvan xanı Hüseynəli xanla, daha sonra Xoylu Əhməd xanla döyüşləri təbii boyalarla, mənbələrə uyğun şəkildə təsvir olunur (2). Daha sonra xanlığın tarixində mühüm rol oynayan Kərim xan Zəndin hakimiyyəti illəri, eləcə də İran dövlətinin Naxçıvan xanlığına münasibətinin detalları müəyyənləşdirilir, qısa xronologiya ilə dövrün mənzərəsi yaradılır. Kərim xan Zəndin Sədi və Hafiz Şirazinin məqbərələrini tikdirməsi, mədəniyyətin inkişafına fikir verməsi, Qacarın onun nəşini ayaqları altında dəfn etməsi məqamlarını verməklə yazıçı tarixin dərsələrini ədəbi müstəviyə daşıyır (1). Müəllif mənbələrin verdiyi məlumatlardan məharətlə istifadə edərək ermənilərin bölgədə qarışıqlıq yaratmaq, qırğınlar törətmək cəhdlərini, məkrli niyyətlərini elə öz dilləri ilə ifşa edir. Nadir şahdan qalma qiymətli daş-qaşları Yekaterinaya, yaxud Qafqaz ordusu komandanlarına verməklə ermənilərin öz niyyətlərinə rusların əli ilə çatmaq cəhdlərinə toxunan yazıçı Davud Lazarevin bu istiqamətdəki fəaliyyətindən bəhs edir, yazar ermənilərin mənfur simasını bir daha ortaya qoyur. Əsərdə I Pyotrun vəsiyyəti xatırlanır, Rusiya tarixi, I Yekaterinanın çar babasının vəsiyyətinə əməl edərək Qafqazda erməniləri müdafiə etməsi, Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün zəmin hazırlanması məsələlərinə də toxunulur. Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur kimi bölgələri ilə yanaşı, Naxçıvanda da yerli müsəlmanları qırmaq, sıxışdıraraq köçürmək, buraya erməni ailələrini yerləşdirməklə ermənilərin say çoxluğunu yaratmaq və bununla da

Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaratmaq bu siyasətin tərkib hissəsi kimi verilir. I Pyotrun 1722-ci il 22 noyabrda ermənilərin Qafqazda yerləşməsinə şərait yaradılmasına dair qərarından sonra 1723-cü ilin 26 iyulunda Bakının alınması, Pyotrun ölümündən sonra da bu işin davam etdirilməsi, ermənilərin fitvası ilə Çar Rusiyasının Qafqazın erməniləşdirilməsi üçün apardığı siyasət romanda konkret faktlarla və epik lövhələrlə təsvir olunur (7). Bu səhnələrin təsvirində tarixi sənədlərdən istifadə, məktubların verilməsi əsərdə tarixi reallıqlara dəqiq yanaşıldığını, eyni zamanda bədiiilik prinsiplərinə dəqiq əməl edildiyini göstərir.

Yazıçının tarixi-ədəbi mənbələrdən bəhrələnməsinin nümunəsi isə XVIII əsrdə yaşamış şair, İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqiflə bağlı olan məşhur məktubdan istifadədir. Qacarın İbrahimxəlil xana yazdığı məktuba vəzir Vaqifin şeirlə cavab yazması və həmin şeirin Qacarı təbdən çıxarması, bundan sonra Şuşa şəhərinə 1795-ci il 2 sentyabrda divan tutulması faktı əsərə çoxçalarlılıq qatır. Yazıçı əsərin bu yerində Şuşanın Qacar ordusuna təslim olmamaq cəhdlərini tariximizin bir başqa dövrü ilə – Makedoniyalı İsgəndərin Şirvana yürüşü ilə müqayisə edir. Kalbalı xanın ruslarla yaxınlaşmaq üçün cəhd etdiyini duyan Qacarın qəzəblənməsi, Kalbalı xanı Əsgəran qalasına çağırması, Kalbalı xanın onu nələrin gözləyəcəyini bildiyi halda, Naxçıvanın dağıntılara məruz qalmaması üçün öz gözlərini qurban verməsi, bu məğrur, vətənpərvər sərkərdənin Əsgəran qalasında gözlərinin Qacarın əmri ilə çıxarılması səhnələrindən sonra Kalbalı xanın yolda son dəfə dönüb doğma Naxçıvan torpağına baxması, gözlərinin çıxarılması prosesini xəyali olaraq yaşaması əsərin emosional təsir gücünü artırır, bu cəsur insanın – Kalbalı xanın vətənpərvərliyinə qibtə hissi doğurur. Yolda Kalbalı xanın Nadir şahın Naxçıvana yürüşünü xatırlaması da onun bütün varlığı ilə Naxçıvana bağlılığını göstərməkdədir. Qacar öldükdən sonra Kalbalı xan yenidən Naxçıvan taxtına çıxır. Əsərdə Ehsan xana çar I Aleksandrın polkovnik rütbəsi verməsi və digər tarixi məqamlar da dəqiqliklə, xronoloji ardıcılıqla təqdim olunur.

Qafqaza gələn Knorrinqin, Lazarevin Naxçıvana yürüşü, məğlubiyyəti, Lazarevin öldürülməsi, Knorrinqin Sisyanovla əvəzlənməsi, naxçıvanlıların doğma torpağını, dədə-baba yurdlarını əzmlə müdafiə etməsi səhnələrini xüsusi səylə canlandıran yazıçı həm də tarixi nəsrin tələblərini gözləmiş olur. Sisyanovun Gəncəni işğal etməsi, Cavad xanın ölümü, Kalbalı xanın Sisyanovun istəyi ilə erməni keşiş Danili İran zindanından azad etməsi, 1804-cü ildə Rusiya-İran müharibəsi və bunun Azərbaycan xanlıqlarına təsiri, Cənubda Xoylu Cəfərqulu xanın İrəvana sığınması, Fətəli şahın İrəvana hücumu və bunun acı nəticələri hadisələrin axarında aşkarlanır. Sisyanovun ermənilərlə əlbirliyi, Bakıdakı məğlubiyyəti, habelə Bakı qalasının 74 il sonra alınması, Sisyanovun Abbas Mirzə tərəfindən öldürülməsi, tarixi reallıqlara uyğun şəkildə əks olunur. Qudoviçin Qafqaza gəlişi, Kalbalı xanın Qudoviçə məktub yazıb himayə istəməsi, bundan qəzəblənən Fətəli şahın Naxçıvanı almaq cəhdi, Abbas Mirzənin

siyasi taktikası nəticəsində İrəvan xanı Hüseynqulu xanın xəyanəti və Kalbalı xanın İranda həbs olunması məqamları axıcı bir dillə təsvir olunur. Naxçıvanın yenidən hakimiyyət hərisi olan Abbasqulu xanın zülmələri ilə üz-üzə qalması, 1808-ci ildə rusların Naxçıvana gəlib Batabat yaylağında düşərgə salması, ruslar adından naxçıvanlılara müraciət və bunun Naxçıvanda yaratdığı əks-səda, Naxçıvanda iğtişaşlar yaratmağa çalışan ermənilərin növbəti təxribatları və Naxçıvanın mərd oğullarının bunun qarşısını alması, Naxçıvan xanı olan Şıxəli xanın çevikliyi, Kalbalı xan yoluna sadıqlığı, rusların Şıxəli xana polkovnik rütbəsi verməsi, Kalbalı xanı deyil, Naxçıvanı İran zülmündən qurtarması, Ehsan xanın İran ordusunda sərhəng rütbəsi alması ilə İranın Naxçıvanı əldə saxlamaq cəhdləri, Tormosov, Pauliççi kimi rus generalların bir-birini əvəzləməsi və bu uzunmüddətli dövrün tarixinin dəqiqliklə izlənməsi yazıçının həm püxtələşmiş qələmindən, təfəkküründən, həm də məntiqi düşüncəsinin geniş üfqlərindən xəbər verir. 1809-cu ildə İngilis-İran müharibəsinin siyasi nəticələri, sonra 24 oktyabr 1813-cü ildə Qarabağın Gülistan kəndində bağlanmış müqavilə, bu müqavilə ilə Rusiya və İranın Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməsi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının mübahisəli ərazi olaraq qalması məqamlarının işıqlandırılması da əsərdə öz həqiqi bədii həllini tapır. Rusiyanın İrandakı səfiri Yermolovun Naxçıvan səfəri, Naxçıvanla bağlı təəssürləri, Abbas Mirzənin Araz çayı sahilində Abbasabad qalası tikdirməsi və ruslara qarşı müqavimətdə qalanın əhəmiyyətli müdafiə səddi olması detalları bədiiliyin prinsipinə çevrilir. O da aydın olur ki, Araz çayı üzərində su-elektrik stansiyası tikilən zaman bu müdafiə qalası su altında qalmışdır (6, s. 336). Bütün bu səhnələr Naxçıvan tarixinin ədəbi müstəvidə uğurlu əksinin nümunəsidir.

Tarixdən də bəllidir ki, rus siyasətinin Naxçıvanda növbəti oyunu Paskeviçin Qafqaza gəlməsi ilə başladı. Naxçıvana gələn rus ordusunun qarşısını Abbas Mirzə Şahxatı Xok kəndlərində almağa çalışırdı. Şıxəli xanı Ordubad hakimi təyin etməklə ruslar onu əllərində saxlamağa cəhd edir. Kalbalı xanın müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttə sadıq qalan Ehsan xan Abbasabad qalasını ruslara təslim edir. Kərim xanın Ehsan xanın bu addımından narazı düşərək Ordubad dağlarına çəkilməsi, sonra Əlincəyə – Naxçıvanın alınmazlıq simvolu, məğrurluq rəmzi olan qalaya sığınması, Keçili üzərindən Qarababada yerləşən rus hərbi düşərgəsinə hücumu, məğlub olması, İrana keçməsi və bütün bu proseslərin getdiyi bir dövrdə Naxçıvanda erməni-rus birləşmələrinin günahsız əhalini qırması, Naxçıvana erməni ailələrinin köçürülməsi, yerli əhalinin didərgin salınması, vaxtilə Fətəli şahın Naxçıvan əhalisini İranın mərkəzinə köçürmək fikrinə bu dəfə rusların düşməsi və naxçıvanlıların bu hadisələrin ağrısını yaşaması duyarlılıqla, tarixi dəqiqliklə qələmə alınmışdır. Romanda Naxçıvan yenə hadisələrin mərkəzindədir. İrana səfir gedən Qriboyedov Naxçıvanda olur, Kalbalı xanla görüşünü xatırlayır, bu məğrur sərkərdəyə qibtə hissini gizlədə bilmir. 1827-ci ilin sentyabrında Abbas Mirzə növbəti dəfə Şərurdan Xoka hücum edir, amma geri çəkilməli olur. Ordubadda sahiblik əllərində olan İran hökuməti

Ordubad əhalisini İrana köçürür, ruslarla döyüşdə Sərdarabad qalası alınır. Bu isə İrəvan xanlığının da Rusiyanın nəzarətinə keçməsi demək idi. Bununla qane olmayan rus ordusu Eristov adlı sərkərdə ilə Təbrizə, Mərəndə hücum edib bu şəhərləri də alır, bundan narahat olan İran hökuməti ingilislərin köməyi ilə işğalçı dayandırmaq, sülh müqaviləsi bağlamaq istəyir. 1828-ci ildə 10 fevral tarixdə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində İran və Rusiya arasında müqavilə imzalanır. Bununla da Azərbaycan torpaqları bu iki işğalçı dövlət arasında bölünür. Gülüstan müqaviləsində İranın tabeliyində saxlanan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın himayəsinə keçir. Bundan sonra İrandakı Rusiya səfiri Qriboyedov erməni Arqutinski ilə birgə ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi siyasəti üzərində işləyirlər. 21 mart 1828-ci ildə Ermənistan dövləti yaradılır və bununla bağlı çar I Nikolayın fərmanı olur ki, yazıçı bu fərmanı da bədii mətnin içərisinə yerləşdirir (6, s. 426). Yazıçı sənədlərə istinad edərək Naxçıvana köçürülən erməni ailələrindən, Naxçıvan əhalisinin buna etirazından, hətta Nehrəm kəndində əhalinin yolları kəsərək erməni ailələrinin Nehrəmdə yerləşməsinə icazə verməməsindən, bu işdə fəallığı ilə seçilən Hacı Hüseynin rəşadətindən ətraflı şəkildə, bədiiyyatın gücü ilə bəhs edir. Romanın son hissələrində isə İranda səfir olan Qriboyedovun əslində ermənilərin ən fəal havadarı olması, erməni siyasətinə xidmət etməsi, Qafqazda ermənilərin aktivliyinin artması istiqamətində gördüyü işlərin müqabilində elə ermənilər tərəfindən öldürülməsi epizodu ilə yazıçı xəyanətkarın haqqın iradəsi ilə cəzalandırılmasını simvolizə edir. Qriboyedovun ən çox müdafiə etdiyi erməninin-Xacə Yağub tərəfindən 30 yanvar 1829-cu ildə öldürülməsi, nəşinin Naxçıvana gətirilməsi və buradan Rusiyaya göndərilməsi tarixin ibrət dərsidir. Roman Kalbalı xan ocağında oğlanlarının Ehsan xanın ətrafında birləşməsi, Naxçıvan üçün bütün varlıqları ilə çalışması ilə başa çatır.

Romanın baş qəhrəmanı Kalbalı xanın gənclik illərindən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın dəstəsini Şərur düzündə məğlub etməsi, Naxçıvan xanlığının taxtında əyləşməsi, doğulduğu torpağı son nəfəsinə qədər müdafiə etməsi təsirli, ahəngdar bir dillə təsvir edilir. Kalbalı xan rus təbbəəliyinə can atması ilə xanlıq üçün xoş olmayan addım atırsa, Naxçıvanı rus və iranlıların qırğının-dan qoruması ilə, həm də məğrurluğu, rəşadəti, mərdliyi, vətənpərvərliyi ilə daha çox rəğbət doğurur. Yazıçı arxiv sənədlərinə, dövrə aid bir çox elmi mənbələrə müraciət etməklə Naxçıvan xanlığının başçısı Kalbalı xanın ömür və döyüş yolunu, siyasi hakimiyyətini dolğunluqla, həm də tarixi reallıqlara sədaqətlə qələmə almışdır. Kalbalı xan bir insan kimi də, dövlət başçısı kimi də seçilən, nümunəvi obrazdır. Bir tarixi şəxsiyyət kimi Kalbalı xan da qüsursuz olmamışdır. Yazıçı bu kimi detalları ümumiləşdirərək Kalbalı xanın erməni keşişi Danili İran zindanından azad etdirməsi, erməni keşişin simasını gördükdən sonra belə onu Naxçıvandan uzaqlaşdırmaması Kalbalı xanın bədii əsərdəki tarixi səhvlərindən biri kimi təqdim olunur. Qacar qarşısında məğrur duruşu, düşməne boyun əyməməsi, gözlərinin çıxarılmasına baxmayaraq Fətəli şahın qarşısında qa-

mətini düz saxlaması onun milli kimliyindən xəbər verir. Bunun müqabilində Kalbalı xanın oğlu Şıxəli xanın gəlişi ilə dizlərinin qatlanması və bu zamankı dialoq onun əsil Azərbaycanlı mənəviyyatının daşıyıcısı, cəsur sərkərdə olmaqla yanaşı, mərd ata olduğunu göstərir. Kalbalı xan dövlət idarəçiliyində ədalətli, mərhəmətli, haqqpərəst olduğu kimi ailədə də səmimi, sədaqətli, mənəviyyatlı, sabit xarakterlidir. Belə ki, Kalbalı xan ona sığınmış Mahnurun gözəlliyi, cazibəsi qarşısında bir kişi kimi nə qədər təsirlənirsə də, bu duyğunu özündən uzaqlaşdırmağa çalışır, fikrində belə günah işləməməyə çalışır ki, bu, əsil Azərbaycanlı əxlaqının nümunəsidir. Bunun müqabilində yazıçının rəsmi rəqəmlərlə İran şahı Fətəli şahın hərəmxanası, burada cərəyan edən həyat şərtlərini yada salması da Kalbalı xanın bir dövlət başçısı kimi əxlaqi cəhətdən ucaldılmasına xidmət edir.

Romanda bəzi çatışmazlıqlar da vardır. Əsərin bir çox yerində Azərbaycanın Qarabağ, yaxud Naxçıvan bölgələri yazılır ki, bu dövrdə Azərbaycan bütöv dövlət yox, xanlıqlardan ibarət idi. Kalbalı xanın dilindən belə bir söz verilir: “Naxçıvan Azərbaycanın bir xanlığı idi” (6, s. 264). Bu kimi hallar oxucunu düşdüğü tarixin ağuşundan alır və tarixilik prinsipini pozur. Əsərdə yazıçının təsvir məharəti heç də hər yerdə eyni səviyyədə deyil. Qafqaza gələn rus generalları hamısı eyni sözlərlə xarakterizə olunur ki, bu da sıxıcı bir mənzərə yaradır.

Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanında Naxçıvan xanı, görkəmli sərkərdə olan Kalbalı xanın həyatı, dövlətçilik fəaliyyətindən bəhs olunmaq etibarlı ilə hadisələrin cərəyan etdiyi əsas məkan da Naxçıvandır. Bu dövrdə Moskvaya, Nijni-novqoroda Ordubad ipəyinin daşınmasından, Naxçıvan duzunun ticari əhəmiyyətindən söz açılan səhnələrdə duzun, Naxçıvan düyüsünün, şərabının Mərəndə, Xoya, Təbrizə aparılmasından danışılır. Burada Naxçıvanın bölgənin ticari mərkəzi kimi tarixi əhəmiyyəti vurğulanır, mühüm ticarət xəttinin üzərində yerləşməsinin Naxçıvana xeyiri və bu kimi məsələlərdən əhatəli şəkildə bəhs olunur.

Əsərdə XVIII-XIX əsrlərdəki Naxçıvanla yanaşı, bölgənin tarixin müxtəlif mərhələlərindəki inkişafı gerçəkliklərindən də söz açılır. Eldəgizlər dövlətinin yadigarı kimi xatırlanan, haqqında müəyyən informasiyalar verilən Xudafərin körpüsünün 1795-ci ildə Qacarın hücumları zamanı dağıdılması tarixinə də münasibət bildirilir. Romanda təsvir olunur ki, 1808-ci ilin oktyabrında ruslar Naxçıvana gəlir. Naxçıvana gələn ordu Batabat yaylağında düşərgə salır, Biçənək, Qarababa, Şeyx Mahmud kəndlərində olurlar. Bu məqamda Naxçıvanın incisi olan gözəl Batabat yaylağı vəsf olunur, Naxçıvan təbiətindən əlvan söz tablosu hazırlanır. Yaxud təsirli bədii məqam kimi Şıxəli xanın çox tərəddüddən sonra Kalbalı xanı yox, məhz düşmən əsarətində olan Naxçıvan torpağını azad etməsi səhnəsini göstərmək olar. Naxçıvan xanlarının xanlıq missiyasını sədaqətlə yerinə yetirməsi, doğma torpaqlarını cəsarətlə müdafiə etmələrini göstərən bu məqamlar yazıçının milli mövqeyinin ifadəsidir. Xatırlayaq ki,

gözləri çıxarılan Kalbalı xanın Batabat yaylağını havasından tanıması epizodu bu məğrur, mərd sərkərdənin torpaq, vətən sevgisindən, doğma elinə bağlılığından xəbər verir. 336-cı səhifədə Abbasqulu Mirzənin tikdirdiyi Abbasabad qalasından danışılır, qalanın müdafiə əhəmiyyətindən söz açılır. Biz qalanın Naxçıvanın on kilometrliyində olduğunu, Araz çayı üzərində su-elektrik stansiyası tikildiyi zaman suyun altında qaldığını öyrənirik. Rus ordusunun Naxçıvanda fəaliyyətinin bir istiqaməti kimi Kərim xanla döyüşən rus ordusunun komandanı Paskeviçin Qarababadan Batabata qədər yol çəkdirməsi, Çay Şahbuz adlı qəsəbə salmasından da danışılır (6, s. 395). Ruslara məğlub olan Kərim xanın Əlincəyə sığınması epizodunda isə yazıçı tarixlərə şahidlik edən, Naxçıvanın məğrurluq rəmzi olan Əlincə qalanın əzəmətindən söz açır, qalanın tarixi əhəmiyyətindən yığcam şəkildə məlumat verir. Bu illərdə Ordubadın əsasən İranın əlində olması, fars əsgərlərinin Naxçıvanda törətdiyi qırğınlardan, həmçinin Ordubad əhalisinin İrana köçürülməsindən bəhs edən yazar bir çox maraqlı məqamlara da toxunur. Bu sırada Abbas Mirzənin 1827-ci ilin sentyabrında Şərurdan Xok kəndinə hücum etməsi, qırğınlara törətməsi faktını da qeyd edə bilərik. Tarixi mənbələr də bu dövrdə Naxçıvanda olan rusların bu torpaqla nə qədər maraqlandığını göstərməkdədir. Naxçıvanda xidmət edən Qriboyedovun məktubları bu dediklərimizi sübut edir. Bu məktublarda Naxçıvana məxsus olan Dəmirli sudan, Salvartı yaylağının şəhanə mənzərəsindən, eyni zamanda bir rusun adət etmədiyini Naxçıvanın isti yayından da söz açılır.

Naxçıvanın bu dövrdəki məişəti, əhalinin yaşam səviyyəsindən də kiçik informasiyalar verən yazar Ordubad hakimi təyin olunduqdan sonra Şıxəli xanın Ordubadda gördüyü işlərdən geniş şəkildə bəhs edir. Dövrün ədəbi mühitinə bələdliyin göstəricisidir ki, yazar Əndəlib Qaracadağının Şıxəli xana şeir yazması faktından istifadə edir. Yermolova Naxçıvanda qızılgül qəhvəsi verilməsi səhnəsinin təsvirində isə yazıçı Naxçıvanın süfrə mədəniyyətinin zənginliyindən, bu mədəniyyətin gələn qonaqları valeh etməsindən əhatəli şəkildə danışır. Maraqlı məqamlardan biri də Naxçıvanda boyaçılıq mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi, boymadərən bitkisindən təbii rəngin alınması prosesindən söz açılmasıdır (6, s. 153). Bir başqa məqamda isə Naxçıvanda XVIII-XIX əsrlərdə formalaşan məişət adətlərindən, burada fəaliyyət göstərən günbəzli Mirzə Əli hamamı, Fərzəli, Şıxəli hamamlarından, Əbülqasım karvansarasından, bu dövrdə yığılan “Saqqal” vergisindən, Naxçıvanın günəşi salamlayan Eynalı dağından danışılır. Əsərdə Naxçıvanla bağlı çoxlu yer adları da çəkilir ki, bu adların hər biri bu torpaqların tarixi türk yurdu olmasından, qədim türklərin məskəni olduğundan soraq verir. Bu sırada Xəlilli, Biçənək, Şeyx Mahmud, Qarababa, Batabat, Salvartı, Şəkərabad kəndləri, Əlixanlı, Sarbanlı, Qurdlar, Şahab kimi məhəllələrin adını çəkmək olar.

Naxçıvanın məişəti, əhalinin dolanışığı səviyyəsi, burada yaşayan əhalinin ümumi dünyagörüşü, milli təfəkkürü, mənsub olduğu torpağa dərin məhəbbəti, bu dövrə məxsus tikinti mədəniyyəti, sözə, sənətə verdiyi dəyər və s. kimi

sahələrdə yazıcının uğurlu təsvir məharəti aşkar görünür və müraciət etdiyi mənbələr oxucuda bəhs olunan dövr haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Naxçıvan tarixinin bu mərhələsi, tarixi gerçəkliklərin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında ümumi, qanəedici fikir formalaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.
2. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
4. Qasımov H.Ə. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
5. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
6. Məmmədova G. Kalbalı xan. Bakı: Nurlan, 2007, 460 s.
7. Naxçıvan xanlığının tarixindən görüntülər. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 118 s.

Али Гашимов

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ НАХЧЫВАНСКИХ РЕАЛИЙ В РОМАНЕ ГЮЛЛИ МАМЕДОВОЙ «КЕЛБАЛЫ-ХАН»

Статья посвящена анализу одного из произведений, вышедших в свет в постсоветский период, – роману Гюлли Мамедовой «Келбалы-хан». Роман, прежде всего, представляет интерес для читателя, так как он изображает нахчыванские реалии периода ханского самоуправления.

Ключевые слова: *Нахчыван, Гюлли Мамедова, художественная правда, историческая проза, жанр, период.*

Ali Hashimov

ART REPRESENTATION OF NAKHCHIVAN REALITIES IN GULLI MAMMADOVA'S ROMAN OF "KALBALY KHAN"

Article is devoted to the analysis of one of the works which were published during the Post-Soviet period, – to Gulli Mammadova's novel of "Kalbaly khan". The novel, first of all, is of interest for the readers as it represents Nakhchivan realities of the period of khans' self-government.

Key words: *Nakhchivan, "Kalbaly khan", art truth, historical prose, genre, period.*

(Filologiya elmləri doktoru F.Y.Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nergiz.ismayilova@hotmail.com

HÜSEYN CAVİDİN “İBLİS” VƏ JOZE SARAMAQONUN “İSANIN İNCİLİ” ƏSƏRLƏRİNDƏ “İBLİS” SURƏTLƏRİ

Məqalədə dahi Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin “İblis” və Nobel mükafatına layiq görülən portuqaliyalı yazıçı Joze Saramaqonun “İsanın incili” əsərlərindəki İblis surətlərindən söhbət açılır, həmçinin onların bənzər və fərqli xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr irəli sürülür.

***Açar sözlər:** İblis surəti, Hüseyn Cavid, Joze Saramaqo, xeyir və şər konsepsiyası.*

Nobel mükafatı laureatı Joze Saramaqo 16 noyabr 1922-ci ildə Lissabon yaxınlığındakı Azinaqa qəsəbəsində kasıb kəndli ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Lissabonda alan sənətkar sonra texniki rəssamlıqdan redaktorluğa və tərcüməçiliyə qədər bir çox işdə işləmiş, “Diario” qəzetində mədəniyyət redaktoru olmuşdur (5; 6).

O, siyasi şərhlər yazmış, bu şərhlər bəzən alqışlanmış, bəzən isə tənqidi reaksiyalara səbəb olmuşdur. Portuqaliya Yazıçılar Birliyinin idarə heyətində çalışan sənətkar 1976-cı ildən sonra özünü tamamilə kitablarına həsr etmişdir. Onun ilk əsəri olan “Günah diyarı” (Terra do Pecado) 1947-ci ildə nəşr olunmuşdur. Portuqaliya oxucusu Per Lagerkvist, Kollet, Mopassan, Andre Bonnard, Tolstoy, Şarl Bodler, Hegel, Raymond Bayer və bir çox görkəmli söz ustalarının əsərlərilə məhz onun tərcümə fəaliyyəti nəticəsində tanış olmuşdur (4, s. 6). Müxtəlif illərdə onun “Mümkün şeirlər” (1966), “Bəlkə də, bu sevincdir” (1970), “Bu və o dünyadan” (1971) şeir topluları nəşr edilir. Bir müddətdən sonra onun “Gecə”, “Torpaqdan ucalanlar”, “Baltazar və Blimunda”, “Lissabon mühasirəsinin tarixi”, “İsanın incili”, “Təxirə salınmış ölüm” və s. kimi əsərləri işıq üzü görür. Saramaqo heç gözləmədiyi bir vaxtda 1998-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülür. Onun “İsanın incili” romanı son vaxtların ən qalmaqallı əsərlərindəndir. Əsərdə yer alan ironik fikirlər çoxlarının mənfi reaksiyasına səbəb olmuşdur. O, yazılarında, durğu işarəsi olaraq sadəcə nöqtə və vergüldən istifadə etmişdir. Sənətkarın dili olduqca sadədir, bu da oxucunu ona bağlayan əsas səbəblərdən biridir. Saramaqo 87 yaşında vəfat etmişdir. Onun “İsanın in-

cili” romanı mənəvi baxımdan dərin düşüncələri əks etdirən nadir sənət nümunəsidir. Romanda uzun əsrlər boyu davam edən dini müzakirələr, gizli tarixə fərqli baxış ədəbi boyalarla, bir rəssam ustalıqı ilə təsvir edilmişdir. Kimiləri əsəri alqışlamış, kimiləri isə ona kölgə salacaq fikirlərlə çıxış etmişdir. Saramaqo insanların fərqli fikirləri atəsinə hədəf olmuş, öz ölkəsində belə çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Amma bu çətinliklərə baxmayaraq sənətkar illər sonra olsa belə, layiq olduğu dəyəri və etibarını qazanmışdır. “İsanın incili” əsəri bədii xüsusiyyətləri və orijinal üslubu ilə diqqət çəkməyi bacarmışdır. Hətta bu roman illər sonra belə bəzi sirləri ortaya çıxardacaq gücdə olan bir əsərdir. Saramaqo bu əsərdə xristian dinini özünə xas ədəbi üslubla təsvir etmişdir. Bilindiyi kimi, İsa və onun nəslə barəsində həm din adamları, həm tarixçilər, həm də ədəbiyyatçılar müxtəlif fikirlərlə çıxış etmişlər. Bəziləri İsanın insani tərəflərini müdafiə etmiş (J.Saramaqo, Den Broun), kimiləri isə onu tanrılaşdırmağa səy göstərmişlər (Kilsələr). İsanın obrazının yaradıldığı əsərlərdə İsa, Məryəm, Kilsə, İsanın həvariləri ilə birlikdə Allah və şeytan (İblis) kimi surətlərə də yer verilmişdir. Tədqiqatımıza kömək edən əsərlərə diqqət etdikdə görürük ki, onlar həm bədii, həm dini, həm də tarixi baxımdan reallıqlarla zəngindir. Bu həqiqətlər oxucuya cazibədar gəlir və həmin dövrü anlamaq baxımından onlarda maraq oyadır. Tarixin bütün dövrlərində dini-fantastik, fanatik düşüncə tərzini əks etdirən romanlar və tədqiqatlar olmuşdur. Bilindiyi kimi, bəzi cahil insanlar tərəfindən qəbul olunan fanatizm və elmi-rədd səyləri çox pis nəticələr doğurmuşdur. “İsanın İncili”ndə Saramaqo bu düşüncələrlə birlikdə onlara aydınlıq gətirmək üçün yollar axtarmışdır. Bu əsərdə İsa tanrılıqdan uzaqlaşdırılıb bütün gerçəkliyi ilə təsvir edilmişdir. Əsərdə Allah və İsa arasında gedən dialoqlarda Tanrı anlayışına fərqli şəkildə yanaşılmışdır. J.Saramaqonun bu əsərində İblis daha müdrik və yaxşı təsvir edilmişdir. İblisin mənfi tərəflərinə işıq tutan bəzi hisslər xaric, bu surət oxucuda nifrət hissi yaratmır. Digər İblis obrazı yaradan müəlliflərdən fərqli olaraq məşhur Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin yaratdığı İblis surəti də J. Saramaqo “İblisi”nə bənzəyir. Hər iki İblis surəti sonda qismən də olsa, yumşaldılır. Bunu etməkdə sənətkarların məqsədi insanların diqqətini öz nəfslərinin köləsi olmaq məsələsinə yönəltməkdir. H.Cavid klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirən və bu ənənələrə öz orijinal qələmi ilə naxış vuran böyük ədəbi simadır. XX əsr Azərbaycan romantizmi onun adı ilə bağlıdır. Cavid Azərbaycan dramının mövzu sərhədlərini genişləndirmiş, tragik xarakterin, romantik qəhrəmanın və dramın yeni tiplərini yaratmışdı. 1912-1918-ci illərdə iki böyük faciə yaradan sənətkar insanlığı faciəyə, uçuruma sürükləyən mühitin rəsmi söz vasitəsilə təsvir etmişdir. Cavid kimi yaratdığı qəhrəmanlar da həqiqət axtarışındadırlar. H.Cavidin 1918-ci ildə qələmə aldığı “İblis” faciəsi ən gözəl və diqqətçəkən əsərlərindəndir. Bu əsər bir çox tədqiqatçı tərəfindən araşdırılmışdır. Az sözlə fikrin təməlini oxucuya çatdırmağı bacaran H.Cavid bəşəri sevgini, bəşəri yaxşılığı ustalıqla izah etmişdir. Əsərin qəhrəmanları özünəxas düşüncələri ilə oxucuda dərin təsir bu-

raxır. Bu əsərdə Cavid müharibənin əsl səbəbləri ilə birlikdə, insanların nəfslərinin köləsi olmaları nəticəsində başlarına gələcək fəlakətləri də qələmə almışdır. Cavidin “İblis” faciəsi bəşəri, qlobal bir problemə diqqət çəkmək məqsədi ilə yazılsa da, o, bu əsərdə fərqli düşüncələrə də yer vermişdir. Biz eyni fikirlərə J.Saramaqonun “İsanın incili” əsərində də rast gəlirik. H.Cavidin orijinallığı odur ki, onun hələ 1918-ci ildə yazdığı, təsvir etdiyi gerçəkləri J.Saramaqo və digər sənətkarlar sonralar qələmə almışlar. Bu, Cavidin böyüklüyünün sübutudur, 1918-ci ildə Cavid qələmi ilə təsvir olunan mövzu illər keçməsinə baxmayaraq öz dəyərini və müasirliyini qoruya bilməmişdir. Həmişə ədəbiyyatsevərlərin diqqətini cəlb edən H.Cavidin əsərləri öz mistik təbiəti, dinə müasir yanaşması və bununla birlikdə keçmişə hörməti baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Onun yaratdığı “İblis” əsəri bunun ən bariz nümunəsidir. H.Cavidin “İblis” əsərində İblisin insanlara görünmək üçün müxtəlif yolları mövcuddur:

Xilqətdəki hər məsələ, hər nöqtəyi-mövhum,
Hər fəlsəfə, hər məzhəbü-məslək mənə məlum,
Bəzən olaram bir çoban, azadə bir insan,
Bəzən olaram zülmü-fəsad aşiqi-sultan (2, s. 82).

Bu parçada izah edildiyi kimi, İblis insanlara çatmaq üçün müxtəlif yollar axtarır, bəzən çoban, bəzən sadə insan, bəzən isə fəsadlıqlar aşiqi olan bir sultan qiyafəsinə bürünür.

J.Saramaqonun “İsanın incili” əsərində də İblis H.Cavidin “İblis” əsərində İblisin özünü mədh edərkən söylədiyi kimi “çoban” qiyafəsində təsvir edilmişdir. Çobanlıq İblisin insanlara yaxınlaşmaq üçün büründüyü kimliklərdən biri olaraq göstərilmişdir.

“Öz əllərimlə xəmir yoğurdum, ancaq yerin dərinliyində yanan ocaqda bişirdim çörəyi və onu sənə gətirdim”.

Məryəm o dəqiqə anladı ki, həmin çoban kimdir (4, s. 5).

J.Saramaqonun “İsanın incili” əsərində İsanın anası Məryəm əvvəl İblisi mələk sanmışdı. Lakin törətdiyi əməllərdən çıxardığı nəticələrə diqqət etdikdən sonra Məryəm onun İblis olduğunu anladı. İblis ilk əvvəl dilənçi qılığında İsanın anasının (İsanın) ziyarətinə gəlmişdi. İsanın doğumu gerçəkləşdikdən sonra isə İblis təkrar mağaraya onları ziyarətə gəlmişdi (4, s. 34-35). Bu dəfə də İblis Çoban qiyafəsində görünmüşdü İsanın anasına. İsa böyüyüb evi tərk etdiyi zaman o yenə həmin çobana rast gəlmiş (İsa bu vaxt Çoban barəsində heç nə bilmirdi) və onun yanında işə başlamışdı. Bir gün Tanrıya dua etmədiyi üçün İsa Çobandan uzaqlaşmağa qərar verir, bu zaman onlar arasında belə bir söhbət gerçəkləşir:

İsa: Mən gedirəm, Tanrıya təşəkkür və dua etməyən biriylə daha yaşaya bilmərəm.

Çoban: Mən yəhudi deyiləm, başqa dinin ayinlərini icra edə bilmərəm.

İsa: Tanrı təkdir! (4, s. 244-245)

Çoban: Ah, bəli, əgər tanrı varsa, bəlkə də təkdir. Amma iki dənə olsa, daha yaxşı olardı. Biri canavar, digəri quzu üçün, biri öldürən, digəri ölənlər üçün, biri məhkum üçün, digəri cəllad üçün.

J.Saramaqonun “İsanın incili” əsərindən alınmış bu dialoqda iki fərqli düşüncə mövcuddur. H.Caviddə də İblisin Elxanın düşüncələrinə qarşılıq olaraq verdiyi cavabda bu cür bənzərliklər mövcuddur.

Elxan

İstəməz artıq həyəcan,
Yerdə qoymaz qanı ədalətli Yaradan.

İblis

(lağlağı bir qəhqəhəylə)

Bəli, əzsən də, əzilsən də, bəli,
Yenə adildir o müdhiş qüvvət! (2, s. 88-89)

“Mifologiyaya uyğun olaraq allahın ədalət pərdəsi altında etdiklərində ədalətsizlik, zülm, zülmət görən İblis yer üzünü səyyah kimi qarış-qarış dolaşır, qadir qüvvənin qoyduğu qayda-qanunu uyğunsuz, biçimsiz görür” (3, s. 116).

Hər iki əsərdə sənətkar İblis obrazından istifadə edərək insanlığın cavablaya bilmədiyi bəzi sualları və problemləri ortaya atır. Bu problemləri xeyirin (tanrı, mələk) və şərin (İblis) dili ilə müzakirə edir. Xeyir və Şər anlayışı ədəbiyyatda və dində ən çox müraciət olunan mövzular arasındadır. Zərdüştün “Avesta”, Nitşenin “Zərdüşt belə buyurdu” və s. kimi əsərlərdə də şər ruhlar, insanı pislik etməyə yönləndirən üsürlərdən müxtəlif adlarla bəhs olunmuşdur.

Hüseyn Cavid özünün “İblis” əsərində Zərdüştün adını çəkməklə onun xeyir və şər konsepsiyasına diqqət çəkmək istəyir. İblis Ariflə söhbətlərinin birində deyir:

Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası,
Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası.
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o böyük baş şu kəşflə məğrur... (2, s. 13).

Saramaqonun da yaratdığı obrazlar H.Caviddə olduğu kimi dərin psixoloji vəziyyətlər yaşayarkən, məntiqli olmağa çalışmaqla birlikdə nəfsləriylə mübarizə aparırlar. Saramaqodan fərqli olaraq Cavid Tanrını deyil, nəfslərinin köləsi olmuş insanları ittiham edir.

İblis

(bir guşədə ağsaqqal abid qiyafətində görünür, yarımqəhqəhə ilə)

İnsandakı nəfsi-şumə daim

İblis olur, ancaq olsa hakim (2, s. 58).

Hər iki əsər fantastik surətlərlə zəngin olsa da, H.Cavid “İblis” əsərində bəşəri problemləri daha real təsvir etmişdir. Saramaqonun əsərində diqqətimizi çəkən hekayələrdə insanlar fanatikcəsinə inanclarının köləsi halına düşürsə, Cavidin “İblis”ində insanlar bu köləliyə son vermənin bir yolunu tapır. Saramaqo “İsanın İncili” əsərində müxtəlif fanatiklikləri ironik bir dillə tənqid etsə də,

onlara aydınlıq gətirə bilmir. Dövrləri müqayisə etsək, görərik ki, Cavidin təhlilləri daha orijinal, çıxardığı nəticələr isə daha qətidir. Saramaqo İsanın kilsə tərəfindən müqəddəsləşdirilməsinə sözün gücüylə gülmüşdür. Əsərdə qeyd ediləni kimi, İsa insan olaraq doğulsa da, heç kim İsanı insan olaraq qəbul etmək istəmir və onun insan olaraq yaşayışı ilə maraqlanmır. Maqdalalı Məryəm (Mariya Maqdalina) İsanın dünyəvi hisslərinin olmasının, İsanın Tanrının oğlu olmadığını bir sübutu olaraq çox güclü bir dəlildir. Bu sübut haqqında Den Broun özünün “Da Vinçi Şifrəsi” əsərində də danışmış və buna öz münasibətini bildirmişdir: “Konstantin Məsihi rəsmi olaraq Tanrının oğlu olaraq qəbul etməklə onu insan dünyası xaricində var olan bir ilahi gücə, ilahi bir varlığa çevirdi” (1, s. 150). “İsanın incili” əsərində daxili inanclar və sarsılmaz kilsə gerçəklərinə ciddi zərbə vurulur. Cavid də eyni üsuldən istifadə etmiş, qəbul olunmuş bəzi fikirlərin iç üzünü açmaqdan çəkinməmiş, sözlər ilə təhlükəli oyun oynamışdır. Saramaqo hadisələri və həqiqətləri müdhiş ironik bir şəkildə şərh edir, hər paraqrafda qarşılaşdığımız ironik şərhlər ilə insanı gülümsədir. O, “İsanın İncili” əsəri ilə dörd rəsmi versiyası olan bir din kitabının (İncil – Matta, Mark, Luka, Yəhya) qeyri-rəsmi və qəbul edilməyən bir şərhini ortaya qoymuş sənətkar olmaqla bərabər, bu şərhlərini real həyatla çox gözəl sintez şəkildə izah və isbat edə bilmişdir. Saramaqo fanatik düşüncələrə məntiq qatan bir sənətkardır. Onun bu romanında da İsanın doğumuna, çoban qılığına girən şeytan ilə qarşılaşdığı hissəyə qədər həyəcanlı hadisələr baş vermir. Anasının ona hamilə ikən yaşadığı hadisələrdə yaşlılar şurası məntiq axtarmaqdadır. Cavidin “İblis” əsərində də eyni vəziyyət yaşanmaqdadır. İblisin ortaya çıxması ilə hadisələr canlılıq qazanır. Həyəcan, təəssüf, məğlubiyyət və zəfərlər bir-birini əvəz edir. Cavidin bu əsərində xeyir və şəər daima yarış içindədirlər, bəzən xeyir qiyafəsinə bürünmüş şəər yanılma və məğlubiyyətlərə səbəb olur. Saramaqonun yaratdığı İblis surətinin ağıllı söz oyunlarını, daha əvvəllər yaradan dahi dramaturq H.Cavidin “İblis” faciəsi bu tərzdə əsərlər yaradan sənətkarların əsərlərindən heç də geridə qalmır. H.Cavidin “İblis” əsərində bəzi yerlərdə, məsələn, İblisin Arif və Arifin sevdiyi qadın Rənanı qurtarmaq bəhanəsiylə onları daha pis bir sona hazırlamaq məqsədi ilə oynadığı oyuna, yaxşılıq bəzəyi verəndi sahədə Şeytanın az qala yaxşılıq mələyinə çevrildiyini görürük:

Arif

(İblisin ayaqlarına bağlanar və son dərəcə həyəcanlı)

Bir Xıdırımı, ya mələkmisin?

Yalnız bunu bilmək istəyirəm mən (2, s. 64).

Eyni vəziyyətlər və eyni yanılmalar Gete, Bulqakov, Lermantov və Saramaqo kimi məşhurların əsərlərində də görülməkdədir. Bu sənətkarların hamısında qəhrəmanlar əvvəl şəər ruhları pisləsələr də, bir müddət sonra nəfslərinin toruna düşərək xeyirlə, şəəri ayırd edə bilmirlər. Bu səhnələrdə əsər qəhrəmanlarının psixoloji məğlubiyyəti müşahidə edilir. Yuxarıdakı misralardan göründüyü kimi, Cavid qəhrəmanı Arifin də bəzən aqlını qarışdıran İblis öz məqsədi

üçün hər şeyi edir. Faust dünyəvi nemətlərə yenidən alışmağa başlarkən Mefistofel sevinir, Lermontovun Demonu zəfərini qeyd edir, Bulqakovun Vollandı Margaritanı onun qanlı mərasiminə ev sahibliyi etməyə məcbur edir, Saramaqonun İblisi öz rolunu çox gözəl oynayır, Cavid İblisi isə həqiqəti anlayıb onu lənətləyən insana:

İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais ...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis! ...

söyləyərək qəhqəhələrle yer altına çəkilir (2, s. 104).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dünya sənətkarlarından və onların yaradıcılığından heç də geri qalmayan H.Cavidin yaradıcılığı, sənətkarlığı təqdirəlayiqdir. O həm dünyanın, həm də Vətəninin ən ağır günlərində sözün gücü ilə şərlə mübarizə aparmış və bu mübarizədən qalib çıxmışdır. Onun əsərləri dünya miqyasında tanınmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown D. Da Vinçi Şifresi. İstanbul: Altın Kitaplar Yayın evi, 2003, 295 s.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri: 5 cildə. III c., Bakı: Lider, 2005, 304 s.
3. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Yazıçı, 1983, 220 s.
4. Joze Saramaqo. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 800 s.
5. http://en.wikiquote.org/wiki/Jos%C3%A9_Saramago
6. http://www.nytimes.com/2010/06/19/books/19saramago.html?pagewanted=all&_r=0

Наргиз Исмаилова

ОБРАЗ ДЕМОНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «ИБЛИС» ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И «ЕВАНГЕЛИЕ ОТ ИИСУСА» ЖОЗЕ САРАМАГО

Статья посвящена исследованию драмы «Иблис» (Демон) видного Азербайджанского драматурга Гусейна Джавида и романа «Евангелие от Иисуса» португальского писателя, лауреата Нобелевской премии Жозе Сарамаго. Автор статьи, исследуя образы Демона в этих произведениях, сопоставляет их отличительные и сходные черты в Восточном и Западном ареале.

Эти произведения, написанные в разные времена, отличается мастерство автором, что привлекают внимание читателей.

Ключевые слова: образ Демона, Гусейн Джавид, Жозе Сарамаго, добро и зло.

Nargiz Ismayilova

**IMAGE OF THE DEMON IN WORKS OF “IBLIS” OF HUSEYN JAVID
AND “THE GOSPEL FROM JESUS” OF JOSÉ SARAMAGO**

The paper is devoted to research of the drama of “Iblis” (Demon) of prominent Azerbaijani playwright Huseyn Javid and the novel of “The Gospel from Jesus” of the Portuguese writer, Nobel prize winner José Saramago. The author of the paper investigating the Demon images in these works, compares their distinctive and similar features in East and Western areas.

These works written at various times are notable for skill of their authors that draw attention of readers.

Key words: *Devil images, Huseyn Javid, Jose Sarmago, goodness and evil conception.*

(Filologiya elmləri doktoru F.Y.Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: S.ibrahimov @yahoo.com

NAXÇIVAN ƏLYAZMALARINDA SUFİZMİN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ (XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri)

Məqalədə Naxçıvan əlyazmalarında sufizmin fəlsəfi mahiyyəti və onun əsas xüsusiyyətləri: 1) nəzəri hissə; 2) nəzəri hissənin faktlarla əsaslandırılması səciyyələndirilmişdir. Sufizmə görə insanın Allah tərəfindən yaradılması, özü də palçıqdan, buna görə də insan öz “əslinə” – yəni, torpağa bənzəməli, torpağa səcdə etməli, qisasçılıq, qısqanclıq, şəhvət rəmzi od kimi alovlanmamalıdır; daş deyil, səbr, qənaət, inam qaynağı torpaq kimi olmalıdır. Sufilər məhz torpaqdan ibrət almalıdırlar, çünki “torpaq sirrini qışda gizlətdiyi üçün yazda yamyaşıl olur”. Həmçinin əlyazmalarda göstərilən sufi eyni zamanda günəş kimidir və bu günəş heç vaxt sönməyəcək. Sufi günəş kimi heç bir şeyə fərq qoymadan hamıya eyni işıq və hərarət paylayır. Mətnlər sufizmdə qızulla torpağa fərq qoyulmadığını, insanın zahirinin və ya daşdığı adın heç bir həlledici əhəmiyyəti olmadığını göstərərək bildirilir ki, əgər sufi surətpərəstdirsə, kamil deyil, deməli, əsil sufi deyil.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, sufi, kamillik, fəlsəfə.*

Azərbaycan poeziya tarixini vərəqlədikcə onun klassik və xalq üslubunda yazılmış örnəkləri ilə yanaşı, əsas bu iki qolu özündə birləşdirmək qüdrətinə malik sufi şeiri və onun yaradıcıları elmi ictimaiyyətin daha çox diqqətin cəlb edir. Sufizmin müxtəlif qolları, təriqətləri ilə bağlı bir sıra görkəmli şairlər XX əsrin əvvəllərində ondan dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Uzun illərdən bəri bu problem, onunla bağlı şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılıqları tədqiqat obyektinə olmuşdur (2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10). Lakin hələ indiyədək bu mürəkkəb tarixi-fəlsəfi problem tam düzgün qiymətləndirilməmiş, yaradıcılığında onun mahiyyəti tərənnüm və təbliğ olunan şairlərin əsərləri layiq olduqları dəyəri ala bilməmişdir. Burada qarşıya sufizm kimi mürəkkəb fəlsəfi təlimin mahiyyəti, tarixi inkişafı və s. haqqında söhbət açmaq məqsəd qoyulmamışdır. Bununla belə VII-VIII əsrlərdə yaranmış, XX əsrin əvvəllərinə qədər uzun, mürəkkəb və çoxşaxəli yol keçmiş Şərq sufizminin mütərəqqi təriqətlərindən, XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda baş vermiş cərəyanlar haqqında məlumat vermək istəyirik. Görkəmli Naxçıvan elm nümayəndələrindən biri akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun dərin axtarışları zamanı qarşıya çıxan bəzi çətinliklər ba-

rədə yazırdı: “Yaxın və Orta Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatında sufizm marksist metodologiyası əsasında hələ hərtərəfli, dərinlən və tarixilik baxımından öyrənilməmişdir” (1, s. 119).

XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi və fəlsəfi məktəblərinin rolu olduqca zəngin bir xarakter daşıyır. Həmin dövrlərdə “Ədəbi mühitin Qüdsi, Salik, Fəqir kimi nümayəndələri təsəvvüf lirikasına münasibətdə həm dini lirikaya, həm də klassik Şərq şairlərinin panteist görüşlərinə söykənirdilər” (15, s. 221). Professor Əsgər Qədimovun “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” adlı dərslində bir daha Naxçıvan təsəvvüf şairlərinin zəngin xüsusiyyətləri qeyd edilir: “Bu şairlərin dini lirika ilə təsəvvüf lirikası əbədlərinə söykənərək İlahi eşqi, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini tərənnüm etmələri onların Kərbəla müsibətinin təsvirindən qismən ayrılmasını və yeni yaradıcılıq axtarışları yoluna düşmələrini təsdiq edirdi... Odur ki, bu mərhələdə Qüdsi, Salik, Fəqir kimi şairlərin yaradıcılığında Kərbəla müsibətinin təsviri ilə təsəvvüf poeziyasının təsvir və tərənnümü paralel şəkildə verilir, İlahi eşqə, Tanrıya tapınma lirikasının mərkəzi mövzularına çevrilirdi” (15, s. 221).

Naxçıvan əlyazmalarında sufizm fəlsəfi xüsusiyyətlərini əsasən iki hissəyə bölmək olar: 1) nəzəri hissə; 2) nəzəri hissənin faktlarla əsaslandırılması. Birinciyə dünya, insan, onların yaranması, sufizm, ümumbəşəri hisslər, humanist ideyalar, insanda ləyaqətli keyfiyyətlərin tərbiyə olunması və b. haqqında nəzəri fikirlərin tərənnümünə həsr etdiyi hissələr, ikinciyə isə vahid ideya ətrafında birləşən ibrətamiz hekayətlər, lətifələr, öyüd-nəsihətlər daxildir. Bunların hər birində sufi konkret hadisələri təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də nəzəri hissələrdə irəli sürdüyü fikirləri bir növ yekunlaşdırır. Şərq əbədləri ilə bağlı olan fəlsəfi qayələrə Azərbaycanın dahi mütəfəkkirlərinin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (11), Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” (12), Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” (13) və b. Görkəmli əsərlərində təsəvvüf fəlsəfi fikrinin nümunələrini görmək olur.

Təsəvvüf, sufizm nədir? Bu suala sufizmdə belə cavab verilir: Təsəvvüf “el sözündən inciməmək”, “kimsənin könlün yıxmamaq”, “haqqın yolundan çıxmamaq”, “qəlbi ona bağlamaq”, “ürəyi onun eşqilə dağlamaq”, “az uyuyub, az yemək”, “Allahın adlarını tez-tez anmaq”dır. Sufinin qarşısında uşaq-qoca, yaxşı-pis, dövlətli-kasıb və b. bir olmalıdır. O, mənəvi cəhətdən yetkinləşdiyindən kiçik hissələrdən uzaq olmalı, heç kəsin qəlbinə dəyməməli, onu bulandırmamalıdır. Sufi sirrini verməkdənsə, başını verməyi üstün bilməli, bunu ən böyük mərdanəlik sanmalıdır.

Sufizmə dair Naxçıvan əlyazma mətnlərinin əsas və zəngin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, Şərq dünyagörüşündə islamın dəhşətli cəhənnəm qorxusu Allah sevgisi ilə əvəz olunduğunu təsdiq edir. Sufilərin özlərinə məxsus musiqini (burada ney başqa musiqi alətlərindən daha üstün tutulur) və nəğmələri dinləyərək vəcdə gəlmələri, oynayaraq özlərindən gəlmələri prosesi və “sima” xüsusilə yüksək qiymətləndirilir. Bir də səciyyəvi hesab edilən sufilərin

geyimləri haqqında təsəvvür yaranmasıdır, onlar başlarına hər təriqətin özünə-məxsus forması olan tac, əyinlərinə yundan toxunmuş, yaxasız, uzun, önü açıq, bəxyəli geniş xirqə geyirlər və s.

Naxçıvana dair əlyama mətnlərdə sufizmlə bağlı qaynaqlarda göstərilən yaradıcılıq nümunələrinin ideoloji əsasını təşkil edən humanizm nəinki Naxçıvanın, həmçinin bütün Azərbaycan ictimai-bədii fikrinin tarixi inkişafı, eləcə də Nizami ədəbi məktəbi ilə daha çox bağlıdır. Onun təsvir etdiyi sufi “saf” sufidir. Görkəmli tədqiqatçı-alim Məmməd Cəfər Cəfərovun yazdığı kimi “saf” sufinin zamanına görə mütərəqqi qollarını nəzərə alsaq, görərik ki, sufi cəmiyyət həyatından narazıdır, var-dövlət hərisliyinin, tamahkarlığın, israfçılığının, eys-işrət düşkünlüyünün əleyhinədir. Sufi zorakılığın, şah, əyan özbaşınalığının, qəsbkarlığın, köləliyin ziddinədir. Sufi dini təəssübkeşlik tanımır. Düzlük, doğruluq, mənəvi-əxlaqi təmizlik, hər çeşid yalandan, hiylədən, fitnəkarlıqdan uzaq olmaq onun şüarıdır” (1, s. 120). Əlyazmalarda sufi bütün bu müqəddəs xüsusiyyətlərlə yanaşı, tərəqqipərvər sufi görüşləri ilə bağlı olaraq insanlar arasında bərabərlik, dostluq, qardaşlıq təbliğ edir, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyini göstərir, onu yaranmışların ən yüksəyi kimi qiymətləndirir.

Mətnlərin əsas mərkəzi mövzusu insan və insana məhəbbətdir. Sufizmə görə insanı da Allah yaradıb, özü də palçıqdan. Məhz buna görə də insan öz “əslinə” – yerə, torpağa bənzəməli, torpağa səcdə etməli, qisasçılıq, qısqanclıq, şəhvət rəmzi od kimi alovlanmamalıdır; daş deyil, səbr, qənaət, inam qaynağı torpaq kimi olmalıdır. Sufilər məhz torpaqdan ibrət almalıdırlar, çünki “torpaq sirrini qışda gizlətdiyi üçün, yazda yamyaşıl olur”. Həmçinin sufi eyni zamanda günəş kimidir və bu günəş heç vaxt sönməyəcək. Sufi günəş kimi heç bir şeyə fərq qoymadan hamıya eyni işıq və hərarət paylayır. Mətnlərdə sufizmdə qızılla torpağa fərq qoyulmadığını, insanın zahirinin və ya daşdığı adın heç bir həlledici əhəmiyyəti olmadığını göstərərək bildirilir ki, əgər sufi surətpərəst-dirsə, kamil deyil, deməli, əsil sufi deyil. “İnsan mənəvi cəhətdən kamildirsə, şahdır, başqaları isə onun quludur” fikri ilə də sufizmdə mənəvi dəyərin əsas olduğuna işarə edilir. Mənəvi paklıq – “təharət”, həm də təmizlik, genişirəklik, gözəllik-sevərlik, Allaha qovuşma simvolu müqəddəs su vasitəsilə əldə edilir.

Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə əsasən sufizmə məxsus eşq, aşiq, məşuq, məclis, mey, saqi, salik, süluk, meyخانə, xərabat, canan, gözəl, elm, alim, miskin, ənəlhəqq, vəchullah, təcəlli, mürid, mürşid, arif, sərxoş, qul, vəhdət, visaq, vüsul, ünsiyyət, həqq, əbədiyyət, zövq, zöhd, zikr, vəcd, hal və s. bir çox terminlərlə bağlı məlumatlara da xeyli yer ayrılmışdır. Sufilərin yaşayış yeri olan meyخانə-xərabət (əslində alimlərin yaşayış yeri – **Krımski**) haqqında, oranın təsviri və tərənnümü ilə bağlı fikirlər də diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, sufi terminlərindən biri də sevginin son həddə çatması kimi təqdim olunan “eşq”dir.

Bu terminlər həm də simvolik-məcəzi mənalar daşıyır. “Eşq – Allaha qovuşmaq arzusunda olub Onu sevən insan. Məşuqə – Allah və İlahi nurun özü. Mey, şərab – Tanrı elminin əsas mənası və ya onun qayəsi. Qədəh – Tanrı elminin bütün mənalarının tutumu, yəni onun qabı. Saqi və ya piri-muğan – Allahın varlığına qovuşmaq yolunda aşiqə bu yolu göstərən və ya bəxş edən, ona tanrı qədəhi içizdirib təlim verən müəllim, yəni mürşid, şeyx. Məclis – aşıqların Tanrıya qovuşmaq üçün düzəldikləri yığıncaq. Meyxanə – aşıqların məşuqəyə, yəni Allaha qovuşmaq və Tanrı elmini mənimsəmək üçün eşq bədəsinə içmək məqsədilə toplaşdıqları yer. Süluk – aşıqların Tanrıya qovuşmaq üçün getdikləri yol. Salik – Tanrıya qovuşmaq üçün yol gedən yolçu, yəni aşiq. Visaq – aşıqın Allaha bağlanması və onunla əhdi-peyman etməsi. Ünsiyyət – Aşıqla Allah arasında əlaqə və münasibət. Vəchullah – Allahın siması, onun təzahür və ya təcəlli etməsi. Vüsul – Allaha çatmaq, Ona qovuşmaq. Talibi-vəhdət – Allaha qovuşmaq yolunda təhsil alan, yəni vəhdət elmini öyrənən aşiq və ya tələbə. Vəhdəti-vücut – varlığın birliyi, təkliyi, İlahi varlıqla insani varlığın eyniliyi. Kəbə – məşuqənin (İlahi nurun) qərar tutduğu məqam və ya məkan” (15, s. 222).

Naxçıvanda yaşayan sufi mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncəyə, dərin təfəkkürə, aydın zəkaya, zəngin müşahidə qabiliyyətinə malik olmaları bir daha gözə çarpır. Aramsız dəyişən dünya, insan, onların necə yaranması mütəfəkkirləri düşündürmüş, dövrün hakim dünyagörüşündən kənarda bu sualların cavabını tapa bilməmişlər. Lakin həyatın təsvirini verərkən mütəfəkkirlər fəlsəfi cəhətdən çox doğru yol tutaraq göstərilər ki, dəniz qətrələrdən əmələ gəldiyindən onlarsız mövcud deyil, günəş zərrələrdən yarandığından yalnız onlarla mövcuddur. Təbii ki, bu qətrələrin, zərrələrin haradan yarandığı sualına cavab tapa bilməyən mütəfəkkirlər, yenə də yarananın yaratdığına işarə edir.

Əlyazma mətnlərdə ruhun ölməzliyinin ifadəsi, Allahın ilkin yaratıcı, qüdrətli qüvvə, “ab, atəş, xak, bad” (su, od, torpaq, yel) dörd ünsür kainatı təşkil edən materiallar kimi əsas xüsusiyyətlər diqqəti daha çox cəlb etmişdir.

Əlindən bir iş gəlməyən və ya zəhmətə qatılarmayan insanı ölü hesab edən sufilər mübarizəni, tələbi zəruri hesab edir. Bununla təzad təşkil edən “Allahın qurduqlarını dağıtmaq olmaz”, “Hər şey yarandığı kimi qalmalıdır” ifadələri də həyata baxışlarındakı ümumi ziddiyyətdən doğur. Əlyazma mətnlərinin əsas filoloji xüsusiyyətləri insanı Allahın yaratmasına işarə etməsinə, Onun qüdrətinə inanmasına baxmayaraq, xalqı bir olmağa sövq edirlər: insan özünə elə bir yol seçməlidir ki, faydalı bir şey yarada bilsin. Ayrı-ayrı insanları deyil, hamını bu yola çağırmaq lazımdır. XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəllərində yaşamış sufi mütəfəkkirlərinin fikrincə, həyatda həm də yol göstərəcək bir şəxsiyyət olmalıdır ki, ona tapınasan, həqiqətin yolunu tapmaq üçün. Çünki müəlliflərin müqəddəs sandıqları kimi insanın bir şeyə inamı olmasını, onu qorumasının vacibliyini, doğrunun müqəddəsliyini, yalanınsa insanın imanını (inandığını, müqəddəs saydığını) əlindən aldığını yazır. İnsanın davranışında, ümumiyyətlə,

yətlə, “dolaşib-dolaşmamaq” prinsipini əsas götürür, “dostunla yalnız dost ol” kimi müdrik məsləhətlər verilir. Allahın insanı yaradarkən çiyinə mələk qoyduğunu, onların insanların günahlarını yazdığını söyləyən sufi şeyxləri bunun qorxusundan günah etməməyi mümkün saymır, yalnız əndazəsincə etməyi daha real bilir. Allahın mələkdən başqa, insanın çiyinə həm də cin qoyduğunu, bu cinin isə şeytanla əlaqədar insanı düz yoldan döndərdiyini göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, Naxçıvanın Şərq fəlsəfi dünyagörüşünə dair əlyazma mətnlərinin müəllifləri həmin dövrün inanışları səviyyəsində insanların davranış və əxlaqına müsbət təsir etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Həyatda yalnız pislilikləri görməməyi, yaxşılıqların bütün insanlıq üçün zəruriliyini dərk etməyi vacib bilən mütəfəkkirlər bunu bacarmaq üçün insanın özünün yaxşı – mənən kamil olmasını düşünür. Sufi həmişə özünü mənən saflaşdırmağı, ruhunu pak etməyi bacarmalı, etiqadı ilə əməli arasında uçurum, təzad yaranmamasını gözləməlidir. Əsl sufilər məhz belə olmalıdır.

Bununla belə, sufi insanın qüsursuz olmayacağını bilir, onun özünü dərk etməyə, çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa çalışmasını irəli sürür.

Sufizmin qabaqcıl cəhətlərindən biri elmə müsbət münasibətdir. “Məşhur sufilərdən heç biri elmsiz olmamışdır. Onlar – hətta dini etiqadı fəlsəfəyə qarşı qoyan əl-Qəzali belə – həm özlərinə qədərki elmə, fəlsəfəyə, həm də zamanələrinin bütün elmlərinə vaqif olmuşlar” (1, s. 120). Naxçıvan sufi müəllifləri də öz növbələrində elmi yüksək qiymətləndirmişlər. Onlar hər bir suala cavab tapmaq üçün elmə əsaslanmağı ən doğru yol, aləmdəki sirləri öyrənməyə çalışmağı isə zəruri sayırlar. Onların fikrincə, zahirən cansız görünən hər bir şeyin əslində özünəməxsus sifətləri, keyfiyyətləri vardır. Bu keyfiyyətləri bilmək mümkündür, bunun üçün insan gördüyünü gördüyü kimi qəbul etməməli, onu tədqiq etməli, öyrənməlidir. Sufilər alimi xoşbəxt, hər bir adi adamdan hörmətli bilirlər. Onları elmlə iş görməyə, “mənəm-mənəm”, həsəd hissindən uzaq olmağa çağırırlar. İnsanın məhz elmlə yüksəldiyini, şərəf qazandığını, elmin insana əməl üçün lazım olduğunu söyləyirlər. Hətta XV əsr Azərbaycan sufi mütəfəkkirlərindən olan Dədə Ömər Rövşəni özünün “Miskinlik kitabı” əlyazmasında yazırdı:

Əməl eyləməsə elm ilə alim,

Olur cahil, olub nəfsinə zalim, (14, s. 34).

Təsəvvüf elmində sufi alimin əmələ elm ilə baxmaqla istəyinə nail olacağına inanır, elmlə adam biliyindən insana lazım olan bir iş üçün istifadə etmirsə, onu alim yox, cahil adlandırır. Alim səadətini əldə etmək üçün az yeməli, az yatmalı, az danışmalıdır – bu üç şeyi adət etməlidir. Onun üçün yemək də ibadət kimi müqəddəs və pak olmalıdır. Alimin yediyi aripak, yəni təmiz deyilsə, nə qədər səy etsə də, mənəvi yüksəkliyə qovuşmaz, belə olduqda isə tam mənasında ləyaqətli heç bir şey yarada bilməz. Sufi mətnlərdə Şərq dünyagörüşünə uyğun fəlsəfi terminlərlə yanaşı, müəlliflər elmə münasibətdə bəzən onun dinlə birləşdirilməsi də maraqlıdır. İnsan elm ilə özünü unudur, Allaha

qovuşur, yəni elm Allaha qovuşmaq üçün bir vasitədir. Mətnlərdə bir çox məsələlərin həllində aqlın yolu götürülür, təqlid rədd edilir.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın Şərq fəlsəfi dünyagörüşünə dair əlyazma mətnlərinin tədqiqi zamanı görürük ki, nəinki həmin dövrlər üçün, hətta orta əsrlərin məxəzləri sufizmin zəngin xarakter daşdığına şahidlik edir. Orta əsrlər ideologiya və fəlsəfə tariximizlə bağlı olan sufizmi, “sufi ədəbiyyatını öyrənmədən orta əsr müsəlman Şərqinin mədəni həyatı haqqında aydın təsəvvür əldə etmək olmaz” (2, s. 524). Müəlliflərin yazdıqları əsərlərin mətn xüsusiyyətlərinə görə dövrün, zamanənin məfkurəvi aynalarından biri, təsəvvüf elminin fəlsəfi, dini və ictimai görüşləri bir daha Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin filoloji-tekstoloji tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın Şərq fəlsəfi dünyagörüşünə dair əlyazma mətnlərinin zənginliyi bir də ondan ibarətdir ki, burada dini ədəbi mühitin yaranması və inkişaf etdirilməsi məhz Naxçıvan, onun bölgə ərazilərində olan mollaxana və mədrəsələrin xüsusi rolu olmuşdur. “Bu mollaxana və dini məktəblərdə “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərindən olan Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Məşhədi Məhəmməd Təqi Sidqi kimi şairlər dərs deyirdilər. M.T.Sidqinin 1892 və 1894-cü illərdə Ordubadda və Naxçıvanda açdığı “Əxtər”, və “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəblərdə həm dini, həm də dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Məscid məktəblərində “Çərəkə”, “Quran”, “Tərəs-sül”, “Şər Nisab”, “Müseibnamə”, “Dərbəndnamə”, “Əbvabül Cinan”, “Sirac əl-möminin”, “Tarixi-Mövcam”, “Tüflətül-məclis”, “Risalə”, “Cameyi-Abbas” kimi əsərlər tədris olunurdu” (15, s. 209).

Qüdsi Vənəndinin Şərq fəlsəfi dünyagörüşünə aid qələmə aldığı təsəvvüf qəzəlləri və türk-cığatay şeirləri bu prinsip əsasında yazılmışdır.

Bir bəlayi-laələcə düşmüşəm, yoxdur əlac,
Şimdi öz acizlikimdə xud min iqrar eyləkay...
Yarini bir gün bərabər bilməz idün kəndinə,
Şimdi ni olqay özün rubəhsifət xar eyləkay?
Beylə bədxu həmdəm ilə müşkül işdür zindəgi,
Kaş, Tanrı, şimdi Qüdsi axiri-kar eyləkay (16, v. 29 a.b).

Həmçinin əlyazma mətnlərdə Qüdsi Vənəndi “Divan”ında qələmə aldığı “Var bir əzmim mənim seyri-Qarabağ etqalum” (17, v. 40 b), “Uçdu rəngim cövhərdən, bildim ki, cananım gəlir” (17, v. 63 a, b) misralı şeirləri də həmin üslubda yazılmış Şərq fəlsəfi poeziyasıdır.

Sufizmdə əsasən “Vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinə görə Allah bütün kainatda, mövcudatda təcəlli etmişdir. Bütün mövcudat, eləcə də insanın ruhu İlahi nurdan, “Hüsni-mütləq”in (Allahın) nurunun kiçik zərrəsindən yaranmışdır. Lakin o, müvəqqəti olaraq öz əslindən, İlahi nurdan (Allahdan) ayrılmışdır. Buna görə də insan öz əslindən ayrı düşdüyü üçün əzab çəkir və əslinə qovuşmağa can atır. İnsan cismən öldükdən sonra onun ruhu bədəni tərk edib İlahi nura, öz əslinə qovuşacaq və İlahi varlıqla birləşib vahidləşəcəkdir ki, buna da “Vəhdəti-

vücud” (Varlığın birliyi) deyilir. “Mevcud alemlerin en suflisi olan bu maddi aleme düşən her varlıq, önce cəmad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şəkillərində tecelli edərək ondan da insani-kamil şəklinə girir və Hakka vasil olur. Yani nasıl Vücudi-Mutlakdan çıxıp, bu hakdane indi isə, tekrar oradan çıxarak aslına rücu eder” (18, s. 322).

Əlyazmalarda bu fəlsəfi baxışları əsas tutan XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaratdıqları hikmətli söz qəhrəmanları da özlərinin fəlsəfi-estetik görüşlərində bu məramı söylənirdilər. Lirik-sufi qəhrəmana görə bütün yaradılış “Hüsnü-Mütləq”ə və onun İlahi eşqinə borcludur. İlahi nurdan gələn bu eşq insana zövq və nəşə verib onu öz əslinə, “Mütləqhüsn”ə qovuşmaq üçün fəaliyyətə təhrik edir və özünün İlahi məşuqəsini axtaran məftun aşiqə çevirir. Bu cür qəzəllərə məhz Naxçıvan sufi məktəbinin yetirməsi olan Fəqir Ordubadinin əlyazmalarındada rast gəlmək olur. Fəqir Ordubadinin çox məharətlə qələmə aldığı sufi qəzəllərinin qəhrəmanı olan dərdli və məftun aşiq də İlahi eşqə mübtəla olan mey və xərəbat əhli idi:

Aşiqi-sadiq olan dəhrdə rindanə gəzər,
Masəva tərkin edib şur ilə divanə gəzər.
Talibi-vəhdət olan kimsə meyi-vəhdət içər,
Üz xərəbata qoyub guşeyi-meyxanə gəzər...
Gizlərəm dağını sinəmdə mən ol lalərüxün,
Dolanan daireyi-eşqdə mərdanə gəzər.
Nəqd can xaki-dəri-yarə nisar eylə, Fəqir,
Eşq divanəsi məhşər günü fərzanə gəzər (19, s. 34-35).

Bu məna da Fəqir Ordubadinin lirik qəhrəmanları öz məramını hər şeydən üstün tutan və Tanrıya qovuşmaq yolunda yenilməyən dəyanətli aşiqlər kimi təqdim olunurlar. Əlyazmalarda özünün fəlsəfi-lirik məramında Allaha qovuşmaq yolunu seçən və bu yolu həyatın bütün maddi və mənəvi nemətlərinin fəvqündə görən bu intizarçı aşiq sahiyə müraciət edib ondan qədər, peymanə istəyir, “şəmi-şərabı” kaşanələri rövşən edən İlahi nura bənzədir, zahid vəd etdiyi cənnət hurilərini əfsanə sayaraq öz İlahi məşuqəsinin “daneyi-xalini” zahi-din “şəbheyi-səddanəsinə” tərcih edir:

Saqi, canım sənə qurban, gətü peymanələri,
Rövşən et şəmi-şərab ilə bu kaşanələri.
Dəmbədəm lütf elə mey dəsti-nigarinündə,
Məst qıl çeşmi-xumarın kimi divanələri.
Sənəma, naz ilə göstər yüzü-fərzini-məhin,
Şəşdəri matə salıb qoyma gəzə xanələri.
Zahida, get, sənin olsun hamı qılman ilə hur,
Dəng qılma məni, az söylə bu əfsanələri.
Vurma əl sirrimə kim, qasimi-əzvaq verib,
Ruzi-əzzəl sənə məscid, mənə meyxanələri.
Billah, ər ol sənəmin daneyi-xalin görəsən,

Yandurursan, bilirəm, səbheyi-səddanələri.... (19, s. 62-63).

Yazılış xüsusiyyətinə görə əlyazmada aşiqcəsinə “aşıqın naləsindən yaranmış” (20, s. 34) olaraq nisbətən asan və sadə dildə yazılaraq eyni zamanda panteist ruhlu qəzəlləri ilə Fəqir Ordubadi “Yaxın Şərqi böyük panteist filosofu Cəlaləddin Rumiyə, Hafizə və Füzuliyə yaxınlaşır” (21, s. 99), həmçinin öz yaxın qohumu olan Seyid Əbülqasim Nəbatinin fəlsəfi-estetik mövqeyində dayanırdı. Çünki Füzuli və Nəbati də öz “əsərlərində... “Leyla”sını kəndi vicdanında bulan sakın, fədakar İlahi bir eşqi, eşqi-mütləqi, eşqi-Əflatuniyi tərənnüm etmiş”lər (22, s. 36). Ona görə də Fəqir Ordubadi özünün füsunkar qabiliyyətinə arxalanaraq “vəhdəti-vücut”un tərənnümünə həsr etdiyi qəzəllərinin bir neçəsini M.Füzuliyə və Nəbatiyə nəzirə şəklində qələmə almışdır. Onun “Cahanda məskəni-xoş görmədim meyxanədən geyri” misrası ilə başlayan qəzəli M.Füzulinin “Hasilim yox səri-kuyində bələdan qeyri” misralı qəzəlinə nəzirə olaraq yazmışdır. Əlyazmada bu qəzəlin lirik qəhrəmanı da M.Füzulidə olduğu kimi, meyxanə əhli və “Hüsnü-mütləq”in tərənnümçüsü olan dərdli və intizarçı aşiqdir:

Cəhanda məskəni-xoş görmədim meyxanədən geyri,
Dəxi mən əhdü peyman etmərəm peymanədən geyri.
Xərabat əhlinə piri-muğan təzimi lazımdır,
Bu pəndi yad qılmaz heç kəs məstanədən geyri.
Girib meyxanəni abad, əhlin şad gördüm mən,
Məscid tək ki, yoxdur bir nişan vıranədən geyri...
Gözüm, bu oğlu olmuş zahidə, əlbətdə, aldanma,
Kim, ol nadan, Xuda həqqi, deməz əfsanədən geyri.
Şərabi-ərgəvani iç, xərab olduqca abad ol,
Nisari-nəqdi-can etmə rəhi-cananədən geyri...
Xərabat içrə gəl, yarın cəmalın, zülfü xalın gör,
Nə var zahid yanında səbheyi-səddanədən geyri...
Deyib çox kimsələr: “mən aşiqi-zarəm”, xilaf eylüb,
Fəqira, aşiqi-sadiq hanı pərvanədən geyri?! (19, s. 30).

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda sufizm fəlsəfi mühitinin geniş və hərtərəfli inkişaf etməsi o dövrün ictimai mühitindən asılı idi. Elə bu baxımdan da Salik Ordubadi dünyanın faniliyi və vəfasızlığı mövqeyindən söz açaraq öz ideya-bədii istiqamətini təsəvvüflə bağlı belə ifadə etmişdir:

نه عزّت دنیا به غم می آرز
نه لذت بر عالم می آرز
گر سال هزار نعمتش دست دهد
نی نیکه به محنت دمیی آرز

Nə ezzəte donya be ğəmi miərzəd,
Nə ləzzəte u bər aləmi miərzəd.
Gər sal hezar nemətəş dəst dəhəd,
Ney, ney ke be mehnəte dəmi miərzəd (23, s. 603).

Tərcüməsi:

Nə dünyanın izzəti bir qəmə dəyər,
Nə onun ləzzəti bir dərdə dəyər.
Əgər ildə əlinə min nemət gələ,
Yox, yox ki, nə bir ləhzə möhnətə dəyər.

Mətn xüsusiyyətlərinə görə başqa əlyazmalardan müəyyən qədər seçilən Naxçıvana dair əlyazmalar, çox güman ki, həm maraqlı, həm də yeni elmi biliklərin qazanılmasına köməklik edəcəkdir.

Naxçıvana dair əlyazma əsərlərdə sufizmlə yanaşı, həm də dünyanın, insanın yaranması, bəşəri sevgi, elmin zəruriliyi haqqında olduqca maraqlı fikirlərə təsadüf edilir. Onların və ümumiyyətlə, XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın Şərq fəlsəfi dünyagörüşü mühitinin geniş tədqiqi yalnız Naxçıvan mütəfəkkirlərinin sufi yaradıcılığı üçün deyil, eləcə də ədəbiyyat və fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsində faydalı ola bilər.

Hesab edirik ki, XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın Şərq fəlsəfi dünyagörüşünə dair əlyazma mətnlərinin məntiqi tədqiqi nəticəsi kimi sufizm fəlsəfi təliminin Naxçıvanda, Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə fəlsəfi fikir tarixini, onun inkişafı yollarını əhatəli öyrənmək baxımından dəyərli və maraqlıdır. Həmçinin əlyazmaların əsas məzmunluğu ondan ibarətdir ki, XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda sufizmin görkəmli yaradıcı insanları olan Qüdsi Vənəndi, Salik Ordubadi, Fəqir Odubadi kimi yazıb yaranan məşhur təsəvvüf nümayəndələri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: Elm, 1982, 243 s.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965, 167 с.
3. Кулизаде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку: ЭЛМ, 1970, 320 с.
4. Кулизаде З. О некоторых противоречиях в определении и оценке суфизма в нашей литературе // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии, права, Баку: ЭЛМ, 1965, № 5, с. 34-37.
5. Кулизаде З. К вопросу об изучении ересей Востока XIII-XVI вв. и проблема философии суфизма // «Nəsimi» məqalələr məcmuəsi. Баку: Azərbaycan, 1973, № 3, с. 76-79.
6. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку: ЭЛМ, 1966, 325 с.
7. Исмаилов Ш. Пантеизм Шамса Магриби // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии, права, Баку, ЭЛМ, 1977, № 4, с. 56-60.
8. Керимов Г.М. Аль-Газали и суфизм. Баку: ЭЛМ, 1969, 136 с.
9. Körpülüzadə V.F. Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvvüflər. İstanbul: 1918, 360 s.
10. Kölpınarlı A. Təsəvvüf. İstanbul: Akçağ, 1969, 276 s.
11. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1953, 400 s.
12. Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz. Bakı: Elm, 1972, 123 s.

13. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı: Elm, 1970, 108 s.
14. Dədə Ömər Rövşəni. Divan. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, B – 778.
15. Qədimov Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 546 s.
16. Qüdsi Vənəndi. Divan. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: F. 14, siy. 1, s. v. 988, 201 s.
17. Qüdsi Vənəndi. Divan. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: F. 14, siy. 1, s. v. 989, 367 s.
18. Körpülü F.M. Türk edebiyatında ilk mütəsəvvüflər. Ankara: Arısan Matbaacılıq Sanayii, 1984, 415 s.
19. Ordubadi F.H. Ağlar qələm əlimdə / Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət prof. Ə.Qədimovundur. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.
20. Hacıyev T.İ. Sabir: Qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1988, 178 s.
21. Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 488 s.
22. Körpülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Sabah, 1996, 56 s.
23. Salik Ordubadi / Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət prof. Ə.Qədimovundur. Təbriz: Hadi, 2001, 1186 s.

Сабухи Ибрагимов

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ СУФИЗМА В НАХЧЫВАНСКИХ РУКОПИСЯХ (КОНЕЦ XIX-НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

В статье рассматривается философская сущность суфизма в рукописях Нахчывана и ее основные особенности в двух частях: 1) теоретическая часть; 2) фактологическое обоснование теоретической части, согласно суфизму, человека создал Аллах, притом из глины, поэтому человек должен походить на свою «настоящую суть» – то есть землю, должен поклоняться земле, не должен позволять разгораться огню сладострастия, мстительности, ревности, терпение, разум, вера должны в нем быть тверды как земля и камень. Суфии должны учиться именно у земли, так как «земля скрывает свой секрет зимой, летом же зеленеет». Также в рукописях указывается, что суфий должен быть одновременно и как Солнце и это Солнце никогда не погаснет. Суфий, подобно Солнцу, дарит свет и тепло всему, не делая никаких различий. В текстах указывается, что суфий не должен видеть разницы между землей и золотом, что нет никакой решающей разницы между внешностью человека и именем, которое он носит. Если суфий поклоняется внешнему, то он не совершенен и не является настоящим суфием.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, суфий, совершенство, философия.*

Sabuhi Ibragimov

**PHILOSOPHICAL ESSENCE OF SUFISM IN NAKHCHIVAN
MANUSCRIPTS (THE END OF XIX-THE BEGINNING
OF XX CENTURIES)**

The philosophical essence of Sufism in manuscripts of Nakhchivan and its basic features in two parts: 1) the theoretical part; 2) fact substantiation of the theoretical part is considered in the paper; according to Sufism, the human is created by the Allah, besides from clay, therefore the human should resemble “his present essence” – that is the earth, should worship to the earth, shouldn’t allow to inflame to fire of voluptuousness, vindictiveness, jealousy; patience, reason, belief should be firm in him as the earth and stone. Sufis should learn from the earth as “the earth hides its secret in the winter, turns green in the summer”. Also it is underlined in manuscripts that the Sufi should be simultaneously as the Sun and this Sun never will go out. The Sufi, like the Sun, gives light and heat to everything, without doing any distinctions. It is underlined in these texts that the Sufi shouldn’t see the difference between the earth and gold that there is no solving difference between appearance of the human and the name which he has. If the Sufi worships exteriority he isn’t perfect and isn’t the true Sufi.

Key words: *Nakhchivan, manuscript, Sufi, perfection, philosophy.*

(Fəlsəfə elmləri doktoru, professor M.H.Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gimil.com

**NAXÇIVANLI MÜƏLLİFLƏRİN AMEA NAXÇIVAN
BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA SAXLANILAN
ƏLYAZMALARI HAQQINDA**

Uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış Naxçıvan əlyazma nümunələrinin toplanılması və tədqiqi elmi dövriyədə olmayan bir sıra yeni faktların ortaya çıxmasına və Naxçıvanşünaslığın inkişafında mühüm qaynaq kimi istifadə olunmasına imkan verir. Bu baxımdan M.H.Or-dubadinin "Astronomiya", M.Naxçıvaninin "Həqiqi ət-Tarix", H.İsfəhaninin "Tibbnamə", Fa-zil Naxçıvaninin "Tibbnamə" və digərləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *mətnşünaslıq, Naxçıvan, Həqiqi ət-Tarix, Tibbnamə.*

Azərbaycan xalqının dili və bu dildə yaratdığı zəngin ədəbiyyatı, folklo-ru və yazılı irsi onu bir soy kimi tarix boyu qoruyan komponentlərdən olmuş, tarixin keşməkeşlərində bu xalqı ərəbləşdirmək, farslaşdırmaq, ruslaşdırmaq perspektivindən xilas etmişdir. Azərbaycan xalqı üçün yazı yazmaq, kitab ya-ratmaq həyatı əhəmiyyət kəsb etmiş, incəsənətin bu sahəsi onun canına-qanına hopmuş, bütün orta əsrlər boyu onun yol göstərəninə çevrilmiş, söz, ədəbiyyat, yazı və kitab haqqında təsəvvürlər Qurani-Kərimlə assosiativ əlaqədə bu xalqın dünyagörüşlərinin, etik-fəlsəfi baxışlarının və əxlaq normalarının formalaşma-sında mühüm rol oynamışdır.

Obrazlı şəkildə deyilən belə bir ifadə vardır ki, mədəniyyətləri memarlıq abidələri nəsillərdən-nəsillərə sözsüz, kitablar isə sözlə ötürür. Dünyanın bütün xalqları bəşər dühasının yaratdığı əsas sərvəti yazılarda qoruyub saxlamış, bunu min illərlə əl ilə kağızdan-kağıza köçürərək bugünkü nəsillərə gətirib çatdırmış-dır. Dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycanda da bu yolla yaranmış minlərlə əlyazma Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mə-həmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan AMEA Nax-çıvan Bölməsi və onun tərkib hissələrindən biri olan Əlyazmalar Fondu bu ənə-nəni davam etdirmiş və qısa zaman kəsiyində Fondun profilinə uyğun 451 adda əlyazma toplaya bilmişdir. Toplanan əlyazmalar arasında Naxçıvanın tarixi və

mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra tədqiq olunmamış əlyazma, qədim kitab və məktublar vardır ki, bunlardan Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvaninin “Həqaiq ət-Tarix”, Məhəmməd Həsən Ordubadinin “Astronomiya”, Məhəmməd Tağı Sidqinin “Məktub”, Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhab əd-Dumu”, Hatif İsfahaninin “Tibbnamə”, Fazil Naxçıvanın “Tibbnamə” əsərlərini göstərmək olar.

Fondda mühafizə olunan “Qürrətül-əbsar” əsərinin müəllifi h.q. 1268-ci (1847) ildə anadan olmuş naxçıvanlı Molla Məhəmməd Naxçıvanidir. Molla Məhəmməd Naxçıvani Azərbaycan mərsiyyə ədəbiyyatında digər şairlər kimi Kərbəla hadisəsi və orada baş verənlər barədə “Səhab əd-Dumu” “Ağlayan buludlar” adlı, Azərbaycan dilində üç cilddən ibarət kitab yazmışdır. Kitabın birinci cildində Həzrəti Məhəmməd (s), İmam Əli (ə), Fatimə (ə) və İmam Hüseyin (ə) həyatları barəsində danışılır. Bu əsər iki adla adlandırılmışdır: “Qürrətül-əbsar” və “Dürrətül-əbrar”. Əsər h.q. 1316-cı (1895) ildə şairin sağlığında Təbrizdə çap edilmişdir. “Sihabud-dumu” adı ilə adlandırılmış ikinci cild Kərbəla hadisəsi barəsindədir. Üçüncü cild isə “Məzahirul-Ənvar fi əqaidul-Əxyar” adı ilə adlandırılıb. Bu kitabın əsas mövzusu əqidə və imanın əsaslarından bəhs edir. Molla Məhəmməd Naxçıvani bu əsərdə özünün ərəb və fars dilində olan şeirlərinə də yer vermişdir. Molla Məhəmməd Naxçıvani hicri tarixi ilə 1334-cü (1913) ildə 66 yaşında Kərbəlada vəfat etmişdir. Qəbri Nəcəfi Əşrəfdədir (5, s. 7-11).

Bəzi müəlliflər haqqında əlimizdə az fakt olduğundan onların həyatı barədə dəqiq məlumat vermək mümkün olmamışdır. Belə müəlliflərdən biri Müseyib Naxçıvanidir. Əsərinin sonunda götürilən tarixdən (hicri qəməri 1226 (1805)) və möhürdən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvani XVII əsrin ikinci yarısı, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış, dövrünün yaradıcı simalarından biri olmuşdur. Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvaninin Fondda saxlanılan əsərinin adı “Həqaiqi ət-Tarix” olduğu ehtimal olunur. Əsərin əvvəlindən bir qədər vərəq düşdüyündən onun adını dəqiq müəyyən etmək çətindir. Əsər mövzu etibarı ilə islam tarixini əhatə edir. Ərəb-fars dilində yazılmış bu əsərdə Şərq paqinasıya (vərəqləmə) üsuluna tam əməl olunmuş, yəni sonrakı vərəqin ilk sözü əvvəlki vərəqin aşağı hissəsində yazılmışdır (bu cür vərəqləmə üsulu “kustod” adlanır) (1, s. 64). Mövcud əsərin həcmi 338 vərəq, mətnin yazılı hissəsi 23x13 sm, vərəqin ölçüsü 28x20 sm, hər səhifədəki sətir sayı 23-ə bərabərdir. İslam tarixini əhatə edən bu əsər 20 məclisdən ibarətdir. Başlıqlar qırmızı rənglə verilmiş, aşağısından xətt çəkilmişdir (2, s. 13).

Üçüncü əsərin daha maraqlı yönləri vardır. Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əsər hicri-qəməri 1281-ci il (1860) tarixində yazılmışdır. Əsərin müəllifi Məhəmməd Həsən Ordubadinin Naxçıvanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şəhərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən Məhəmməd Həsən Ordubadinin XIX əsrin birinci yarısı

sında, təqribən 1810-1860-cı illərdə yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar. O, alim və maarifpərvər ziyalı kimi dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. M.H.Ordubadi şərq dillərini öyrənmiş və bir sıra nəzər sahibləri ilə fikir mübadiləsi etmişdir. Müəllifin ərəb dilli, həcmi 73 səhifə, ümumi ölçüsü 21x15.5 sm, mətnin ölçüsü 14x8.5 sm, nəstəliq xətti ilə yazılmış bir əsəri əlyazma şəklində zamanəmizə gəlib çatmışdır. Əsərin əvvəlindən və sonundan müəyyən hissəsinin düşməsi səbəbindən onun adını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bu səbəbdən əsər bütöv deyil. Bununla belə müəllifin Astronomiyadan (göy və səma cisimlərindən) bəhs edən bu əsəri istər öz dövrü üçün, istərsə də özündən sonrakı dövrlər və bu gün üçün əhəmiyyətli xarakter kəsb etməkdədir. Əsərin müqəddiməsindəki açıqlamadan məlum olur ki, həmin dövrdə Ordubad şəhərində Əl-Həqiqət adlı məşhur elm mərkəzi olmuşdur. Məhəmməd Həsən Ordubadi bu mərkəzin ən görkəmli aparıcı simalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tərtib olunmuş bu əsər isə həmin elm mərkəzində, təlim və tədris vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əsər mövzu baxımından dəqiq və humanitar elmləri əhatə edərək astronomiya, həndəsi fiqurların fəza nəzəriyyəsi, Riyaziyyat və Coğrafiyanın müxtəlif sahələrinə aiddir. Müəllif müqəddimədə özündən əvvəl və dövrünün bir neçə aliminin adını çəkmiş, Ömər Xəyyam, Sufi Əbdülrəhman, Bəhmənyar, Əbu Əli ibn Sina, Ptolomey və onların nəzəriyyələrinin qarşılıqlı təhlilindən bəhs etmiş, həmçinin özünün bu nəzəriyyələrə münasibətini bildirməklə obyektiv nəticə çıxarmağa çalışmışdır.

Əsər iki əsas bölmədən ibarətdir. Hər bir bölmənin müqəddiməsində məqalənin nədən bəhs etdiyi və neçə fəsildən ibarət olduğu açıqlanmışdır. Həmin məqalələrin müqəddiməsinin qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Birinci məqalə – Kainatın quruluşu, göy cisimlərinin daxili və müstəvi hərəkətləri, ulduzlar barəsində bilgi, ulduzların hərəkət dairələri və bu hərəkətlərin mərhələləri haqqında;

İkinci məqalə – Yer kürəsi və ona aid olan tədqiqatlar haqqında. Yer kürəsinin ölçüləri, yeddi iqlim və onun xassələri, hüdudları, başlanğıc və son nöqtələri.

Fondada saxlanılan digər qiymətli əlyazma Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən yazılmış məktubdur. Həcmi 20 səhifədən ibarət olan məktub sadə kərpici dəftər vərəqində, ərəb əlifbası ilə, nəstəliq xətlə, Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Məktubun yazılma tarixini orijinalda olduğu kimi qeyd etmək istərdim. “Bədə ədayı vacib əleyha ümumi hüzzari məclisin xidməti valalarına ərz və izhar edirəm. Bu gün ki, tarix Məsihiyyənin 1896-cı ilin may ayının 14-ü ki, tarixi-hicrət nəbəviyyənin 1313-cü ilinin zilhəccə ayının 13-cü gününə mütabiqdir” (4, s. 2). Məktubda toxunulan mövzular məktəb və pedoqoji fikir tariximizi özündə ehtiva edən çox dəyərli qaynaqdır. Bir daha əlyazmaya müraciət edək. “Əlhasil məktəbdir ki, ətəfəli-xurdəsəli ki, hədiqeyi millətin novnəhalı mənziləsindədir. Bağban tərbiyyə vasitəsilə abrəvan mərifətlə havayi insaniyyətinə

xaki adəmiyyətin pərvərişi ilə nəşvi-nüma etdirib sayədar və bari və ağaclar kimi dərəcəyi təkmilə yetirir.

Məktəbdir ki, sadə dil sibyanı vüqar-pudi daneş və bineşindən ari olan uşaqları ənvai ülum və rəngarəng fününilə pornəqşi və nigar edib ləffafe mərifətlə piçiləndirib bazari insaniyyətdə dükkani kəmalatın qəfəsinə qoyur!

Məktəbdir ki, insanı mayeyi-əl imtiyazi olan qüvveyi natiqəsi ilə cəhliabad nadanlıqdan çıxarıb əncüməni-daniş əzalarından sayılan əşxasın cərgəsində əyləşdirir.

Məktəbdir ki, təlim yaftə şagirdin asar-i qələmiyyəsi öz həmcinslərinin təlim və tərbiyəsinə müvəccib olduğu surətdə bir bisavad adamın yol kəsib bəni növ bəşərin nahəqq qanını töküb əmvalını tarac edib əhli və əyalını fəqir və naqisə mübtəla etdiyi üçün bu babında olan nəhayətsiz təvafütü əlaviiyyə nişan verir.

Məktəbdir ki, əsr-hazırımızda olan bu qədər tərəqqiyyatı əzimə və kəşfiyyatı qəribə və muxtəriyyatı əcibə və məsnuati ədidə və cədidəni kürreyi ərzin hər bir noqatında hər vəch əkməl və bətəriqi əshəll meydanı zühür və bürüzə buraxmışdır.

Xülasə dovvelə müəzzimənin və meləli mütaməddinənin müəzzəm bələdlərində və paytaxt şəhərlərində hər bir elmə dair məxsusi məktəblər təşkil olunub. Məsələn, məktəbi ziraət, məktəbi sənəət, məktəbi ticarət, məktəbi tibb, heyət, hikmət, tərbiyyə, riyaziyyə, həndəsə, bəhriyyə, əskəriyyə və hakəza hər elmin özünəməxsus müxtəlif lisanlarda mütəəddid məktəblər bina olunub və olunmaqdadır.

Be hər hal bizlər imdi ki, o qunə məktəblərin təsisindən məhrum və ülume məzkurənin təhsilindən binəsibik, pəs ümumən əhaliyə müsəlminə, xüsusən, Qafqaz qitəsində sakin olan müsəlmanlara təqazeye əsrə görə lazımdır ki, hər şəhərdə və bəlkə hər qəriyyədə “Məktəbi ədəb” namında yəni təhsil-i ədəbiyyat üçün be ibarət axırı təlim qəvaidi lisaniyyə üçün müntəzəm surətdə “Üsuli-cədid” üzrə milli məktəblər bina olunub, o məktəblərdə türki, farsı, ərəbi, rusi, dillərinin təhsil və tərbiyəsinə davam olunsun” (5, s. 5-7).

M.T.Sidqinin bu məktubu 1898-ci ildə Naxçıvan şəhərinin mötəbər, nüfuzlu qazisi Axund Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə bir xatirə, yadigar olaraq verilmişdir.

Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında tibb tarixi və təbabətin digər sahələrini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır. Bunlardan biri 1302-ci h.q. (1880 miladi) çap olunmuş “Böyük Qarabəddin” əsəridir. 24 babdan, 61 fəsildən ibarət olan nüsxə 316 səhifəni əhatə edir. Nüsxənin mətn yazılı hissəsi 24.5x16 sm, vərəqin 31.5x20.5 sm, hər vərəqdə sətrin ümumi sayı 25-ə bərabərdir. Nüsxə fars dilində nəstəliq xətt ilə çap olunmuşdur. Nüsxənin müqəddimə hissəsində əsərin müəllifinin Əzəm xan olduğu haqqında məlumat verilir və Məhəmməd Əbdülrəhman xan tərəfindən tərtib olunaraq çap etdirildiyi qeyd olunur. Nüsxənin sonunda verilən cədvəl

şəkilli xülasənin (s. 395-415) Fazil Naxçıvani tərəfindən işləndiyi müəyyən olunmuşdur. Fazil Naxçıvani müxtəlif qaynaqlarda müəllif, katib və ya şərhçi kimi qeydlərlə rastlansa da, əldə olan qaynaqlardan onun həyatı və yaradıcılığı haqqında tam məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, əgər Fazil Naxçıvani belə bir mükəmməl əsərə haşiyə və ya xülasə yazırsa, deməli, o, ən azından həmin sahəni əsaslı şəkildə qavramış bir şəxsiyyət olmuşdur. M.Tərbiyyəti “Daneşməndən Azərbaycan” əsərində Fazil Naxçıvani haqqında çox kiçik həcmdə bilgi verərək onun bir sıra əsərlərə haşiyə və xülasə yazdığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
2. Naxçıvani M.H. Həqaiqi ət-Tarix. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1805, 338 s.
3. Ordubadi M.H. Astronomiya. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1860, 73 s.
4. Sıdqi M.T. Dilimiz və məktəbimiz haqqında. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1896, 20 s.
5. Naxçıvani M. Səhab əd-Dumu. Təbriz: Ərk, 1895, 480 s. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.
6. Naxçıvani F. Tibbnamə. Təbriz, 1880, 316 s. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.

Фахреддин Эйлазов

О РУКОПИСЯХ НАХЧЫВАНСКИХ АВТОРОВ, ХРАНЯЩИХСЯ В РУКОПИСНОМ ФОНДЕ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Среди собранных в фонде рукописей содержатся произведения и рукописи авторов-нахчыванцев. Из них можно перечислить «Сехаб ед-Думу» М.Нахчывани, «Хагаиги ат-Тарих» М.Нахчывани, «Мектубу» М.Сидги и «Астрономию» М.Ордубади. С точки зрения темы эти труды охватывают все области истории, литературы, астрономии и педагогики того времени.

Ключевые слова: *текстоведение, Нахчыван, Хагаиги ат-Тарих, Тибнамэ.*

Fakhraddin Eylazov

**ABOUT THE MANUSCRIPTS OF NAKHCHIVAN AUTHORS STORED
IN MANUSCRIPT FUND OF NAKHCHIVAN BRANCH OF NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN**

Among the manuscripts collected in the fund also works and manuscripts of the Nakhchivan authors are kept. It is significant to mention among them “Sahab ad-Dumu” of M.Nakhchivani, “Hagaigi at-Tarih” of M.Nakhchivani, “Maktubu” of M.Sidgi and “Astronomy” of M.Ordubadi. As regards to the theme, these works cover all fields of history, literature, astronomy and pedagogic of corresponding periods.

Key words: *textual criticism, Nakhchivan, Hagaigi at-Tarih, Tibbname.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: babayev1953@mail.ru

MƏTN: STRUKTUR VƏ MAHİYYƏT **(Naxçıvan materialları əsasında)**

Məqalədə Naxçıvandan toplanmış nağıllar tədqiq olunur. Ənənə hadisəsi olan nağıl mətnlərinin strukturu şərh olunur. Müxtəlif türk xalqlarına məxsus olan nağıllarda başlıq, final, mətniçi formullardan (nağıl yarlıqlarından) söz açılır, işlənmə yerlərinə görə onların funksiyaları müəyyənləşdirilir. Belə qənaətə gəlinir ki, bu formullar əsas mətndəki hadisələrlə mənaca da bağlıdır.

Açar sözlər: *nağıl, başlıq, final, funksiya, formul.*

Nağılın ənənə hadisəsi olmasının ən üzdə olan, ilk baxışdan gözə dəyən tərəfi mətnin strukturundadır. Məhz bu struktur ənənə hadisəsini həm də mətn hadisəsi kimi gerçəkləşdirir. Məsələn mətnin ayrı-ayrı parçalarından yanaşanda səciyyəvi formul və üsullar nağılları digər epik janrlardan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri kimi (6, s. 230) daha aydın görünür.

M.Cəfərli sehirli nağılların kompozisiyasından danışarkən mətni hissələrə ayırır:

1. Nağılın başlanması – müqəddimə;
2. Hadisənin cərəyanı;
3. Nağılın bitməsi – sonluq (3, s. 568).

Əvvəldə və sonluqda işlədilən qəlib tipləri lirik növdəki möhürbəndlə, mətlə, məqtə beytləri ilə yerinə görə oxşarlıq təşkil edir. Türkiyədən toplanmış bir nağılın əvvəlində deyilir: “Nağıldır bunun adı, söyləməklə çıxar dadı, hər kim dinləməsə bunu, el qoysun qozbel adı...” (8, s. 166).

Göründüyü kimi, bu parçada nağılla bağlı informasiyalar üzə çıxır. Yəni bu cür başlandığına görə:

- Nağıldır bunun adı (ona görə adı nağıldır ki, ənənəyə məxsus qəlib tipləri ilə formalaşmışdır);

- Söyləməklə çıxar dadı (nağıl söylənmək üçün yaradılır, nağılcılığın xüsusi davranış münasibətləri söylənmək səviyyəsində reallaşır);

- Hər kim dinləməsə bunu... (nağıl dinləmək üçün danışılır, dinləyiciliyin davranış münasibətləri qulaq asmaq səviyyəsində reallaşır);

- El qoysun qozbel adı... (dinləməyi bacarmayana el “qozbel” adı qoysun).

“Kül Pepeleşka” adlı qaqauz nağılı isə (8, s. 141-149) belə bitir: “Yedim, içdim, kökəldim. Nağılı da bitirdim”. Göründüyü kimi, modeldən qırağa çıxılmayıb, yəni nağılı ona görə bitirdim ki, murada çatılıb (yemək, içmək, kökəlmək mətnində bunu ifadə edir). Deməli, murada yetilməsəydi, nağıl da bitməyəcəkdi.

Nağılın başlanğıcındakı qəlib tiplərinin mətnin müxtəlif epizodları ilə əlaqələnməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əsasən qeyd olunur ki, bütöv mənə ifadə olunmayan bu mətnlər dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçündür. “Hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox. Orda bir tazı gördük, onun da xaltası yox” – formuluna diqqət yetirək. Hamamçının tası, baltaçının baltası, tazının xaltası olmalıdır. Yoxdursa, deməli, nəşə yerində deyil, yarımçıqlıq var, dünyanın düzəni, sahmanı pozulub.

“Vəfalı at” nağılında deyilir: “Qabağına bir örtülü xalça, bir də açıq xalça çıxdı. Örtülü xalçanı açdı, açıq xalçanı örtüdü. Bir az gedəndən sonra qabağına bir örtülü qapı, bir açıq qapı çıxdı, örtülü qapını açdı, açıq qapını örtüdü. Sonra qabağına bir at, bir it çıxdı. Atın qabağında sümük, itin qabağında ot var idi. Sümüyü götürüb itin qabağına, otu da götürüb atın qabağına qoydu” (8, s. 190).

Əslində situasiya eynidir: tası yox hamamçı, baltası yox baltaçı, xaltası yox tazı ilə açıq, örtülü xalçanın, qapının, qabağında sümük olan atın, ot olan itin fərqi yoxdur. Həyatın qanunları pozulub, nələrsə öz yerində olmadığından anormallıq yaranıb.

Fərq bir məsələdədir – başlanğıcda vəziyyət aradan qaldırılmır (hamamçı tassız, baltaçı baltasız, tazı xaltasız qalır). Hadisələrin cərəyanı mərhələsində isə qəhrəman “meydanın ortasındadır”, hər kəsə öz yerini göstərmək gücündədir (örtülü xalçanı, qapını açır, atın qabağına ot, itin qabağına sümük qoyur).

Göründüyü kimi, qəlib tiplərinin işlənmə yerini (girişdə, hadisələrin cərəyanı mərhələsində, sonluqda) mətnin özü “formalaşdırır”. Bu yönümdən qəlib tipləri:

- Giriş üçün;

- Hadisələrin cərəyanı mərhələsi üçün;

- Sonluq üçün fərqlidir, bu fərqlilik də onların funksiyası ilə əlaqəlidir.

Nağıllar üçün ənənəvi başlanğıclardan biri belədir: “Sizə hardan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, hürməyən itlərdən, ulaşmayan çaqqallardan, çox danışanlardan, dilli arvadlardan...”.

Verilən bu xəbər – bədii informasiya iki qütbü reallaşdırır:

1. Az danışanlar, qaradınməzlər, hürməyən itlər, ulaşmayan çaqqallar (anormallıq “az”la ifadə olunur);

2. Çox danışanlardan, dilli arvadlardan (anormallıq “çox”la ifadə olunur).

Əks-qütblər (az danışan, qaradınməz – çox danışan, dilli, hürməyə – çox hürən, ulaşmayan – çox ulaşan) kəskin ziddiyyətlərə, gərgin konfliktə şərait yaradır.

Türkmən nağılı “Cahan pəhləvan”ın başlanğıcında əks qütblər bu cür təqdim olunur: “Biri vardı, biri yoxdu, qədim zamanda bir padşah vardı. Padşahın oğlu yox, qızı çox idi” (8, s. 72). Əks qütblərdən cərgələr yaranır:

- Vardı-yoxdu (biri vardı, biri yoxdu);

- Oğul-qız (padşahın oğlu, qızı);

- Yox-çox (Padşahın oğlu yox, qızı çox idi). Deməli, nağıldakı hadisələrin yox ilə çox arasında davam edəcəyi xəbər verilir.

Bəzi qəlib tipləri formal cəhətdən fərqli görsənir: “Qədim-qədim zamanda, keçmişimiz ötəndə, indimiz olmayanda, çaylar axmayanda, otlar bitməyəndə...” (Tatar nağılı “Qızıl toyuq”, 8, s. 121). Əks qütbləri mətnin məntiqi bərpa edir: Çaylar axmayanda-axanda, otlar bitməyəndə-bitəndə.

Tədqiqatlarda başlanğıc, medial, final formullarından bəhs olunur (6, s. 233). Göründüyü kimi, başlanğıc formullarında əks qütbləri reallaşdırmaqla əsas mətndəki gərgin konfliktə zəmin yaradılır. Final formulları üçün isə göydən üç alma düşməyi və arzu-murada yetmək informasiyaları daha səciyyəvidir. Arzu, murada yetmək müxtəlif şəkillərdə xəbər verilir. “Çarıyar ələm” türkmən nağılı belə bitir: “Dövrən oldu Çarıyar Ələmin. Onun padşahlığı dövründə aclar çörək, lütlər isə paltar tapdılar” (8, s. 93). Final formulun məntiqi aydındır: Çarıyar Ələmin arzusu padşah olmaq idi. “Dövrən oldu Çarıyar Ələmin” – yəni o, padşah oldu, arzusuna yetdi. Aclar çörək, lütlər paltar arzusunda idilər – Çarıyar Ələmin padşahlığı ilə onlar da arzularına yetdilər.

Mətnlərdə final formulların iki tipi dominantlıq təşkil edir: arzu-murada çatmağın fərqli formalarda təqdimi, göydən üç almanın düşməyinin fərqli formalarda təqdimi.

Göründüyü kimi, başlanğıc formullarda, əsasən, əks qütblərin təqdimi ilə əsas mətndəki konfliktlərə işarə vurulur, hadisələrin cərəyanı əsas mətndə reallaşır, final formullarında nikbin ovqat yaradılır. Bu da başlanğıc və final formullarının mahiyyətinə çevrilir. Əsas mətndə işlədilən ənənəvi formulların funksiyası isə fərqlidir.

M.H.Təhmasib onları ənənəvi nağıl ifadələri adlandırır, pişrovun işlədilməsini dinləyicini fantaziya, xəyal aləminə aparmağa zəmin yaratmaqla əlaqələndirir (7, s. 60). P.Əfəndiyev də pişrovun işlənmə yerindən söz açır (5, s. 227).

“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nda isə pişrov mətnləri ayrıca olaraq verilmişdir (4, s. 561-562). Həmin mətnləri təkərləmə kimi adlandıran O.Əliyevin fikrincə, əgər təkərləmə bir qisim nağıllarda işlənirsə, ənənəvi nağıl formulları müxtəlif hadisələrdə, məqamlarda sıx-sıx işlənir (6, s. 233).

Dilçilikdə nitq yarlıqlarından (etiketlərindən) danışılarda onlar işlənmə yerlərinə görə də adlandırılırlar. Bu yönümdən görüş yarlıqları – başlanğıc formulları, ayrılıq yarlıqları – final formulları, söhbətdaxili yarlıqlar mətniçi formulları ilə paralellik təşkil edir. Bu müstəvidə ənənəvi formulları nağıl yarlıqları kimi də adlandırma bilərik. Bu halda nağılların poetik strukturu öz elementləri ilə nələrdən danışmağa imkan verir? Əsas mətn, pişrov (bəzi araşdırmalarda təkərləmə), nağıl yarlıqları. Nağıl yarlıqlarının funksiyasını isə onların işlənmə yeri müəyyənləşdirir: başlıq və final, mətniçi yarlıqlar.

“Sehrli dovşan” (Türkiyə) nağılı belə başlayır: “Nağıl, nağıl matitas, qalaylandı qızıl tas, çuxura düşər çıxmaz, pır-pır edər, uçmaz... Var varanın, sür sürənin, xəbərsiz bağa girənin halı yaman demişlər”.

Başlıq yarlığı (etiketi) isə belədir: “Biri vardı, biri yoxdu, vaxtı zamanında bir padşahın üç oğlu ilə bir dənə qızı vardı” (8, s. 166). Bu parçalarda nələr vəd olunur? “Pır-pır edər, uçmaz” (və ya uçar) quşlara aiddir. Varnaq, sürmək getməklə, yolla əlaqəlidir. Xəbərsiz bağa girənin halının yaman olması öz şərhini əsas mətndə tapır. Padşahın üç oğlunun, bir qızının həyatı bunlarla əlaqələndirilir. Padşahın qızı yoxa çıxır. Sarayın bağındakı almalar oğurlanır. Xəbərsiz bağa girəni padşahın iki oğlu axtarır, ancaq tapa bilmir. Axırda kiçik oğul alma oğurlayanı axtarır: “O, gözlərini qırpmadan keşik çəkdiyi vaxt gecənin tən yarısında qanad səsi eşitdi” (8, s. 167). Başlanğıcda deyilən fikir yada düşür: pır-pır edər, uçmaz... Deməli, xəbərsiz bağa girən də pır-pır edib uçmamaqdadır. Kiçik oğul almanı caynağına alan quşu oxla vurur. Sonra padşahın oğlanları səfərə çıxırlar. Birinci, ikinci oğullar müsibətli günlər yaşayırlar. Kiçik oğul da onların ardınca yola çıxır, yolda o da ağır sınaqlardan çıxır. Yenə başlanğıcdan qısa informasiya yada düşür: “Var varanın, sür-sürənin halı yaman demişlər”. Padşahın kiçik oğlunun “halı yaman” olsa da, qardaşlarını da, qızıl quşu da, qızıl qızı da, qızıl atı da tapıb gətirir. Sonda kiçik oğul yoxa çıxmış bacısını da ata-anasına yetirir.

Final yarlıq (etiket) arzu-kama yetməyi ifadə edir: “Həmin ildən sarayın bağında bitən almanı heç kim oğurlamadı. Onlar muradlarına çatdılar, biz də onların kəramətinə” (8, s. 177).

Mətniçi yarlıqlar da bədii zamanın təqdimində mühüm rol oynayır. O.Əliyev yazır ki, bədii zaman “yol zamanına” və “hadisələr zamanına” bölünür. Yolla bağlı zaman “çox getdilər, az getdilər”, “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi” və s. formullarla ifadə edilir, zamanın qeyri-müəyyən ölçüsü göstərilir (6, s. 219).

“Sehirli dovşan” nağılında zamanın qeyri-müəyyən ölçüsünün təsvir üsullarına nəzər salaq: “Gethaget, gethaget, gecələr gündüz oldu, gündüzlər gecə oldu” (8, s. 168); “Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər, dağı-dərəni dümdüz getdilər” (8, s. 171); “Quşlar kimi uçub, külək kimi əsərək quşlar padşahının sarayına gəldilər” (8, s. 174). Obrazların təsvirinə aid yarlıqlar da yaddaqalandır: “O, qapının ağzında bir dodağı göydə, bir dodağı yerdə iki ərəb

görəndə özünə gəldi”; “Bir azdan günəş qədər parlaq, sarı saçlı, on dörd gecəlik ay, on beş günlük günəş kimi bir gözəl qız gəldi” (8, s. 171).

Qeyri-müəyyən zaman ölçüsü “Ayı pəhləvan” (özbək) nağılında “üç qız az gedib, çox gedib, neçə şəhər, neçə dərya, neçə səhra keçib axırda bir dağın ətəyinə çatdılar”; “gündən gün, aydan ay, ildən il ötdü”; “bu uşaq aynan, ilhən yox, günnən böyüyürdü” (8, s. 20) şəkildə ifadə olunur.

Bütün bunlar isə ümumtürk nağılcılıq ənənələrinin üst qatda olan, ilk baxışdan seçilən tərəfləri kimi diqqəti çəkir.

Naxçıvandan toplanmış “Qırx qönçə xanım” nağılında (1, s. 10-22) zaman ölçüsü müəyyəndir: “Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz saniyə keçdikdən sonra arvad naxoşlayır” (1, s. 10). Zamanın bu şəkildə dəqiq təqdimi, əslində, real vəziyyətdə müəyyən şübhə doğurur: doqquz saniyə söhbəti, necə deyirlər, doqquz ayın da üstünə “kölgə salır”, şübhə yaradır. Ancaq folklor düşüncəsində şübhəyə yer qalmır: bu düşüncədə uşağın bətnə düşməsindən doğulmasınacan keçən zamanın ölçüsü bir bu qədərdir. Ona görə də doqquz saniyənin tamamından “sonra arvad naxoşlayır”.

Nağılda yolla bağlı zaman “dərələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi” (1, s. 11), “Çox gedib, az gedib” (1, s. 14), “günə bir mənzil, teyri-mənazil, getha- get özlərini yetirdilər həmin qalaçığa” (1, s. 15), “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi” (1, s. 20) nağıl yarlıqları ilə ifadə edilir. Bir epizoddan digərinə keçid türk xalqlarına aid nağıllarda eyni, yaxud yaxın sintaksislə gerçəkləşir ki, bu da ənənə ilə əlaqəlidir. “Qırx qönçə xanım” nağılında həmin ənənə belə gözlənilib: “Bunlar burda qalmaqda olsun, gəl sənə xəbər verim qutudan” (1, s. 12), “bunlar burda qalsın, gəl sənə xəbər verim baş hərəmdən” (1, s. 19). Bəzən isə birinci tərəf (bunlar burda qalmaqda olsun) buraxılır, ancaq asanlıqla bərpa olunur, ikinci tərəf işlədilir: “Sizə xəbər verim qutudan” (1, s. 11).

Final yarlıq isə həm nağılın əsas mətni ilə bağlanır, həm də onun nəticəsini ifadə edir: “Qırx gün qırx gecə toy eləyib, naxırçı qızını da baş hərəm yerinə qoyub kef elədilər. Yedilər, içdilər, mətləblərinə çatdılar” (1, s. 20).

Əsas mətndən məlum olur ki, padşah münəccimlərin sözü ilə fağır naxırçı qızını almışdı. Bu səbəbdən də o vaxt toy eləməmişdi. Finaldakı qırx gün, qırx gecəlik toy onun əvəzidir. Vəzirin bacısı olan baş hərəm padşahı aldatmış, naxırçı qızının isə başına oyunlar açmışdı. Naxırçı qızının “baş hərəmin yerinə qoyulması” bütün baş verənlərin nəticəsidir.

“Beçə dərviş nağılı” pişrovla başlanır: “Ravyan, əxbar, nazılan asar, şrin şəkər, xoş göftar” (1, s. 23). Nağılda obrazlar, onların təsvirləri ənənə ilə sıx bağlıdır: “Qız nə qız, qəddi-qaməti sərv ağacı kimi. Gözləri şəhla, qaşları kaman, saçları dizlərindən, elə bir gözəl qız ki, yemə, içmə, gül camalına, xəttixalına tamaşa elə” (1, s. 42). “Qarının üst-başı o qədər cındır idi ki, çuval darı tökəydin, biri yerə düşməzdi” (1, s. 44). “Sərv qəddi-qamət”, “şəhla göz”, “ka-

man qaş”, “gül camal”, “xətti xal”, “bir çuval darı töksəydin, biri yerə düşməzd” kimi təsvirlər süjetdəki hadisələrlə üzvi surətdə bağlanır.

M.Cəfərli məhəbbət dastanlarında qarı obrazlarından danışarkən yazıb ki, bunlar müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Əsasən mənfi rolda olurlar (2, s. 196). “Sənəm Cadu” nağlında qarılardan dastan təhkiyəsinə uyğun söz açılır: “Qarı var ara vuran, qarı var ipək qarı, qarı var köpək qarı, qarı da var ki, tut qıçından at dala, ağzı harda bənd alır alsın” (1, s. 117). “Beçə dərviş nağılı”ndakı qarını da bu düzümə nağıldakı təsvirə uyğun əlavə etmək olar – qarı da var başına bir çuval darı töksən, biri də yerə düşməyən. Təsvir qarının kimliyindən xəbər verir. Hiss olunur ki, belə qarının daxili də zahiri kimidir, onun əlindən ancaq həlləm-qəlləm işlər gəlir. Mətn bu fikrin təsdiqinə, sübutuna çevrilir. Qarı əlindəki düdüyü çalan kimi yeddi div hazır olur, böyük qardaşı, sonra da Rəşidlə qızı yox edirlər. Beçə dərviş qarının cadukün olduğunu anlayır.

“Çalib-çağıran ağac” nağlında (1, s. 77-81) da obrazların təsviri diqqəti cəlb edir. Gördü ki, “bu otaqda bir dənə nazənin sənəm oturub, aya deyir, sən çıxma, mən çıxacağam, günə deyir, sən çıxma, mən çıxacağam” (1, s. 79). “Bu oğlan bir oğlandı, bir oğlandı, adam deyir, yeməyim, içməyim, xətti-xalına, gül camalına tamaşa eliyim” (1, s. 81).

“Beçə dərviş nağılı”nda qızın təsviri:

- Qız, nə qız...

- Qəddi-qaməti sərv ağacı kimi (oğlanların da bu cür təsvir edilməyi var).

- Şəhlə göz, kaman qaş, uzun saç.

- (Qız nə qız) Elə bir qız ki...

- Yemə, içmə, gül camalına, xətti xalına tamaşa elə.

“Çalib-çağıran ağac” nağlında oğlanın təsviri:

- Bu oğlan bir oğlandı...

- Yeməyim, içməyim, gül camalına, xətti xalına tamaşa eləyim (qız da bu cür təsvir edilmişdi).

Bu cür təsvirə mətnin öz “marağı” var – süjetdə oğlanın da, qızın da məxsusi yerlərini elə bu təsvirlər müəyyənləşdirir. Onların zahiri gözəllikləri, əslində daxili gözəlliklərinin üzə çıxması üçün də bir üsuldur.

“Beçə dərviş nağılı”nın finalında deyilir: “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən. Tap görüm almalar kimə çatdı” (1, s. 45).

Göydən üç almanın düşməyi final üçün ənənəvi işarədir. Nağılçı-dinləyici münasibətində almanın kimə çatması məsələsi həmişə qabardılıb. Təkcə fiziki mənada yox, həm də poetika baxımından da, elə bil, bununla nağıla nöqtə qoyulur. Yuxarıdakı mətnə almaların kimə çatması məlumdur. “Tap görüm almalar kimə çatdı?” sualı folklor mətnləri üçün xarakterikdir, “beş, beş, beş-on beş, üç-on səkkiz, iki-iyirmi. Tap görüm neçədir” kimi mətnlərlə eynilik təşkil edir.

“Cəvahirsatın Səlim” (1, s. 98-105) nağlında deyilir: “Göydən üç alma

düşdü. Biri mənim, biri sənin, biri də gendə durub istəmirəm deyənin” (1, s. 105). Burada informasiya hadisəçilik səviyyəsində gerçəkləşir. Mən-nağılçını, sən-dinləyiciləri bildirdiyi halda, “gendə durub istəmirəm deyən” hər hansı əhvalatla, hadisə ilə bağlı olan şəxsi bildirir.

“Qonağın nağılı”nda (1, s. 106-109) isə təqdimat tamam fərqlidir. “Burda nağıl qurtardı. Göydən üç alma düşdü. Hamısı da qulaq asanların” (1, s. 109). Göründüyü kimi, davranışın üç yolu gerçəkləşdi:

Birinci yol – nağılçı “insafsızlıq edir” (Almaları özünə götürür).

İkinci yol – nağılçı hamının “könlünü alır”, özünü də yaddan çıxarmır;

Üçüncü yol – nağılçı tamam “əliaçıqlıq edir” (özünə alma götürmür).

“Sənəm cadu” nağılında final həm də nağılçının adının çəkilməsi ilə xarakterikdir: “Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri İsmayılın, biri də nağıl deyənin”. Mətnə mən də, nağıl deyən də İsmayıldır.

Bəzən finalda dinləyici auditoriyasının tərkibi diqqətə çatdırılır: “Nağıl da burda qurtarır. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri eşidənlərin, biri də uşaqların” (“Kuzəçi oğlunun nağılı”). 1, s. 126.

Folklor dünyagörüşü nağılın bitməsinə, qurtarmasını çatdırmağın müxtəlif yollarını formalaşdırmışdır.

“Yaxşını, pisi haxladım, nağılı burda saxladım. Qalaçanın açarını itirdim. Kim tapsa, nağılın dalını ona danışacağam” (“Altın top”) (1, s. 161 – final yarlığı ilk əvvəl qarşıdurma qoşalığını (yaxşı-pis) təqdim edir. Nağıl mətni bütünlüklə bu qarşıdurma üzərində qurulub. Padşah oğlu Əhmədlə div oğlu Altın top anabir qardaşdırlar. Altın top Əhmədi ölümdən qurtarıb deyir: “Mən div oğluyam, sən isə bəni-adəm, ikimiz bir yerdə yaşaya bilmərik. Sən get öz atanın yanında yaşa, mən də bu qalaçada yaşayacağam. Necə ki, mən varam, sənə heç kəs toxuna bilməz” (1, s. 161). Qalaçanın açarının itməsi məsələsi ilə Altın topun bundan sonra yaşayacağı məkana münasibəti nümayiş etdirir.

Final üçün belə bir model də xarakterikdir: “Sən yüz yaşa, mən iki əlli. Hansı çoxdur, sən götür. Sən sağ, mən salamat” (1, s. 183). Maraqlı bir sıralanma yaranır: sən-mən, yüz-iki əlli. Yüzlə iki əllinin fərqi nə qədərdirsə, mətnə də sənle mən arasında da fərq o qədərdir. Yəni neçə ili götürməyinin də fərqi yoxdur. Əsas odur ki, sən də, mən də sağ-salamat olaq.

Naxçıvandan toplanmış nağıllarda başlanğıclar da müxtəlif modellərlə gerçəkləşir. Burada əsas “ağırlıq” “biri vardı, biri yoxdu” informasiyasının üzərinə düşür. “Koşabəndin nağılı”nda (1, s. 197-199) “biri vardı, biri yoxdu, Allah vardı, şəriki yoxdu” qəlib tipi başqaları üçün meyar götürülə bilər. Var olan, bir (tək) olan Allahdı, yox olan (olmayan və olmayacaq) onun şerikidi.

Göründüyü kimi, nağıl yarlıqlarının (etiketlərin) funksiyası əsas mətnlə bağlıdır. Mətn hadisəsində onların öz çəkisi vardır, ənənədə bütün bunlar modelləşdirilib.

Bütövlükdə, mətnin strukturunu onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu yönümdən də Naxçıvandan toplanmış nağılların tədqiqi geniş perspektivə

tivlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. Bakı: MBM, 2005, 269 s.
2. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 204 s.
3. Cəfərli M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: Dərslik. Bakı: ADPU nəşr., 2012, 674 s.
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. II c., Bakı: Elm, 1983, 579 s.
5. Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatı: Dərslik. Bakı: Maarif, 1981, 401 s.
6. Əliyev O. Nağıllar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə. I c., Bakı: Elm, 2004, 760 s.
7. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: 1971, 398 s.
8. Zaman zaman içində. Bakı: Yazıcı, 1993, 208 s.

Рафик Бабаев

ТЕКСТ: СТРУКТУРА, СОДЕРЖАНИЕ (на основе материалов Нахчывана)

В статье исследуются народные сказки, собранные в Нахчыванском регионе. Описывается структура текстов сказок, ставшая традиционной. Сравниваются вступления, финалы, риторические формулы в сказках разных тюркских народов, выясняются их функции использования. Автор приходит к такому выводу, что риторические формулы тесно связаны с событиями, раскрывающими содержание сказок.

Ключевые слова: сказка, вступление, финал, функция, формула.

Rafiq Babayev

TEXT: STRUCTURE, ESSENCE (on the basis of Nakhchivan materials)

Tales gathered from Nakhchivan region are investigated in the paper. The traditional structure of the tale texts is described. Introductions, finales, rhetorical formulas in fairy tales of the different Turkic people are compared; their functions of use are revealed. The author comes to such conclusion that rhetorical formulas are closely connected with the events opening the contents of fairy tales.

Key words: tale, introduction, finale, function, formula.

(Filologiya elmləri doktoru M.K.İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN YURDOĞLU-MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIQ ELMI VƏ EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN FOLKLORŞÜNASLIQ GÖRÜŞLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan folklorşünaslıq elminin ilkin yarandığı dövrlərdən bu günə kimi keçdiyi yola nəzər salınmış, onun prinsipləri, metodları, ilk dəfə folklorşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən ziyalıların fikirləri gözədən keçirilmişdir.

Bütün bunların təmsalında Eynəli bəy Sultanovun folklorşünaslıq görüşləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Eləcə də folklorun toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində görülməsi lazım olan tədbirlər haqqında E.Sultanovun dediyi fikirlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, folklor, rusdilli mətbuat, Azərbaycan folklorşünaslığı.*

Azərbaycan folklorşünaslıq elmi zəngin və geniş bir tarixi yol keçib. Onun ayrıca bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl folklorumuzun yazıya alınması və nəşrindən sonrakı mərhələ ilə bağlıdır (4, s. 3).

Azərbaycan xalqının dünya xalqları içərisində öz mədəniyyəti, xalq yaradıcılığının zənginliyi ilə həmişə öyünməyə haqqı var. Nəzərə almalıyıq ki, xalq yaradıcılığının ən qədim sahələrindən biri də şifahi poetik yaradıcılıq kimi dəyərləndirilən folklordur (12, s. 1).

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada mühüm ictimai-mədəni hadisəyə çevrilən maarifçilik hərəkatı bu bölgədə yerləşən xalqların tələyində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik yaratdı. Həmin əsrin ilk illərindən təkamül-seyrək şəkildə başlanan maarifçilik, əsrin ortalarından sistemli hal almağa, sonlarında isə ədəbi-mədəni intibaha gətirib çıxardı. Bu dövrdə mətbuat, teatr ilk qədəmlərini atır, folklorun toplanması həyata keçirilir, ədəbi tənqid formalaşırdı.

XIX əsrin 80-ci illərindən Naxçıvanda maarifçilik işinə başlayan ziyalılardan olan Eynəli bəy Sultanov həm də Tiflisdə nəşr olunan bir neçə mətbuat orqanı ilə əməkdaşlıq edirdi. Bu əməkdaşlıq E.Sultanovun sonrakı tələyində, həyatında əhəmiyyətli bir rola çevriləcəkdi. Mətbuatda müxtəlif sahələr, müxtəlif mövzular üzrə məqalələrlə çıxış edən E.Sultanovun xüsusi diqqətlə qələmə aldığı mövzulardan biri də folklorla bağlı idi.

O dövrdə folklorla bağlı xidmətlər göstərən hər bir ziyalı bu sahədə yeni bir mərhələ, yeni bir mövzu kimi ələ alınmalıdır. Bu mənada da “bizə elə gəlir ki, Azərbaycan folklorşünaslığının hər bir mərhələsinə xüsusi tədqiqat əsəri həsr etməyin vaxtı artıq çatmışdır” (15, s. 7).

Belə bir fikrə gəlməyimizin ən böyük səbəbi həm də odur ki, “folklorumuzun az-çox elmi məqsədlə toplanması XIX əsrdən başlanğıc götürür” (15, s. 7).

Bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycanda da folklorşünaslıq son dövrlərdə yaranmışdır. Xalq ədəbiyyatının kütləvi sürətdə toplanıb nəşr olunması XIX əsrin ilk dövrlərinə təsadüf etdiyindən, onu öyrənən, tədqiq edən elm də elə bu illərdə yaranmışdır (16, s. 56).

Folklorşünaslıq elmi sahəsində çalışan bir çox tədqiqatçılar da bu fikirdədirlər ki, “orta əsrlərdə bəzi folklor nümunələrinin yazıya alınması ilə başlanan Azərbaycan folklorşünaslığı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində bir elm kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir. F.Köçərli, E.Sultanov, M.Mahmudbəyov, M.Qəmərinski, H.Zərdabi, A.Sübhəverdixanov, A.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, A.Şaiq və b. o zaman folklorumuzun toplanması və öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görmüşlər” (15, s. 3).

Yuxarıda adıçəkilən maarifpərvər ziyalıların hər biri Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində çalışmaqla folklorşünaslığımızın inkişafına bu və ya digər dərəcədə xidmət göstərmişlər (15, s. 3). Bu mənada folklorşünaslıq irsinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulan şəxsiyyətlərdən biri də Eynəli bəy Sultanov idi.

O, gənc yaşlarından Naxçıvanın kəndlərini, İrəvan quberniyasını gəzib-dolaşaraq Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatını toplamaqla məşğul olmuşdur. Folklor toplayıcılığından sonra onda şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi qənaətlər, nəzəri fikirlər formalaşmışdır. Tarixi keçmişimizi, mənəvi dəyərlərimizi özündə yaşadan, həmişə tədqiqə ehtiyacı olan folklor örnəklərini sistemli, ardıcıl şəkildə öyrənməklə xalqımızın tarixinin müəyyən məqamlarını, mənəvi aləmini, o cümlədən onun düşüncə tərzini bərpa etməyin mümkün (7, s. 9) olduğunu yaxşı bilən Eynəli bəy Sultanovun o dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyəti ayrı-ayrı tədqiqatçıların nəzərindən yayınmamışdır.

E.Sultanov təkcə folklorun toplanması ilə kifayətlənmirdi, topladığı xalq ədəbiyyatı nümunələrini mətbuat orqanlarında çap etdirir, bəzilərini isə rus dilinə tərcümə edərək nəşrinə çalışır, bu zaman digər xalqlar üçün həmin folklor nümunələrinin izahını da verməyi yaddan çıxarmırdı. E.Sultanov izahlarında da diqqətli idi. Hətta nəşr etdirdiyi bir məqalədə yazırdı ki, nə qədər ki, biz Azərbaycan türklərinin el ədəbiyyatını toplamaq, qaydaya salmaq və onu yaxşı öyrənib, ondan istifadə etmək işi mütəxəssislərin əlində deyil, bu iş nə tərəqqi edəcək, nə də ondan bir xeyir görəcəyik (14, s. 24).

Göründüyü kimi, ziyalı ədib E.Sultanov folklorun bir elm səviyyəsində – folklorşünaslıq elmi səviyyəsində öyrənilməsi üçün bu işin mütəxəssislərin əlində olmasının vacibliyini qeyd edir və bildirir ki, xalq yaradıcılığının, şifahi

ədəbiyyatın toplanıb qaydaya salınması və öyrənilib istifadə edilməsi öz peşəkarının əlində olmadıqca bu işin inkişafına ümid bəsləmək olmaz.

E.Sultanov yaxşı başa düşürdü ki, yaşadığı dövrdə folklorşünaslıq elmi ilə birbaşa məşğul olan adamlar ya yoxdur, ya da çox azdır. Ona görə də məcbur olub yazırdı ki, “hal-hazırda mütəxəssis adamlarımız yox, alimlərimiz də ki, çıraqla axtarsan, tapılmazlar. Bəs nə etməli? Ayə, işi bilmərrə boşlamalı mı? Xeyr? – onu da demək olmaz. Hər necə olsa, iş görmək lazımdır” (14, s. 24). Maarifçi ədib “xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayarkən ona qayğı ilə yanaşmağı, ehtiyatlı olmağı, materialı orijinalda olduğu kimi saxlamağı və heç bir əlavəyə yol verməməyi tövsiyyə edirdi (9, s. 4).

Folklorun toplanması zamanı hər hansı bir sözün, hətta hər hansı bir hərfin deyildiyi qaydada yazıya alınmaması xalq təfəkkürünün dərin qatlarına ziyan vura bilər, fikrin düzgün anlaşılmasına gətirib çıxarardı. Bizə elə gəlir ki, hansı dövrdə toplayıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq toplayıcı söyləyicinin hər kəlməsini olduğu kimi qeydə almalı və qeydə aldığı materiallarda, nümunələrdə istər fonetik, istərsə də leksik redaktəyə yol verməməlidir. E.Sultanov uzaqgörən ziyalı kimi bunları yaxşı bilirdi və bu düşüncə ilə də bir folklorşünas kimi öz fikirlərini irəli sürürdü:

“Bu iş (xalq ədəbiyyatını toplamaq işi – E.M.) ancaq xam materialları toplamaqdan ibarət olasıdır və heç kəsin ixtiyarı olmamalıdır ki, toplanan materialları özü bəyəndiyi təhərə salsın. Bu materialları işlətmək və onlardan istifadə etmək gələcəkdəki alimlərin və mütəxəssislərin vəzifəsidir” (14, s. 24).

E.Sultanovun fikirləri sonrakı dövrdə də folklorşünaslar arasında müzakirə mövzusu olan məsələ idi. Bəzi toplayıcılar şivələrdə, leksik vahidlərdə redaktə işləri apararaq yanlışlığa yol verirdilər, indi də bu hallara rast gəlinir. “Toplayanlar geniş xalq təbəqəsi içərisinə girərək bu materialı olduğu kimi alıb yazmayırlar. Yəni hər yerin özünəməxsus bir şivəsi, bir leksikonu olduğu halda, o məhəllənin leksikonunu, ifadə şəklini, bədii görüşlərini, cümlə quruluşlarını, səslərdəki dəyişmələri tamamilə göstərmək üçün hər bir kəsdən eşidilən bu materialları söyləyən adamın söyləyişini eyni ilə zəbt etməyirlər” (17, s. 117).

Bu günün özündə də folklor toplayıcılığı sahəsində aktuallığını qoruyub saxlayan bu elmi mülahizə, təəssüf ki, nə həmin dövrdə, nə də sonrakı onilliklərdə lazımi səviyyədə diqqətə alınmamışdır (21).

Müasir folklorşünaslıq elmi bildirir ki, “Folklorun tədqiqi toplanmadan başlayır. Folklor nümunələri isə müəyyən elmi prinsiplərə əsasən yazıya alınır. Onun dilini müasirləşdirmək, dəyişmək olmaz. Çünki folklor nümunəsi məxsus olduğu xalqın şifahi yaradıcılıq ənənələrini, yarandığı yerin regional və ləhcə xüsusiyyətlərini, tarixiliyi yaşadır” (13, s. 27).

Həmin məqaləsinin davamında E.Sultanov folklorşünaslıq elmi üçün vacib olan digər məsələlərə diqqəti çəkirdi: “Bu işin tərəqqisi, yaxud xeyri ancaq yaxın, ya uzaq gələcəkdə gözlənilir; hələlikdən isə bu iş ədəbiyyatın tarixinə və

qanunlarına bələd olmayan şəxslərin əlindədir. El ədəbiyyatını toplamaq və onu öyrənmək böyük və ağır bir vəzifədir; hər adamın işi deyil” (14, s. 24).

Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, E.Sultanov birdən-birə yuxarıdakı qənaətlərə gəlməmişdir. Bir müddət toplayıcılıqla məşğul olan ziyalı bu işin əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu yaxşı dərk etmişdir. Məhz buna görə də özü üçün bu qənaətə gəlmişdir ki, toplayıcılıq hər kəsin bacaracağı bir iş deyil. Hətta E.Sultanov yaxşı bilirdi ki, folklor-xalq yaradıcılığı təkcə bədii söz və söz oyunundan ibarət deyil. Ulu əcdadlarımız öz söz xəzinələrində aşkarlandıqca göz qamaşdıracaq daş-qaşları hifz ediblər. Elə daş-qaşlar ki, onlar ədəbiyyatımızla yanaşı, tariximizdən, etnoqrafiyamızdan, adət-ənənələrimizdən və yaşayış tərzimizdən xəbər verir. Həmçinin tarixi qədim olan şifahi ədəbiyyat nümunələri bizə unudulmuş etiqadlardan, əsatiri görüşlərdən, dünya, təbiət haqqında ilk anlayışlardan, tarix elminin mühafizə edə bilmədiyi qədim yaşayış vasitələrindən, qanunlardan, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində xalqların qədim ədəbi, mədəni əlaqələrindən xəbər verir (10, s. 70).

E.Sultanov folklor nümunələrini toplayarkən, onları nəşr etdirərkən və nəşr etdiyi məqalələrində öz fikirlərini bildirərkən heç də bir folklorşünas olduğu üçün, ya da bu iddiada olduğu üçün bunları etmirdi, o, sadəcə olaraq öz xalqını maarifləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuş bir ziyalı kimi öz düşüncələrini oxucularla bölüşürdü. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz fikirlərində də E.Sultanovun bir maarifpərvər ziyalı kimi bu işə girişdiyi aydınca hiss olunur. Lakin buna baxmayaraq folklor nümunələrindən bəhs edən məqalələrində onun yürütdüyü fikirlər bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Bu da bizə imkan verir ki, E.Sultanovu maarifçi-ziyalı, yazıçı, publisist olmaqla yanaşı, folklorşünas kimi də təqdim edək.

Təsadüfi deyil ki, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qüdrət Umudov da bu cəhətə diqqəti çəkir: “Xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, həyat və təfəkkür tərzinin dəqiq öyrənilməsi üçün onun folklorunun tədqiq edilib araşdırılması çox vacibdir. Azərbaycan folklorunun tədqiqi sahəsində ilk addımlar XIX əsrin sonlarında atılmışdır. Bu dövrdə Qafqazda çıxan rus mətbuatında rus şərqşünaslarının Azərbaycan folkloru haqqında bəzi fikirlər söylədiyi məlumdur. İnqilab-qədərki folklorşünaslığımızda E.Sultanov, M.Mahmudbəyov, H.Zərdabi, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, A.Şaiq, M.Şahmurov, Ə.Ağayev, T.Bayramalibəyov kimi görkəmli ədib və maarifçilərin xalq yaradıcılığı haqqında irəli sürdükləri nəzəri mülahizələri, dövrü mətbuatda çıxan məqalələri bu gün də öz elmi dəyərini itirməmişdir” (15, s. 42-43).

Tədqiqatçı E.Sultanovun folklorşünaslıq fəaliyyətində həm də ona görə bu cür sıralamaya ehtiyac duyurdu ki, “Sultanov dəfələrlə mətbuatda çıxış edərək şifahi ədəbiyyatın bütün materiallarını toplamağı təkid və tələb edirdi. O, yaxşı hiss edirdi ki, zaman gələcək şifahi ədəbiyyat sahəsində mühüm işlər görülməkdir” (8, s. 4).

Yusif Vəzir Cəmənzməninli də məqalələrində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir və bildirirdi ki, folkloru yalnız toplamaqla kifayətlənmək olmaz, bu zəngin xalq irsini həm də tədqiqata cəlb etmək, dərinədən təhlil edib öyrənmək və bunu ümumxalq işinə çevirmək lazımdır (2, s. 80-81).

E.Sultanovun folklorşünaslıq görüşlərindən bəhs edərkən bir məqama toxunmağı da vacib sayırıq. Belə ki, o, məqalələrinin birində Azərbaycan atalar sözlərini rusdilli oxuculara çatdırır və bu zaman bəzi anlaşılmaz ifadələr, həmçinin atalar sözlərinin sadəcə yarandığı dildə anlaşılaçaq olan məqamları haqqında da qeydlər verirdi: “Mənim təqdim etdiyim materialın etnoqrafik baxımdan maraqlılığı məsələsinə gəlcə, deməliyəm ki, azərbaycanlıların atalar sözləri daxili mənası ilə yanaşı, rus oxucusu üçün az məlum olan tərəfini, öz xalqının xarici cəhətini də çox gözəl və doğru təsvir edir” (18, s. 4).

Bu cür bitkin qənaətə gəlmək üçün uzun müddət folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, eləcə də atalar sözlərinə yaxşı bələd olmaq, onların qruplaşması sistemini bilmək lazımdır. Buna dayanaraq fikrimizin davamı kimi E.Sultanovun folklor nümunələrindən bəhs edən məqalələrindəki hər bir cümləni folklorşünaslıq elmi üçün bitkin qənaət kimi nəzərə almalıyıq.

“Folklor nümunələrinə mühüm diqqət verən E.Sultanov göstərirdi ki, onlar xalqın gündəlik həyatına bu və ya digər baxışı ifadə edirlər (11, s. 164). “Mənim topladığım tatar (Azərbaycan – A.M.) atalar sözlərində bir sıra hallarda həmin xalqın həyata bu və ya digər baxışını səciyyələndirən tam müdrik fikirlər silsiləsinə təsadüf olunur” (20, s. 4).

E.Sultanov nə qədər ki, imkan var, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin toplanması və nəşrini, öyrənilib təbliğ edilməsini tövsiyyə edirdi: “E.Sultanov dəfələrlə mətbuatda çıxış edərək, şifahi ədəbiyyatın bütün materiallarını toplamağı təkidlə tələb edirdi. E.Sultanov xalq ədəbiyyatının toplanmasında müəyyən elmi prinsipləri də nəzərə alırdı. O, çox yaxşı bilirdi ki, gələcəkdə şifahi ədəbiyyat sahəsində çox mühüm işlər görülməkdir” (9, s. 4).

Eynəli bəy Sultanov haqqında deyilmiş bu fikirlərin özü də təsdiq edir ki, o, “şifahi xalq ədəbiyyatını diqqətlə öyrənən yazıçılarımızdan biridir” (9, s. 4).

Folkloru dərinədən öyrənən fədakar ziyalının bu sahədəki fəaliyyəti dövrünün digər qabaqcıl ziyalılarına da böyük təsir göstərmiş, onların bu xeyirxah işə maraq göstərmələrinə səbəb olmuşdur. E.Sultanovun nəcib fəaliyyəti F.Köçərlinin diqqətini cəlb etmiş, buna görə də onlar ardıcıl surətdə (1886-cı ildən 1913-cü ilə qədər) məktublaşmış, fikir mübadiləsi etmişlər. F.Köçərli E.Sultanovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir (9, s. 4).

Bu məktublaşmalar heç də təsadüfi xarakter daşıyırdı. Ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yeri olan Firudin bəy Köçərli yaxşı bilirdi ki, E.Sultanov xalqımızın qəlbinə yol tapan, onun sevinc və kədərini tərənnüm edən ustad aşıqlarımızın əsərləri ilə yanaşı olaraq, atalar sözü və məsəlləri, sayaçı sözləri müntəzəm olaraq toplamış, qaydaya salmışdır (9, s. 4).

E.Sultanov şifahi xalq yaradıcılığını yalnız azərbaycanlı oxucular arasın-

da deyil, rusdilli oxucular arasında da böyük ehtirasla təbliğ edirdi. Ardıcıl olaraq “Novoye obozreniye”nin, “Kafkaz”ın və rus dilində nəşr olunan digər mətbuat orqanlarının səhifələrində rusdilli oxucuları Azərbaycan xalqının tarixi, etnoqrafiyası, çoxəsrlik mədəni-mənəvi irsi-folkloru ilə tanış edən məqalələrlə çıxış edirdi. “Xalq müdrikliyi nümunələri” adlı məqaləsini də görkəmli publisist məhz bu niyyətlə qələmə almışdı. Həmin məqalədə yazıçı tərəfindən çoxlu atalar sözü və zərbi-məsəl misal gətirilirdi (18, s. 4).

E.Sultanovun atalar sözləri barəsində də özünəməxsus görüşləri, düşüncələri vardır. Hələ müasir folklorşünaslıq elminin atalar sözləri ilə bağlı tərtib olunmuş kitablarında bölgülər aparılmamışdan əvvəl E.Sultanov bu barədə öz öncüllüyünü ortaya qoymuşdur. Topladığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini rusdilli mətbuat orqanlarında nəşr etdirərkən o, rus oxucularına xalq ədəbiyyatının bu zəngin fikirlərlə dolu bu janrı haqqında ətraflı məlumat verməyə çalışır, atalar sözlərini qruplaşdırırdı: “Azərbaycan xalq hikmətinin nümunələri” adlı məqaləsində görkəmli ziyalı atalar sözlərini 6 qrupa bölür: kəndli həyatına aid, qadınlara aid, bəy və xanlara aid, heyvanlara aid və hüquqi xarakter daşıyanlar (9, s. 4).

Digər folklorşünas alim Paşa Əfəndiyev özünün doktorluq dissertasiyasında bu məqama geniş şəkildə aydınlıq gətirmişdir. O, E.Sultanovun topladığı atalar sözlərindən danışarkən qeyd edir ki, haqqında bəhs etdiyimiz nümunələr aşağıdakı mövzular üzrə verilmişdir: Allah haqqında olan atalar sözləri, kənd həyatı ilə əlaqədar yaranan atalar sözləri, heyvanlar haqqında, yuxarı siniflər haqqında, qadınların vəziyyəti, ümumi xarakterli atalar sözləri (3, s. 34).

Onu da unutmamalıyıq ki, sonrakı dövrlərdə bu sahədə həyata keçirilən tədqiqatlarda atalar sözlərinin qruplara bölünməsi, qruplara ayrılması istiqamətində görkəmli ədibin fikirləri, bölgüsü müəyyən fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

“Folklor böyük əhəmiyyət verən E.Sultanov göstərirdi ki, şifahi ədəbiyyat nümunələri praktiki həyata xalqın bu və ya digər münasibətini ifadə edirlər. Folklor ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq, zülmün, istismarın qəti inkarı və s. müsbət, mütərəqqi cəhətlər E.Sultanovun diqqətini daha çox cəlb edirdi” (5, s. 13-14).

Folklorun toplanması işinə peşəkarcasına yanaşan E.Sultanov topladığı şifahi ədəbiyyat nümunələrində xalqın zəngin müşahidəsini, bədii təxəyyülünü əsas görürdü. “Folklor nümunələri arasında xalqın çoxəsrlik təcrübəsini, bədii idrakını görən E.Sultanov xalqa, xalq ideallarına möhkəm bağlı idi. O, xalq sənətkarları ilə müntəzəm əlaqə saxlayır, onlarla oturub-durmaqdan yorulmurdu” (6, s. 62).

E.Sultanovun özü də təsdiq edir ki, o, çox zaman xalqın zəngin təcrübəyə malik ağsaqqalları ilə oturub-durur, onların fikirlərinə həssaslıqla qulaq asır: “Mən tamamilə savadsız olan, lakin həyat hadisələrinə həssaslıqla yanaşan sadə adamların fikirlərini həmişə yüksək qiymətləndirirəm. Onlar adamların danışır-

ğına diqqətlə qulaq asır, dərk etmədiklərini dönə-dönə soruşur, eşitdiklərini diqqətlə ölçüb-biçir, özləri üçün nəticə çıxarır, yeri gəldikdə isə onlardan cəsarətlə istifadə etməkdən çəkinmirlər” (19, s. 4).

Eynəli bəy Sultanovun bəzi folklorşünaslıq görüşləri onun həqiqi bir ziyalı olmaqla yanaşı, elmi əsaslara dayanan, elmi əhəmiyyəti ilə bu gün də seçilən, folklorşünaslıq elmi üçün önəmli ziyalı olduğunu da ortaya qoyur. Bu mənada E.Sultanov həqiqi bir folklorşünas idi. Həm də ilk Azərbaycan folklorşünaslarından biri. Buna görə də təkcə Eynəli bəy Sultanov deyil, o dövrdə bu cür fədakar fəaliyyətlə məşğul olan, folklorun toplanması işində milli mövqedə dayanaraq canıyananlıq göstərən hər bir ziyalını tədqiqata cəlb etməli, öyrənməliyik.

E.Sultanovun folklorşünaslıq elmi üçün əhəmiyyətli fəaliyyəti ilə yanaşı, ayrı-ayrı məqalələrindəki fikirlərini incələyəndən sonra nəticə olaraq bu qənaətə gəlirsən ki, folklor materiallarını toplayıb yazıya almış Eynəli Sultanov sözün bütün mənalarında, milli folklorşünaslığın ilk cəfəkeş yaradıcılarından biri kimi xatırlanmalıdır (1, s. 4).

Folklorşünaslıq elmində bu gün də müzakirə və mübahisə mövzusu olan, qəbul edilmiş əsas nəzəri və praktik metodların, prinsiplərin bir çoxuna Eynəli bəy Sultanovun fəaliyyətində, məqalələrində rast gəlməyimiz onun folklorşünaslıq irsinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev R. Naxçıvan folkloru: Bəşərilik, türklük, regionallıq. Bakı: Elm, 2008, 144 s.
2. Çəmənəminli Y.V. Folklor yolunda / Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1977, 328 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi: filologiya elm. dok. dis. Bakı, 1973, 389 s.
4. Əliyeva X. Məhəmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı: Nurlan, 2009, 156 s.
5. Feyzullayeva A. Maarif carçıları. Bakı: Maarif, 1988, 100 s.
6. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
7. İsmayıl M. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
8. Maqsudov İ. E.Sultanov və xalq ədəbiyyatı. “Şərq qapısı” qəz., Naxçıvan, 1959, 7 aprel.
9. Maqsudov İ. Xalq yaradıcılığını məhəbbətlə tədqiq edən yazıçı. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 1960, 21 avqust.
10. Məmməd C. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Çinar-çap, 2003, 360 s.
11. Mişiyev A. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905-ci illər). Tiflis: Qanatileba nəşriyyatı, 1987, 320 s.
12. “Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi

haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı.
“Şərq qapısı” qəz., Naxçıvan, 2009, 10 fevral.

13. Səfərov Y.S. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: Elm, 2005, 240 s.
14. Sultanov E. El ədəbiyyatı // Dan yıldızı, Tiflis, 1927, № 9, s. 24.
15. Umudov Q. Folklorşünaslığımızın tarixindən. Bakı: Təbib, 1995, 111 s.
16. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
17. Zeynallı H. Azərbaycanda el ədəbiyyatı / Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 117 s.
18. Султанов Э. Образчики азербайджанской народной мудрости. Газ. «Кавказ», Tiflis, 1892, 17 may, № 247.
19. Султанов Э. Татарские пословицы. Газ. «Закавказская речь», Tiflis, 1915, 22 may, № 100.
20. Султанов Э. Татарские пословицы. Газ. «Новое обозрение», Tiflis, 1891, 05 sentyabr, № 2547.
21. <http://www.meqale.lit.az/folklor2.php>

Эльхан Мамедов

НАУКА ФОЛЬКЛОРИСТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ВЗГЛЯДЫ ЭЙНАЛИ БЕЯ СУЛТАНОВА НА ФОЛЬКЛОР

В статье автором охвачены работы по исследованию народного творчества с самого начала до наших дней. Проанализированы научные принципы, методы исследования Эйнали Султанова, а так же работы других исследователей. Подробно описано, как собирать, исследовать и издавать устное народное творчество.

Ключевые слова: *Эйнали бей Султанов, фольклор, фольклористика в Азербайджане.*

Elkhan Mammadov

STUDY OF FOLKLORE IN AZERBAIJAN AND EYNALI BEY SULTANOV'S OPINIONS ABOUT THE TOPIC

In this paper the author has covered works in the field of folklore research from the beginning up to now. Scientific principles, methods of research of Eynali Sultanov and also works of other researchers are considered. It is in detail described how to collect, investigate and publish folklore samples.

Key words: *Eynali bey Sultanov, folklore, study of folklore in Azerbaijan.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN CƏFAKEŞİ: KƏRBƏLAYI BAXŞƏLİ

Məqalədə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişaf yoluna milli prizmadan yanaşılmış, yeni sənədlər əsasında onun formalaşması və inkişafı məsələləri araşdırılmışdır. Yerli ziyalılardan, xüsusilə də bu sahədə Kərbəlayı Baxşəlinin rolu ilə bağlı əldə olunmuş yeni materiallar əsas götürülməklə maraqlı faktlar ortaya çıxarılmış, elmi qənaətlər əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Kərbəlayı Baxşəli, incəsənət, musiqi, muğam, azançı.

Naxçıvan musiqi mədəniyyəti Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz, ayrılmaz tərkib hissəsidir. Naxçıvan diyarı öz alimləri, şairləri, rəssamları ilə yanaşı, xalq sənətkarları, musiqiçiləri və incəsənət xadimləri ilə də dünyada tanınmışdır. Burada bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində, o cümlədən musiqi yaradıcılığı sahəsində də qiymətli sənət əsərləri yaranmışdır. Əldə olan sənət nümunələri Naxçıvan musiqi mədəniyyətini, ilk növbədə, musiqi mədəniyyətinə ifaçılıq yaradıcılığının təməlini araşdıranlar, tədqiq edənlər üçün zəngin material mənbəyinə çevrilmişdir.

Milli musiqimizin cəfakəşləri ta qədimdən günümüzədək öz əsərlərində, ifalarında tarixi hadisələri, xalq qəhrəmanlarını, onların göstərdikləri igidlikləri, yaşadıkları dövrü, xalq ruhunu oxşayan gözəl çalarlarla daha da zənginləşdirməklə doğma diyarın təbii gözəlliyini vəsf etmişlər. Bu gün həmin musiqilər bizə müxtəlif dövrlər haqqında məlumat verməklə musiqinin nə dərəcədə güclü, füsunkar, seyrli bir qüvvəyə malik olduğunu nümayiş etdirir.

XVIII yüzillikdə musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan, dövrünün ən istedadlı müğənnilərdən sayılan, incə, səlis, həzin və məlahətli səsi olan, dinləyiciləri məftun edən Səttarın (Səttar İran Şahı Məmməd Mirzənin sarayında xanəndəlik etmiş, 1844-cü ildə Naxçıvana köçmüş və burada fəaliyyət göstərmişdir) Naxçıvanda yaşayıb xanəndəlik etməsi bu bölgədə

peşəkar musiqinin daha da inkişaf etməsinə təməl daşı olmaqla, o dövrdə buranın musiqi mərkəzlərindən biri olmasına zəmin yaratmışdır. O dövrdə İrandan Süleyman xan tərəfindən Naxçıvana gətirilən xanəndə Cəfəri də burada uzun illər yaşayıb və xanəndəlik edir. Göründüyü kimi, XVIII və XIX yüzilliklərdə Naxçıvanın musiqi məclislərində yerli musiqiçilərlə yanaşı, Cənubi Azərbaycanın məşhur xanəndələri iştirak edir. Bu cür görkəmli müğənnilərin Naxçıvanda fəaliyyət göstərməsi, sözsüz ki, burada muğam ifaçılarının yetişməsinə səbəb olmaya bilməzdi. Bu tarixi həqiqətlərə istinadən demək olar ki, XIX yüzillik Naxçıvanın musiqi mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm mərhələ olmuş və bu ərazidə musiqinin güclü inkişafına təkan vermişdir (5, s. 121-122).

Naxçıvanın musiqi xadimləri, onların yaradıcılıqları haqqında tədqiqat apararkən aydın olur ki, bu musiqiçilər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaşayıb-yaratdıqlarından öz dövrlərində mövcud olan tələblərin təsirinə düşmüş, eyni zamanda xalq musiqisinin, muğamların sirlərinə dərinlən yiyələnmiş, o dövrdə geniş yayılmış muğam məclislərində iştirak edərək xalq arasında muğamın təbliğinə böyük əhəmiyyət verməklə özlərinin ifaçılıq, yaradıcılıq bacarıqlarını da inkişaf etdirmiş və xalq musiqisinin biliciləri kimi şöhrət tapmışlar. Bu gün xalq mahnı ənənələrinin yaşadılması məhz həmin musiqiçilərin mənalı əməyinin bəhrəsidir. Muğam sənətinin mahir biliciləri, istedadlı ifaçıları, yorulmaz təbliğatçıları az olmamış, hazırda da az deyildir. Məlumdur ki, klassik musiqimizin aparıcı qollarından biri olan muğam sənəti şifahi ənənəyə əsaslanan Azərbaycan professional musiqisinin əsas janrıdır.

Musiqi irsimizdə geniş inkişaf etmiş muğam sənəti hazırda milli musiqili-poetik incəsənətinin əsas sahəsi kimi üç növdə təşəkkül tapmışdır: 1. Muğam dəstgahları; 2. Kiçik formalı muğamlar; 3. Zərb-muğamları. Hər üç muğam janrı haqqında ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən araşdırmalar aparılmış, ... onların mənşəyi və kompozisiya-quruluş xüsusiyyətləri ətraflı və geniş formada tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanda muğamların öyrənilməsi sahəsində iki dövr mövcuddur: qədim və müasir dövrlər (7, s. 6-7).

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilə qədər Naxçıvanda muğam məclisləri geniş yayılmağa başlamışdır. O dövrlərdə musiqiyə və muğam sənətinə maraq göstərən muğamsevərlər sənətin sirlərinə yiyələnmək üçün bu məclislərin daimi iştirakçıları olmuşdular. Bu da onu göstərir ki, naxçıvanlılar qədim zamanlardan muğam sənətinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmış, onu dərinlən dərk edib yüksək qiymətləndirmişlər. Naxçıvan musiqiçiləri peşəkar bəstəkarların əsərlərini öyrənməyə can atmış, XX əsrin ilk illərindən başlayaraq burada fəaliyyət göstərən musiqiçilər həm solo, həm şərq üçlüklərinin, həm də müxtəlif tərkibli ansambl və orkestr kollektivlərinin ifaçıları kimi öz məharətləri, istedadları ilə xalq arasında tanınmışdılar. Şərq üçlüklərinin ifası Naxçıvanın musiqi məclislərində, əsasən də toy məclislərində olmuşdur. Şərq üçlüklərinin əsas xidməti ondan ibarət idi ki, onlar istər toy məclislərində, istərsə də konsert salonlarında bayağı musiqiləri deyil, xalq mahnı və rəqslərimizin, muğamlarımızın əsl mə-

nada təbliğatçıları rolunu oynayırdılar. Onlar özlərinin hər bir çıxışlarında məsuliyyət hiss etməklə, toy məclislərindən əvvəl (sanki geniş konsert salonunda çıxış etmək üçün) bir yerə yığılıb məşq edərtilər. Bu da ifaçıların milli musiqimizə vurğunluğundan, öz sənətlərinə bağlılığından, sənətə olan məhəbbətlərindən, məsuliyyətlərindən, təvazökarlıqlarından və xalq kütləsinin musiqiyə olan məftunluqlarından irəli gəlirdi. Muğamların, xalq mahnılarının və rəqslərinin bu gün də ifa edilməsi və sevilərək davamlı surətdə təbliğ olunması məhz şərq üçlüklərinin xidmətlərinin nəticəsidir.

“1920-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanda musiqi həvəskarı kimi tanınan Süleyman Süleymanov cümə günləri xanəndələrin məclisini keçirərdi. Burada məşhur Naxçıvan xanəndələri Məşədi Əsəd, Həsənqulu, Məşədi Həsən, Məşədi İsmayıl, İdris Nağıyev, Əliş Xoşkeşinli, Kərbəlayı Baxşəli və başqaları iştirak edərtilər. Şərq üçlüyünün müşayiəti ilə onlar əsasən muğam dəstgahlarını oxuyardılar. Xanəndələrin eyni məclisdə oxumaları, bir növ “sənət yarışı” xüsusiyyətini daşıyaraq muğam sənətini inkişaf etdirmək məqsədinə xidmət edirdilər...” (6, s. 140).

Yuxarıda adları qeyd olunan muğam ustaları arasında Kərbəlayı Baxşəli Əliyev yüksək ifa tərzinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Əldə olunan mənbələrdən məlum olur ki, Kərbəlayı Baxşəlinin geniş diapazonla malik ecəzkar və heyranedici bir səs tembri olmuşdur (4, s. 31). O, həm zil, həm də bəm notlarda zəngulələr və xallar vurardı. Onun oxuduğu “Şur”, “Segah”, “Segah-Zabul”, “Rast”, “Çahargah”, “Simayi-Şəms” muğamları, “Heyratı” ritmik muğamı, “Apardı sellər Saranı” və bir çox xalq mahnıları dinləyicilər tərəfindən hərarətlə qarşılanardı (3, s. 14). Onun repertuarında Məhəmməd Tağı Sidqinin qəzəlləri xüsusi yer tutardı (1, s. 141). “Kərbəlayı Baxşəli Əliyev 1866-cı ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açmış, gənc yaşlarından xanəndəlik etməyə başlamışdır. Kərbəlayı Baxşəli nəinki Naxçıvan miqyasında, hətta Qafqazda tanınmış muğam ifaçılarından olmuşdur. 1905-ci ildə Tiflisdə onun ifasında “Şur”, “Segah” muğamları lentə alınaraq vala köçürülmüşdür” (5, s. 121-122). Həmin val son illərdə oğlu Arif tərəfindən qorunub saxlanılırdı.

Professor Məmməd Cəfər Cəfərov isə yazırdı: “Cavanlıqda o da çörəkçi əmələsi imiş. Çox gözəl səsi olduğundan sonra bu sənəti atıb xanəndəlik etmiş, ancaq nə səbəbdənsə ziyarətə gedəndən sonra xanəndəliyi qoymuşdu yerə (“Naxçıvanda təkcə bir xanəndəliklə dolanmaq çətin imiş”). İndi namaz qılır, oruc tutur, vaxtı olanda məscidə də gedirdi. Xanəndəliyi azançılıqla əvəz etmişdi. Pulsuz, təmənnəsiz səhər, günorta və axşamüstü (ilkindi çağı) bazar məscidinin minarəsində azan verməyi “savab bir iş” kimi öhdəsinə götürmüşdü. Ürəkdən gələn fəvqəladə səsi olduğundan və muğamatı da çox yaxşı bildiyindən o, minarəyə çıxıb azan verəndə bütün bazar əhli dəstə-dəstə toplaşır qulaq asar, həzz alardı. Hətta Naxçıvana göndərilən narkomlardan biri – Əsəd Axundov tapşırırmışdı ki, Kərbəlayı Baxşəli əzan verəndə ona bildirsinlər qulaq assın. Mən başqa azançıları da eşitmişəm. Kərbəlayı Baxşəlinin səsi onlara bənzə-

mirdi. O, minarədə də xanəndə idi, bir dəstgahdan başqa dəstgaha keçir, zəngülələri ilə dinləyicilərini heyran edirdi. Oxumaq onun stixiyası idi” (1, s. 140).

Əli Səbri isə Kərbəlayı Baxşəlinin minbərdən azan verməsini belə xatırlayırdı: “Ailəmiz dindar və tipik müsəlman ailəsi idi. Atam da, anam da allah adı çəkildə tır-tır əsirdilər. Onlar bütün müsəlman ayinlərini sözsüz və qeyd-şərtsiz icra edirdilər. Məsələn, orucluğu mərasimini xatırlayıram. Ayrı bəsat idi bu. Atam-anam gecələr yatmır, başlarına çərəkə qoyub elə hey dua oxuyurdular. Bizi yatmağa qoymurdular. Yadımdadır: bir Kərbəlayı Baxşəli var idi. Yaxşı azan çəkərdi. Xüsusən, səhərə yaxın. Doğrusu, onun dediklərindən bir şey anlamazdım, amma səsi gözəl və mələhətli olduğundan hər səhər damın üstünə çıxıb onun minacat çəkməsini gözlərdim. Kərbəlayı Baxşəli vaxtilə toylarda, el şənliklərində oxuyardı. Kərbəlanı ziyarət edəndən sonra qərara almışdı ki, daha toyda oxumayacaq, guya bu, günahdır, müsəlman üçün günah sayılır. Mən onun necə “Segah-zabul” oxuduğunun şahidi olmuşam və sonra-ağlım kəsəndən sonra heyfəsiləndim ki, niyə Hacı Baxşəli minacat və sinəzən oxuyur, muğamat oxumur?” (2, s. 127-128).

Bir də xalq arasında belə bir rəvayət gəzir ki, Baxşəli dostları ilə zarafat edərkən onlardan biri yerdən kiçik bir daş götürüb çırtmışığı ilə Baxşəliyə atır. Təsədüf nəticəsində həmin daş onun səs telinə toxunur. Həmin andan sonra o, xanəndəlik etmir və məsciddə təmənnəsiz əzan verir. Belə də deyirlər ki, Baxşəli Kərbəla ziyarətinə getdikdən sonra xanəndəliyi buraxmış, azan oxumağa başlamışdır.

M.C.Cəfərov Kərbəlayı Baxşəlinin çox sadə, təvazökar olduğunu da xatırlayaraq yazırdı: “Dükana gələndə əməllərdən hər hansı biri xahiş etsəydi ki, bir-iki ağız oxusun sözü yerə salmaz, keçmiş xanəndəliyini xatırlayar, ürək-dən oxuyardı. Belə hallarda dükanın qabağı dinləyicilərlə dolurdu. Kimdənsə mənim də yaxşı səsim olduğunu eşitdiyinə görə hərdən bir özü oxuyandan sonra məni də oxutdurardı. Mən də utana-utana üzümü divara çevirib oxuyardım. Muğamatdan az-çox xəbərdar olduğum onu sevindirərdi. Hər hansı havanı səhv oxuyanda məni dayandırıb özü oxuyardı, necə oxumaq lazım gəldiyini başa salardı. Qohumumuz şatır Fərəcin əksinə olaraq Kərbəlayı Baxşəli deyərdi ki, oxumaq eyib deyil, yaxşı səsi özgələrindən gizlətmək günahdır. Mən oxuduğum qəzəllərin çoxunu Kərbəlayı Baxşəlidən eşitmişdim. O, daha çox Məhəmməd Tağı Sidqinin qəzəllərini oxuyurdu:

Canan, mürəvvət eylə, günüm çox yaman keçir,
Karım həmişə naləvü-ahi-fəğan keçir.
Gül mövsümündə qonça-sifət qan olur könül,
Fəslə-bahar içində baharım xəzan keçir.

Qəribədir ki, mənim də belə qəmli qəzəllərdən xoşum gəlirdi, evi, ailəsi, uşaqları, əkin-biçini, mal-qarası, kifayət qədər gəliri, qazancı olan Kərbəlayı Baxşəli də belə qiymətli qəzəllər oxuyurdu. Mənim günəməzdə işləyən kasıb əmələ yoldaşlarım da belə qəmli qəzəllərdən zövq alırdılar...” (1, s. 140-141).

Deyilənlərə görə bir gün Naxçıvan xanlarından birinə Şuşa xanlarından birinin qızı qonaq gəlir. Həmin qızın gözəlliyi haqqında şəhərdə çox söz-söhbət getsə də, onun üzünü görmək müşkül bir işə çevrilir. Şəhərin cavanları onu görmək üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırlar, lakin onlar nə qədər çalışsalar da, bu qızı görə bilmirlər. Baxşəlinin dostları bu qızın çox gözəl olduğunu və nə qədər çalışsalar da, onu görə bilmədiklərini ona deyirlər. Baxşəli bunun çox asan bir yolla mümkün olduğunu söyləyir. Dostları ona inanmırlar. Onlar mərcələşirlər. Sən demə, Baxşəlinin bu qız haqqında məlumatı varmış. Qız gözəl olduğu kimi muğam maraqlısı imiş. Bir gün gecə saat 2-3 radələrində dostları ilə xanın evinin həndəvərində olan həyətdə gəzdikləri zaman Baxşəli “Segah” muğamını oxuyur. Qız yataqda ikən “Segah”ı eşidir. Fikirləşir ki, bu cür yanıqlı, məlahətli səslə kim belə Segah oxuyur? Çünki o, Qarabağda çox muğam dinləmiş, lakin bu cür məlahətli səsə rast gəlməmişdir. Baxşəlinin ecəzkar səsi qızın gecə köynəyində eyvana çıxmasına səbəb olur. Kərbəlayı Baxşəlinin səsinin qüdrəti haqqında söz düşəndə bu əhvalat həmişə xatırlanır.

Kərbəlayı Baxşəli elmin, maarifin, mədəniyyətin aşiqi idi. Namaz qılıb, oruc tutub, əzan verməsinə baxmayaraq, dövrünün digər möminlərinə bənzə-mirdi. Oğlanlarını, qızlarını oxutmuşdu. Ali təhsilli etmişdi. “Himayəsində olan qardaşı oğlu məktəbdən qaçdığına görə onu danışdırmırdı” (1, s. 141).

Kərbəlayı Baxşəli zəhmətkeş insan idi. Uşaqlıqdan zəhmətə alışmışdı. Yaşının ahıl çağlarında da torpaq icarəyə götürüb taxıl əkirdi, həyətdə bir-iki inək, camış və bir minik at da saxlayırdı. Bir dəyirmanı da icarəyə götürmüşdü. Şəhər erkən qalxır, mal-qaraya baş çəkir, zəmiyə gedir, ordan dəyirmanə, dəyir-mandan dükanə qaçırdı. “Azançılıq da ki, bir bəhanə idi, çünki o, bir yerdə səsi-ni iş salmasaydı, dayana bilməzdi. Bağçılar, bostançılar deyirdilər ki, onlar hər şəhər zəmisinə baş çəkməyə gələn Kərbəlayı Baxşəlinin öz-özünə oxuduğunu eşidirlər” (1, s. 141).

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf tarixində özünəməxsus yeri olan Kərbəlayı Baxşəli sənət ənənələrinin yaşadılmasında, zədəsiz, itkisiz halda sonrakı nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov M.C. Xatirələr. Bakı: Çarşoğlu, 2010, 316 s.
2. Əli Səbri. Ömürdən yarpaq düşür. Gənclik, Bakı: 1983, 168 s.
3. Kərimov R. Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti tarixindən-vokal ifaçılıq sənəti. Bakı: RS Poliqraf, 2006, 96 s.
4. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı, 1999, 123 s.
5. Qəhrəmanov Ə. İfaçılıq sənəti: təkamül yolları // Axtarışlar. Naxçıvan, 2013, № 4.
6. Qəhrəmanov Ə., Quliyeva Y. Naxçıvanda ifaçılıq sənətinin inkişafı tarixin-dən // Musiqi dünyası, Bakı, 2007, № 2.
7. Zöhrabov R. Muğam. Bakı: Azərnəşr, 1991, 219 s.

Али Кахраманов

**РАДЕТЕЛЬ НАШЕЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ:
КЕРБАЛАИ БАХШАЛИ**

В статье отражен взгляд на путь развития музыкальной культуры, через национальную призму, исследуются его формирование и вопросы развития на основе новых подходов. На основе новых полученных материалов выявлены интересные факты о роли в этой области местной интеллигенции, особенно Кербалаи Бахшали; также сделаны научные выводы.

Ключевые слова: *Кербалаи Бахшали, искусство, музыка, мугам, муэдзин.*

Ali Gahramanov

**ZEALOT OF OUR MUSICAL CULTURE:
KARBALAYI BAKHSHALI**

The opinion about development ways of musical culture through a national prism is reflected in the paper; its forming and questions of development on the basis of new approaches are investigated. On the basis of new received materials the interesting facts about a role of the local intellectuals in this field, especially the role of Karbalayi Bakhshali is revealed; scientific conclusions are also drawn.

Key words: *Karbalayi Bakhshali, art, music, mugam, muezzin.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLƏKBƏR QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elekberqasimov@mail.ru

**CALİL MƏMMƏDQULUZADƏ ADINA NAXÇIVAN DÖVLƏT
MUSİQİLİ DRAM TEATRİNİN TƏRƏQQİSİNDƏ YERLİ
MÜƏLLİFLƏRİN ROLU (1964-1990-Cİ İLLƏR)**

Məqalədə Naxçıvan Teatrının səhnəsində naxçıvanlı müəlliflərin göstərilən dövrdə tamaşaya qoyulmuş əsərləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Burada həmin tamaşaların yaradıcı heyəti barədə söhbət açılır, rejissor, rəssam, bəstəkar işi və aktyor oyunu işıqlandırılır və bəziləri geniş təhlil edilir.

Açar sözlər: *dramaturq, tamaşa, rejissor, rəssam, bəstəkar, aktyor.*

1964-cü ildə Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə olur. Teatr həmin ilin oktyabr ayında şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, üçmərtəbəli, əzəmətli binaya köçürülür. Arxitektör H.Məcidovun müəllifi olduğu bu möhtəşəm yeni teatr binası beş il ərsəyə gəlmişdir. Üçmərtəbəli lojaları və amfiteatrı ilə birlikdə 600 nəfərlik tamaşa salonu, fırlanan “dairə”yə, orkestr “xəndəyi”nə və hər cür işıq və ştanqet sisteminə malik səhnəsi, 20-dən artıq qrim otağı, dekorasiya, emalatxana və sexlər üçün geniş otaqları, böyük foyeləri olan teatrın bu yeni binası kollektivi yeni yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırır.

Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi surətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatr” statusu verilmişdir. Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı adlandırıldı.

Bu binada ilk dəfə teatrın pərdəsi “Məhsəti” tamaşası ilə açılmışdır. Adından göründüyü kimi Məhsəti Gəncəvinin həyatından bəhs edən bu mənzum pyes o zamanlar artıq istedadlı gənc şairə kimi, tanınan Kəmalə Ağayevanın dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, bir müddət sonra o, Naxçıvan Teatrının ilk ədəbi hissə müdiri təyin olunaraq 20 ildən artıq həmin vəzifədə çalışmışdır. Hələ köhnə binada məşqlərinə başlanmış tamaşanın quruluşçu rejissoru, teatra yenidən baş rejissor

təyin olunan Baxşı Qələndərli maraqlı aktyor ansamblı ilə məzmunlu quruluş verməyə nail olmuş, teatrın baş rəssamı M.Qasımov isə yeni səhnənin texniki imkanlarından məharətlə istifadə edərək baxımlı dekorlar və geyimlər vermişdi. Bəstəkar M.Ələkbərovun gözəl tamaşanın təsir qüvvəsini xeyli artırmışdı. Beş gün anşlaqla davam edən premyera tamaşalarında Naxçıvan teatrının yeni binasındakı bu ilk ərməğanı böyük hərarət və alqışlarla öz tamaşaçıları tərəfindən layiqli qiymətini aldı.

1965-ci il Naxçıvan teatrının tarixində və ümumiyyətlə, muxtar respublikanın mədəni həyatında ən unudulmaz illərdən biri olmuşdur. Həmin il iyun ayının 14-dən 21-dək respublikamızın paytaxtı – Bakıda “Naxçıvan MSSR mədəniyyət həftəsi” keçirilmişdir. Muxtar respublikanın şair və yazıçıları, musiqi kollektivləri ilə yanaşı, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı da repertuarında olan üç tamaşa ilə paytaxt ictimaiyyəti qarşısında hesabat vermişdir.

Teatr paytaxt tamaşaçılarına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində demək olar ki, hamısı yerli müəlliflərin əsərlərindən ibarət bir repertuar – Hüseyn Razinin (sonralar Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi) “Odlu diyar”, Kəmalə Ağayevanın (indi Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdcüsü) “Məhsəti” və Cəmşid Əmirovun eyniadlı povesti əsasında rejissor İ.Həmzəyevin səhnələşdirdiyi “Sahil əməliyyatı” tamaşalarını təqdim etmişdi. O dövrün mətbuatından məlum olur ki, bu tamaşalardan “Məhsəti” daha böyük müvəffəqiyyət qazanmış, ədəbi və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (3).

Həmin vaxt mətbuatda teatrın baş rejissoru əməkdar incəsənət xadimi Baxşı Qələndərini Naxçıvan teatrı üçün tapıntı adlandıran görkəmli alim və ictimai xadim, sənətşünaslıq doktoru, professor Cəfər Cəfərov yazmışdır: “... Təəccüblü deyilmidir ki, Naxçıvan teatrının indiki gəlişi Bakıya, ümumiyyətlə, ilk gəlişidir? Burada haşiyə çıxaraq deməliyik ki, qoy bu gəliş ənənəyə çevrilsin... Deyildiyi kimi, Naxçıvan teatrı köklü, əsaslı teatrdır. Burada bir çox qocaman aktyorlar vardır ki, uzun müddətdən bəri Naxçıvanla bağlıdır. 80 yaşlı İsfəndiyarlığının bu gün də Naxçıvan teatrında çalışması rəmzi mənə kəsb edir. Naxçıvanın truppasında yaxşı bir sabitlik keyfiyyəti vardır...”

Bakıya teatr yalnız o tamaşalarını gətirmişdir ki, Naxçıvanda müstəqil olaraq yaranmışdır. Bununla teatr öz qüvvəsinə əminliyini, diri və fəal bir orqanizm olduğunu nümayiş etdirmişdir. Bu tamaşalarda biz Naxçıvanın özünü görməklə bərabər, Azərbaycan teatr mədəniyyətinə xas olan ümumi cəhətləri də aydın hiss edirik... Bakıda verilən “Odlu diyar”, “Məhsəti” və “Sahil əməliyyatı” tamaşaları göstərdi ki, teatr, əsasən, doğru yoldadır, xüsusən “Məhsəti” tamaşası bizi buna inandırır... Bizim gördüyümüz “Məhsəti” göstərir ki, Qələndərli teatr üçün tam mənası ilə tapıntıdır və gələcəkdə böyük xeyir verə biləcəkdir. Ən yaxşı cəhət burasıdır ki, Qələndərlinin rejissorluğunda ciddi bir səliqə, mədəniyyət və müasirlik duyulmaqdadır” (1, s. 313-316).

İyun ayının 21-də axşam Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının yay za-

linda respublikanın və Naxçıvanın rəhbər işçilərinin də iştirakı ilə “Mədəniyyət həftəsi”nin təntənəli bağlanış mərasimi keçirilmişdir. Buradaca “Mədəniyyət həftəsi” iştirakçılarından bir qrupunun Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən fəxri adlara və Fəxri Fərmana layiq görüldüyü elan edilmişdir.

1965-ci ildə Naxçıvan teatrının Bakıya etdiyi bu ilk səfər, paytaxt tamaşaçıları qarşısında uğurlu çıxışlar, yüksək mükafatlar və tənqidi dəyərləndirmələr yaradıcı kollektivi yeni-yeni axtarışlara və nailiyyətlərə ruhlandırırdı. “Şərq qapısı” qəzetinin 1965-ci il 3 oktyabr tarixli nömrəsində teatrın direktoru, Azərbaycan SSR xalq artisti İ.Həmzəyev “Teatrımız yeni mövsüm qarşısında” adlı məqaləsində yazmışdır: “...Biz Bakıdan qayıdandan sonra Azərbaycanın rayonlarına qastrol səfərinə çıxdıq. Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Ağcabədi rayonlarında və Şuşa şəhərində olduq... Hazırda kollektivimiz özünün gözəl binasında yeni mövsümün açılışına hazırlaşır. Azərbaycanın böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə dramaturqun “Anamın kitabı” pyesini tamaşaya hazırlayırıq. Bu əsər Naxçıvan səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyulacaqdır... Biz son illərdə yerli yazıçılarla əlaqəmizi daha da möhkəmləndirmişik. Bu, işə müsbət təsir göstərir. Yeni mövsümdə Naxçıvanda yaşayan yazıçılardan bir neçəsinin əsərini tamaşaya qoymağı nəzərdə tutmuşuq...” (9).

1965-1966-cı il mövsümünə teatr yeni bir tamaşa ilə başladı. Bu, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri idi. Baxşı Qələndərlinin quruluş verdiyi bu tamaşada quruluşçu rəssam Məmməd Qasimov (sonradan Naxçıvan Muxtar Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi) rejissor fikrini tamamlamaq üçün “Anamın kitabı”nın əsas mövzusu ilə səsleşən İ.A.Krılövun “Qu, balıq və xərçəng” təmsilindən dekorasiya quruluşunda məharətlə istifadə etmişdi. Bu tamaşada əsas rolları Firuzə Əlixanova, Mirzə Ələkbərov, Əyyub Məmmədov, Yusif Haqverdiyev, Pakizə Məmmədova, Əkbər Qardaşbəyov və Məmməd Quliyev ifa edirdilər. Tamaşanın premyerası 1965-ci il oktyabrın 26-da olmuşdur (10).

Həmin mövsümdə teatr yerli müəlliflərdən Əliheydər Qənbərovun və Həsən Fətullayevin pyeslərinə də müraciət edir. 1966-cı il yanvarın 24-də göstərilən Ə.Qənbərovun “İlan yuvasında fırtına” tamaşasının quruluşçu rejissoru İbrahim Həmzəyev, quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Məmməd Məmmədov idi. Rollarda Məmməd Quliyev (fon Müllər), İldırım Cabbarov və Əkrəm Əliyev (Con), Zəroş Həmzəyeva (Meri), Xədicə Qızıyeva və Pakizə Məmmədova (Maze), Tamara Məmmədova və Zemfira Əliyeva (Anjella), İbrahim Həmzəyev (professor Rozental), Mirzə Ələkbərov (doktor Şvars), Əkbər Qardaşbəyov (general Lambert) və başqaları iştirak etmişlər.

H.Fətullayevin “Vüqarlı gözəl” tamaşası isə (rejissor İldırım Cabbarov, rəssam Məmmədəli İsmayılov) həmin il mayın 8-də ilk dəfə tamaşaçılara göstərilmişdir.

1967-ci il mayın 10-da Hüseyn İbrahimovun (sonralar xalq yazıçısı) “İtirilən sağlıq” tamaşasının premyerası olmuşdur. “Şərq qapısı” qəzetinin hə-

min ilin 20 may tarixli nömrəsindəki resenziyada qeyd olunur ki, quruluşçu rejissor Baxşı Qələndərli şən, gözəl bir tamaşa yaratmağa müvəffəq olmuşdur... Qeyd etmək lazımdır ki, aktyor kollektivi böyük-küçüklüyündən asılı olmayaraq hər bir rolu təbii oynayır, gözəl ansambl yaradır” (11). Quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Məmməd Ələkbərov (sonradan Naxçıvan MSSR Əməkdar müəllimi) olan bu tamaşada əsas rolları M.Mirişli, Z.Həmzəyeva, F.Əlixanova, Ə.Haqverdiyev, M.Quliyev, T.Məmmədova, Ə.Qardaşbəyov, P.Məmmədova və başqaları ifa etmişlər.

1968-ci ildə teatr iki yerli müəllifin əsərini tamaşaya hazırlamışdır. Bunlardan biri premyerası fevralın 3-də olmuş Hüseyn Razinin “Günəş” tamaşası, digəri isə Adil Babayevin “Yarımçıq şəkil” tamaşası idi. Repertuarda çox az bir vaxt qərar tutmuş “Günəş”in əksinə olaraq ilk peşəkar və təhsilli Azərbaycan rəssamı olan Bəhruz Kəngərlinin həyatından bəzi məqamları əks etdirən “Yarımçıq şəkil” bir neçə il səhnə ömrü yaşaya bildi. Quruluşçu rejissor B.Qələndərli “Bəhruzun həyatını yeniliyə, işığa doğru can atan insanların mübarizəsi kimi mənalandırmışdır” (12). Baş rolların ifaçıları olan Əkbər Qardaşbəyov (Bəhruz), Sofiya Hüseynova (Eteri) və İsa Musayev (Qəmküsar) təsirli oyun nümayiş etdirirdilər. Digər rollarda Yusif Haqverdiyev, Əyyub Haqverdiyev, Pakizə Məmmədova, Sürəyya Qurbanova, Aydın Şahsuvarov, Mirzə Ələkbərov, Tofiq Mövləvi, İbrahim Məmmədov və Yaqub Əliyev çıxış edirdilər. Premyerası mayın 24-də olan tamaşanın quruluşçu rəssamı Məmmədali İsmayılov, bəstəkarı isə Nəriman Məmmədov (indi xalq artisti, professor) idi.

1969-cu ildə Əliyar Yusiflinin (sonralar Naxçıvan MSSR əməkdar mədəniyyət işçisi) teatra təqdim etdiyi “Oğurlanmış məhəbbət” adlı pyesi “Səadət naminə” adı ilə tamaşaya qoyulur (rejissor B.Qələndərli, rəssam M.İsmayılov) və mayın 29-da tamaşaçılara təqdim olunur.

1969-cu ilin 14 iyulunda respublika rəhbərliyində baş vermiş dəyişiklik – Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi onun üçün doğma olan qədim Naxçıvan teatrının kollektivi tərəfindən də böyük rəğbət və ruh yüksəkliyi ilə qarşılanır. Elə həmin ilin payızından başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, teatrların da repertuar siyasətində və yaradıcı ab-havasında ciddi, qlobal dəyişikliklərə start verilir. Şübhəsiz ki, bu cür yeniləşmələrdən geridə qalmaq istəməyən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı da günün nəbzini tuta bilən tamaşaların səhnəyə gəlməsinə səy göstərirdi. 1970-ci ildən başlayaraq Avropa, dünya, klassik rus və sovet dramaturgiyasının ən gözəl nümunələri repertuara daxil edilərək teatrın səhnəsini bəzəməyə başladı. Bununla yanaşı, yerli müəlliflər də unudulmadı.

1970-ci ildə Səid Rüstəmov və Məmməd Səid Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin” musiqili komediyası rejissor B.Qələndərli və rəssam M.Qasimov tərəfindən tamaşaya qoyuldu. Əsas rolları Mirhəsən Mirişlinin, Roza Cəfərxanovanın, Sofiya Hüseynovanın, Əkbər Qardaşbəyovun, Pakizə Məmmədova-

vanın, Kazım Hüseynovun, Yusif Haqverdiyevin və başqalarının ifa etdikləri bu tamaşanın premýerası mayın 7-də olmuşdur.

Elə həmin il oktyabrın 1-də isə gənc yazıçı Ramiq Nağıyevin (indi Prezident təqaüdçüsü R.Muxtarın) “Üfüqlər qızaranda” pyesi tamaşaya qoyulur. Tamaşanın rejissoru Vəli Babayev (sonradan Azərbaycan SSR Əməkdar artisti), rəssamı Yuran Məmmədov, bəstəkarı Məmməd Ələkbərov olmuşdur. Rolları Zəroş Həməzəyeva (Qəmərxanım), Aydın Şahsuvarov (Fərac bəy), Nizami Həməzəyev (Rəşid), Sofiya Hüseynova (Vəfa), Əkbər Qardaşbəyov (Mahmud bəy), Tamara Məmmədova (Sevda), Vaqif Əsədov (Armen), Əyyub Məmmədov (redaktor), Kazım Hüseynov (məsul katib), Azad Məmmədov (qoçu), Müzəffər Səfərov (tarzən), İskəndər Abdullayev və Xəlil Hüseynov (ingilis zabitləri) ifa etmişlər (2, s. 287).

Teatr 1971-ci ildə yerli müəlliflərdən yenə də şair-dramaturq Hüseyn Razinin yaradıcılığına müraciət edərək onun tarixi-inqilabi mövzuda qələmə aldığı “Arxalı dağlar” pyesini tamaşaya hazırlayır. (Rejissor B.Qələndərli, rəssam M.Qasimov, bəstəkar M.Məmmədov). Əsas rollarda İbrahim Həməzəyev (Eldar Aslanov), İsa Musayev (İbiş bəy), Əyyub Məmmədov (Rəşid), Əyyub Haqverdiyev (Qeysərli), Tamara Məmmədova (Sədayə), Nazir Əliyev (Ayı Səfər), Vaqif Əsədov (Xanbala), Roza Cəfərxanova (Qərənfil), Məmməd Quliyev (Dəmirzadə), Kazım Hüseynov (Qaraxan) çıxış etmişlər (13). Tamaşanın premýerası mayın 10-da olmuşdur.

1972-ci ildə teatr öz ənənəsinə sadıq qalaraq daha bir yerli müəllifin, belə demək mümkündürsə, özünün ştatlı dramaturqunun əsərini tamaşaya hazırlayır. Bu, Kəmalə Ağayevanın müasir mövzuda olan lirik-psixoloji “İsmət” mənzum dramı idi. 1968-ci ildən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında təsis olunmuş yeni ştata – ədəbi hissə müdiri vəzifəsinə təyin olunan Kəmalə xanım yaradıcı heyətin potensialına yaxından bələd olduğundan və respublikanın yeni rəhbərliyinin yaradıcı ziyalılar, xüsusən də yazıçılar qarşısında qoyduğu vəzifələrə layiqincə cavab vermək istəyindən əsas ideyası məənəvi saflığa çağırış olan bu yeni pyesini hələ 1970-ci ildə teatrın Bədii Şurasına təqdim etmişdi. Təxminən il yarım sonra Respublika Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən “İsmət” əsəri Naxçıvan teatrının repertuarına daxil edildi. İyun ayının 17-də və sonrakı üç gün ərzində böyük anşlaqla keçən premýera tamaşalarından sonra “İsmət”in qazandığı uğur və şöhrət respublika mətbuatında da öz əksini tapmışdı. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas və teatrşünasları Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, İncilab Kərimov, Cabir Səfərov, Adil Babayev, Ramiz Heydər və başqaları bu əsər, həmçinin tamaşa haqqında çox dəyərli, maraqlı fikirlər yazmışdılar.

“İsmət” tamaşasının quruluşçu rejissoru Vəli Babayev, quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov idi. Bəstəkar Rəşid Məmmədov (sonralar Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdçüsü) tamaşanın ruhuna uyğun, çox gözəl, yaddaqalan, orijinal musiqi və mahnılar yazmışdı. Baş

rolu – İsmət obrazını Zəroş Həmzəyeva və Tamara Məmmədova özlərinəməxsus bir ifa ilə təqdim edirdilər. Digər rollarda İbrahim Həmzəyev (Qayacan), Əyyub Məmmədov (Xəyaləddin), Roza Cəfərxanova (Lalə), Aydın Şahsuvarov (Ziyatən), Elmira Sultanova (Gülsabah) iştirak edirdilər.

“İsmət” tamaşasının premyerasından sonra teatrın gənc rejissoru Vəli Babayev Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin göndərişilə M.Qorki adına Moskva Akademik Bədaye Teatrında baş rejissor, dünyaşöhrətli sənətkar Oleq Yefremovun yanında ikiillik yaradıcılıq təcrübəsində oldu.

Teatrın 1974-cü il repertuarında yerli müəlliflərin iki yeni əsərinə səhnə həyatı verilmişdir. Belə ki, aprel ayında Əliyar Yusiflinin “Gözüm yollarda qaldı”, dekabr ayında isə Məmmədli Tarverdiyevin “Qəmküsar” əsərləri tamaşalara təqdim olunmuşdur.

“Gözüm yollarda qaldı” tamaşasının rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Yuran Məmmədov, musiqi tərtibçisi Əkrəm Məmmədov (indi Naxçıvan Muxtar Respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisi, Prezident təqaüdçüsü) olmuş, əsas rollarda Firuzə Əlixanova (Cahan), Vəqif Əsədov (Eldəniz), Kazım Hüseynov (Nağı), Aydın Şahsuvarov və Nazir Əliyev (Heybət), İsa Musayev və Məmməd Quliyev (Aslan), Qurban Ələkbərov (Tahir), Münəvvər Əliyeva (Nataşa), Müzəffər Səfərov (Vasya) çıxış etmişlər. Tamaşanın premyerası aprelin 30-da olmuşdur.

“Qəmküsar” tamaşası yazıçı-dramaturq, 60-cı illərin əvvəlində Naxçıvan teatrının direktoru olmuş Məmmədli Tarverdiyevin bu səhnədə tamaşaya qoyulan ikinci pyesi idi. Əsər məşhur “Molla Nəsrəddin”çi, şair-publisist və teatr fədaisi Əliqulu Qəmküsara həsr olunmuşdur. Baş qəhrəmandan əlavə müəllif bir sıra tarixi şəxsiyyətləri də səhnəyə gətirmişdi. (4). Bu obrazları aktyorlardan Nazir Əliyev (Qəmküsar), Yusif Haqverdiyev (Mirzə Cəlil), İskəndər Abdullayev (Məmmədli Sidqi), İsa Musayev (Mirzalı Bəktəşi), Aydın Şahsuvarov (Nəsrullah Şeyxov), Əyyub Haqverdiyev (Molla Çakər), Tamara Məmmədova (Bilqeyis) və başqaları məharətlə yarada bilirdilər. Quruluşçu rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı M.Ələkbərov olan “Qəmküsar” tamaşasının premyerası dekabrın 14-də olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1974-cü il Naxçıvan Teatrı üçün yaddaqalan, əlamətdar illərdən olmuşdur. Məhz həmin il Azərbaycan teatrının 100 illik və Naxçıvan Muxtar Respublikası yaranmasının 50 illik yubileyləri olmuş və bu münasibətlə bütün təbəqələrdən olan fədakar adamlar, o cümlədən mədəniyyət xadimləri və qədim teatrın yaradıcı heyətindən bir qrupu Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR-in fəxri adlarına, fəxri fərmanlarına layiq görülmüşlər.

1975-ci ildə Naxçıvan teatrının tarixində yeni bir əhəmiyyətli, tarixi hadisə baş verir. C.Məmmədquluzadənin yazıldığı zamandan bu vaxta qədər səhnəyə qoyulmayan şedevri – “Dəli yığıncağı” tragikomediyası Azərbaycan teatrı tarixində ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvan səhnəsində həyata vəsiqə alır. Görkəmli rejissor Vəli Babayev böyük cəsarətlə bu əsərə müraciət edərək çox

uğurlu bir tamaşa yaratmağa nail oldu. Aktyorlardan Əkbər Qardaşbəyovun (Molla Abbas), Zemfira Əliyevanın (Pırpız Sona), İbrahim Həmzəyevin (Fazil Küleyni), Qurban Ələkbərovun (Lalbyuz) oyunları rəğbətlə qarşılanırdı. Tamaşanın rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı M.Quliyev idi. “Dəli yığıncağı”nın premyerası aprelin 19-da olmuşdur.

1976-cı ilin aprel ayında Kəmalə Ağayevanın “Məhsəti” mənzum faciəsi Baxşı Qələndərlinin rejissorluğu ilə yeni quruluşda təqdim olunmuşdur. Tamaşanın rəssamı (M.Qasimov) və bəstəkarı (M.Ələkbərov) dəyişilməsə də, aktyor heyətində cüzi dəyişikliklər olmuşdu. Bədii quruluş və musiqi, o cümlədən Z.Həmzəyeva başda olmaqla aktyorların məharətli oyunları tamaşanın ilk quruluşundakı tərəvətini təkrar nümayiş etdirmək imkanı yaradırdı. “Məhsəti”nin yeni quruluşda premyerası aprelin 30-da olmuşdur.

Həmin il dekabrın 25-də isə yazıçı-dramaturq Həsən Fətullayevin “Alınmaz qala” tamaşasının premyerası oldu. Bu tamaşanın da rejissoru B. Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Məmmədov idi. Rollarda V.Əsədov, S.Hüseynova, R.Hüseynov, N.Xuduyeva, Ə.Qardaşbəyov, Q.Ələkbərov, K.Hüseynov, E.Şeyxov, Ə.Haqverdiyev, M.Quliyev, A.Şahsuvarov, İ.Abdullayev, Q.Baxşəliyev, T.Mövləvi, Ə.Məmmədov, Y.Haqverdiyev, B. Əzizova, M. Səfərov və başqaları çıxış edirdilər (2, s. 334).

Naxçıvan teatrında yerli müəlliflərin əsərlərinin tamaşaya qoyulması baxımından 1977-ci il də məhsuldar sayıla bilər. Həmin ildə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyası, H. Razinin “Haray səsi” və R.Nağıyevin “Əgər sevirənsə” pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur.

İyunun 4-də premyerası olan “Ölülər” tamaşasının rejissoru V. Babayev, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı SSRİ xalq artisti Q.Qarayev, əsas rolların ifaçıları İskəndər Abdullayev (kefli İskəndər), Əkbər Qardaşbəyov (şeyx Nəsrullah), İbrahim Həmzəyev (hacı Həsən ağa), Zəroş Həmzəyeva (kərbəlayi Fatma), Yasəmən Ramazanova (Nazlı), Aydın Şahsuvarov (şeyx Əhməd), İbrahim Məmmədov (Mirbağır ağa) olmuşdur.

“Haray səsi”nin rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı N.Məmmədov idi. Rollarda Aydın Şahsuvarov, Vaqif Əsədov, Firuzə Əlixanova, Sofiya Hüseynova, Rövşən Hüseynov, Əyyub Məmmədov, Tofiq Mövləvi və başqaları çıxış etmişlər.

Plandankənar hazırlanaraq tamaşaçıların ixtiyarına verilmiş Ramiq Nağıyevin “Əgər sevirənsə” tamaşasının quruluşçu rejissoru Vəli Babayev, quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Nəriman Məmmədov olub. Burada Firuzə Əlixanova, Roza Cəfərxanova, Vaqif Əsədov, Qurban Ələkbərov, Məmməd Quliyev kimi aktyorlar maraqlı obrazlar yaradıblar (2, s. 340).

Teatr daha bir tarixi-inqilabi mövzulu əsərə 1978-ci ildə müraciət edir. Bu, Həmid Arzulunun “İnam” pyesi olmuşdur. B.Qələndərlinin quruluş verdiyi bu tamaşanın premyerası martın 31-də olmuşdur.

1981-ci ildə Hüseyn Cavidin “Şeyda” əsəri tamaşaya qoyulur. Tamaşa

teatrın ədəbi hissə müdirinin (K.Ağayevanın) tərcüməsilə ilk dəfə olaraq təmiz Azərbaycan dilində hazırlanmışdı. Rejissor B.Qələndərli, rəssam M.Qasımov, bəstəkar M.Məmmədov idi. Əsas rollarda Rövşən Hüseynov, Aydın Şahsuvarov, Məmməd Quliyev, Zemfira Əliyeva, İskəndər Abdullayev, Tamara Məmmədova, Yusif Haqverdiyev, Roza Cəfərxanova çıxış etmişlər. Premyera mayın 20-də olmuşdur (6).

Həmin ilin sonunda Əliyar Yusiflinin “Siz xoşbəxt yaşayın!” tamaşasını B. Qələndərli rəssam M.Qasımov, bəstəkar M. Məmmədovla birgə hazırlayır və dekabrın 21-də təhvil verir.

Dahi H.Cavidin 100 illiyi münasibətilə rejissor Vəli Babayev tərəfindən “Şeyx Sənan” faciəsi tamaşaya qoyulur. Premyerası 1982-ci il aprelin 24-də olan bu tamaşa teatr tənqidçiləri tərəfindən müsbət qarşılanmır və uğur qazanmır.

1983-cü ildə teatrda Novruz Əliyevin “Qəmli günlər” pyesi tamaşaya qoyulur. M.Ə.Sabirin həyatına həsr olunan bu tamaşaya quruluşu B.Qələndərli vermişdir. Rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı Aydın Ağasıyev olmuş, rollarda Yusif Haqverdiyev (M.Ə. Sabir), Sona Mirzəyeva (Büllurnisə), Əliqismət Ləlayev (Abbas Səhhət) və başqaları çıxış etmişlər. Premyera yanvarın 21-də olmuşdur.

May ayının 27-də isə Həmid Arzulunun daha bir əsəri – “Əlincə qalası” pyesi tamaşaya qoyulur. Rejissor V.Əsədov, rəssam M.Qasımov idi. Burada Teymurləng obrazını Aydın Şahsuvarov böyük ustalıqla canlandıra bilmişdi.

1984-cü il aprelin 30-da C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri yeni quruluşda təqdim olunmuşdur. Tamaşanın rejissoru Baxşı Qələndərli, rəssamı Məmməd Qasımov, musiqi tərtibçisi Həsənağa Qurbanov (sonralar Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi) idi. Əsas rollarda Sona Mirzəyeva, Əli Əliyev, Rövşən Hüseynov, Yusif Allahverdiyev, Həsən Ağayev, Minayə Məhərrəmov, Atlas Əsgərova və başqaları iştirak etmişlər.

Həmin il iyunun 15-də Ə.Əylislinin “Mənim nəğməkar bibim” tamaşasının premyerası oldu. Rejissoru Vaqif Əsədov, rəssamı Yuran Məmmədov, bəstəkarı Ramiz Mirişli olan bu tamaşa 1985-ci ilin martında Bakıda keçirilən Böyük Vətən müharibəsində qələbənin 40 illiyinə həsr edilmiş Respublika Teatr Festivalında uğurla nümayiş etdirilmiş və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin diplomuna layiq görülmüşdür (2, s. 380).

1985-ci ildə Naxçıvan teatrında yenə də üç yerli müəllifin əsərinə müraciət edilmişdir: Ə. Əylislinin “Qiymətli qafiyələr”, R.Muxtarın “Şəhərli kürəkən”, K.Ağayevanın “Apardı sellər Saranı” pyeslərinə.

“Qiymətli qafiyələr”in premyerası iyunun 28-də (rejissor V.Əsədov, rəssam M.Qasımov, musiqi tərtibçisi Fazil Əsədov), “Şəhərli kürəkən”in premyerası oktyabrın 26-da (rejissor V.Əsədov, rəssamı Əli Səfərov, bəstəkarı sonralar respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, dosent Əqidə Ələkbərova idi) (7), “Apardı sellər Saranı”nın premyerası isə dekabrın 13-də olmuşdur.

Burada bir maraqlı məqamı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər. “Apardı sellər Saranı” tamaşası teatrın 35 il baş rəssamı olmuş Məmməd Qasimovun son quruluşu – Naxçıvan Teatrında 99-cu, 45 illik yaradıcılığı ərzində isə 105-ci tamaşası olmuşdur. Öz ənənəsinə sadıq qalan görkəmli teatr rəssamının bu tamaşadakı işi də - zəngin və məzmunlu dekorasiya, təbii boyalarla işlənmiş və işıq effektlərilə Arpaçayın gur axınını andıran səhnənin mənzərəli arxa pərdəsi, dövrəuyğun rəngarəng geyimlər, obrazların qrimləri, əlbəşələr – tamaşaçıların diqqətini çəkir və valeh edirdi.

Tamaşada baş rolları o vaxt ali təhsilli mütəxəssislər kimi təyinatla Naxçıvan teatrında yenicə fəaliyyətə başlayan gənc aktyorlar – indi respublikanın Əməkdar artistləri Naibə Allahverdiyeva (Sara) və Oqtay Quliyev (Xançoban) ifa edir, öz obrazlarının öhdəsindən layiqincə gəlirdilər. Digər əsas rollarda Əkbər Qardaşbəyov (Soltan ata), Roza Cəfərxanova (Huri ana), Tamara Məmmədova (Banu nənə), Cəvahir Məmmədova (Qəmərgül), Əli Əliyev (Ərgünəş) və Aydın Şahsuvarov (Xaqan) çıxış edirdilər. Bəstəkar Cavanşir Quliyev (indi respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi) tamaşanın ideyasına xidmət edən orijinal musiqi və ürəyəyatımlı mahnılar bəstələmişdi. Həmin mahnıların əksəriyyəti o vaxtlar sənətdə ilk addımlarını atmaqda olan Brilyant Dadaşovanın (indi xalq artisti) və bəstəkarın səslərində yazılmışdı.

Tamaşaçılar və ədəbi tənqid tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılanan “Apardı sellər Saranı” quruluşçu rejissor, Muxtar Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi Əliqismət Lalayevin Naxçıvan Teatrındakı fəaliyyəti dövründə ən böyük yaradıcılıq uğuru hesab olunmuşdur (5).

1986-cı ildə teatrda C.Məmmədquluzadənin birpərdəli “Kişmiş oyunu” və “Kamança” pyesləri əsasında “Keçmiş günlər” adlı tamaşa hazırlanır. Premyerası aprelin 22-də olan bu tamaşanın quruluşçu rejissoru Ə.Lalayev, quruluşçu rəssamı Əli Səfərov, musiqi tərtibçisi İlyas Abdullin, məsləhətçisi İsa Həbibbəyli (indi akademik) olmuşdur.

Həmin ilin payızında teatrda daha iki kiçikhəcmli əsər – Eynəli bəy Sultanovun “Tatarka” pyesi və Soltanməcid Qənizadənin “Dursunəli və ballı-badı” pyesi birləşdirilərək “Ah komediya, komediya!” adlı tamaşa hazırlanır. Quruluşçu rejissor Vəli Babayev, quruluşçu rəssam Əli Səfərov, musiqi tərtibçisi Fazil Əsədov olan bu tamaşa oktyabrın 5-də təqdim edilmişdir (2, s. 396).

1987-ci il aprelin 29-da Ə.Əylislinin “Bir cüt bədmüsk ağacı” tamaşasının premyerası oldu. Quruluşçu rejissoru Vaqif Əsədov, quruluşçu rəssamı Əhməd Sadiqov, bəstəkarı Aqşin Əlizadə (xalq artisti) olan bu tamaşada əsas rolları Əkbər Qardaşbəyov, Aydın Əliyev, Tamara Məmmədova, Zemfira Əliyeva, Sofiya Hüseynova, Pakizə Məmmədova, Əli Əliyev, Afət Aslanova, Yasəmən Ramazanova, Gülxar Məmmədova və başqaları ifa etmişlər.

1987-ci il iyun ayının 13-də Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında böyük bir təntənə oldu. Bu, Naxçıvan teatrının təhrif edilmiş 100 illik yubiley təntənəsi idi. Bir gün əvvəl – iyun ayının 12-də

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında xidmətlərinə görə və yaranmasının 100 illiyilə əlaqədar olaraq C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının Fəxri Fərmanla, onun aktyorlarından bir qrupunun isə fəxri adlarla təltif edilməsi haqqında fərman vermişdi.

1988-ci il dekabrın 22-də Naxçıvan teatrında A.Qasimovun “Aylı gecənin qaranlığında” tamaşasının premyerası olmuşdur. 1989-cu il martın 12-də isə Səid Rüstəmov və Məmməd Səid Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin” musiqili komediyasının yeni quruluşda premyerası olmuşdur. Əsgər Əsgərovun quruluş verdiyi bu tamaşada Ə.Qardaşbəyov, İ.Abdullayev, R.Cəfərxanova, N.Xuduyeva, R.Hüseynov, Y.Ramazanova, T.Mövləvi və başqaları iştirak etmişlər. Quruluşçu rəssam Əbülfəz Axundov (indi MR əməkdar rəssamı) idi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindəki ictimai-siyasi vəziyyət, Naxçıvana erməni quldurlarının təcavüzü hətta milli dramaturgiya əsasında da tamaşa hazırlamaq imkanlarını da məhdudlaşdırmışdı. Bu dövrdə muxtar respublikanın Ermənistanla sərhəd kəndlərində vaxtaşırı baş verən qanlı atışmalar, Naxçıvan şəhərində, həmçinin rayon mərkəzlərindəki mütəmadi izdihamlı etiraz mitingləri bütün əhali kimi qədim sənət ocağının da kollektivini işdən soyutmuşdu. Lakin bu çətinlik və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, Naxçıvan alınmaz qalaya çevrilib düşməyə layiqli cavab verir, mətanətlə döyüşür, məğrur yaşayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1968, 364 s.
2. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 734 s.
3. “Bakı” axşam qəz., 1965-ci il, 17 iyul.
4. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1975-ci il, 22 mart.
5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1986-cı il, 30 may.
6. “Qobustan” jurnalı, 1982-ci il, № 4.
7. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1985-ci il, 2 dekabr.
8. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987-ci il, 14 iyun.
9. “Şərq qapısı” qəz., 1965-ci il, 3 oktyabr.
10. “Şərq qapısı” qəz., 1965-ci il, 30 oktyabr.
11. “Şərq qapısı” qəz., 1967-ci il, 20 may.
12. “Şərq qapısı” qəz., 1968-ci il, 20 dekabr.
13. “Şərq qapısı” qəz., 1971-ci il, 23 may.

Алекбер Гасымов

**РОЛЬ МЕСТНЫХ АВТОРОВ В РАЗВИТИИ НАХЧЫВАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЫКАЛЬНО-ДРАМАТИЧЕСКОГО
ТЕАТРА (1964-1990 гг.)**

В статье дается информация о произведениях нахчыванских авторов, поставленных на сцене Нахчыванского театра в указанный период. Здесь идет разговор о творческом составе этих спектаклей, освещается работа режиссера, художника, композитора и актерская игра, а некоторые из них всесторонне анализируются.

Ключевые слова: *драматург, спектакль, режиссер, художник, композитор, актер.*

Alakbar Gasimov

**THE ROLE OF THE LOCAL AUTHORS IN DEVELOPMENT
OF NAKHCHIVAN STATE MUSICAL DRAMATIC THEATRE
(1964-1990)**

Thoroughly information about the works of Nakhchivan authors which have been dramatized on the stage of Nakhchivan Theatre during the showed years is given in the paper. Here the author speaks about the creative team of those spectacles. Also the work of producer, painter, composer and acting is considered. Some of them are comprehensively investigated.

Key words: *dramatist, spectacle, producer, painter, composer, actor.*

(Sənətşünaslıq doktoru, professor İ.Ə.Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

VİDADI MURADOV

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, professor
E-mail: v.muradov@carpetsmagazine.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN XALÇAÇILIQ TARİXİNDƏN SƏHİFƏLƏR

**(Göyçə, Qırxbulaq, Əştərək, Aparan, Dərəçiçək, Talın, Zəngəzur
mahallarında toxunan xalça nümunələri əsasında)**

Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutur. Bu ərazidə müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər, namazlıqlar, çullar və s. məmulatlar da toxunurdu. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyasının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhəlinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Mifoloji quşlar, heyvanlar, həmçinin dünyaya yanaşma tərzindən irəli gələn semantik elementlər bu bölgənin xalçaları üçün spesifik idi. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq məktəbləri ilə sıx əlaqəsi duyulan İrəvan xalçalarının bu ərazidə yaşayan insanların əsas düşüncə və hislərinin müstəvisi kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Göyçə, kənd təsərrüfatı, xovlu xalçalar, xovsuz xalçalar, mifik-dini təsəvvürlər, semantik elementlər.*

Göyçə azərbaycanlılarının yaradıcılıq məhsulu olan xalçalar kompozisiya quruluşuna görə Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin nümunələri ilə bir sıra oxşar cəhətlərə malikdir. Göyçə gölü ətrafında yerləşən bu mahalın əhalisi Qarabağla sıx mədəni-iqtisadi əlaqələrdə olmuş və bu yaxınlıq məişətdə, folklorda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

Göyçədə aşıq sənəti, bədii tikmə, misgərlik, duluşçuluq və digər sənət sahələri geniş yayılmışdı. Əsrlər boyu formalaşmış milli naxış üslubunu yaddaşlarda yaşadan, onu xüsusi məhəbbətlə, incəliklə və istedadla xalçaya köçürən, nəsillərə ərməğan edən Göyçə toxucuları qara, boz, çal, qumral rəngli yun boluğundan və boyaq xassəli zəngin bitki örtüyünün imkanlarından yararlı bilmişlər. Göyçənin təbiətindən xalçaya köçən rənglər parlaq və şuxdur. Göyçə sənətkarları xovlu xalçalara, kilimlərə, məfrəşlərə, çullara və digər xalça məmulatlarına onları əhatə edən mənzərəni, yaşıl çəmənləri, al-əlvan çiçəkləri, eyni zamanda türk tayfalarının nəsildən-nəslə ötürülən rəmzlərini köçürmüşlər. Bu

xalçalar toxucuların yüksək mədəniyyətini, zəngin təxəyyülünü, bədii istedadını təsdiq edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinən toponimləri Göyçə gölü boyunca izləmək mümkündür. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Ayğır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin göstəricisidir. Göyçə mahalı cənubdan Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimaldan isə Murguz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Füsunkar təbiəti ilə ürəkləri fəth edən, xoş duyğular oyadan əzəmətli Göyçə mahalı qədim zamanlardan bəri sazın, sözün beşiyi, şöhrəti dünyaya yayılmış el şairlərinin vətəni olmuş, bir sözlə, sənət məbədinə çevrilmişdir. Burada yaşayıb-yaratmış saz-söz ustaları bütün türk dünyasının zəngin könül mülkünü isitmiş, aşiq sənətinə yenilməzlik gətirmişlər. Yerli əhalisi şad günlərdə, qəmli anlarda qədim qopuzun varisi olan sazı kökləmiş, onun sədaları ilə ürək çırpıntısını, daxili sızıltısını ifadə etmişdir.

Göyçə elinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki mifoloji varlıqlar haqqında inanclar qədim tanrıçılıq, şamançılıq dünyagörüşünə söykənir. Əyə (insanlara sağlamlıq, səadət, bərəkət gətirən ocaq hamisi), qaraçuxa (tale, bəxt tanrısı) simvolları xalçaçılığa da sirayət etmiş, naxış-kompozisiya tərtibatında iştirak etmişdir.

Bu xalçaların əsrlər boyu formalaşmış bədii xüsusiyyətləri, rənglər tərtibatı gözoşxayan palitra yaradır. Sınıq, bəzən də əyri xətlərlə işlənən göllərin, irili-xırdalı elementlər bu xalçaların bədii tutumunu zənginləşdirir. Ənənəvi mücərrəd həndəsi işarələrin xalçada əks olunması həm əksər Azərbaycanın xalçaçılıq məktəbləri üçün, həm də Göyçə xalçaları üçün səciyyəvidir. Basarkeçər, Çəmbərək, Aşağı Qaranlıq, Kəvər kimi bölgələri əhatə edən Göyçə cecimi, ladı, zilisi, heybəsi, yəhərüstüsü, ləmiqabağı, xaralı dünyanın bir çox məşhur kolleksiyalarını bəzəyir. Çəmbərək bölgəsində, Ağbulaq, Ardanış, Qaraqaya, Yanıqpəyə, Gökənd, Toxluca, Çaykənd, Ciyil, Şorca kimi böyük və məşhur kəndlərdə xalçaçılıq inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən idi. Basarkeçər rayonunun Ağkilsə, Kərkibaş, Pəmbək, Çaxırlı kəndlərində toxunan xalça və xalça məmulatları əhalinin məişətində geniş istifadə edilmişdir.

İrəvan mahalının dilbər guşələrdən biri olan Aşağı Qaranlıq bölgəsində, Yanıx, Yuxarı Alçalı, Əyricə, Xartlıq kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların toxuduqları al-əlvan xalçalar bu günümüzədək gəlib çatmış ən nadir sənət inciləridir.

Kəvər xalçalarında Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid elementlərə rast gəlinsə də, burada üstünlük Qazax xalçaçılıq məktəbinə aid elementlərdir. Qazax məktəbinə aid “Göycəli” xalçası məhz rayonun Göycəli kəndində toxunmuşdur. Sonralar bu kəndin əhalisinin bir hissəsi Ağstafa rayonuna köçmüş, yeni məskunlaşdıqları yeri də məhz “Kəvər” adlandırmışlar. Kəvərin Ağqala, Ağzıbir, Əyriyəng, Əfəndi, Muğan kəndlərində də bir-birindən gözəl xovlu xalçalar, kilimlər, palazlar, çullar, məfrəşlər, xurcunlar, heybələr toxunmuşdur.

Göyçə mahalında toxunan xalılarda əsas element kimi böyük ölçülü göllər, medalyonlar üstünlük təşkil edir. Bu xalçalarda stilləşmiş dəvə və s. heyvan, quş təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Göyçə toxucuları çərxi-fələk motivindən həm əsas, həm də doldurucu element kimi istifadə etmişlər. Doldurucu elementlərdən rombvari, “buta”, “ulduz”, “qarmaqlı”, “Z” şəkilli, “X” şəkilli, yarpaq, gül-çiçək, kiçik ölçülü ağac təsvirləri geniş tətbiq edilmişdir. Bu mahalın xalçalarının ana haşiyəsi üçün səciyyəvi olan “zülfələm” motivlərinə digər mahalların xalçalarında da rast gəlinir.

Qırxbulaq və Əştərəkdə toxunan xalçaları bəzi sıra oxşar cəhətlərinə görə bir qrupda tədqiq etmək mümkündür. İrəvandan 13 km şimal-şərqdə yerləşən qədim oğuz torpağı Əştərəkdə türk inanclarının, islam dininin izlərini saxlayan bir çox abidə vardır.

Əştərək bölgəsinin ərazisi yarı dağlıq, yarı düzənlikdir. Bölgədə əsrarəngiz alp çəmənlikləri, dağətəyi meşəliklər vardır. Meşələrdə palıd, qoz, cır ərik, cır alça, yemişan, əncir ağacları bitir. Vaxtilə yerli əhali kal qozu əncir yarpağı ilə birlikdə qaynadıb yaşıl rəng əldə edir, lacivərd daşından isə tünd-sürməyi rəng, lazuritdən bənövşəyi rəng hazırlayırdılar. Burada qoyunçuluğun inkişafı da xalça və xalça məmulatlarının bolluğuna səbəb olmuşdur. Əsrarəngiz mənzərələr, güllü-çiçəkli bağlar, yaşıl meşələr, çəmənliklər gözəlliyi xalçalara hopmuş, onlara min cür rəng vermişdir.

Qırxbulaq İrəvan şəhərinə yaxınlığında çayları, bulaqları ilə məşhur olan bir mahaldır. Tbilisi yolunun üzərində yerləşən mahal qədim körpüləri, məscidləri və türk xristianlığının izlərini yaşadan məbədləri ilə məşhur idi. Burada hələ qədim dövrlərdən etibarən dəvəçilik inkişaf etmişdir. Mineral ehtiyatlarının zənginliyi və boyaq bitkilərinin bolluğu boyaqçılıq sənətinin təşəkkül tapması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Mahalın Ellər bölgəsinin Avdallar, Göykilsə, Cadqıran, Cıvriş, Ellər qəsəbəsi, Ərzni qəsəbəsi, Kənəkir, Nurnus və digər kəndlərində məntəqələrində xalçaçılıq geniş yayılmış sənət sahələrindən olmuşdur.

Əştərək bölgəsinin Ucan, Fətrici, Pərpi, Kötəkli yaşayan qədim azərbaycanlıların da əsas məşğuliyyəti xalçaçılıq idi. Qırxbulaq, Əştərək xalçaları, kompozisiya quruluşuna görə, Qazax xalça məktəbinin nümunələrinə yaxındır. Bu xalçalarda gül-çiçək, ağac, ulduz, “romb”, “buta”, “S”vari, kvadrat, dördbucaqlı, paxlava formalı, kənarları pilləli elementlər və s. geniş tətbiq edilmişdir.

Talın mahalı dəniz səviyyəsindən 2047 m yüksəklikdə yerləşir. Burada yerləşən vulkan mənşəli Alagöz dağının hündürlüyü 4095 metrdir. Gözoxşayan əsrarəngiz mənzərəyə, alp çəmənliklərinə, hündür dağlara malik olan rayonda hələ qədim dövrlərdən nəfis xalçalar və xalça məmulatları toxunmuşdur. Bu mahalların da xalçaları kompozisiya quruluşuna və elementlərinə görə Qazax xalçaçılıq məktəbini təmsil edən xalçalara çox yaxındır. Zərif Yunlu qoyunların bəslənməsi xalçaçılığın inkişafına təsir göstərən xammal ehtiyatının bolluğuna səbəb olmuşdur. Təbii üsulla alınan boyaq maddələri toxunmuş xalçaların kom-

pozisiyasının emosional təsir gücünü artırmış, onlara ecazkar görkəm vermişdir. Aynalı, Quldərviş, Əkərək, Aşnaq, Mehriban, İrind, Sultanabad kimi kəndləri Talın bölgəsinin əsas xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

İrəvan şəhərindən 59 km şimal-qərbdə yerləşən, şimaldan qarlı dağlarla, cənubdan isə çöllərlə əhatələnən Aparan Qazax çayının sahilindədir. Bu şəhərin və onun ətrafındakı kəndlərin əhalisi, əsasən, Azərbaycan türkləri olmuşdur. Bunu yer-yurd adları da təsdiq edir. Babakışi, Kirəşli, Düzkənd kimi kəndlərdə müxtəlif çeşidli xalçalar, məfrəşlər, xurcun, heybə, çullar və digər məişət əşyaları toxunmuşdur. Aparan şəhərində isə xalçaçılıq sənəti tədricən unudulmuş və yalnız bəzi evlərdə saxlanılmışdır.

Dərəçiçək mahalına aid olan Axtı bölgəsinin xalçaları məşhur idi. İrəvandan 50 km məsafədə yerləşən Dərəçiçək mahalı və Axtı İrəvan xanlarının yay iqamətgahı olmuşdur. Burada Yay sarayının, Xan bağının izləri mövcuddur. Bölgədən axıb keçən Zəngi və Böyük çayları təbiətə qeyri-adi gözəllik bəxş edirdi. Aşağı Axtıdan şərqə doğru uzanan meşə örtüyü, Əlibəy dağının ətəkləri, mahalın adından da göründüyü kimi, güllərlə, çiçəklərlə zəngin idi. Dərəçiçək mahalının şimaldan Qarakilsəyə qədər uzanan Teş dağları qədim türklərin – dış oğuzların sərhəddini göstərir. Bölgə dəniz səviyyəsindən 1500-2000 metr yüksəklikdə yerləşirdi. Yerli əhali, əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Hələ qədimdən Alapars, Qorçulu, Bığlı, Qaraqala, Qarnıyarıq, Ozanlar, Ulaşıq kəndləri özünün xalçaçılıq ənənəsi ilə məşhur olmuşdur. Bu ərazidə uzuntüklü, qara, qonur rəngli qoyunların, keçilərin saxlanılması toxuma texnologiyasına da təsir etmişdir.

Aparan-Dərəçiçək-Talında toxunan xalçalarda əsas elementlərlə yanaşı, “sallama”, “qoşabuynuz”, “daraq”, “şamdan”, “S” şəkilli, “ulduz”, “dörd ünsür” və s. motivlər, 7-8-ə qədər rəng çalarları istifadə olunurdu.

Zəngəzur bölgəsi qədimdən azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsi olmaqla, Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bölgə şərqdən Qarabağ, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Araz çayı ilə sərhədlənir. Kiçik Qafqaz dağlarının əhatəsində yerləşən bölgə faydalı qazıntılarla zəngindir. Qədim abidələr, çoxsaylı daş qoçlar, türbələrle zəngin olan mahal Təbrizlə İrəvan arasında əsas yol və körpü olmuşdur. Zəngəzurun bir hissəsi 1920-ci ildən Ermənistanın tərkibinə daxil edilmişdir.

Zəngəzurun cənubunda yerləşən Mehri böyük bağları ilə tanınırdı. Bu yerlərin zəngin və rəngarəng bitki örtüyü, meşələri və ucsuz-bucaqsız otlaqları xalçaçılıq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Zəngəzurda peşəkar boyaqçıların çoxəsrlik təcrübəsi zəminində təşəkkül tapmış ənənəvi boyama texnologiyası toxuculara bir çox rəng çalarlarından istifadə etməyə, onları uzlaşdırmaqla milsilsiz ahəngdarlığa nail olmağa imkan yaratmışdır.

Zəngəzur toxucularının əl işləri digərlərindən fərqlənirdi. Mahalın xalçaçılıq ənənələri Qarabağ xalça məktəbinin ənənələrinə daha yaxındır. Buna səbəb Zəngəzurun tarixən Qarabağ əhalisi ilə mədəni, iqtisadi əlaqələri və ya-

xınlığı olmuşdur. Mədəni, sosial baxımdan Qarabağı Zəngəzurdan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və Qarabağla həmsərhəd olan Zəngəzur mahalının folklorunda, tətbiqi sənət sahələrində bu bölgələrin təsiri duyulurdu. Rəvayətlərdə, nağıllarda, qayaüstü təsvirlərdə, daş işləmələrdə müxtəlif mifoloji, zoomorf elementlər, həndəsi simvollar geniş yayılmışdı. Ucubılıx, Təkgöz, Div, Qaraçuxa, Virgin, Albastı, Kaftarkuş kimi mifoloji obrazilər bu bölgənin folklorunda, tətbiqi sənətində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların Ağ yol və Qara yol inanclarının semantik həlli xalçalarda da yüksək obrazlılıqla ifadə olunmuş, Xızır obrazı bəxt, həyat mənbəyi mürəkkəb həndəsi elementlərlə işlənmişdir.

Zəngəzur pir və ocaqların, müqəddəs ziyarətgahların tez-tez rast gəlinədiyi bölgədir. Mahalın dağlarla əhatələnməsi dağ və daş elementlərinin mahiyyətini daha da qüvvətləndirmişdir. İlan dağ ruhunun daşıyıcısı kimi münasibət bəsləyən yerli əhali öz inancında və məişətində onun rəmzlərindən istifadə etmişdir.

Mahal Albaniya dövlətinin tarixini əks etdirən abidələrlə, məbədlərlə, rənglərlə də məşhurdur. “Qoşundaş” abidəsi quruluşuna və formasına görə türk-oğuz inanclarından və adətlərindən irəli gələn daş elementlər toplusudur. Nüvədi kəndindəki Qarğı daşı dağdakı qəbirüstü yazılar, Urud kəndindəki XV-XVI əsrlərə aid məzarüstü təsvirlər, orijinal naxışlar, Şeyx Rza Amrusal, Əliyar, Şahnəzər, Çələbi nəsilərinə aid olan qəbirlər burada yaşayan yerli əhali – türklər haqqında zəngin məlumat mənbəyidir. Üzərində hicri təqvimlə “992-ci il” (1584), “Aysoltan” yazılmış abidə daha böyük maraq doğurur. Daşın üzərində iki toxucu qadın və hana, daraq və xalçaçılığa aid digər əşyalar təsvir edilmişdir. Bu, hələ qədim dövrlərdən bu ərazidə yaşamış azərbaycanlıların xalçaçılıqla məşğul olduqlarını sübut edir.

Zəngəzur mahalının Qafan bölgəsi dağlıq ərazidir. Qərbdən Bərgüşad dağları, şimaldan Zəngəzur sıra dağları ilə əhatə olunan bölgənin Aralıq, Atqız, Açağu, Acıbac, Baydak, Qaraçimən, Qatar, Kığı, Çaykənd, Xələc, Ciriş, Şəhərcik kimi kəndləri və Qafan şəhərinin mərkəzi əsas xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

Gorus Zəngəzur mahalının digər bir bölgəsidir. Rayonun Ağbulaq, Qurdqalaq, Şurnuxu kəndlərinin xalçaçılıq məntəqəsi olduğu tarixi faktlarla təsdiq edilmişdir.

Zəngəzurun zəngin təbiəti, bağları ilə şöhrət qazanmış Mehri bölgəsi Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycanın qovuşuğunda yerləşir. Mehrinin Lök, Əldərə, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi kəndlərində qədim ənənə əsasında mükəmməl sənət əsərləri yaratmış toxucular yaşamış, yüzilliklər boyunca formalaşmış, incə, dərin məzmunlu naxışları xovlu xalçaların, kilimlərin, məfrələrin, çulların, xurcun və heybələrin üzərinə köçürmüşlər.

İrəvan şəhərindən 227 km cənubda yerləşən Sisyan bölgəsi Zəngəzur mahalının böyük tarixə malik olan ərazilərindən idi. Rayonun coğrafi şəraiti

heyvandarlığın inkişafı baxımından münasib idi. Burada toxunan xalçalar mü-rəkkəb kompozisiya quruluşu və qədim dünyagörüşü əks etdirən obrazların semantik həlli ilə seçilirdi. İri yaşayış məntəqələri olan Ağudi, Ağkənd, Vağudi, Qarakilsə, Şıxlar, Qızılcıq, Dəstəkərd, Murxuz, Urud, Comərdli, Şəki kəndlərində xalçaçılıq ənənəsi uğurla davam etdirilmişdir. Zəngəzur xalçalarında “qo-şabuynuz”, “qarmaqlı”, “S” şəkilli, “T” hərfinə bənzər, dörd, altı, səkkiz, on iki ləçəkli güllər, spiral şəkilli, ox işarəli, “məşəl”, “şamdan”, “damğa” adlandırılan motivlər çox yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru). Bakı, 2000.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı, 2005.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. Bakı, 1998-2003.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002.
5. Xudiyev Ş., Əmirova F. İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər (Zəngəzur, Göyçə mahalı). Bakı, 2005.
6. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992.
7. Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Bakı, 2008.
8. Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. (Azərbaycan və rus dillərində) Bakı, 2010.
9. Rüstəmli Ə. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998.
10. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
11. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Москва, 1931.
12. Тюляев С. Выставка «Азербайджанский ковер». Москва: Изд. Музея восточных культур, 1929.

Видади Мурадов

ИЗ ИСТОРИИ КОВРОТКАЧЕСТВА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

**(на основе ковровых образцов, сотканных в областях Гёйча,
Гырхбулаг, Аштарак, Апаран, Деречичек, Талын, Зангезур)**

Богатые культура, литература, фольклор азербайджанцев, живущих на территории Западного Азербайджана, не могли не оказать влияния на создающиеся здесь ковры. Ткачество и гончарное дело, являющиеся традиционными областями искусства, были широко распространены на всей территории Западного Азербайджана. Особо выделялось ткачество, в том

числе производство ковров и паласов. Путешественники того времени отмечали, что местное население занималось овцеводством, что из овечьей шерсти они создавали прекрасные ковры, мешки, паласы, попоны, одежду для зимы, рукавицы, джорабы.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Гейча, сельское хозяйство, ворсовые ковры, безворсовые ковры, мифическо-религиозные представления, семантические элементы.*

Vidadi Muradov

**FROM THE CARPET WEAVING HISTORY OF
WESTERN AZERBAIJAN**

**(On the basis of carpet examples woven in Goyche, Girkhbulag,
Ashtarak, Aparan, Darachichak, Talin, Zangazur)**

Rich culture, literature, and folklore of Azerbaijanis living in the territory of Western Azerbaijan didn't bypass the carpets woven here. Traditional art areas like weaving and pottery were widespread throughout entire Western Azerbaijan. Weaving, the production of carpets and palaz particularly was notable. The travelers of that period noted that the local population was engaged in sheep breeding and wove beautiful carpets, sacks, palaz, horsecloth, warm clothing, gloves and socks for winter.

Key words: *Western Azerbaijan, Goyche, agriculture, pile weave carpets, flat weave carpets, mythological religious notions, semantic elements.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: nara_el@mail.ru

MƏMMƏD QULİYEVİN “ALDANMIŞ ULDUZLAR” OPERASINDA JANR SİNTEZİ VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ AXTARIŞLARI

Təqdim olunan məqalə Azərbaycan opera sənəti tarixində bəstəkar Məmməd Quliyevin yaratdığı və özünün yeni janrı ilə fərqlənən «Aldanmış ulduzlar» operası haqqındadır.

Məqalədə «Aldanmış ulduzlar» operasının janr və üslub keyfiyyətləri araşdırılır və əldə edilən nəticələr qeyd olunur.

Açar sözlər: *üslub, janr, reçitativ, diapazon, mövzu.*

Azərbaycanda opera yaradıcılığının inkişaf prosesində müxtəlif janr və üslub səciyyəli tarixi və lirik operalarla yanaşı, bəstəkarların yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi kimi alleqorik, komik, satirik əsərlərin də yaranmasını qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Məmməd Quliyevin “Aldanmış ulduzlar” operası diqqətəlayiqdir. Opera Mirzə Fətəli Axundovun eyniadlı povestinin motivlərinə əsaslanır (libretto müəllifi V.Paşayev).

M.F.Axundovun əsərinin əsas ideyası – xalq və hökmdar qarşılaşdırması – operanın məzmununun əsasını təşkil etmişdir. Bu ideyanı bəstəkar sintetik opera formasında həyata keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur, bu da özündə dramatik teatr, balet və pantomima elementlərini cəmləşdirmişdir.

Operada çoxjanrlılıq diqqəti cəlb edir. Burada fəlsəfilik komikliklə, reallıq teatrallıqla, oyunla, ümumi simvoliklik məişət tərzilə qovuşur.

Bəstəkar əsərin ideya məzmununu açmaq üçün komikliyi ciddilik maskasında, qrotesk, satirik şəkildə, fərqli izah etməyə – sözləti, sətirləti mənada anlatmağa çalışmışdır.

Operanın dramaturgiyası ümumiləşmiş-simvolik planda həll olunaraq özündə həm də qədim meydan tamaşalarının ənənələrini qovuşdurur. Demək olar ki, M.Quliyev opera janrının diapazonunu genişləndirmiş və bir növ “teatr içində teatr” forması əmələ gəlmişdir. Bunun sayəsində də xalq məzhəklərinin surətlərini, nağıl qəhrəmanlarını operaya daxil etmək mümkün olmuşdur. Operaya Keçəl və Kosa surətlərinin daxil edilməsi də buradan irəli gəlir.

Əsərin iştirakçıları arasında həmçinin simvolik adlara rast gəlirik: Baş-bilən, Yumruqoğlu, Bəhbəhani, Qarğı. Xarici qonaqları təmsil edən – Fiqaro,

Holland, Firəng kimi personajlar da qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda ən vacib surətlərdən biri Axunddur. O, bütün hadisələri istiqamətləndirməyə çalışır.

Burada maraqlı cəhətlərdən biri personajların xarakteristikalarının onların adlarında özünü göstərməsidir. Bu da nağıllardan gələn əlamət olub, həmçinin onların satirik planda təqdim olunmasına şərait yaradır. Operada bütün bu surətlər özünəməxsus, fərdi musiqi dilində xarakterizə olunur. Onlar öz musiqi partiyaları ilə əsasən xor səhnələrinə daxil olur.

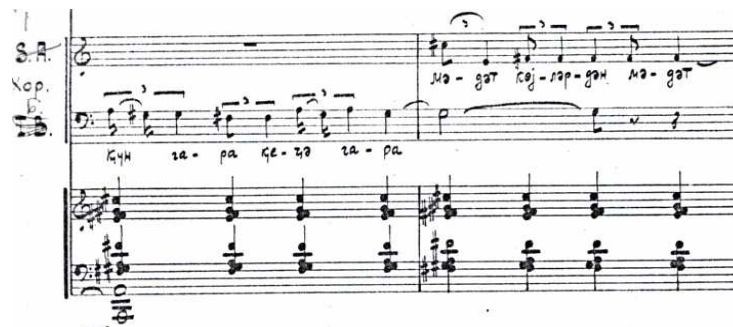
Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Axundun partiyası Allaha xitabla, dualarla başlansa da, sonradan onun hiyləgər fikirlər yürütdüyünü və bununla da din pərdəsi altında gizləndiyini görürük. Məsələn, müxtəlif səhnələrdə bunu müşahidə edə bilərik.

Axundun ulduzlara müraciəti bu şəkildədir:

Axund Şaha müraciətində onu "Sahib-əz-zaman" adlandırır.

Bütün bu nümunələrdən göründüyü kimi, Axundun partiyası reçitativ-deklamasiya xarakterlidir, kiçik diapazonda səslərin bir dayaq pillə ətrafında gəzişməsindən əmələ gəlir, bu isə onun partiyasını dini oxumalara yaxınlaşdırır.

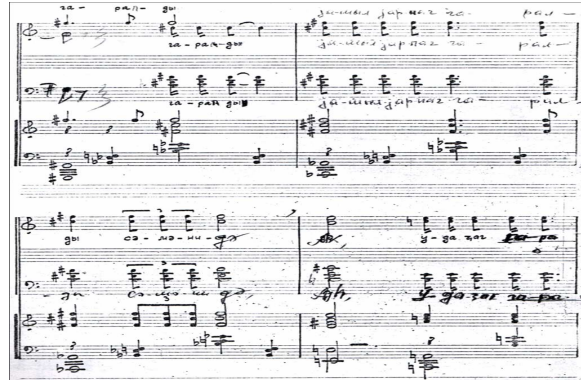
Axundun partiyası xorla qarşılıqlı əlaqədə verildikdə onun təlqinedici moizə xarakterli musiqi məzmunu özünü qabarıq göstərir. Xor Axundun sözlərini imitasiyalı şəkildə təkrar edir.

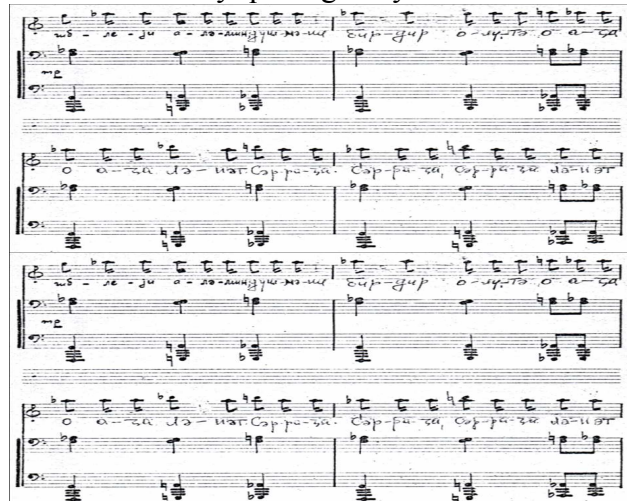
Axundun xorla səhnəsinin davamı da maraqlı cəhətlərə malikdir. Burada kişi xorunun ostinat tipli müşayiəti fonunda Axundun bayatı oxuması qeyd olunmalıdır.

Sinəmin dağı qara,
Lalənin bağı qara,
Udacaq qara torpaq
Səni də məni də.

Bayatının hər misrasının arasında qadın xorunun “Mədət göylərdən, mədət” sözlərini təkrarlaması polifonik faktura əmələ gətirir. İnkişaf prosesində isə xor partiyalarının birləşməsi, səslərin ikiləşməsi mürəkkəb harmonik fakturanın yaranması ilə nəticələnir.

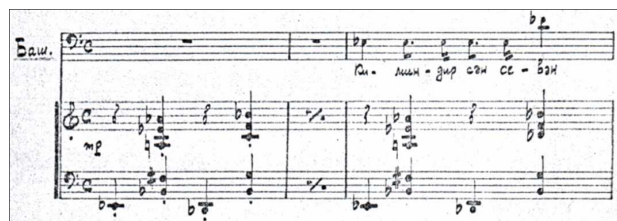

Operada Axund həm də fitvaverəndir. Başqa sözlə desək, o, əsərin süjet xəttini istiqamətləndirən bir surət kimi çıxış edir. Onun rəhbərliyi ilə kütləyə təlqin olunur ki, taxt-tacın taleyi ulduzlardan asılıdır. Eyni zamanda Axundun dilindən Yusif Sərracın nifrətə layiq olduğu bəyan olunur.

Göründüyü kimi, Axundun partiyası əsərdə geniş və çoxcəhətlidir. O, de-mək olar ki, bütün səhnələrdə iştirak edir. Bu çoxplanlılıq onun vokal partiyasında da özünü göstərir, belə ki, melodik xətt gah reçitativ-deklamasiya xarakterli, gah dini oxuma tərzli, gah da moizə tipli olur. Melodik xəttin inkişafında kiçik diapazonlu muğamvari gəzişmələr üstünlük təşkil edir.

Əsərin süjet xəttində mühüm rol olan surətlərdən biri də Başbilən surətidir. Onun məsləhətləri Şah tərəfindən çox dəyərləndirilir, o, özü də bunu yaxşı başa düşərək Şahın qarşısında lovğalanmağı çox sevir.

Daha sonra bu ansambla saray əyanlarının xoru da qoşulur ki, bu da hadisənin daha geniş əhatə dairəsini nümayiş etdirir.

Bu səhnədə səslənmə dinamikasının getdikcə artırıldığını, fakturanın mürəkkəbləşdirildiyini müşahidə edirik. Belə yüksələn dinamik inkişaf səhnənin sonunda xaos əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Xorun səslərinin ikiləşməsi, üçləşməsi nəticəsində mürəkkəb səsbirləşmələrinin meydana çıxması, orkestr partiyasında bu səsbirləşmələrinin təkrarlanması, eləcə də hər bir partiyanın inkişaf xəttində ritmik xırdalanmaların, melodik variantlığın özünü göstərməsi fakturanın dolğunlaşdırılma sına şərait yaradır.

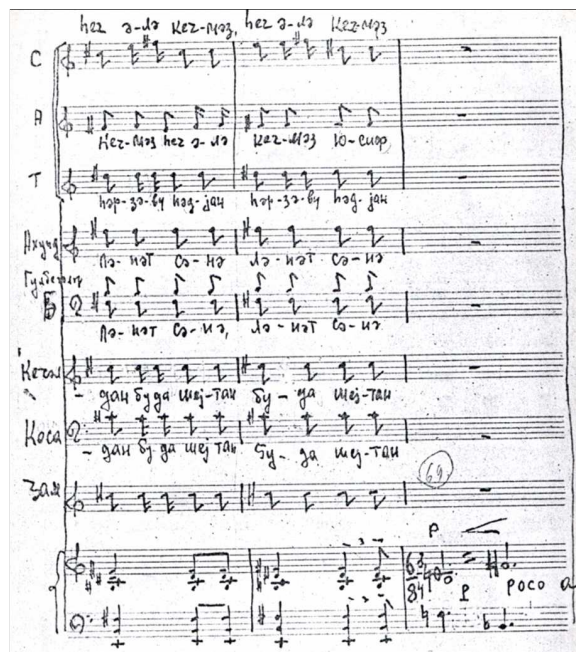
Xalq tamaşalarının qəhrəmanları olan Kosa və Keçəlin saray əyanları ilə səhnələrə daxil edilməsi bəstəkarın xalq yaradıcılığına münasibətini nümayiş etdirir. Bəstəkar bu personajların təfsirinə yaradıcı şəkildə yanaşaraq onları saray mühitini ifşa edən bir vasitə kimi göstərir. Bir sıra səhnələrdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Kosa və Keçəl saray əyanlarının ansamblına müdaxilə edərək

onların sözlərini təkrar edir, əksinə çevirir və onların özünü öz dilləri ilə ifşa edərək gülünc vəziyyətə salır. Belə səhnələrdən biri də Axundun və saray əyanlarının dilindən Yusif Sərracın lənətlənməsi səhnəsidir. Həmin səhnə Axundun fitvası ilə başlanır və sonra xorda davam etdirilir.

Bu səhnəyə Kosa və Keçəlin qoşulması musiqi məzmununa yeni metro-ritmik xüsusiyyətlər aşılayır. Belə ki, xorun Axundun, eləcə də onu təkrarlayan Kosa və Keçəlin replikalarına cavab verməsi epizodu klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış bəhri-təvil üzərində qurulur. Bu metroritmik xüsusiyyətlər səhnənin sonrakı inkişafı boyu davam edir. Burada bəstəkarın incə bir üsuldən istifadə etdiyini görürük. Belə ki, kütlə Axundun deyil, məhz Kosa və Keçəlin replikalarına eyni metroritmik quruluşa əsaslanaraq cavab verir. Xorun sonrakı məzmununda fakturanın imitasiyalı polifonik inkişafı da diqqəti cəlb edir.

Xarici ölkələrin təmsilçiləri olan elçilərin – Fiqaro, Holland, Firəngin səhnəsi orkestr girişi ilə başlanır. Bu epizod – Maestoso – onların yerinə yetirdikləri missiyanın vacibliyini əks etdirir.

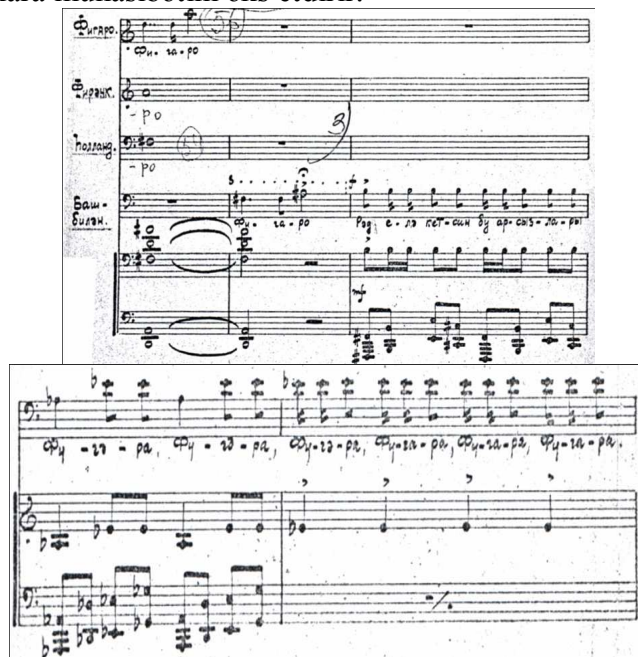

Elçilərin partiyaları ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar Avropa komik operalarına xas olan bir üslubda – tez-tez danışiq (skoroqovorka) üslubunda xarakterizə olunur. Bu cəhət onların səhnəsində özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç personaj eyni musiqi materialını eyni sözlərlə təkrarlayır ki, bu da onların müəyyən şərtliliklər çərçivəsində hərəkət etdiklərini nəzərə çatdırır.

Elçilərin partiyasında əvvəlcə şah müraciət olunur: “Ey ulu şah, bu qaranlıq məmləkətdən uzaq olsun qanqada”. Daha sonra isə onların sülh arzusunda olduqları bildirilir: “Nəyə lazım hər b, cəng, müharibə, od, alov”. Bu cür salamlama vəziyyətin qroteskliyi üzə çıxarır.

Həmin səhnədə Başbilənin eyni üslubda onlara cavab verməsi isə saray əyanlarının onlara münasibətini əks etdirir.

Hətta Başbiləndən sonra xorun partiyasında “Fıqaro” sözünün hallandırılması: “Hamısı yetim, hamısı yersiz, fəqir, fükəra...” – saray əyanlarının nandanlığından xəbər verir. Səhnənin sonunda da elçilərin “Əhsənül” kəlmələrinin

“Ay, sən öl” kimi təkrarlamaları gülüş doğurmaqla qrotesk üslubunu gücləndirir.

Göründüyü kimi, operada ənənəvi opera formaları çərçivəsində xalq musiqisinin üslub xüsusiyyətlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Burada geniş polifonik inkişafly səhnələr, xorlar böyük ustalıqla işlənilmişdir. Məzmunun açılmasında danışiq dialoqlarının, replikaların daxil olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövri mətbuatda qeyd olunduğu kimi, librettoda olan çatışmazlıqlar operanın uğurlu alınmasına müəyyən dərəcədə mane olmuşdur, o qədər də aydın olmayan libretto musiqinin qavranılmasına bir qədər çətinlik törətmişdir.

Beləliklə, “Aldanmış ulduzlar” operasında Məmməd Quliyev yeni bir janr yaratmaq məqsədini qarşısına qoymuşdur. XX əsr bəstəkarlarının – Debüssi, Rixard Ştraus, Stravinskiyin musiqili-səhnə və simfonik əsərləri ilə səs-ləşən bir əsər yaratmaq istəmiş və buna nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. С.Касимова. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988 гг.). Баку : Адильоглы, 2006, 231 с.
2. Асафьев Б.В. Опера // Советская опера, Москва: Музгиз, 1953, 71 с.
3. Мазель Л.А. Вопросы анализа музыки. Опыт сближения теоретического музыкознания и эстетики. М.: Советский композитор, 1978. 352с.

Инара Магеррамова

**ПОИСКИ ЖАНРОВЫХ СИНТЕЗОВ И СРЕДСТВ
ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ОПЕРЕ МАМЕД КУЛИЕВА
«ОБМАНУТЫЕ ЗВЕЗДЫ»**

В представленной к вниманию статье рассказывается об опере «Обманутые звезды», созданной азербайджанским композитором М.Кулиевым и отличающейся своим новым жанром. В статье выявляются жанровые и стилистические особенности оперы, отмечаются полученные результаты.

Ключевые слова: *стиль, жанр, речитатив, диапазон, тема.*

Inara Maharramova

**SEARCH OF GENRE SYNTHESIS AND EXPRESSION MEANS IN
MAMMAD QULIYEV'S OPERA OF "DECEIVED STARS"**

In the presented paper opera of "Deceived stars" created by the Azerbaijan composer M.Quliyev and characterized by its new genre is discussed. Genre and stylistic features of the opera are revealed in the paper, the results gained are noted.

Key words: *style, genre, recitative, diapason, subject.*

(Sənətşünaslıq doktoru F.Əliyeva tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

TEYMUR ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: teymurabbasov56@mail.ru

AQRAR BAZARIN İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin aqrar bazarın inkişafında dövlət tənzimlənməsi və idarə edilməsi tədqiq edilir. Qeyd edilir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimləmə obyektinə nəzəri və praktiki müzakilər, mübadilə və araşdırmalar kəsb edir. Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin məqsədlərinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş və idarə edilməsinin funksiyaları təsnifləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, dövlət tənzimlənməsi, idarəedilmə, dövlət büdcəsi, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, inkişaf dinamikası.*

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimləmə obyektinə, nəzəri və praktiki müzakilər, mübadilə və araşdırmalar kəsb edir. Dövlət tənzimlənməsi sosial məqsədlər güdür. Əhalinin təminat səviyyəsini təşkil etmək, ayrı-ayrı sahələrin kompleks inkişaf məqsədi naminə stimullaşdırmaq və regionların tarazlı inkişaf dinamikasını yaratmaq üçün dövlətin himayəçilik siyasəti onun tənzimləmə obyektinə olaraq ayrı-ayrı sahələrin prioritetliyini təmin etmək funksiyası fəal iqtisadi rol oynayır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi ümumi idarə etmə prinsipləri ilə yanaşı, mövcud bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqları və əsas prinsiplərini qəbul edərək operativ məqsədlər resurslar və qiymətləndirmə proqnozları və qərarlar layihələri ilə tamamlanır. Cəmiyyətdə və iqtisadi islahatların ideal idarəetmə resepti və yaxud konkret təcrübə ilə artıq əsaslanmış idarəetmə strukturası yox kimidir. Bütövlükdə hər hansı real iqtisadi proses məqsədləri nəzərə almaqla alternativ qərar və yollar axtarmaqla optimal səviyyəyə qalxmaq yollarını əhatə edir.

Sahibkarlığın təhlili və onun fəaliyyətinin ümumi iqtisadi inkişafın tərkib amili kimi qəbul etməklə, onun idarə edilməsi hər hansı planlı təsərrüfat sisteminə fərqli olaraq bazar tipli tədbirlər və qərarlar qəbul etmək, alternativ variantlar və ən əlverişli seçim etmək vəzifələrini ümumiləşmiş struktur, institusional və elmi-proqmatik təsviri kimi başa düşülür. Ona görə də idarəetmə məhz əməli, marketing və menecment tələblərinə uyğun proses kimi başa düşülür. Bu proses-

sin formalaşması xüsusiyyətləri, təsviri və amilləri məhz idarəetmə obyektini kimi qəbul olunur.

Sahibkarlığın idarə olunması metodologiyasına iki əsas mərhələdə baxılır. Birincisi, makrosəviyyədə dövlət tənzimlənməsi və dövlətin iqtisadi idarəetmə şəraiti, onun siyasəti və mexanizmlərinin səmərəli təşkili və tətbiqi siyasəti vasitəsi ilə, ikincisi, hər bir sahibkarın yaranmış şəraitdən istifadə etmək, eləcə də lokal meyar və resursların maneəvər edilməsi ilə özünü təmin edən maraqlar və məqsədlərə nail olmaq yolu ilə.

Makro və mikro səviyyəli idarəçilik vahid respublika səviyyəli maraqlara və konseptual inkişaf meyillərinə xidmət edib onun reallaşmasına yönəldilsə də, vahid halda bir-birini tamamlayan ierarxiya təbəqələrinə uyğun düz və əks əlaqə ardıcılığı və prinsipləri ilə işləmə qaydasına malik olur [1, s. 211-212].

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi, yeni iş yerləri, iqtisadi artım, ixracatı artırmaq kimi global məqsədlər problemlərini həll etmək baxımından formalaşdırılır və reallaşdırılması üçün mexanizmlər yaradılır, yaxud mövcud mexanizmlər, lokal tətbiqi cəhətdən təkmilləşdirilir. Dövlət büdcəsi, maliyyə-vergi, dövlət subsidiya güzəştləri və mərkəzləşdirilmiş xidmət növləri vasitəsi ilə tənzimləmə siyasətini həyata keçirir. Sahəlararası proporsiyaları, investisiya strukturunu və perspektiv struktur siyasətin təşkilatı, maliyyə-iqtisadi və institusional aspektlərini strateji planda müəyyən edir və onun reallaşmasına nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

Sahibkarlığın idarə edilməsi onun mövcud rəqabət mühiti və bazar tələbatı şəraitində davamlı inkişafını təmin edən inkişaf variantının seçilməsidir. Bu variantların əsaslandırılmasının resurs təminatı, təbii sərvətlər, iqtisadi durum və investisiya imkanları, həmçinin əmək ehtiyatları məhdudlaşdırıcı və stimullaşdırıcı rol oynayır. Bu resursların təchizatı, texnoloji uyğunluğa gətirilməsi, istifadəsi və təkrar istehsalı menecment və icraçılar tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkarlıq və iş adamları mütəxəssis kimi formalaşır. Sahibkarlığın dövlət səviyyəsində idarə olunması onun konseptual inkişaf istiqamətləri ilə əlaqələndirilir, onun inkişafına stimulyator yaradılır. Bir sıra siyasi, hüquqi və inzibati tədbirlər hazırlanır. Sahibkarlığın dövlət siyasəti, onun stimullaşdırılması sosial və iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə tənzimlənir. Sahibkarlıqda azad rəqabət mənafehlərinin təmin olunması, təşəbbüskarlığa şərait və demokratik idarəçilik metodlarının tətbiqi və səmərəli təşkili üçün ərazi və sahə mənafehlərinin dövlət mənafehləri ilə uzlaşmasına şərait yaradılır [3, s. 58-59].

Mülkiyyət münasibətləri və sahə idarəçiliyi arasında uyğun və ziddiyyətli aspektlər mövcud olub, ümumi inkişafın müxtəlif amilləri kimi çıxış edirlər. Dövlətin əsas vəzifəsi həmin xüsusi maraqların qorunmasına demokratik və ədalət prinsipləri ilə şərait yaratmaqla, bütövlükdə ölkənin və əhalinin ümumi mənafehinə şərait yaratmaqla inkişaf meyillərini tənzimləmək olmalıdır. Mülkiyyət pluralizmi və təsərrüfat formaları hüquqi şəxslərin sahibkarlıq müstəvisində dövlətlə münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini yaradır. Ancaq bu spektrin forma-

laşmasında ümumi prinsiplər və məhdudiyyətlər, öhdəliklər və azadlıqlar dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti dövlətçilik və müstəqil təminat siyasəti ilə müəyyən olunur. Sahibkarlar dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarını, ehtiyaclarını ödəmək üçün müəyyən öhdəliklər üçün cavabdeh olmalıdırlar [2, s. 16-17].

Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi dövlətin funksiyasıdır. Dövlət iqtisadi potensialın sahə, ərazi və gücünü qiymətləndirməklə perspektiv inkişaf və mövcud potensialın səmərəli istifadəsi üçün özəlləşdirməyə gedir. İlkində daha çox bazarı olan və çevik iqtisadi dönüş yarada bilən sahələr və marketinq quruluşları özəlləşdirilir. Ərzaq tələbatını, onun resurslarının özəlləşdirməsi kompleks proqram xarakterini alır. Özəlləşdirmə istehsal, emal, satış və təchizat sahələrinin proporsional həcmələri çərçivəsində olmalıdır ki, tarazlı inkişaf və sağlamlaşdırma mərhələsi az və səmərəli olsun. Dünya təcrübəsində dövlətin özəlləşdirmə proqramı, onun məzmunu və əsas ardıcılıqları iqtisadi və sosial inkişafının quruluşu ilə müəyyənləşir. Özəlləşdirmədə məqsədlər hər bir ölkənin xarakterik cəhətləri ilə müəyyənləşir, müəyyən prosedurları əhatə edir və aqrar-sənaye strukturu üçün digər sahələrin vəzifələrini müəyyənləşdirir. Dünya təcrübəsində aşağıdakı məqsədlər dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir:

- hökumət xərclərinin azaldılması;
- əmlakın satılması yolu ilə dövlət büdcəsinin mədaxilinin əldə edilməsi;
- təchizat və infrastrukturunun təmin edilməsi;
- texnoloji proseslərin və əmək vərdişlərinin dünya ölkələri səviyyəsində beynəlxalq bazar tələbatına uyğun inkişaf etdirilməsi;
- xidmət sferasının genişlənməsi, onun funksional və marketinq strukturunun istehsal çeşidinə uyğunlaşması;
- iqtisadiyyata hakimiyyət orqanlarının mədaxiləsinin azaldılması;
- cəmiyyətdə hakimiyyət orqanlarının rolunun azaldılması, mülki cəmiyyətin qurulması;
- iqtisadi inkişafın sürətlənməsi;
- iqtisadiyyatın mərkəzdən idarə edilməsi və iqtisadi vəsaitlər üzərində əmlak hüququnun genişləndirilməsi;
- kapital bazarında səhmlərin rolunun artırılması;
- yeni xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi və kapitalın xaricə axınının qarşısının alınması;
- xarici kreditorların təmin edilməsi;
- maddi rifahın yüksəldilməsi;
- xalqın dəstəyinin təmin edilməsi;
- siyasi müttəfiqlərin artırılması və siyasi opponentlərin zəiflədilməsi [4, s. 112-113].

Bu məqsədlərlə yanaşı, onların bir-biri ilə əlaqə mexanizmlərinin yaradılması və təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədi ilə uyğunlaşması vacib şərt olaraq qalır.

Sahibkarlığın inkişafının ərazi xüsusiyyətləri mülkiyyət münasibətləri və ayrı sahibkarlıq növünün ilkin şəraiti və kommersiya mənfəəti gətirmək qabiliyyəti

yəti ilə ölçülür. Ona görə də hər hansı ərazidə sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin stimullaşdırıcı amilləri və həmçinin yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətindən xeyli asılıdır. Regionlarda sahibkarlıq dinamikası və onun əsas marketing strukturu bazarların kompleks inkişafı və yerləşməsi xüsusiyyətləri ilə ölçülür. Əmtəə və xidmət bazarının yerləşməsi dinamikası və xüsusiyyətləri daha çox şəhərlərin və Bakı-Abşeron iqtisadi zonasında intensiv artımın baş verməsini göstərir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün investisiyanın təşviqi və stimullaşdırılması tədbirləri fəal rol oynayır.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının makrosəviyyəli idarə edilməsi, regionun büdcəsinə verilən dotasiya, subsidiya və müəyyən layihələr üzrə ünvanla kreditlərin, xarici investorların cəlb edilməsi və onların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması təşkil edir. Bu gün artıq beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qeyri-dövlət sektoruna daha çox meyl etməklə demokratik prinsiplər əsasında regionların inkişaf dinamikasına və onların sərbəst təsərrüfat fəaliyyətinə stimulaşdırırlar [8, s. 24-25].

Sahibkarlığın idarə edilməsinin sosial məqsədləri və funksiyaları istehsalın idarə edilməsinin ümumi məqsədi və resursları ilə müəyyənləşir. Xüsusi halda aqrar sənaye kompleksinin ayrı-ayrı mərhələləri, onun inkişafının ayrı-ayrı problemləri üzrə konkretləşdirilir. İdarəetmə prosesində ümumi məqsədi əsas götürərək idarəetmə amillərinin hər birinin təsirini hər bir konkret hal üçün onun ali məqsədə təsir gücünü müəyyən etmək çox mühümdür. Tənzimləmə prosesində məqsədin rolu böyükdür. Məqsəd qoyulması onun ilk daha məsuliyyətli idarəetmə prosesinin gedişini təyin edən amillərin seçilməsi və optimal texnoloji idarəetmə strukturunun seçilməsi ilə mümkündür.

İdarəetmə məqsədinə bir çox hallarda qərarın ilkin ümumi variantı kimi baxırlar. Ancaq onları eyniləşdirmək olmaz. Bununla belə düzgün müəyyən edilən məqsəd qərarın mümkün variantlarının, onların ümumi məzmununu ifadə edir. Məqsəd idarəetmə qərarının işlənilib hazırlanması metodologiyasının bir çox cəhətini müəyyənləşdirməklə qərara sistemli yanaşılmasının ən mühüm amili kimi çıxış edir və idarəetmə qərarının səmərəliliyini təmin edir [5, s. 85-86].

Kənd təsərrüfatında və aqrar-sənaye kompleksində istehsalın idarə edilməsinin əsas məqsədi istehsalın daimi artımını və sabitliyini təmin etməkdən, əhalinin yeyinti məhsullarına və sənayenin xammala olan tələbatını daha dolğun ödəmək üçün əkinçilik və heyvandarlığın effektivliyini hər vasitə ilə yüksəltməkdən, kənd təsərrüfatı istehsalında lazımı ehtiyatlardan ibarətdir.

İdarəetmənin iqtisadi məqsədi hər şeydən əvvəl keyfiyyətli və ucuz kənd təsərrüfatı məhsullarının daimi artırılması ilə əlaqədardır. Bu istehsalın inkişafının iqtisadi əsasının yaradılması təsərrüfatların, onların bölmələrinin və ayrı-ayrı işçilərin istehsalın artırılmasında marağını təmin edən iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi deməkdir. Bu isə öz növbəsində təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye kompleksinin integrasiyası, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının hər vasitə ilə möhkəmləndirilməsi, istehsal proseslərinin kompleks me-

xanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, torpaqların geniş meliorasiyası, kənd təsərrüfatı əməyinin effektivliyinin yüksəldilməsi əsasında istehsalın ardıcıl intensivləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşməsi hesabına əldə edilir.

Aqrar sənaye və bazar strukturunda sahibkarlığın idarə edilməsinin təşkilati strukturu həmin sistemin ünsürlərinin integrasiyasıdır və müəyyən məqsədlərlə bağlıdır. Ona görə də aqrar sənaye kompleksinin idarə edilməsinin təşkilat strukturu təhlil edilərkən aşağıdakılar ilə şəhər və kənddə işçilərin həyat səviyyələrini yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bütün sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

İqtisadi, sosial, texnoloji və başqa məqsədlər öz həllində siyasi məqsədlərlə tamamlanır və konkretləşir.

Elmi-texniki məqsədləri də ayırmaq olar. Bu məqsədlər əsasən kənd təsərrüfatı istehsalının texniki cəhətdən təmin edilməsinin sürətləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi istehsalın səmərəliliyinin və fond veriminin artırılması, material ehtiyatlarına qənaət edilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan və şəraitdən səmərəli istifadə olunmasını təmin edən müxtəlif texnika və texnologiyaların geniş tətbiq olunması üçün vahid elmi texniki siyasət yürüdülmür.

Sahibkarlığın idarə edilməsi nəzəriyyəsində, idarəetmə funksiyası mərkəzi məsələlərdən biridir, çünki o, idarəetmə fəaliyyətinin mahiyyətinə və məzmununa toxunur. İdarəetmə funksiyalarının təhlili, onların əsaslandırılmış təsnifatı idarə aparatının elmi əsaslarla qurulmasını, onun tabeçilik sisteminin, quruluş bölmələrinin (ərazi, sahə, funksional) hər bir işçinin hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Əmək bölgüsünün dərinləşməsi idarəetmə fəaliyyətini vahid funksiya kimi fərqləndirir. Onun xüsusi növlərə bölünməsinə səbəb olur.

Obyektiv ümumi idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün idarəetmə aparatı, bu və ya digər ixtisaslaşmış vəzifələri yerinə yetirmək üçün isə ayrı-ayrı quruluş bölmələri (xidmətlər, şöbələr, sahələr) yaradılır. Funksiyaların yalnız birgə təsiri idarə edilən obyektin normal fəaliyyətini və inkişafını təmin edir [6, s. 303-304].

İdarəetmə aparatı məqsədə nail olmaq üçün müvafiq səlahiyyətlərə, fəaliyyətin bütün cəhətlərinin səmərəli idarə edilməsi üçün maddi-texniki bazaya, qarşılıqlı əlaqə və təsirə malik pillələrdən (xidmət və istehsal vahidləri) və işçilərdən ibarət bir sistemdir.

Aqrar sektorun əhatə dairəsi miqyasının dəyişməsi idarəetmə funksiyasının məzmununu dəyişdirmir, ancaq onların yerinə yetirilməsinə dair işlərin həcmi və sistemin quruluşunu dəyişir. Məsələn, təsərrüfatların ölçüsündən asılı olmayaraq hər birində planlaşdırma, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi funksiyası yerinə yetirilir. Lakin iri şirkət və komplekslərdə bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün monitoring və seçmə vəzifələri üçün kadrların seçilməsi və işin əsas istiqamətləri müəyyən edilə bilər.

Ümumi funksiyalar hər bir idarəetmə sisteminə xas olmaqla idarəetmə fəaliyyətinin hər ümumi, həm də ixtisaslaşmış növlərinə aiddir. İstehsalı idarəetmə prosesi məqsəd qoyuluşu (planlaşdırma) ilə başlanır və məqsədin yerinə yetirilməsinin uçotu və təhlili ilə başa çatır. Ancaq bu funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyəti ilə məqsəd həyata keçirilir, məqsədə nail olmaq üçün idarəetmə sistemi yaradılır və o, idarəetmə obyektinin normal fəaliyyətini təmin edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə funksiyasının mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə idarəetmə prosesinin dəqiq strateji planlaşdırmaq vacibdir. Müvafiq yardımçı sistemlərin və bütövlükdə idarə edən sistemi tərtib etmək, perspektiv və cari problemlərin həlli və üsullarını işləyib hazırlamaq, kənd təsərrüfatı işlərinin mövsum üzrə, aylıq, həftəlik, gündəlik iş vaxtı, texnika və işçi qüvvəsi balanslarını tərtib etmək zəruridir. Təşkil etmə funksiyası vasitəsilə və əmək fəaliyyəti elementləri arasında proporsiyalar və onların qarşılıqlı təsir qaydası nizamlanır, idarə olunan və idarə edən sistemlər təşkil edilir, sistemlərdə hər bir fəaliyyət növünün işçinin yeri və rolu müəyyənləşdirilir, onlar bölmələr və sahələr üzrə bölüşdürülür, aralarında dəqiq qarşılıqlı əlaqələr yaradılır, istehsal və istehlak prosesinin müəyyən edilmiş çeşidini və funksiyalarının proqrama uyğun yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə idarə aparatının, ayrı-ayrı xidmət sahələrinin və işçilərin fəaliyyətini nizama salan sənədlər işlənib hazırlanır. İdarə edilməsinin təşkil etmə funksiyası aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: ixtisaslaşma, proporsionallıq, paralellik, dəqiqlik, arasıkəsilməzlik və ahəngdarlıq [7, s. 33-34].

Nəzarət funksiyası idarəetmə obyektinin real vəziyyətini müşahidə, təhlil, qiymətləndirmə, proqram və plan üzrə müəyyənləşdirilmiş vəziyyətlə müqayisə əsasında məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetiriləcək işləri aşkar edir. Qarşıya qoyulan vəzifələrdən, istehsal prosesinin xarakterindən asılı olaraq nəzarətin formaları və üsulları müxtəlif olur. Yalnız fəaliyyəti etibarlı və arasıkəsilməz nəzarət edilə bilən sistemi səmərəli ifadə etmək mümkündür. Nəzarət təsirlilik (səmərəlilik), arasıkəsilməzlik, əhatəlik, aşkarlıq, zəhmətkeşlərin geniş iştirakı prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Uçot və təhlil funksiyası nəzarət və üzvü surətdə bağlıdır. Bu nəzarətin bütün növ və formalarını qeydə almaqla onların nəticələri əsasında təhlil aparmağa imkan verir. Uçot planının yerinə yetirilməsini səciyyələndirməklə, təhlil və yeri planın işlənib hazırlanması üçün əsasdır. Beləliklə, idarəetmənin ümumi funksiyaları hər bir idarəetmə sisteminə xasdır. Vəhdət halında idarəetmə prosesinin bütövlüyünü təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 592 s.
2. Abbasov T.A. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri. Bakı: Elm, 2003, s. 16-17.
3. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 205 s.
4. Balayev R.Ə. Aqrar bölmənin və ərzaq bazarının tənzimlənməsi məsələləri.

- Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemlər (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu). Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Elm, 1998, 498 s.
5. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: Adiloğlu, 2002, 231 s.
6. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı: Elm, 2002, 465 s.
7. Əlirzayev Ə.Q., Əliyev K.Q. Sahibkarlığın inkişafının təminatı // İqtisadiyyat və audit, 2002, № 2, 33-34 s.
8. Əliyev K.Q. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişaf problemləri // İqtisadiyyat və audit, 2003, № 10, 24-25 s.

Теймур Аббасов

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ АГРАРНОГО РЫНКА

В статье исследованы вопросы регулирования и управления предпринимательской деятельности в развитии аграрного рынка. Отмечается, что объект регулирования предпринимательской деятельности представляет собой теоретические и практические обсуждения, обмен и исследования. В статье определены основные направления целей государственного регулирования предпринимательской деятельности и классифицированы функции ее управления.

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, государственное регулирование, управление, государственный бюджет, либерализация экономики, динамика развития.*

Teymur Abbasov

STATE REGULATION AND MANAGEMENT OF BUSINESS ACTIVITY IN DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN MARKET

Questions of regulation and management of business activity in development of the agrarian market are investigated in the paper. It is noted that the object of regulation of business activity represents theoretical and practical discussions, exchange and researches. In this paper the main purpose directions of the state regulation of business activity are determined and functions of its management are classified.

Key words: *business activity, state regulation, management, state budget, liberalization of economy, development dynamics.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

ASƏF QƏRİBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: asafqaribov@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixi və ixrac siyasətinin formalaşması mərhələləri, əsas prinsipləri tədqiq edilir. Xüsusi ilə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qaydalar, mövcud mexanizmlər və tamhüquqlu tərəfdaş olmanın mərhələləri göstərilmişdir. Azərbaycanla dünya ölkələri arasında əlaqələrin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq ticarət, ixrac siyasəti, iqtisadi mexanizmlər, xarici əlaqələr, tranzit.*

Azərbaycan Respublikası dövlət suverenliyi əldə etdikdən sonra onun xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində sərbəst, müstəqil siyasət yeritməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir, digər tərəfdən isə bunun üçün zəruri zəminlər yaranmışdır. Ölkə SSRİ-nin tərkibində olduğu illər ərzində xarici ölkələrlə, hətta sabiq müttəfiq respublikalarla öz mənafeyini, ehtiyac və imkanları baxımından müstəqil iqtisadi əlaqələr həyata keçirmək imkanına malik deyildi. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyil – ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi, ölkəmizin xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı və bu təşkilatların qayda və metodlarını öz xarici ticarət siyasətinə tətbiqi və s. ticarət sferasında müsbət meyillər əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan, demək olar ki, dünyanın bütün qitələri ilə ticarət iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin dünya bazarlarında aşağı olduğuna görə respublika əsasən xammal ixrac edir. Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə dünya əmək bölgüsündə hazır məhsulla daha çox təmsil olunsun. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına əsasən hazır məhsul, qabaqcıl mütərəqqi texnologiya, daha çox elm tutumlu məhsullar çıxarır. Həmin texnologiyaları alan ölkələr isə

tez bir zamanda onu tətbiq edərək milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafını sürətləndirirlər.

Azərbaycanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, ölkəyə Avstraliya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Çexiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan, İran, İsrail, Cənubi Koreya, Polşa, İsveçrə, Suriya, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, ABŞ kimi güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirirlər. Yuxarıda göstərilən ölkələrdən Azərbaycana ət, süd məhsulları, quş əti, çay, düyü, günəbaxan yağı, tünd spirtli içkilər, üzüm, alma, armud, kolbasa, qənnadı məmulatlar, meyvə-tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, mineral sular, bir sıra tərəvəzlər, məişət mebelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik cihazları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, kauçuk və rezin məmulatları, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitələr, boyalar və s. gətirilir. Halbuki, həmin məhsulların istehsalı üçün ölkəmizdə bütün imkanlar və amillər mövcuddur. Həmin məhsulların istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yükdaşımaların qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar, milli gəliri artırır. Bütün bunların hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər.

Milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də ictimai əmək bölgüsüdür ki, bunu da təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və milli amillər şərtləndirir. Ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır. Ticarət əlaqələrinin dinamikliyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, müəssisələr arasında uzun müddətə sabit istehsal əlaqələrinin olmasını tələb edir. Yükdaşımaların ümumi həcmində neft, qara metal, tikinti, meşə, yeyinti məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikadan kənara çıxarılan yüklərin strukturu ölkələrarası əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycandan kənara göndərilən yüklərin yarısından çoxu neft məhsullarının payına düşür (1, s. 57).

İqtisadi-ticarət əməkdaşlığı və ictimai əmək bölgüsü ölkə miqyasında əmək məhsuldarlığının artmasının təmin olunması, məhsul istehsalına sərf olunan maddi və əmək məsrəflərini, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapital qoyuluşunun və yüklərin nəql edilməsinə sərf edilən məsrəflərin ixtisar edilməsidir. Bu, ictimai əmək bölgüsünün əsas məqsədi və istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. Ölkəmizin ticarət əlaqələri səmərəli əmək bölgüsünə və istehsalın kooperasiyasına əsaslanmalıdır. Bunun nəticəsində istehsal məsrəfləri azalar və əmək məhsuldarlığı yüksəlsə, ölkələrarası mal mübadiləsi qarşılıqlı faydalı olar.

Xarici ticarət əlaqələrinin və onunla bağlı milli iqtisadiyyatın inkişafının tarixi xüsusiyyətləri, müxtəlif təbii və iqtisadi şərait ölkənin əlverişli nəqliyyat vəziyyəti ilə əlaqədardır. Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləş-

məklə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr üçün olduqca əlverişli vəziyyətə malikdir. Azərbaycan ildən-ilə digər ölkə və regionlar üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar istehsalında öz xüsusi çəkisini artırır, eyni zamanda ictimai əmək bölgüsü və ölkələrarası əmək bölgüsü daha da dərinləşir, iqtisadiyyatın ixtisaslaşması və kompleks inkişafı güclənir. Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin güclənməsi əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Əmək bölgüsünün dərinləşməsi təbii sərvətlərin mənimsənilməsini və müxtəlif sənaye sahələrinin yaranmasını təmin etməklə məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində güclü dəyişiklik etmiş, ticarət əlaqələrinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Azərbaycan öz tələbatının böyük hissəsini digər respublikalardan alınan xalq istehlakı malları hesabına ödəyir. Ümumiyyətlə, ərzaq məhsullarının 70 faizi digər regionlardan gətirilir. Xalq sənaye istehlak mallarından Azərbaycana avtomobillər, elektrik avadanlıqları, pambıq və yun parça, ayaqqabı və s. daxil olur, yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatın 45%-i gətirmə məhsullarla ödənilir. Beləliklə, Azərbaycan ictimai əmək bölgüsünə, ixtisaslaşma və kooperativləşməyə, iqtisadi integrasiyaya aktiv daxil olur. Hazırda Azərbaycan güclü inkişaf etmiş yanacaq-energetika, maşınqayırma, neft-kimya ölkəsidir ki, bu sənaye sahələrinin inkişafı bilavasitə neft və qazın çıxarılması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə xalq təsərrüfatının tələbatını ödəmək üçün qara və əlvan metallurgiya inkişaf etmişdir. İldən-ilə müxtəlif təbii sərvətləri mənimsəməklə, onların istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşırıq və bu da milli iqtisadiyyatımızın inkişafına gətirib çıxarır (2, s. 79).

Azərbaycanın iqtisadi və təbii şəraiti, istehsalın və ərazi təşkilinin xüsusiyyətləri, mühüm məhsul növlərinin istehlakı, nəqliyyat sisteminin inkişafı və formalaşmasına əsaslı təsir edir. Göstərmək lazımdır ki, vahid nəqliyyat sisteminin və ticarət əlaqələrinin inkişafı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır.

Bu, onunla izah olunur ki, vahid nəqliyyat şəbəkəsi daşımaların həcm və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edir. Vahid nəqliyyat şəbəkəsi geniş ölkələrarası ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmaqla, istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsini təmin etməklə təbii sərvətlərdən, bütün təbii-coğrafi və digər ehtiyatlardan tam istifadə etməyə imkan verir. Məhz buna görə də respublikamızda xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl iş aparılmalıdır:

- ölkənin ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi;
- idxalın obyektiv tələbat həcmının tapılması;
- idxal əvəzedici sahələrin inkişaf imkanları və perspektivlərinin araşdırılması;
- xarici maliyyə-kredit resurslarının ölkəyə cəlb olunması;
- İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənməsi və reallaşdırılması;
- integrasiya proseslərinin tənzim edilməsi və təkmilləşdirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı imkanları genişlənir. Belə ki, hazırda Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyətin çoxnövliyi, iqtisadiyyatın tədricən liberallaşdırılması, xarici ticarətin və bütövlüklə xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşdirilməsi, “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif gömrük rüsumlarının və gömrük məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi və s. istiqamətində dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı sahibkarlığın inkişafı, azad iqtisadi ticarət zonalarının təşkili, xarici ticarət üzərində dövlət inhisarının qaldırılması və beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır (3, s. 63). Respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyət prinsipə yeni normativ hüquqi bazaya və dövlət tənzimlənməsi mexanizminə əsaslanmaqla bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməli, ölkənin dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasını təmin etməlidir. İntegrasiya da əsasən ölkənin beynəlxalq iqtisadi-ticari təşkilatlarda iştirakı ilə şərtlənir. Bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə, elmi-texniki əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə və əhəlinin tələbatının hərtərəfli ödənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan, inkişaf etməkdə olan ölkələrin və dövlətlərin beynəlxalq ticarət sistemində integrasiyası, onların inkişaf strategiyasının vacib komponenti olub onların öz xarici ticarətini inkişaf etdirmək, öncədən bəlli və stabil ticarət mühiti yaratmaq hüququ var. Xarici ticarətin beynəlxalq normalar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq niyyətindədir. 1998-ci ilin iyul ayında ölkəmiz ÜTT-də müşahidəçi statusu almışdır. Artıq Azərbaycan xarici ticarət rejimi haqqında memorandum hazırlayıb ÜTT-yə təqdim etmişdir və yaxın vaxtlarda onun ÜTT-yə üzv olması gözlənilir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ölkəmizə aşağıdakı üstünlükləri qazandıra bilər:

1) ixrac-idxal əməliyyatları ilə məşğul olan şəxslər unifikasiyalanmış hüquqi əraziyə çıxış əldə edəcək;

2) xarici dövlətlərin tətbiq edə biləcəyi daxili vergilərin, aksizlərin, gömrük yığımlarının diskriminasiyasından qorunmaq imkanı qazanacaq, texniki maneələrin istifadəsindən qorunacaq, xarici ticarəti gələcəkdə daha səmərəli inkişaf edəcək;

3) ölkənin xarici ticarət və digər maraqlarını qorumaq üçün mübahisəli və münafişəli məsələlərin həlli mexanizmindən istifadə hüququna malik olacaqdır.

Azərbaycan hökuməti üçün bu təşkilata üzv olmağın pozitiv və neqativ nəticələrindən bəhs etmək daha çox maraq doğurur. Lakin bu zaman əldə olunacaq uduş və itkiləri ənənəvi olaraq ixracatçıların və idxalatçıların mövqeyindən qruplaşdırmaq məqsəduyğundur. Təbii ki, hər iki kontekstdə cəmiyyətin

də uduş və itkiləri olduğundan ona da ayrıca münasibət bildirmək olar. İxracatçıların uduşuna aşağıdakıları aid etmək mümkündür. Onlar:

a) ÜTT institutları vasitəsilə geniş məkanlı və zəngin tərkibli informasiyaya çıxış əldə edir, eyni zamanda bu institutların köməyi ilə ticarət mübahisələrinin ədalətli həllinə nail olurlar:

b) ÜTT-yə üzv olan bütün dövlətlərin bazarına təminatlı çıxış imkanlarına malik olurlar; c) çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam və bərabərhüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edir və dünya ticarət siyasətinə təsir imkanları qazanırlar (4, s. 28).

İdxalatçıların uduşlarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

– idxal rüsumunun azaldılması nəticəsində milli bazarda rəqabət qabiliyyəti artır;

– istehlakçılar daha ucuz və keyfiyyətli mal alırlar;

– tariflərin aşağı düşməsi xammal və materialların yarımfabrikatların və kompleksləşdirici hissələrin ucuzlaşmasına gətirib çıxarır ki, onun da üzərində qurulmuş istehsalın nəticəsi olaraq buraxılmış məhsulun və görülmüş işin (xidmətin) maya dəyəri aşağı düşür, beləliklə də, istehlakçıların xərci azalır.

Bütövlükdə, cəmiyyətin uduşlarının siyahısı isə daha genişdir. Bu siyahıya aşağıdakıları daxil etmək olar:

– milli qanunvericiliyin beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması və bu sferada progressiv ölkələrin standartlarının tətbiqi vasitəsilə iqtisadi inkişaf və daxili bazar islahatları sürətləndirilir;

– iqtisadiyyatın idarə olunmasında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində dövlətin rolu aşağı düşür, bu isə xarici ticarət və investisiya əməkdaşlığını stimullaşdırır, bu sferada islahatları motivləşdirir;

– ölkəyə inam artır, onun investisiya və kredit cəlb ediciliyi riski azalır;

– ÜTT üzvü olan bütün ölkələrin ərazisindən təminatlı tranzit hüququ əldə olunur;

– xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotu və hesabatı sisteminin şəffaflaşdırılması, süni bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması nəticəsində gizli ticarət dövryyəsinin və korrupsiyasının həcmi azalır (5, s. 38).

Təbii ki, Azərbaycanın ÜTT vasitəsilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasından uduşlarla yanaşı itkilər də mümkündür. İtkiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– milli bazarda rəqabətin artımı nəticəsində rəqabətqabiliyyətli olmayan malların buraxılışı və xidmətlərin göstərilməsi sahəsində adaptasiya tənəzzülü baş verir;

– dövlət büdcəsinin gömrük rüsumları və vergiləri maddəsi üzrə daxilolmaları azalır və onun mədaxilində qısamüddətli, bəzən isə ortamüddətli dövr ərzində gərginlik yaranır;

– texnologiyaların idxalı üzrə patentlərdən istifadəyə görə komisiyon haqların ödənişi sənayenin xərclərini artırır və onların qiymət rəqabətində uduşunu azaldır;

– dövlətin yerli sənayenin müdafiəsi məqsədilə birbaşa və dolaylı subsidiyaları tədricən ləğv olunur və həmin sahələrin də adaptasiya böhranı yaranır;

– tənzimlənən qiymətlərin dünya bazar səviyyəsinə çatdırılması istehlakçıların xərclərini artırır və onun da sosial fəsadları keçid dövrünü yaşayan və siyasi cəhətdən kövrək olan milli hakimiyyətlər üçün təhlükə törədir;

– hazır məhsulun idxalının üstün gəlirliyi baxımından idxalı əvəz edə biləcək sahələrdə investisiya qoyuluşu səmərəliliyi aşağı düşür və nəticədə, milli iqtisadiyyata ümumi investisiya qoyuluşu azalır.

Digər tərəfdən də ümid var ki, dünyanın aparıcı bankları və sığorta şirkətləri üzvdövlətin iqtisadiyyatına sərmayə qoyacaq və nəhayət ki, normal maliyyə sektoru formalaşacaq, böyük pullar və uzunmüddətli kreditlər milli iqtisadiyyatların kapital problemlərini həll edəcək. Lakin çox güman ki, investisiyalar və kreditlər məhsul satışı sarıdan çətinlik çəkən sahələrə yönəlməyəcəyəm. Buna görə də, bizim fikrimizcə, ilk növbədə iqtisadiyyatın özünü hazırlamaq və rəqabətli mühitdə fəaliyyətə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Bunun üçün isə milli sənayenin dirçəliş proqramının işlənilməsi və həmin proqramın qeyri-neft sektoru üzrə reallaşdırılması tələb olunur.

Əslində bu gün müzakirələrin bu sual ətrafında aparılması və üzvlük məsələsinin belə qoyuluşu düzgün deyildir. Çünki Azərbaycanın bu təşkilata üzvlük məsələsi artıq həll olunmuş hesab oluna bilər. Lakin burada daha çox maraq doğuran və əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ üzrə prosedurların nə vaxt başa çatmasıdır. Göründüyü kimi, bununla bağlı lehinə və əleyhinə kifayət qədər ciddi arqumentlər mövcuddur.

Azərbaycan hökumətinin ÜTT-yə üzvlük məsələsinə münasibəti bu qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, rəsmilər yaxın gələcəkdə bu təşkilata qəbula hazırlaşmırlar. Çünki ÜTT-yə münasibətin formalaşmasında çox sadə bir formul qüvvədədir və bunu həmin təşkilata üzv olan ölkələrin təcrübəsi də sübut edir. Belə ki, ÜTT-yə üzvlük o ölkələr üçün daha faydalıdır ki, onlar hazır məhsul ixrac və xammal idxal edirlər. Çünki həmin ölkələr ÜTT-yə minnətdar olmaqla onlar öz məhsulları üçün yeni satış bazarlarına və bunun müqabilində həm də ucuz təbii resurslara daha yaxşı çıxış əldə edirlər. Əgər nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın ixrac məhsullarının funksional tərkibində neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 90%-dən, idxal mallarının strukturunda isə hazır məhsulun payı 70%-dən çoxdur, onda bir həqiqət inkar olunmazdır ki, aparıcı sənaye dövlətləri – Azərbaycan xammalının başlıca ixracatçıları sözsüz ki, Azərbaycan bazarının dünya ölkələrinin “üzünə” açılmasından udurlar. Bir məqamı da diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, BVF və Dünya Bankından fərqli olaraq ÜTT-nin şərtləri daha standartdır və bu təşkilatla sövdələşmək imkanları məhduddur. Bu, o deməkdir

ki, ÜTT-yə üzv olduqdan sonra vəziyyəti dəyişmək imkanları bizim təsir dairəmizdən çıxır və biz mütləq qaydalara əməl etmək məcburiyyətində qalıyıq. Buna görə də ÜTT-yə girməmişdən əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatı belə dəyişikliklərə hazır olmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın daxili strukturu və ölkənin biznes mühiti barəsində fikirləşməliyik. Bu istiqamətdə ən ağırlı yerimiz aqrar sahə hesab oluna bilər.

Azərbaycanla İOT arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə düzgün yanaşma, bu əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli yollarının axtarılmasına əsaslanmalıdır. Azərbaycanın İOT ilə əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsində başlıca problemlər aşağıdakılardır:

1) İOT çərçivəsində Türkiyə, İran və Pakistan arasında liderlik uğrunda rəqabətin getməsi;

2) Təşkilatın qəbul etmiş olduğu və respublikamızı da əhatə edən layihələrin reallaşdırılmasını ləngidən səbəblərdən biri də üzv ölkələrin iqtisadi inkişaflarının müxtəlif istiqamətliyi (5, s. 29).

Azərbaycanla İOT arasında əməkdaşlığın tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün təşkilat daxilində islahatlar üzrə İOT komissiyasının yaradılması məqsəduyğun olardı. Komissiyanın vəzifələri aşağıdakıları təyin edə bilər:

– üzv ölkələrin iqtisadi islahatlar təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;

– üzv ölkələrin milli təsərrüfatlarının iqtisadi-hüquqi şəraitinin yaxınlaşdırılması və yaxşılaşdırılması üçün konkret təkliflərin hazırlanması;

– həmin təkliflərin regionda tətbiqi mexanizminin müəyyən edilməsi və nəticələrin proqnozlaşdırılması.

Respublikamızda ticarət təşkilatları arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İnteqrasiya qruplaşmaları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində Azərbaycanın vasitəçi səlahiyyətlərində çıxış etməsinə nail olmaq. Əlbəttə, ölkəmizin vasitəçi rolunu yerinə yetirməsi mənafeələrinin daha çox nəzərə alınması baxımından səmərəli ola bilər və ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu xeyli qaldırır. Perspektivdə bu cür vasitəçilik əməliyyatları respublikamızın üzv olmadığı başqa təşkilatlarla (ASEAN, Ərəb Məqribi, SAPK) nəqliyyat və ticarət sahəsində vahid tariflərin əldə edilməsi üçün şərait yaradar.

2. Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları çərçivəsində qarşılıqlı investisiya fondları mərkəzinin yaradılmasına nail olması.

3. Təşkilatlar daxilində elmi-texniki siyasətin tənzimlənməsi üzrə xüsusi komitənin yaradılmasına nail olması. Azərbaycan özünün neft, kimya, neft məşinçayırması, kənd təsərrüfatı sahələrindəki elmi potensialının yox olmasını gözləmədən, onları bu komitə çərçivəsində istifadə və inkişaf etdirmək məqsədi ilə belə qurumun yaradılmasında təşəbbüsçü olmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, bu təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanları və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların reallaşdırılması mexanizminin hazırlanması və tətbiqi gələcəkdə ölkəmizin ticarət əlaqələrinin artmasına, ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsinə və dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov C.H., Orucov A.A., İsmailov H.A. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Nurlan, 2007, 726 s.
2. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarına integrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 239 s.
3. Azərbaycan rəqəmlərdə (2012). Bakı: Səda, 2013, 34 s.
4. Vavilov E.V., Borodulina L.P., Международная торговля. Москва: Kosmos, 2008, 98 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri (2012). Bakı: Nurlan, 2013. 49 s.
6. www.referat.ru

Асаф Гарибов

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПАРТНЕРСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается история развития международных торговых отношений и основные принципы, этапы формирования экспортной политики Азербайджана. Экономика Азербайджана является частью мировой экономики и не может успешно развиваться в отрыве от нее. Главной задачей внешнеэкономических связей Азербайджана является создание благоприятных внешних экономических условий для расширенного воспроизводства внутри страны, чтобы обеспечить высокую конкурентоспособность на внешнем рынке и повысить экономическую эффективность экспорта.

Ключевые слова: международная торговля, экспортная политика, экономические механизмы, кредит, внешние отношения, транзит.

Asaf Qaribov

**DEVELOPMENT PROSPECTS OF INTERNATIONAL
PARTNERSHIP OF AZERBAIJAN**

The history of development of international trade relations and basic principles, formation stages of export policy of Azerbaijan are considered. The economy of Azerbaijan is a part of world economy and cannot successfully develop in isolation from it. The main task of foreign economic relations of Azerbaijan is creation of favorable foreign economic conditions for expanded reproduction within the country to ensure high competitiveness in the foreign market and to increase economic efficiency of export.

Key words: *international trade, export policy, economic mechanisms, credit, foreign relations, transit.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan.qasimov@mail.ru

MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLİK BÜTÜN DÖVRLƏRDƏ AKTUALDIR

Məqalədə məşğulluq və işsizlik anlayışlarının iqtisadi və elmi izahı verilmişdir. Son dövrlərdə dünyanın ən mühüm probleminə çevrilən işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətindəki tədbirlərdən və ölkəmizin bu sahədəki uğurlarından bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *məşğulluq, işsizlik, sosial-iqtisadi inkişaf, milli iqtisadi inkişaf və s.*

Məşğulluq sosial-iqtisadi anlayış olmaqla, bu sahədəki münasibətlərin tənzimlənməsində ən mühüm amillərdən biridir. Bütün zamanların, iqtisadi və siyasi sistemlərin necəliyindən asılı olmayaraq hər zaman məşğulluğun təminatı məsələsi hər bir ölkənin sosial siyasətinin və iqtisadi-hüquqi tənzimlənməsinin ana məqsədini təşkil etməkdədir. Buna görə də hər bir ölkə özünün nəinki iqtisadi siyasətində, hətta milli maraq və təhlükəsizliyinin də üstün tutulmasında məşğulluq amilini üstün mövqedə saxlamaqdadır. Çünki, təbiidir ki, məşğulluq iqtisadi sahədəki proseslərə nizamlılıq gətirməyi ilə yanaşı, həm də dünyəvi proseslərdə iştiraka təsir edir və onu yönləndirir, istiqamətləndirir (3, s. 125). Ölkələrin siyasi yüksəliş vəziyyəti, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, maliyyə resurslarının çevikliyi, sosial təminat sahəsinin əlverişliliyi və digər məsələlər məşğulluq sahəsindəki proseslərin axarlılığına öz müxtəlif istiqamətli təsirini etməkdədir.

Məşğulluq bir sözdən ibarət iqtisadi termin olsa da, çox mürəkkəb sosial-iqtisadi fəaliyyəti ifadə edən, bir fərddən başlayaraq, böyük bir xalqın, millətin, cəmiyyətin, eyni zamanda bəşəriyyətin təmsil oluna biləcəyi çox geniş və olduqca əhatəli proseslərin məcmusudur (1, s. 97).

Müasir dünya gerçəklikləri prizmasından baxarkən məşğulluq anlayışının mahiyyəti özünü daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Çünki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə olan iqtisadi və siyasi proseslər eyni zamanda onların məşğulluq sahəsindəki çevikliyinin dinamikasını da şərtləndirməkdədir (3, s. 180). Təəssüf hissi ilə qeyd edək ki, son illərdə dünya ölkələrində məşğulluq potensialının azalmasının şahidi olmaqdayıq. Aydınır ki, həmin ölkələrin bəhs olunan sahədəki geriliklərinin əsas səbəblərindən biri kimi son illərdə cəryan

edən iqtisadi (maliyyə) böhranları və bir sıra müharibələr özünü göstərməkdədir. Əsasən Avropa ölkələrində böyük sosial bəlaya çevrilən bu böhranlar bütün sahələrdə tənəzzülə səbəb olduğu kimi, işsizlik səviyyəsinin acınacaqlı mənzərəsini ortaya qoymuşdur.

Həmin ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə nəzər salanda görürük ki, insanların iş yerlərini itirmək halları hər keçən gün daha da artmaqdadır. Rəqəmlərə müraciət etsək, görürük ki, cari ilin ortalarında İspaniyada işsizlik səviyyəsi 26,6%, Yunanıstanda 26% (bəzi məlumatlara əsasən artıq bu rəqəm 27% olub), Avropa Birliyində 11,8%, İtaliyada 11%-ə yaxın, Niderland Krallığında 5,6%, Almaniyada (5,5 %) və Lüksemburqda 5,4%, Avstriyada 4,8% olmuşdur. Gündəlik həyat səviyyəsinin çox aşağı düşdüyü vahid Avropa valyutası ölkələrində cəmi bir ay ərzində daha 113 min nəfər işini itirib, işsizlərin sayı 18,8 milyon nəfəri ötür. Bu məlumatı Eurostat statistika xidməti açıqlayıb.

Burada bir məqamı qeyd edək ki, İtaliya Statistika İdarəsinin məlumatına görə, avqust ayında ölkədə işsizlik səviyyəsini göstərilən rəqəmdən aşağı salmaq mümkün olmur. Gənclər arasında da işsizlik yüksək olaraq qalır. Avqust ayında gənclər arasında işsizlik 34,5% olub. Həmin məlumata əsasən ölkədə ümumi işsizlərin sayı isə 2 milyon 740 min nəfərdir (6).

Məlum iqtisadi (maliyyə) böhranların mövcud vəziyyətindən də görünür ki, bu sarsıntıdan ən çox ziyan çəkən Avropa ölkələridir. Avrozonada işsizlik səviyyəsinin artmasına baxmayaraq, ümumilikdə Avropa Birliyində bu göstərici 10,7 faizlik həddini dəyişməyib. Təkcə ötən ilin noyabr ayında Avropa Birliyində yaşayan təxminən 26 milyon adam məşğul olmaq üçün səy göstərib, ki, bunun da 10,7%-i əmək qabiliyyətli insanlardır. 25 yaşdan aşağı olan hər 4 avropalı gəncdən biri işsizdir. Halbuki, 2008-ci ildə böhran başlayanda gənclər arasında işsizliyin səviyyəsi 16% idi. İndi bu rəqəm 23,7% təşkil etməkdədir.

İşsizliyin tüğyan etdiyi əsas ölkələrdən biri kimi İspaniyada da vəziyyət fərqli deyil. Burada da gənclərin məruz qaldığı işsizlik səviyyəsi 56,5%-dir. Bu ölkədə dövlət idarələrində xərclərin azaldılması prosesinin getməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Mövcud hal isə iş yerlərinin yenə də azaldılmasına işarə ola bilər. Bir çox mütəxəssislər belə qənaətə gəlirlər ki, Avropada hakim olan işsizlik və böhran 2013-cü ilin sonuna qədər davam edəcək.

Qeyd edək ki, şimal qonşumuz olan Rusiyada vəziyyət heç də fərqli, heç də ürəkaçan deyil. Burada işsizlik səviyyəsi 6%-ə qədərdir.

Söhbət Rusiyadan düşmüşkən qeyd edək ki, son aylarda bu ölkənin miqrantlarla bağlı yaratdığı süni problemlər elə Rusiyanın özünün iqtisadi siyasətinə axarlı gerilik gətirərək işsizliyin mövcud səviyyəsində yeni mərhələ-artım yaradacağını təqdim etməkdədir. Yəqin ki, gedən proseslər də əlavə işsizlik göstəricilərinin yaranmasına şərait yaradacaq. Təbii ki, bu, iqtisadi böhran fonunda Rusiya iqtisadiyyatının gerilməsinə səbəb olacaq amillərdəndir.

Burada onu qeyd edək ki, Rusiya iqtisadiyyatının makroiqtisadi nəticələrinin yüksək göstəricilərlə müşayiət olunmasında ölkəmizlə olan ticarət əlaqə-

lərinin də çox əhəmiyyəti vardır. Ümumilikdə, MDB ölkələri içərisində Azərbaycanın ən çox ticarət dövriyyəsinə malik olan ölkə məhz Rusiya Federasiyasıdır. Bu ölkənin Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinəki payı da az deyil. Rusiya ilə daha böyük üstünlüyə malik olmasının səbəbi bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazara sahib olmasıdır. Buradan da görünür ki, məlum süni miqrant problemlərinin ortalığa atılması bu ölkənin iqtisadi siyasətinə öz mənfi təsirini mütləq verəcəkdir. Yəni bu ölkədə işsizliyin bundan sonrakı gediş istiqamətlərinə yeni göstəricilər yazılacaqdır.

Bu arada Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2013-cü il üçün “Dünyada Məşğulluq Meyilləri” adlı hesabatı yayılıb. Həmin hesabatda göstərilir ki, hazırda dünyada 197 milyon işsiz var. Bu statistikanın 39 milyonu artıq uzun müddətdir ki, işsiz qaldığı üçün ümitsizliyə qapılaraq yenidən iş axtarmır. Hesabat daha sonra 2012-ci ildə işsizlərin sayında 4 milyon nəfərlik artım müşahidə edildiyini bildirərək 2013-cü ildə də işsizlərin sayında artım davam etdiyini (5,1%) bəyan edib. Belə ki, bəhs olunan ildə işsizliyin həcmi 202 milyon təşkil edib və 2017-ci ilə qədər bu rəqəmin daha da artaraq 210 milyona çatacağı bildirilir. Hesabat dünya gənclərinin də işsizlik problemlərinə geniş yer vermiş və göstərmişdir ki, dünyada bu qəbildən olanların sayı 73,8 milyon nəfər kimi göstərilərsə də, mövcud rəqəmin daha yarım milyon gənci əhatə edəcəyi məlumdur. Hesabatda daha sonra hazırda dünya üzrə əmək qabiliyyətli gənclərin 12,6%-nin işsiz olduğu qeyd edilsə də, bunun 2017-ci ildə 13%-ə çatacağı təəssüf hissi ilə bildirilir.

Təbii ki, bütün bunlar təhlükəli, narahatedici, sosial bəla xəbərdarlıqları kimi dəyərləndirilir. Buna görə də vaxt itirmədən çox ciddi, qabaqlayıcı tədbirlər görülməli, ölkələrin işsizliyə qarşı müqavimət gücünü artırma biləcək düzgün və məqsədyönlü addımlar atılmalıdır. Ölkəmizdə də bu istiqamətdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilmiş və bu tədbirlər uğurla davam etdirilməkdədir. Belə ki, Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində keçirilən Avropa Məşğulluq Forumu iki gün davam etməklə məhz ölkələrin məşğulluq potensialının artırılması məsələlərini qarşıya əsas məqsəd kimi qoymuşdur. Qeyd edək ki, həmin forumda Azərbaycanın nümayəndə heyəti də təmsil olunmuşdur. Tədbirdə təşkil olunmuş sərgidə ölkəmizin nümayəndə heyəti “İşçi qüvvəsinin inkişafı yönündə fəaliyyətlər” mövzusunda geniş təqdimatlarla çıxış etmişdir. Vurğulanmışdır ki, ölkəmizdə əmək bazarının mövcud vəziyyəti, demoqrafik sabitlik, yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması sahəsində əldə olunan mühüm nailiyyətlər, sosial yardım proqramları və həyata keçirilən aktiv sosial müdafiə tədbirləri, sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. sahədə görülən işlər məşğulluğun təmin olunmasında zəruri amillərdəndir. Təşkil olunmuş forumun konfrans hissəsində daha sonra Avropada gənclərin məşğulluğu probleminin həlli, əmək bazarı islahatlarında KİV-in rolu, təşkilati islahatlar, ahıl və yaşlı insanların məşğulluğunun təmin olunması –

ömürboyu təhsil, gənclərin işsizliyi, əvvəllər məhkumluğu olmuş insanların sosial reabilitasiyası və s. mövzularda çıxışlar dinlənilib.

Antiişsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi müasir dünyanın ən çox maraq göstərdiyi məsələlərdən biridir. Çünki ölkələr özlərinin sosial-iqtisadi həyatlarında hər nə qədər inkişaf meyilli mərhələlər qət etsələr də, onları zaman-zaman öz ağuşuna alan işsizliklə də mübarizə aparmağa məcbur olaraq məşğulluq səviyyəsini yüksəltməyə çalışırlar. Məsələn, qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti məşğulluğun ən yüksək artım tempinə görə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT, OECD) üzv ölkələr arasında üç ölkədən biri olacaq. İƏİT-in hesablamalarına görə, 2014-cü ildə ölkədə məşğulluğun artım səviyyəsi 2,2% təşkil edəcək (5).

Qurum məşğulluq potensialının artım səviyyəsindəki proqnozlarını ölkələr üzrə bu cür təqdim etməkdədir:

2,7%-lə Meksika və İsrail;

2,0%-lə Amerika və Lüksemburq;

1,3%-lə Kanadada;

0,5%-lə Almaniyada;

0,7% -lə Böyük Britaniyada və s (5).

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, işsizlik cəmiyyətin bütün üzvlərinin müəyyən zaman boşluğunda məruz qaldığı, üzləşdiyi, düçar olduğu sosial bəla olmaqla yanaşı, eyni zamanda ölkələrin siyasi sabitliklərini, iqtisadi və milli maraqlarını təhlükə altına alan və həlli həyati vacib olan ən zəruri amildir. Ölkəmizdə müasir müstəqilliyimizin son iyirmi ilində əldə etdiyimiz hərtərəfli nailiyyətlər işsizliyə qarşı müqavimət gücünün artırılmasına xidmət etməkdədir. İqtisadi və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, çox mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan və balanslı inkişaf mahiyyəti daşıyan Dövlət Proqramlarının qəbul edilməsi bu istiqamətdə vacib tədbirlər kimi ifadə olunmalıdır. Buna misal olaraq bir çox bədbin situasiyaların səbəbkarı kimi çıxış edən iqtisadi böhranlara qabaqlayıcı vasitə olacaq antiböhranlı idarəetmə sisteminin təşkil olunmasını göstərə bilərik. Bu mənada ölkəmizin ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarından bəhrələnməklə qəbul edib gerçəkləşdirdiyi sağlam, uğurlu və parlaq gələcəyə hesablanmış iqtisadi tədbirlərin olduqca böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Bunu son 2003-2013-cü illəri əhatə edən on ildə əldə etdiyimiz 3,4 faizlik iqtisadi artım və bir milyondan artıq açılan yeni iş yerləri (900 mini daimi olmaqla) də sübut etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Harvey Jack, Jowsey Ernie. Müasir ekonomiks. Səkkizinci nəşr. Bakı: Kitab klubu, 2008, 648 s.
2. Şirəliyev A. İ. Bazar iqtisadi sistemi və aqrar münasibətləri (dərs vəsaiti). Bakı: Sabah, 2002, 79 s.

3. Şirəliyev A. İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Elm, 2004, 419 s.
4. Xasbulatov R. İ. Mirovaə gkonomika. Moskva, İnsan, 1994, s. 736.
5. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=219044>
6. <http://www.aztv.az/readnews.php?lang=az&id=6964>

Джавадхан Гасимов

ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ И БЕЗРАБОТИЦА АКТУАЛЬНЫ ВО ВСЕ ПЕРИОДЫ

В статье дается экономическое и научное обоснование занятости населения и безработицы. Указываются меры по предотвращению безработицы, являющейся в последнее время одной из важных проблем, а также успехи, достигнутые нашей страной в этом направлении.

Ключевые слова: *занятость, безработица, социально-экономическое развитие, национально-экономическое развитие*

Javadkhan Gasimov

EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT IS URGENT IN ALL TIMES

Economic and scientific explanations of employment and unemployment conceptions are given in the paper. Measurements for prevention of unemployment which is recently one of important problems in the whole world and also the successes reached by our country in this direction are specified.

Key words: *employment, unemployment, socio-economic development, national economic development.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
Kitablar:
Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (35)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Səadət Talibova*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Təhməzova
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 10.02.2014
Çapa imzalanmışdır: 13.03.2014
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
19,2 çap vərəqi. 306 səhifə
Sifariş № 69. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru